

HISTORIE

GINNEKEN EN BAVEL

REMINK EN ZOON - UTRECHT

GESCHIEDENIS DER GEMEENTE GINNEKEN EN BAVEL

DOOR

L. MERKELBACH VAN ENKHUIZEN Pr.

EN

A. HALLEMA

MET VOORWOORD VAN

Jhr. Mr. TH. E. SERRARIS

BURGEMEESTER DER GEMEENTE

UITGEVERSMIJ. KEMINK EN ZOON UTRECHT 1941

UITGEGEVEN IN OPDRACHT DER GEMEENTE.

L. MERKELBACH VAN ENKHUIZEN

EN

A. HALLEMA

Geschiedenis van de gemeente
GINNEKEN EN BAVEL

MET

ILLUSTRATIES, VERZAMELD DOOR

C. M. E. INGEN-HOUSZ

Bibliothecaresse van het Provinciaal Genootschap van
Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant

NOG TE VERBETEREN:

- p. 42, 10e regel: 1592—1574 in 1592—1754.
 - p. 52, 25e regel: 15 bunder groot in 90 bunder groot.
 - p. 52, 27e regel: Ginneken 4 bunder in Ginneken 104 bunder.
 - p. 91, 17e regel: veelal een een afkorting in veelal een afkorting.
 - p. 98, 23e regel: Achtersteen in Achtersten.
 - p. 106, 21e regel: maar in 1400 in maar in 1480.
-

Gemeente te boek gesteld, zoodat haar verleden voor ons herrijst.

Zeker zullen velen, vooral inwoners, met belangstelling kennis nemen van de lotgevallen dezer Gemeente, wier ontstaan zich verliest in den nacht der tijden.

Mocht deze Gemeente onverhoopt ten doode zijn gedoemd, dan zal zij toch immer in haar geschiedenis, die hier levend tot ons wordt gebracht, blijven voortleven.

Blijft zij echter, wat ongetwijfeld alle inwoners hopen en verwachten, voortbestaan, dan zullen het tegenwoordig geslacht en het nageslacht nieuwe hoofdstukken aan haar geschiedenis toevoegen.

De werken der toekomst zullen dan in de lotgevallen uit het verleden dezer Gemeente een aansporing vinden bij hun arbeid voor haar voortdurend bloeiend leven.

De Burgemeester van Ginneken en Bavel.

Peranis

Ginneken, Januari 1941.

VOORBERICHT VAN DE SCHRIJVERS.

Ruim tien jaren geleden heeft Mgr. Prof. dr. Th. Goossens in zijn belangwekkende rede: Het arme Brabant, uitgesproken bij de viering van den eersten geboortedag der R.K. Handelshoogeschool te Tilburg, 7 Maart 1929, er reeds op gewezen, welk een achterstand er nog moet worden ingehaald inzake de gewestelijke geschiedvorsching en geschiedschrijving in betrekking tot Brabant, zulks ook in het belang van onze nationale historie. De aansporing daarin is nog steeds actueel en dus gebiedend voor het heden: „Doch laten wij met volharding nieuwe bronnen aanboren en de verzande en drooggelooopen riviertjes uitdiepen en verbreeden: wij mogen dan hopen, dat ten slotte dat water toch zal worden opgenomen in de groote stroomen, die het veld onzer wetenschap besproeien en bevruchten” (blz. 4).

Een dier bronnen — en geenszins de onbelangrijkste! — is de locale en gemeentelijke geschiedenis, zoowel de plaatselijk-kerkelijke als de plaatselijk-profane op politiek, economisch en sociaal terrein, waarover, nadat de bovengeciteerde rede in druk verscheen, ook uit het Brabantsche land talrijke waardevolle documentaties in het licht werden gegeven, bijv. betreffende Den Bosch, Tilburg, Oss, Bergen op Zoom, Klundert of Niervaart, Halsteren, Helmond, Oudenbosch, Steenberg, Breda (bisdome) enz. Als hier dan thans ook zulk een publicatie over de gemeente Ginneken en Bavel wordt aangeboden, moge deze onder haar Brabantsche zusteren met welwillendheid worden ontvangen als een proeve van locale historie met vele nieuwe gegevens, als een bijdrage tot de thans zoo actueele heemkunde, als een der bronnen voor Westbrabants gewestelijke historie, welke het beeld van de geschiedenis der schoone provincie Noord-Brabant, de noordelijke helft van het Middeleeuwsche hertogdom Brabant, mede helpt vollediger te maken.

Het is wel zeer jammer, dat de verschijning van dit boek moet vallen in een periode, welke vol is van oorlogsrumoer en politieke onzekerheid. En niet minder te betreuren is het feit, dat min of meer als gevolg daarvan ook het zelfstandig bestaan dezer vooral in de 20ste eeuw zoo zeer tot bloei gekomen gemeente ontijdig dreigt te worden beëindigd. Wij hadden gaarne gezien, dat den Heer Burgemeester van Ginneken en Bavel deze geschiedenis zijner gemeente ware aangeboden door de autoriteiten in het onder zijn leiding ontworpen nieuwe raadhuis, waarvan hier een reproductie is opgenomen, en dat wel ter gelegenheid van zijn zilveren ambtsjubileum, als Jhr. Mr. Th. E. Serraris op 17 Juli 1941 een kwarteeuw burgemeester van Ginneken en Bavel zou geweest zijn. Te vreezen is, dat dit echter niet zal mogen zijn en thans moet, berustende in het onvermijdelijke, rekening worden gehouden met de nuchtere feiten van het heden. Hoezeer het dan ook de groote meerderheid der gemeentenaren wel zwaar zal vallen, het misschien te moeten aanzien, dat straks hun gemeente in drie deelen wordt uiteengerukt, om toegewezen te worden aan andere bestaande Noordbrabantsche gemeenten, toch zal deze administratieve splitsing niet zooveel invloed op hun geest van saamhoorigheid kunnen uitoefenen, dat zij zich niet steeds één zouden blijven voelen en de goede herinneringen aan de historische gemeente Ginneken spoedig zouden verdwijnen.

Integendeel, deze zullen blijven voortleven, inzonderheid in de harten en geesten der ouderen, die aan het opgroeiend geslacht nog lang zullen vertellen uit den schat hunner herinneringen aan een tijd „toen de gemeente Ginneken nog bestond”, zelfstandig naast en onafhankelijk van Breda. Tot die herinneringen op te wekken, uit dat verleden de meest belangrijke bijzonderheden mede te deelen, daartoe moge ook dit boek goede diensten bewijzen. De inhoud er van is gebaseerd op de bewerking van archivalisch materiaal, uit verschillende depôts bijeengegaard. Hoewel daarvan aan den voet der bladzijden en elders verantwoording is gedaan, is het wetenschappelijk apparaat toch beperkt, om het werk voor een zoo groot mogelijken lezerskring beschikbaar te stellen. Dat het thans, ondanks deze on-

gunstige tijden, toch nog in druk verschijnt, danken wij vooral aan de welwillende medewerking van de colleges van Burgemeester en Wethouders en van den Raad, die daarvoor de gelden beschikbaar stelde en die ook aan dit cultureele belang van de gemeente hun aandacht hebben willen schenken. Bijzonderen dank zijn de schrijvers bovendien verschuldigd aan den Heer Burgemeester, Jhr. Mr. Th. E. Serraris, en aan den Heer Secretaris, A. G. Bastiaansen, voor het gepleegde overleg in verschillende conferenties, voor den steun en de belangstelling, betoond bij de uitvoering der plannen tot samenstelling van de geschiedenis dezer gemeente, onder hun bestuur en administratief beheer gesteld. Eveneens zijn zij erkentelijk voor de ondervonden medewerking van de zijde der Dames en Heeren Archivarissen en Bibliothecarissen te 's Gravenhage, 's Hertogenbosch en Breda, Prof. A. C. J. Commissaris van het Seminarie „Ijpelaar” en Mr. J. P. W. A. Smit, Rijksarchivaris te 's Hertogenbosch voor de ontvangen inlichtingen, den Heer P. A. Muis, Hoofd van Openbare Werken, voor de verstrekte inlichtingen op bouwtechnisch gebied, de familie van wijlen den Heer C. D. Bakker te Ginneken voor inzage en gebruik van de door den Heer Bakker bij zijn leven vervaardigde teekeningen en notities, aan den Heer G. Pas, concierge-bode ten Gemeentehuize, voor zijn welwillendheid bij de raadpleging van stukken in het Gemeente-Archief, en aan vele anderen, die op eenigerlei wijze van hun belangstelling en immer gul verleende medewerking blijk gaven. Een bijzonder woord van dank voor de medewerking aan dit boek geldt wel het Bestuur van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in de provincie Noord-Brabant te 's Hertogenbosch, dat ondanks de moeilijke omstandigheden van dezen tijd de prentenverzameling van het Genootschap voor de verluchting beschikbaar stelde en daartoe Mej. Ingen-Housz verzocht het illustratieve gedeelte van het werk voor haar rekening te nemen, waarin zij naar onze meening zeer gelukkig is geslaagd. Voor die prettige samenwerking zijn wij haar mede wel zeer erkentelijk.

De compositie van deze gemeentelijke geschiedenis stelde de schrijvers voor bijzondere moeilijkheden, aangezien het Ge-

meente-Archief, in 1933 zeer deskundig geordend door den Heer J. Cunen te Oss, zeer onvolledig is. Bij den grooten brand, welke het dorp Ginneken en speciaal zijn parochiekerk van den H. Laurentius — thans Ned. Herv. Kerk — in 1625 trof, werd daarmee tevens de „komme”, de toenmalige archiefbewaarplaats, vernield en gingen alle oude bescheiden verloren. Daardoor is in het huidige Gemeente-Archief slechts zeer weinig materiaal van vóór 1625 bewaard gebleven en ook daarna heeft het archief nog menigen hiaat. Zoo zijn de magistraats-resoluties of, zooals ze elders heeten, de vroedschapsbesluiten, hier te Ginneken en in de andere Baroniedorpen meest aangeduid als „Resolutiën van Schouteth ende Regenten in de heerlijkheid Ginneken ende Bavel”, voor de 17de eeuw slechts ten deele aanwezig en blijken ook vele andere bescheiden voor die en de volgende eeuw verre van volledig.

In andere archiefdepôts moest derhalve een naarstig onderzoek worden ingesteld, om deze hiaten zoo mogelijk aan te vullen, ten einde toch nog eenigermate een beeld te kunnen geven van de oudste geschiedenis en opkomst dezer gemeente. Ook het overigens voor de Bredasche Baronie zoo waardevolle Nassau-Domein-Archief (Algemeen Rijks-Archief) in Den Haag heeft ons slechts enkele charters van vóór 1600 bewaard, waardoor de eerstgenoemde samensteller van dit boek, die het tijdvak vóór 1600 en de IJpelaersche geschiedenis heeft bewerkt, bijna uitsluitend was aangewezen op het rijke archief der Thornsche abdij, berustende in het Rijks-Archief te Maastricht, van welk abdij-archief Jos. Habets en A. Flament een uitvoerigen inventaris hebben doen verschijnen. Voorts dient nog te worden vermeld, dat in verband met de aankondiging van de uitvoering der annexatie-plannen de verschijning van dit werk in druk zeer onverwacht moest worden bespoedigd vóór 1 Januari 1941, tengevolge waarvan den schrijvers de gelegenheid werd benomen, om geheel volledig de schepenboeken van de gemeenten Ginneken en Bavel (berustende in het Rijks-Archief te 's Hertogenbosch) en die van Breda (Gemeente-Archief te Breda) door te werken.

Wel is ook nog een dankbaar gebruik gemaakt van de jongste

sagen- en legendenlitteratuur, de mozaiek der geschiedenis, en voor de heemkunde een waardevolle aanvulling van het geschreven getuigenis der archieven en van de archaeologische bodemvondsten uit zoo lang verleden eeuwen. Niet door in dit boek een veelheid van feitenmateriaal op te stapelen van vaak weinig beteekenende historische bijzonderheden, in chronologische volgorde vermeld, doch door een overzicht te geven van het historische karakter der wording en ontwikkeling dezer gemeente op politiek, economisch, sociaal, kerkelijk en cultureel terrein, dat alles verlucht door goede, authentieke illustraties en kaarten, daardoor vooral hopen de schrijvers er in geslaagd te zijn deze gemeentegeschiedenis gemaakt te hebben tot een leerzaam leesboek voor huis en school, waarin menigeen in en buiten deze schoone en bloeiende gemeente nog eens gaarne een blik werpt, om zich te verdiepen in wat was en misschien nimmermeer in dien staatsrechtelijken vorm terugkeeren zal.

L. MERKELBACH VAN ENKHUIZEN.
A. HALLEMA.

Dongen-Ginneken, December 1940.

Ontwerp van een nieuw raadhuis in het verlengde van de historische
Ned. Herv. Kerk door den architect H. W. Valk
te 's-Hertogenbosch (1930).

EERSTE DEEL.

DE GEMEENTE GINNEKEN EN BAVEL TOT 1600

bewerkt door

L. MERKELBACH VAN ENKHUIZEN.

INHOUD.

	blz.
HOOFDSTUK I. Heemstudie als oriëntteering	1
§ 1. De gesteldheid van den bodem	1
§ 2. Rivier, bosch en heide	1
§ 3. De bevolking.	4
HOOFDSTUK II. De oudste bewoners	6
§ 1. Een urnenveldje bij Strijbeek	6
§ 2. Eerbied voor den bodem.	8
§ 3. De oudste wegen.	10
HOOFDSTUK III. De Heeren dezer landen.	12
§ 1. De hertog als Landsheer en de Heeren van Breda	12
§ 2. De abdij van Thorn over onze gewesten.	18
§ 3. De verstandhouding tusschen Thorn en de Heeren van Breda	34
§ 4. De oude heerbanen.	38
HOOFDSTUK IV. Oud-Ginneken, oud-Bavel, oud-Ul- venhout	41
§ 1. Ginneken, Bavel, Ulvenhout onder Thorn	41
§ 2. Onder de heeren van Breda	46
§ 3. Kleinere Heeren en Heerlijkheden onder Ginne- ken, Bavel en Ulvenhout	53
HOOFDSTUK V. Vervolg: Oud-Ginneken, oud-Bavel, oud-Ulvenhout	76
§ 1. Ontstaan, groei en indeeling der oude parochies	76
§ 2. Ontwikkeling van de burgerlijke gemeenschap der dorpen	84

TWEEDE DEEL.

DE GEMEENTE GINNEKEN EN BAVEL NA 1600.

bewerkt door
A. HALLEMA.

I n d e e l i n g.

	blz.
HOOFDSTUK VI. De Gemeente in betrekking tot haar ligging, structuur en oppervlakte, vooral in de 17de en 18de eeuw	111
HOOFDSTUK VII. De Gemeente en haar Bestuur en Ambtenaren, in dienst der gemeente, voornamelijk in de 17de en 18de eeuw	147
HOOFDSTUK VIII. De Gemeente, haar economische toestand, bestaansmiddelen en bestaansstrijd, financiën en belastingen, inzonderheid in de 17de en 18de eeuw.	177
HOOFDSTUK IX. De Gemeente, haar sociale toestand en sociologische structuur, dorpsleven en volksvermaken, zorg voor de gezondheid en voor de armen, inzonderheid in de 17de en 18de eeuw.	237
HOOFDSTUK X. De Gemeente, haar kerken, kapellen en kerkelijke instellingen, haar geestelijke aspecten en gewijde plaatsen.	257
HOOFDSTUK XI. De Gemeente en haar voormalige buitens en kasteelen met de legenden en folklore, daar omheen geweven	286
HOOFDSTUK XII. De Gemeente van den nieuwsten tijd en in een nieuw gewaad. Gestadige inwendige opleving en uitwendige ontwikkeling en bloei, eerst in de 19de eeuw en vooral in de 20ste eeuw. Uitbouw, verfraaiing en vergrooting met tal van nieuwe gebouwen en instellingen van openbaar nut, zorg voor de volksgezondheid en cultureele voorziening in de behoeften der ingezetenen.	320

EERSTE DEEL.

(VOOR 1600).

BEWERKT DOOR

L. MERKELBACH VAN ENKHUIZEN Pr.

HOOFDSTUK I.

HEEMSTUDIE ALS ORIENTEERING.

§ 1. *De gesteldheid van den bodem.*

De bodemgesteldheid van het grondgebied der huidige gemeente Ginneken en Bavel vertoont in klein bestek dezelfde vormen als de geheele Baronie van Breda. Ook de gemeente Ginneken heeft nog zijn heidevelden en zandgronden bewaard, hier en daar door zandverstuivingen tot dorre heuveltjes opgehoogd, elders weer door dichte boschbegroeiing met een kostbare humuslaag voorbereid tot rijken land- en tuinbouwgrond; weer elders door de snelle, grillige beekjes uitgeschuurd tot een breede rivierbedding, waar de beekklei of het slib vette weiden heeft geschonken; terwijl de diepere zonken in den overigens vrij gelijkmatigen bodem stille vennen vormden, die, beschut door het omringende bosch, een weelderigen plantengroei bevorderden, waaraan het veen en moer te danken is.

Door deze groote verscheidenheid is de gemeente Ginneken bevoorrecht met zijn afwisseling van heide, bosch en vennen, van akkerland en weiden, geheel beheerscht en ten deele ook gevormd door de afzetting der vele beekjes, die na honderdtallen bochten tot Aa en Mark samenstroomden, en in hun knooppunt van Breede Aa met Mark, een landelijke en nijvere bevolking tot vestiging aanlokten; terwijl in later eeuwen het rijk gekleurd natuurschoon en de gezonde omgeving ook duizenden tot rust en verpoozing uitnoodigden.

§ 2. *Rivier, bosch en heide.*

In zachte glooiing zakt de bodem van zuid-oost naar noord-west, van 9—2 M. boven Amsterdamsch peil. Onder Strijbeek ligt de hoogste heuvel de Goudberg, van 14.4 M.; de Markoever bij Bouvigne is geen 2 M. meer.

De Mark ontspringt bij Merxplas (Mark-ven), stroomt langs de Meerselsche dreef, en vereenigt zich ongeveer dáár met de (op de oudste bestaande kaart „Brabantiae descriptio” van Ortelius 1591) zoogenaamde „Strijbeeck”, later geheeten „de Oude Loop” en nog later „de Beeck”, die op de heide van Baarle ontspringt en tot voorbij het gehucht Strijbeek tevens de grens vormt tusschen Nederland en België.

Heeft deze „Strijbeeck” haar naam wellicht te danken aan het land van Strijen, waarvan deze beek de zuidelijke begrenzing vormde?

En zou de Markelijkerwijs haar naam niet ontleend hebben als begrenzing van een Markgraafschap? Dan denken we vooral aan het Markgraafschap Rijen, later dat van Antwerpen, dat nog eeuwen lang aanspraak deed gelden op het hooggerecht over de (wester-helft der?) Baronie van Breda.

Bij Ulvenhout neemt de Mark de Chaamsche en Broeksche beek op; nog lager de Cauwelaarsche beek en de Bavelche Lei, om tenslotte in Ginneken nog de Ijpelaarsche Lei of Molenlei te ontvangen.

Door haar ontelbare bochten en vrij enge bedding is de Mark in het voorjaar en bij zwaren regenval niet in staat, al het hemelwater uit de heide op te nemen, vooral niet sedert de vele ontginningen en betere afwatering der ontgonnen gronden de lagere landerijen vanzelf tot een natuurlijken waterboezem vormen. Vandaar dat de weiden sommige jaren maandenlang blank staan, soms zelfs de bebouwde kom van Ginneken onderliep. De verbreeding en verdieping der Beneden-Mark vraagt een dringende oplossing.

Deze voorziening klemmt nog te meer, omdat de Mark even voor Breda nog de Aa of Weerrijs opneemt bij Boeimeer; zoo-wel de oude naam van Boei-meer, als de latere zwemkom wijzen beiden op een sterken waterstroom.

Waar de bedding der Aa zich verbreedde en de naam ontving van Breede Aa, en zich met de Mark vereenigde, vestigde zich een gemeenschap: de latere stad Breda.

Een restant van de weelderige en eindelooze bosschen van het oude Brabant in vervlogen eeuwen vormen nog het Ulvenhoutsche bosch, het Mastbosch en de Strijbeeksche bosschen. Door Gramaye wordt het Ulvenhoutsche bosch „het oude bosch” ge-

noemd, in tegenstelling tot het Mastbosch, dat door hem als „het nieuwe” wordt aangeduid.

De oude heeren van Ulvenhout zullen hun naam aan dit bosch ontleend hebben, dat door Juten in „Parochie Ulvenhout” afgeleid wordt van Olijfbosch, (Olivet), terwijl weer anderen deze verklaring bestrijden en eer verband zoeken met het oude Noorsche woord Ulf of Elf, dus een geheiligd of bezeten bosch, een spook-bosch. Wellicht zal dit bosch zijn schoone eiken- en beukendreven te danken hebben aan de heeren van Grimhuysen.

Het Mastbosch kreeg zijn eerste verfraaiing in 1505, toen Hendrik van Nassau, een der Bredasche baronnen, een aanvang maakte om het bosch meer systematisch aan te planten en van lanen te voorzien. Dit bosch is dicht begroeid met de zwarte boschbessen: „de klokkebeien”.

De Galdersche bosschen (het verlengde van het Mastbosch) zullen hun oorsprong of verfraaiing mogen zoeken in het adellijk geslacht van Daesdonck tusschen Galder en Notsel; tenminste als de oude heeren van het geslacht IJpelaer hen niet vóór zijn geweest.

De Strijbeeksche bosschen, afgewisseld met heide, hebben nog hun wilde natuur behouden, behalve dat gedeelte, waar nu het landgoed Honsdonk ligt, en noordelijker het landgoed Lochtenburg of Lugtenberg.

Het huidige St. Annabosch was in 1476 bestemd tot bruidsschat van het te stichten Augustinessen klooster van Woestenberg, „Vredenburg”, dat na 1484 echter te Boeimeer onder Princenhage werd gebouwd; volgens de meening van Pastoor Juten is het nooit op Woestenberg gebouwd.

De nu meest gerooide bosschen rond IJpelaer en Bavel waren grootendeels aangelegd en met vele dreven verfraaid door de opeenvolgende bewoners van den huize IJpelaer: de Van Nispens, de Van Dalems of Daelhems en de jongere (Heusdensche) tak van het oude geslacht Van IJpelaer.

Ook het landgoed Valkenburg, gelegen bij Snijders-Chaam, onder de gemeente Gilze, reikt met zijn uitgestrekte bosschen nog onder deze gemeente.

Zoo hebben verschillende geslachten en familiën samengewerkt om de gemeente Ginneken tot een lustwaranda te maken: het eene door boschbouw, het ander door aanleg van dreven, een derde door ontginning, een vierde door afwatering. Zij zijn

gezamenlijk een stuwkracht geworden voor de landelijke bevolking, en hebben als om strijd met het landvolk meegewerkt tot de welvaart van deze uitgestrekte gemeente.

Ten slotte moet hier dankbaar herdacht worden het Staatsboschbeheer, dat zijn domeinen niet slechts winstgevend zocht te maken, maar met alle energie werkzaam is aan de zoogenaamde natuur-reservaten, en haar domeinen tevens open stelt voor het bosch- en natuur-liefhebbend publiek.

§ 3. *De Bevolking.*

De Brabantsche bevolking is gehecht aan den grond. Geslacht na geslacht werkte in noesten, stagen arbeid, dag en nacht ploeterend voor het dagelijksch brood, hier ontginnend een stuk hei of natuurbosch, elders vechtend tegen het spoelende water en de veengronden ontwaterend.

Op den ouden dag, gekromd door het eeuwig gespit, hadden de boeren de voldoening, dat zij aan hun kinderen een beteren, lossere en vruchtbaarder grond konden nalaten.

De vrouwen en dochters werkten zelf mee op den akker, vooral in den oogsttijd, totdat de oude koehoorn (nog na 1900) hen ten maaltijd riep. Ook de jeugd had 's morgens voor den schooltijd dikwerf reeds uren gewerkt. En 's avonds zoolang er nog iets te onderscheiden viel, werd het onkruid gewied. Het melken en karnen, het hout sprokkelen en plaggen steken, het zuiveren der potstallen, het mestrijden en het ploegen en 's winters het dorschen, het wieden en plukken vroeg immer meer handen.

Het volk bleef sober en zelfs armoedig in levenswijze en kleederdracht, in behoeften en woning, maar tevreden en blijmoedig in hun Godsvertrouwen, dankbaar een nageslacht te hebben gekweekt, dat in vruchtbaren bodem rijker vruchten plukt en in welvaart leven kan. Een volk, dat in gezegend kindertal, door strenge zeden en een diep geloof, nog immer een steun voor kerk en vaderland belooft te blijven.

Daarom is het des te meer te betreuren, dat naast het goede, dat de moderne tijd biedt, ook de moderne „confectie” op alle gebied wordt overgenomen. Daardoor verliest het Brabantsche land zijn eeuwenoud, zijn innig karakter.

Getuige het verdwijnen der schilderachtig gelegen boerde-

rijen en schuren met hun bemoste rieten daken, verscholen achter de linden en het houtgewas, die veelal vervangen worden door levenloze huizen en schuren, waar geen ziel in zit;

getuige het verdwijnen van den steenen put met emmer aan den putmik, omgeven van bonte dahlia's op de werf, zoo proper bijgeveegd;

getuige het verdwijnen der roode plavuizen, helder geschuurd en met scherp zand bestrooid; de rieten stoelen langs de ronde wit geschuurde tafel of tegen den muur geplant; de open haard met ketel aan de ketting;

de hooge schouw bekleed met oude borden, met tin en koperwerk;

de oude zware hangklok met koperen gewichten;

de groote eiken buik- of lade-kast, waar op het binnenpaneel van de deur „de Huiszegen” was geplakt;

het Gods oog in den driehoek in donkere mahonielijst aan den wand: „hier vloekt men niet”;

de rood geruite of witte bedgordijnen in den witgekalkten muur.

Zelfs de kleurige omslagdoeken en fladderende mutsen gaan verdwijnen.

Dat alles verdwijnt.... maar laat een leegte achter: het verlies van den landelijken eenvoud en het landelijk karakter.

HOOFDSTUK II.

DE OUDSTE BEWONERS.

§ 1. *Een urnenveldje bij Strijbeek (N.B.).*

„Dank zij de tijdige waarschuwing van den heer P. M. Tutein Nolthenius, houtvester van het Staatsboschbeheer te Breda, dat er urnen gevonden waren bij de ontginningswerkzaamheden op de Strijbeeksche Heide, konden wij”, zoo verhaalt Dr. Bursch, „aldaar een klein onderzoek instellen, voordat ook het aangrenzende terrein diep omgespit was. Het reeds ontgonnen gedeelte eenerzijds, het naar een ven afdalende terrein anderzijds, begrensden het terrein onzer werkzaamheden. Hierin vonden wij zes kringgreppels, waarvan er echter één geheel vergraven was. Op het reeds ontgonnen gedeelte waren op drie plaatsen urnen of scherven gevonden, alsmede één plek houtskool, mogelijk de rest van den brandstapel.

De door ons gevonden kringgreppels teekenden zich door hun grijze loodzandvulling af, en zullen oorspronkelijk open gelegen hebben. De vorm was onregelmatig-rond, en in ieder troffen wij een onderbreking aan. Twee der kringen raakten elkaar, en waren op het raakpunt beide onderbroken.

Ongeveer in het middelpunt van deze kringen lag telkens de bijzetting: in het door ons onderzochte gedeelte tweemaal een eenvoudige beenderenplek, in de andere gevallen lagen de verbrande beenderen in gezelschap van scherven van urnen, of in een gave urn. In het ontgonnen gedeelte waren twee vrij gave urnen gevonden, en verder eenige malen scherven. Hoe vaak daar eveneens zgn. beenderenplekken mogelijk ongemerkt zijn aangegraven, is natuurlijk niet meer uit te maken.

De gevonden scherven en urnen zijn van tweeërlei aard: naast grove en dikwandige, met het bekende Germaansche aardewerk verwante stukken vindt men hier ook een zeer fijne, dunwandige en gladde waar, donkerbruin van kleur. Sterker

dan bij deze technische details spreekt het verschil tusschen beide soorten echter, wanneer men de gave vertegenwoordigers van beide vergelijkt.

Naast het plumpe, vormlooze uiterlijk van de ruwwandige urn valt het elegante profiel met accentueering der samenstellende deelen: voet met standring, versierde buik, en voorts schouder en mond, der andere soort dubbel op.

Genoemde kenmerken geven ons het recht, deze gladwandige urnen van de meeste andere in Nederland voorkomende urnen te onderscheiden en hen samen te brengen met dergelijke,

Urnen van Strijbeek. 1—2 La Tène-vormen, 3 met kartelrand.

hoofdzakelijk in West-Brabant gevonden typen, op de aanwezigheid waarvan reeds lang geleden ook Dr. Holwerda herhaaldelijk de aandacht vestigde. Behalve deze oudere vondsten, opgesomd in den catalogus van de verzameling van het Provinciaal Genootschap te 's Hertogenbosch door Dr. Holwerda en Mr. Smit, ontdekte ik daar onlangs een dergelijk fragment uit Bergeik met beschildering. Ook van Elsloo en Caberg in Limburg bezit het Rijksmuseum van Oudheden sinds eenige jaren dergelijke fijne scherven met maeanderversiering en met beschildering.

Al deze oudere en jongere vondsten, waarbij wij nu te Strijbeek de bijzettingsvormen hebben leeren kennen, zijn verwant met La Tène-verschijnselen in Noord-Frankrijk, daar de Marnecultuur genoemd. Daar ook worden zij in de 4de eeuw vóór Chr., de zoogenaamde eerste periode der La Tène-cultuur, ge-

plaatst. Evenwel kan niet ontkend worden, dat de Nederlandsche verschijnselen van dien aard, met een enkele uitzondering, niet geheel de finesse in de afwerking vertoonen van hun Fransche voorbeelden. Opvallend is ook, dat naast de fijnere stukken van Strijbeek in hetzelfde urnenveld dergelijke grove ceramiek, als boven besproken, niet ontbreekt. Het optreden van beide soorten in hetzelfde urnenveld duidt op een samengaan van waarschijnlijk Keltisch-Gallische invloeden met andere, die men echter niet zonder meer identificeeren mag met die der Germaansche kartelrandurnen. Dergelijke plompe vormen kwamen, evenals onderbroken kringgreppels, voor in het door Dr. Remouchamps onderzochte laat-la-Tène en gedeeltelijk met zekerheid in den vroegen Keizertijd te dateeren urnenveld te Uden (Meded. V²).

Onder de, hier niet afgebeelde, verdere vondsten mogen de fragmenten van een massief-bronzen, eenvoudig ronden armband, gevonden met een schaalte met vlakken rand in bijzetting 4, niet onvermeld blijven”.

F. C. Bursch.

§ 2. *Eerbied voor den bodem.*

Bovenstaand artikel is met het daartoe bereidwillig afgestane cliché, ontleend aan „de Oudheidkundige mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Nieuwe reeks, XVIII, 1937”.

Uit dit artikel blijkt overduidelijk de groote waarde van het wetenschappelijk onderzoek van den bodem. De gemeente Ginneken bezit nog veel heidevelden onder Strijbeek en Galder. Moge een voortgezet onderzoek veel meer gegevens aan het licht brengen.

Immers tot heden is nog maar zeer weinig bekend omtrent de vroegste bewoning van West-Brabant, terwijl in oost en midden Noord-Brabant reeds veel sporen der vóór-historische bevolking gevonden zijn.

Reeds een korte opsomming toont aan, dat er zoo weinig bij is uit het westen.

1. Op de Drunensche duinen en in het stuifterrein der Wouwse Plantage zijn miniatuur-vuursteen-werktuigjes gevonden, krabbers en mesjes. Deze behooren tot de vroegste vondsten van menschelijke cultuur op Nederlandschen bodem.

2. Van het volk der klokbekeers en koepelgrafheuvels, die hun lijken begroeven, hebben we vondsten onder Goirle, Tilburg en Rijsbergen. Hierna moeten speciaal vermeld de resultaten der opgravingen door Dr. Giffen, directeur van het Biologisch Archaeologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen, met behulp van Dr. W. Willems en Jan Willems, beiden te Tilburg, gedaan in 1935 op den Vijfberg der Rechte Heide bij het Rielsch Hoefke onder Goirle; ook het bovenvermeld urnenveldje bij Strijbeek, in 1937 blootgelegd door Dr. Bursch uit Leiden.

3. Van de Gallo-Germanen werden brandurnen gevonden onder Stok-Hasselt, Tilburg, Goirle, Riel en Alphen (op de Molenheide), meest behoorende tot de vroeg la-Tène cultuur, terwijl te Baarle Nassau (bij het gehucht Bedaf en op de Molenheide) ook dergelijke grafvelden vermeld werden door Hermans, waaronder enkele van de Hallstatt-cultuur.

4. Germaansche urnen werden aangetroffen onder Tiggelt bij Rijsbergen, Baarle-Nassau, Alphen, Ter Over, Boschhoven, Brakel, Rechte Heide en Rielsch Hoefke, Goirle, Tilburg en Stok-Hasselt.

5) Uit den Bataventijd onder Romeinschen invloed werd bij het grafveld van Rijsbergen een altaar of wijdingssteen der godin Sandraudiga gevonden.

6. Romeinsche munten werden opgegraven bij Tiggelt, Terheyden, 's Gravenmoer en Goirle; te Tiggelt verder nog Romeinsch ijzerwerk, aardewerk en baksteen; te Bergen op Zoom werd een Romeinsche amphora gevonden.

7. Te Hulten werd grauw aardewerk opgediept, een potje, dat Frankisch zou zijn.

Al hebben dus nog slechts enkele systematische onderzoekingen plaats gehad, en al kunnen latere nasporingen ons nog groote verrassingen brengen; tot heden mogen we aannemen dat, na de nog onbekende oer-bewoners uit den midden-steeentijd, West Brabant zeer dun bevolkt was met Kelten, die later werden verdrongen of ten deele bleven samenwonen met de Gallo-Germanen en de daarna volgende Germaansche stammen; terwijl de Romeinen mogelijk een enkele nederzetting hebben gehad bij Rijsbergen.

Ofschoon Frankische schenkingen aan St. Willibrord te Alphen en ten oosten daarvan bekend zijn, missen we tot heden

hier nog alle vondsten uit het Merovingisch en het Karolingisch tijdperk.

Moge het voorafgaande opwekken tot meerdere belangstelling. Gebrek aan kennis is voorzeker de oorzaak, dat de Brabantsche bevolking tot heden veelal nog alle belangstelling miste. Dit geldt vooral voor onze boeren en landarbeiders, die een ouden pot of urn vaak met hun schop in scherven slaan, om te zien of er geen schat in verborgen zit; en wordt hun verrassing ontgoocheld, dan worden de scherven meestal weer ondergespit. En al bleven bij opgraving of ontginning de toevallige vondsten bewaard, dan nog werden deze meestal waardeloos door onnauwkeurigheid van plaatsbelang, en door vernieling van het omliggend terrein; want het omgespit of omgeploegd terrein is voor immer waardeloos gemaakt voor verder onderzoek.

Den Jongen Boerenstand wacht hier een eervolle taak. Op zijn ontwikkelingscursus in den winter kan op dit nog braakliggend terrein prachtig werk verricht worden. Op elken cursus worde minstens één les aan dit onderwerp gewijd, om inzicht bij te brengen, en vooral om eerbied aan te leeren voor den bodem, die belangrijke schatten kan bergen.

Beter nog ware het, dat de Wetgever een speciaal deskundig (rondreizend) persoon aanwees, om op alle landbouwcursussen dit onderwerp te bespreken; maar dan ook een persoon met liefde voor zijn taak, die bij zijn hoorders warme belangstelling voor zijn onderwerp kan wekken.

Gelukkig zullen de onlangs gemaakte wettelijke voorschriften op het archaeologisch bodemonderzoek ons in de toekomst hopelijk bewaren voor de zoo gevaarlijke persoonlijke liefhebberij, waaraan ondanks goeden wil, maar door gemis aan kennis, reeds vele onherstelbare vernielingen te wijten zijn.

En mogen in den nieuwen tijd ook de Vroede Vaders Gemeentegelden weten te vinden, om dit ideale beschavingswerk der heemkunde te steunen.

§ 3. *De oudste wegen.*

De veronderstelling, in 1917 geuit door Dr. Holwerda en Mr. Smit in den „Catalogus der Archaeologische verzameling van het Provinciaal genootschap van K. en W. in N. Br.” p. 13, dat n.l. een niet belangrijke heerbaan in den Romeinschen tijd van

uit het zuiden langs Hoogstraten noordwaarts naar het tegenwoordige Rijsbergen (of liever Tiggelt) geloopt heeft, om weldra westwaarts om te buigen naar het tegenwoordige Domburg, de welbekende veerplaats naar Brittannië, heeft in 1937 door de vinding van het Urnenveldje bij Strijbeek meer grond gekregen. Vooral als we ons herinneren, dat bij Strijbeek de „Goudberg” het hoogste terrein vormt, dat bij groote waterval en overstrooming de meest bewoonbare plaats bij frisch stroomend water bood.

Ook ten westen van Tiggelt ligt een „Goudberg”. Komt deze naam van een volksoverlevering, dat in die „bergen” schatten geborgen waren, omdat er urnen gevonden werden? Kan die naam ons niet tot verder onderzoek aansporen?

Bovendien kunnen we dien weg van Sprundel, Goudberg, Tiggelt, Strijbeek, Goudberg oostwaarts verder vinden ten zuiden van Chaam, over den „Kwalburg” ten zuiden van Alphen, over Bedaf naar Poppel en zoo verder. Ook op Kwalburg en Bedaf hebben de onderzoekingen reeds veel resultaten opgeleverd van oude nederzettingen en begraafplaatsen, zoodat ook andere streken langs dien weg een dieper onderzoek vragen.

Ten slotte loopen er drie oude wegen van Antwerpen naar Ginneken of Breda en verder naar het noorden: de eerste over Zundert, Rijsbergen, Princenhage.

De tweede over Westwezel, Loenhout, Meer, Galder, Bouvigne, Ginneken.

De derde over Op de Lucht, Brecht, Hoogstraten, Meerle, Strijbeek en Ginneken.

Dat hier drie wegen zoo dicht naast elkaar naar één punt (Ginneken) loopen, wijst op een groote belangrijkheid, maar ook nog op iets anders, dat we straks bij Thorn zullen aangeven.

HOOFDSTUK III.

DE HEEREN DEZER LANDEN.

§ 1. *De hertog als Landsheer en de Heeren van Breda.*

Van oude tijden was de hertog van Brabant de landsheer, ook van den Lande van Breda; maar binnen die grenspalen lagen hier en daar kleine gebieden, die sedert onheugelijke tijden als een vrij familiegoed golden, en wier eigenaren geen leenverhef aan den hertog verschuldigd waren; andere gebieden had de hertog uitgegeven als leenen aan bepaalde personen, die gewoonlijk dat bezit mochten overgeven, mits leenverhef; ook gaven de hertogen nu en dan aan steden of dorpen den omliggenden grond, heide of moer binnen bepaalde grenzen, om door de inwoners als vroente of „gemeinte” gemeenschappelijk te worden gebruikt.

Het overblijvend gebied bleef strikt eigendom van het hertogdom met de inkomsten daaraan verbonden, tot eventueele latere uitgifte.

Ten slotte, de hertogen hadden ook eigen familiegoederen, die zonder leenverhef los stonden van het hertogdom, en dan ook vrij vergeven werden.

Onderdeelen van het hertogdom waren o.a. het land van Rijen, met half Huybergen, Rucphen en Kalmpthout, Nieuwmoer en Loenhout; de Meierij van Hoogstraten met ten noorden daarvan Meer, Meersel en Meerle; daartegen grensde de Meierij van Turnhout, ten westen begrensd door Alphen en Baarle; en de Meierij van 's Hertogenbosch.

Het Land van Breda, ten noorden en noord-westen daarvan gelegen, was de zuidelijke helft van het aloude graafschap Strijen, met welks gravin Hilsondis we straks nader kennis maken.

Voor het eerst in 1125 treedt alhier een heer van Breda op,

die zijn land bezit als een onafhankelijk familiegoed. Volgens Tax. 1931 p. 304 zou dit allodium omvat hebben: de stad Breda ten oosten van de Mark en het gebied der gemeenten Teteringen en Terheyden (zonder Wagenberg).

Een opvolger, Godfried van Schoten, droeg omstreeks 1190 de burcht van Breda met het omliggend familiegoed op aan den hertog — een geëigend middel ter erkenning en bescherming —, waardoor dit tot hertogelijk gebied werd, zooals de meeste gronden daaromheen. Maar de hertog liet zich niet in edelmoedigheid overtreffen. Hij beleende Godfried weer met zijn vorig bezit, onder uitbreiding van dit land met al de vennen en moeren aan de *westzijde* tot aan het land van Strijen.

Men houde in het oog, dat deze uitbreiding geschiedde ten westen, zoodat ten oosten en ten zuiden van Breda niets veranderde, al was de grootgrondbezitter zelf nu ook bevorderd tot een machtigen leenman van den hertog.

Een juiste omschrijving, wat er precies onder het Land van Breda viel, geven geen der bewaarde oudste akten van den Nieuwen Inventaris der Nassau-Domeinen in den Haag.

Eerst het Dénombrement van 1474 geeft een globale opsomming der dorpen; waaruit blijkt, dat alstoen o.a. ook het Slot Strijen met Oosterhout, Dongen, Alphen, Baarle, Gilze en Ginneken tot de heerlijkheid Breda behoorden.

Hoe en wanneer waren deze dorpen aan de Bredasche heerlijkheid gehecht?

Willem van Duvenvoorde had dit binnen een tijdruimte van 25 jaren klaargespeeld. Het Huis (slot) te Strijen met al zijn dependenties te Oosterhout, Steeloven, Dorst, Dongen, Ulvenhout en Wernhout waren hem in 1323 tegen een jaarcijns geschonken door den heer en vrouwe van Putten en Strijen. Als Brabantsch leen werd deze gifte bekrachtigd door den hertog van Brabant, die er een jaar later nog goederen van Zundert en Oosterhout aan toe voegde. En weer onder goedkeuring van den hertog stond hem de dochter van Philips van Liedekercke, heer van Ulvenhout (ze heette Alice en was gehuwd met Gerard van Rasseghem) de heerlijkheid Oosterhout af met hooge en lage rechtspraak. Weer wat later kreeg hij in die omgeving nog meer gronden in bezit tot aan de Donge-rivier; in 1329 wist hij van verschillende personen de gronden ten noord-oosten van de Donge te verwerven, en dit bezit in 1335—38 nog uit te breiden.

Dan komt de beurt aan Breda. Het huwelijk met Alice van Liedekercke, sedert 1319 vrouwe van Breda, had aan Gerard van Rasseghem die heerlijkheid van Breda aangebracht in 1321. Gerard echter had groote schulden gemaakt, zoodat hij zich genoodzaakt zag, — zonder voorkennis van zijn echtgenoot, die samen met haar zusters het Land van Breda nog onverdeeld bezat — Stad en Lande van Breda in 1327 aan den hertog van Brabant te verkoopen, die het onmiddellijk in bezit nam. Hieruit volgden velerlei twisten, die nog bleven voortduren ondanks het contract met den hertog in 1328, waarbij de zusters van Alice de helft van het Land van Breda terugontvingen. Ten slotte heeft de koning van Frankrijk — als scheidsrechter gevraagd — in 1334 beslist, dat Rasseghem de koopsom zou terugbetalen aan den hertog, terwijl de hertog hem het bezit als leengoed tegen huldegeld zou terugschenken; intusschen zou de hertog de noodzakelijke verbeteringen in het bestuur aanbrengen, en aan Rasseghem de volle inkomsten der bezittingen uitkeeren.

Toch bleef de hertog 't Land van Breda in bezit houden — de reden is niet bekend — maar gaf terzelfder tijd de dorpen Ulvenhout, Baarle, Alphen en Gilze aan een Raso van Liedekercke in pandschap, en verkocht het overige deel van den Lande van Breda in 1339 aan Jan van Polanen heer van der Lecke, met vruchtgebruik voor Willem van Duvenvoorde tijdens zijn leven. Omdat die vier genoemde dorpen een aanzienlijk deel uitmaakten van dat grondgebied, wist Duvenvoorde ook dat pandschap tegen betaling in 1342 over te nemen, en den pandbrief zelf in handen te krijgen. (van Goor p. 22, 23).

Op deze wijze waren al deze gronden ten oosten van Breda in één hand vereenigd; en kon Duvenvoorde in 1350 het Bredasche land als één geheel aan zijn neef Jan van Polanen vermaken als een schoone erfenis. Voorzeker: Jan van Polanen werd rechtens de koper voor f 43.000; maar feitelijk betaalde Duvenvoorde de koopsom; ter bezegeling plaatsten zij samen op 10 Mei 1350 den hoeksteen van het nieuwe kasteel van Breda.

Van Polanen ging het bezit over op Nassau; van Nassau op Oranje; geleidelijk vervolledigden dezen om beurten nog hun bezit in het Bredasche, door aankoop of uitwinning van familiegoederen van particuliere grondbezitters.

Willem van Duvenvoorde mag met volle recht de stichter

van de Baronie genoemd worden. Over hem, den grootsten financier en politicus der 14e eeuw in ons gewest, heeft Jos Cuvelier in 1921 een tintelende levensbeschrijving gegeven in: „Les origines de la Fortune de la Maison d'Orange-Nassau”.

In deze heerlijkheid was de Heer van Breda souverain, d.w.z. hij bezat de hooge jurisdictie met de gebruikelijke regalia (hoogheidsrechten), behoudens dan de leenhulde aan den landsheer, den hertog van Brabant, later aan het Leenhof te Brussel, daarna aan den Raad van Brabant in den Haag.

In dit geheele land gold het Recht van Breda, op een paar uitzonderingen na. Van vonnissen in civiele zaken was appèl op de Hoofdbank van Breda (later met reformatie op den Raad van Brabant), terwijl halszaken werden berecht door den Drossaard van de Stad en den Lande van Breda. Juist in den tijd der geschillen over den verkoop van Breda door Rasseghem benoemde de hertog in 1328 Klaas van Nispen tot schout (later drossaard genoemd) van den Lande van Breda, en gaf hem volle bevoegdheid om namens den hertog in alle dorpen van dat gebied schepenen aan te stellen en dingbanken in te richten, volgens het Bredasche recht; en mochten zij op eenig punt niet „vroed” zijn, dan moesten zij hun recht halen te Breda.

De heer van Breda stelde op verschillende plaatsen een schout aan, om hem te vertegenwoordigen; om zijn gezag en rechten te handhaven, de orde te bewaren en de vergaderingen voor te zitten, ongeveer dezelfde functie als nu een burgemeester bezit.

Bovendien kregen verschillende nederzettingen van den hertog of heer het recht om hun woonplaatsen te omwallen en van muren te voorzien, en werden de inwoners vrije poorters met eigen rechtsnormen. Ook dorpen kregen soms dergelijke keuren, waardoor de willekeur en het onrecht aan banden werd gelegd.

Feitelijk was dit de bekroning van het testament van Godfried van Breda, die in 1246 (op het voorbeeld van zijn leenheer den hertog) aan al zijn onderdanen, die nog dienstbaar waren — lijfeigenen, hoorigen of laten, d.w.z. verbonden aan het landgoed: de hoeve, waar zij geboren waren en werkten, en die te voren slechts een beperkte vrijheid genoten — de volle vrijheid van hun persoon, hun huisgezin en hun bezittingen

verleende, tegen betaling van een klein hoofdgeld als bewijs van erkentelijkheid.

Tot regeling nu van hun onderlinge rechten en verplichtingen, en van hun gedrag tegenover den heer werden in 1328 schouten en schepenen aangesteld.

Alphen en Gilze, Baarle en Ulvenhout waren de vier dorpen in 1328 door den hertog aan Raso van Liedekercke in pandschap gegeven, en door Duvenvoorde in 1342 aan zijn bezittingen toegevoegd, d.w.z. met het land en de stad van Breda vereenigd, hetwelk hij in 1350 bij testament vermaakte aan Jan van Polanen.

Dit te weten is voor ons van groot belang. Hieruit blijkt, dat Alphen, Gilze, Baarle en Ulvenhout te voren nog rechtstreeks onder den hertog behoorden, al moet hier de vraag gesteld: waren deze gronden reeds van ouds aan den hertog, of had deze (of zijn voorgangers) ze in bezit gekregen door koop of overgave, of wel ze zich eenvoudig zonder recht toegeëigend b.v. als voogd der oude abdijen? We weten immers dat Alphen aan St. Willibrord was geschonken, en door hem aan zijn abdij Echternach was vermaakt; deze abdij had op haar beurt reeds in 1175 de kerk van Alphen met alle daartoe behoorende gronden en rechten overgedragen aan de abdij van Tongerlo; die schenking door den Frank Engelbertus in 712 was dus geschied nog eeuwen, vóór dat de hertogen van Lotharingen en Brabant opkwamen (laat staan: rechten bezaten).

Evenzoo waren door Hilsondis, gravin van Strijen, in 992 aan de door haar gestichte abdij van Thorn als bruidschat geschonken Geertruidenberg, Gilze met alle aanhoorigheden, Baarle en haar slot Sprundelheim. Zij voegde er uitdrukkelijk bij, dat zij over die voornoemde goederen beschikte, niet als gravin van Strijen (dus niet als een onderdeel van de Strijensche heerlijkheid), maar als eigenares over die familiegoederen, die weleer door koning Swentibold aan haar ouders waren weggeschonken; dus ook weer geheel los van het latere hertogdom Brabant.

Hoe de hertogen later rechten over die bezittingen hebben gekregen, blijft een raadsel; geen enkele oude oorkonde licht een tipje van den sluier op; afgezien van gewelddadige in bezit name, lijkt mij het meest voor de hand liggend deze

oplossing: zooals de andere niet uitgegeven gronden (heide, moeren en bosschen) nog tot het hertogdom werden beschouwd te behooren, zoo zullen mogelijk de hertogen in de 11e, 12e en 13e eeuw de nog niet in cultuur gebrachte gronden van Thorn en Echternach (Tongerloo), als hun eigendom beschouwd hebben, omdat ze gelegen waren binnen hun grenspalen.

Hierdoor verklaarbaar, en zeer opmerkelijk tevens, is het feit, dat het oude Nassau-domein-archief over Gilze, Ginneken, Bavel, Ulvenhout maar enkele charters bezit; en nog sterker: over de „heerlijkheid” geen woord, tenzij die akte van het pandschap der 4 dorpen in 1328 en het denombrement van 1474, waarin Alphen, Baarle, Gilze en Ginneken als tot den Lande van Breda behoorend worden opgenoemd.

Nu zijn er voorzeker groote gedeelten van het Nassau Domeinarchief, vooral in den woeligen Franschen tijd, verloren geraakt, b.v. de belangrijke domeinrekeningen. Maar toch: dat we niet meer bezitten dan een paar onbelangrijke bescheiden, wijst er wel op, dat tusschen de „heerlijkheid” van Breda en Gilze-Ginneken zeker in den beginne geen al te intieme relaties bestonden.

Al had de „*heerlijkheid*” van Breda vanouds geen oude rechten op Gilze en Ginneken, en al bracht het pandschap in 1328 en de daarop gevolgde koop, voor Polanen en zijn opvolgers, niet méér rechten aan dan de hertog zelf had bezeten, n.l. alleen de hooge heerlijkheid over gronden onder deze gemeenten maar buiten het Thornsche gebied; — toch zullen aan de „*heeren*” van Breda onder de gemeente Ginneken, mogelijk ook vanouds, eenige allodiale goederen hebben toebehoord. Andere zullen geleidelijk door aanhuwelijking, aankoop of uitwinning òf door schenking verkregen zijn; maar verschillende werden ook weer spoedig vervreemd.

Hierover zal verder gesproken worden onder Ginneken zelf.

De abdij van Thorn bezat in Baarle, Gilze, Ginneken, Bavel, Princenhage, Etten en Sprundel de kerken met vele omliggende gronden, met verdere rechten en cijnzen; in Gilze en Baarle bezat de abdij bovendien „laathoven” (zooveel als schepenbanken). Deze rechten heeft de abdij behouden tot haar opheffing in 1797.

Vooreerst dus had de abdij de oudste rechtsbrieven, bezegeld door de gravin van Strijen, beschermd door den keizer en den paus; bovendien was de abdij *aan niemand* leenverhef verschuldigd en erkende dan ook „op haar grondgebied” noch den hertog, noch de heeren van Breda boven zich; wel echter als voogden, wat een eereplicht meebracht.

Haar goederen lagen wel binnen de palen van Brabant en van den Lande van Breda, maar vielen buiten hun jurisdictie.

Waar dus de abdij bezit had gekregen of genomen, daar was geen plaats meer voor anderen, tenzij als leenmannen van de abdij.

§ 2. *De abdij van Thorn over onze gewesten.*

Aan de oude kloosterstichtingen heeft Noord-Brabant grootendeels zijn opkomst, zijn eerste beschaving en welvaart te danken.

De Katholieke kerk, door St. Amandus en St. Willibrord in deze streken gesticht, is er georganiseerd en tot bloei gebracht voornamelijk door drie abdijen, die vele goederen in deze gewesten bezaten: de abdijen van Nijvel, Echternach en Thorn bij Roermond.

De derde is voor ons van het meeste belang. Hilsondis, gravin van Strijen, had de abdij van Thorn in 922 gesticht met goedkeuring van haar echtgenoot Ansfried, graaf van Hoi, die twee jaar later tot bisschop van Utrecht werd uitverkoren.

In de eerste tijden der middeleeuwen (aldus Habets) was Strijen een graafschap of gouw, bevattende het land van Strijen, dat van Zevenbergen, St. Geertruidenberg, de (latere) baronie van Breda, het (latere) markgraafschap van Bergen op Zoom, en eenige in 1421 verdronken landen.

Als bruidschat schonk Hilsondis aan de abdij eenige bezittingen uit haar erfgoederen, gelegen binnen het graafschap Strijen; bezittingen, die — zoo verhaalt zij — weleer door koning Swentibold waren weggeschonken aan haar ouders; niets meer en niets minder; goederen die dus uit een andere bron vloeiden dan die van Nijvel.

Hilsondis noemt die goederen afzonderlijk op: de Kerk van Strijen gewijd aan de H. Maagd; Mons littoris (den Berg des Oevers: Geertruidenberg) waar de H. Geertrudis vertoefde en

de H. Amandus een cella (een klein klooster) wijdde; de villa Gillesa (de landhoeve Gilse) met haar aanhoorigheden; de villa Baerle met een altaar ter eere van den H. Remigius door haar gesticht; het kasteel Sprundelheim in zijn geheel, zooals het gelegen is aan de vliet Moerwater, met zijn omgeving en volle rechten.

Zeer opmerkelijk is, dat in het voormelde land van Strijen de abdij van Thorn tot op den dag van haar opheffing in 1797 een aantal goederen, tienden, cijns- en laathoven heeft bezeten. We noemen Baarle-Hertog, Baarle-Nassau, Meerle, Meersel, Alphen, Gilze, Bavel, Ginneken, Breda, Princenhage (Mertersem), Etten, Leur, Oosterhout, Drimmelen, St. Geertruidenberg, Sprundel en Wouw.

De kerkegift van Strijen vinden we onder de latere bezittingen niet terug; ofwel vervreemd, ofwel in den watervloed van 1421 verdronken; of mogelijk is ook bedoeld.... Oosterhout, alwaar het oude slot van Strijen (met de kapel) stond als centrum van het oude Strijen; in elk geval was de abdij, in Oosterhout en zijn omgeving, eigenares van een aantal goederen en cijnsen, en van een laathof.

Te Geertruidenberg bezat het Stift van Thorn nog lang het patronaat der Kerk en andere eigendommen, alsmede de tienden onder Drimmelen; in 1310 werd aldaar door Thorn een Kapittel gesticht.

Te Baarle en in de dochterkerken Baarle-Nassau, Meerle, Meersel, Minderhout, Sondereygen en Ulecoten had de abdij vele goederen; trok er de tienden en deed er de benoemingen. Ook was zij te Baarle eigenares van „het Huis Loven of Loeven” (later Bruheze en Looveren genaamd), van vele goederen en van een laathof, waartoe gronden onder Alphen, Chaam, Goirle, Weelde en Merxplas behoorden.

Te Gilze en aanhoorigheden (Gillesa cum appendiciis) was wel het centraal punt van haar bezittingen in den Lande van Breda. Deze parochie strekte zich uit over Ginneken en Bavel, Princenhage, Etten en Sprundel, waar reeds vroeg overal bijkerken waren gebouwd met eigen geestelijken. Tot beheer dezer goederen diende het laathof te Gilze.

Sommige dezer parochies en goederen vielen niet onder den Lande van Breda; maar onder de jurisdictie van Hoogstraten

en Turnhout, zooals Meerle, Minderhout, Sondereygen, Weelde en Merxplas.

Het feit dat ofwel uit Princenhage of wel uit Rijsbergen een schepen werd gekozen voor 't Oude hof te Gilze, doet ernstig vermoeden, dat Thorn ook goederen onder Rijsbergen heeft bezeten.

Van het allergrootste belang is voor ons de schenking van de villa Gillesa cum appenditiis d.i. met al wat daaraan toebehoort. Gilze, waar Hilsondis overleed, was immers „de moederkerk van „de aanhangsels” Ghineken, Mertresen (Princenhage), Etten en Bavel”, die bij oorkonde van 13 Februari 1316 van „Ghilsen” werden afgescheiden, en voor immer tot doopkerken werden verheven.

De abdij Thorn had dus wel zeer oude brieven voor haar souvereine rechten over of in verschillende dorpen, gelegen binnen de latere baronie van Breda: rechten haar in 992 geschonken door Hilsondis, gravin van Strijen (zooals zij zich zelve noemt: comitissa), die deze goederen en rechten langs haar ouders weer ontvangen had van koning Swentibold; dñs langen tijd vooraleer de kleine heerlijkheid van Breda tot de latere baronie was uitgegroeid; ja zelfs nog twee eeuwen, voordat de eerste heer van Breda in 1125 optrad. Toen bestonden er nog slechts enkele dorpen en dorpsgerechten met afgebakende grenzen. Behalve de verspreid liggende gecultiveerde hoven met haar laten of hoorigen, bestond de huidige Noord-Brabantsche zandgrond meest nog uit heidevelden en bosschen, moerassen en poelen, zonder bepaalde eigenaars, tenzij dan de hertog als landsheer, die telkens weer opnieuw wilderden, bosschen en moerassen uitgaf.

Ondanks die oude brieven zag de abdij zich evenals elders, zoo ook hier veel goederen ontrooven. Een typeerend voorbeeld hiervan geeft ons een oorkonde van 1262: Hildegundis, abdis van Thorn, getuigt dat de Luiksche provisor Mr. Reinerus bij zijn visitatie bevonden heeft, dat de groote en kleine tienden van Gilze *cum annexis*, sedert onheugelijke tijden aan ons klooster in vrede toebehoorende, door eenige edelen te Breda injuriose zijn bemachtigd en vele jaren vastgehouden. Ten slotte hebben die heeren de tienden evenwel „vrijwillig” teruggegeven.

Hoeveel goederen alhier in den loop der eeuwen verloren gingen of geroofd werden, vertellen de archivalia ons niet;

wèl, dat de abdij ook nog na 1600 — hoewel met groote inspanning en ten koste van vele processen, en niet zonder verliezen — haar souvereine macht en rechten heeft trachten te verdedigen en te bewaren tot aan haar opheffing in 1797.

Tot uitoefening van haar rechten en ter bescherming van haar goederen stichtte de abdij hier en daar laathoven; d.w.z. civiele gerechtshoven tot regeling van de rechten tusschen heer en laat (de hoorige of half-vrije arbeider op de hoeve van den heer).

Te Gilze (zoo lezen wij bij van Goor, fol. 365), had de abdis en het kapittel van Thoor een rechtbank „t Oude Hof” ofwel „t Laethof” genoemd, bestaande uit een meyer of schout, door de abdis aangesteld, en zeven *schepenen of laten* door den meyer gekozen: n.l. drie van Gilze, twee van Oosterhout, een van Ginneken en een van Princenhage of van Rijsbergen; deze schepenen moesten allen onder den Ouden Hove gegoed zijn.

Tweemaal 's jaars, 's Maandags na beloken Paschen en op St. Dionysius dag, vergaderen de meyer en de schepenen te Gilze; de schepenen beloven onder eede aan de Vrouwe van Thoor trouw en ijver om de vervallende Hofrechten aan den meyer mee te deelen (leenvinding); in dezen Hove vest men de hieronder ressorteerende goederen, en die bezwaard zijn met cijnsen of roggerenten voor Thoor. Men bant de vierschaar in naam der Vrouwe om een ieder zijn vonnis of recht te doen; men bezet goederen gelegen onder 't Laethof, met vernieuwing en tot den koopdag toe; men doet deeling en erfpaling; men geeft voogden aan weezen, men doet panding en uitwinning; men dagvaart over arbeidsloon; men verleijdt naderschap; „men maakt poorters onderhevig van hals en have aan deze vierschaar”. Tot zoover van Goor.

Van den „Ouden hof met schepenen te Gilze toebehoorende aan de abdisse van Thorn” wordt reeds in 1443 gesproken ¹⁾.

Te Baerle had de abdis eveneens een Laethof met meyer en zeven schepenen.

Meermalen werd er misbruik gemaakt van de goedheid van rentmeester en meyer en schepenbank, zoodat de vonnissen niet

¹⁾ Habets, Thorn I, nr. 330.

werden uitgevoerd of de boeten, renten, cijnzen en erfrechten niet werden betaald of goederen niet werden teruggegeven; waarover de abdis haar nood klaagde bij graaf Jan van Nassau heer van Breda, omdat de meeste wanbetalers immers ook zijn onderdanen waren. Graaf Jan geeft dan in 1472 een ordonnantie uit, waarin hij, op een zeer zware boete van 60 pond zwarten te zijnen behoeve, iedereen verplicht het onrecht onmiddellijk te herstellen en de aloude rechten van Thorn te eerbiedigen; in geval van twijfel betreffende het feit of den rechtsgrond staat beroep op de rechtbank van den heer open. Jan noemt zich hier „voogd” van de abdij en als zoodanig is 't zijn taak haar rechten te beschermen ¹⁾).

Harerzijds erkende de abdis betreffende haar goederen echter geen rechtsgebied van den heer van Breda, en was zij ook niet verplicht haar cijns- of leenrecht van iemand te ontvangen, of deswege hulde te doen. Zij bezat dus de hoge heerlijkheid of souvereine macht.

Een rentmeester-procureur van Thorn zetelde in later jaren te Breda, te midden der Thornsche goederen binnen de baronie gelegen, vermoedelijk in het huis op den hoek Reigerstraat-Schoolstraat (met hoogen schoorsteen ver buiten het dak), de zoogenaamde Herberg van Thorn. Dit pand was in 1332 aan de abdij van Thorn geschonken door Jan van Ymhuizen, kanunnik der O.L. Vr. Kerk en pastoor van Etten ²⁾).

Om een duidelijker inzicht te krijgen, hoe uitgestrekt dit gebied onder Thorn was, voeg ik hier een eenvoudig schetskaartje bij. De zware lijnen geven de omgrenzing der *moederparochies*; de stippellijnen de onderhoorige parochies; de tegenwoordige grensscheiding tusschen Nederland en België wordt aangegeven door de punten zonder strepen. Alleen Rijsbergen en Zundert in den zuid-westhoek en Alphen met Chaam ten oosten vielen er buiten. De plaatsnamen onderstreept met een lijn geven de parochiekerken onder Thorn; die met stippellijn onderstreept zijn, duiden de plaatsen aan, waar de abdij goederen bezat, maar niet de kerk zelf.

Ongeveer is dit kaartje juist; niet heelemaal, want we hebben de huidige *gemeentegrenzen* genomen, die in den loop der eeuwen

¹⁾ Brussel, d' Hoop V, Thorn 18994.

²⁾ Zie Maasbode 28/12 1938.

Hilsondis, de gravin van Strijen, heeft zeker *de grootste rol* gespeeld in de opkomst en bloei van het kerkelijk leven in den Lande van Breda, door de inlijving van haar familiegoederen Strijen, Geertruidenberg, Baarle, Gilze en Sprundel bij de door haar gestichte abdij van Thorn.

Een harer opvolgsters, de abdis *Hildegondis* van Borne en Wassenberg, die van 1231 tot 1266 de abdij bestuurde, heeft zich ook veel met onze gewesten bezig gehouden en hier vruchtbaren arbeid verricht.

Uit haar belofte, in 1231 gedaan aan den hertog van Brabant als voogd over de bezittingen der abdij in den Lande van Breda, om zonder zijn voorkennis geen goederen te verpachten, leeren wij, dat de abdij *in dien tijd ook in de omgeving van Breda* verscheidene bezittingen had. Vermoedelijk geschiedde die belofte op verzoek van den hertog, die in dat geval liefst zelf die goederen in erfpacht overnam, of tenminste wilde voorkomen, dat anderen in dit gebied meer invloed zouden winnen.

Dit vermoeden van den hertog bleek niet ongegrond, toen drie jaar later de inkomsten der kerkgoederen van Gilze en Baarle met de tienden voor 8 jaar werden afgezonderd tot delging der vele schulden, waardoor de abdij bezwaard was. Omdat tegelijkertijd de inkomsten der annexa (der onderhoorige bijkerken) werden bestemd voor het onderhoud der abdis, waren daarmee de inkomsten van het Convent of Kapittel al te zeer besnoeid, zoodat de abdis het jaar daarop o.a. de inkomsten der kerk van Gilze aan het Convent schonk, om zijn prebenden te vermeerderen. Waarschijnlijk waren na die acht jaar de schulden nog niet gedelgd. Dat zal de reden zijn waarom de abdis in 1243 (onder goedkeuring van den bisschop van Luik en van haar voogd den hertog van Brabant) aan Godfried heer van Breda verkoopt d.w.z. veronderpandt de inkomsten van 5 marken Keulsch geld, die jaarlijks moesten worden opgebracht door haar hoeven en laten van Baarle en van Gilze. Mochten echter de hoevenaars en laten daarin verzuim of verzet plegen, dan zou haar schepenbank ingrijpen en op hun waarborgen beslag leggen. Deze hypotheek werd in 1277 weer afgelost (onder het hoofdstuk Ginneken zullen we dit uitvoerig bespreken).

Er volgt echter spoedig een nieuwe inkomstenverdeeling tusschen abdis en kapittel, waarbij de abdis alle goederen zoolwel in Gilze als in Baarle voor zich zelf reserveert zoolang

zij leeft. Enkele jaren voor haar dood komt ze hierop terug, en neemt een nieuwe beslissing in 1261 „perpetualiter”, voor eeuwig: om in de toekomst alle geschil te voorkomen, schenkt zij aan het Kapittel het patronaatsrecht der kerken van Gilze, Baarle en Geertruidenberg, en publiceert het jaar daarop deze incorporatie van Gilze en Baarle aan het Convent.

„Omdat het zielenaantal zoowel als de armoede der bevolking van al deze parochies zeer groot was, en vandaar ook „de inkomsten der parochiegeestelijkheid al te gering”, verzocht zij den bisschop van Luik de goedkeuring op de door haar nu vastgestelde beneficië of prebenden (jaargeld) voor de pastoors dier kerken en de rectors der dochterkerken. Zoo wist zij tegelijkertijd de geestelijke en tijdelijke belangen te behartigen, want zij legde tevens aan de gebeneficieerden een persoonlijken plicht tot residentie op en verheft de *quartas capellas tot ecclesias dimidias*.

Aan den investitus van *Gilze* bestemt zij

				20 pond Leuens jaarlijks	
„	„	„	„	Marterssen 25 pond	„ „
„	„	„	„	<i>Ginneken</i> 18 pond	„ „
„	„	„	„	Etten 15 pond	„ „
„	„	„	„	Baerle 15 pond	„ „
„	„	„	„	Meerle 12 pond	„ „
„	„	„	„	St. Geertruidenberg	
				20 pond Leuens	„

maar reserveert de overige inkomsten van die kerken voor het Convent van Thorn; de investiti zullen ieder zelf betalen de rechten van den aartsdiaken en den landdeken van het bisdom Luik.

Bij de publicatie hiervan in 1262 vermeldt de abdis uitdrukkelijk, dat eenige edele heeren van Breda de groote en kleine tienden van Gilze „cum annexis”, sedert onheugelijke tijden aan ons klooster in vrede toebehoorende, „injuriose” hadden bemachtigd en vele jaren vastgehouden maar dat die heeren de tienden tenslotte „vrijwillig” hebben teruggegeven.

Wie waren die heeren? We denken hier op de eerste plaats aan Gillis van Breda, die sedert 1228 voogd was over Godfried's kinderen, maar in 1332 werd afgezet wegens pogingen om zich

te verrijken ten koste zijner pupillen. Als een soort schadevergoeding krijgt hij dan het vruchtgebruik van het land van Bergen op Zoom onder Wouw.

De analytische opgave van Charters door C. R. Hermans licht dit nog nader toe. Op 6 Dec. 1232 verzoent zich de hertog van Brabant met Gielis van Breda op de volgende voorwaarden: Gielis zal den buit teruggeven, dien hij ontroofd heeft aan de onderdanen van den hertog; de burcht van Breda blijft het eigendom van den hertog, maar Gielis zal de bewaringskosten betalen (bezetting en onderhoud); nadat Gielis deze voorwaarden vervuld heeft, zal hij zijn goederen bij den Zoom gelegen terugontvangen ¹⁾).

Maar ook mag ik hier wijzen op het testament van Godevaart IV heer van Breda, gemaakt in 1246: „Aan Henrik van Baerle schelde ik quyt de thiende van Ginneken welke hij van mij in pacht heeft gehad”. Godfried zal hier bedoelen de inkomsten der 5 marken Keulsch, die hij in 1243 onder Baarle en Gilze op hypotheek had genomen van de abdis, zooals blijkt bij de teruggave in 1277.

Hoe goed ook de abdis de pastoors harer parochies meende bedacht te hebben, toch kreeg ze moeilijkheden met den pastoor van Gilze, die zich vermoedelijk al te verongelijkt achtte en al te zeer in zijn groote inkomsten besnoeid. Was hij misschien tevens ontstemd door de incorporatie van zijn parochie bij het Kapittel, waardoor hij zijn macht voelde ingekort? Of door den persoonlijken residentieplicht, waarmee hij zijn bewegingsvrijheid verloor? In elk geval, in 1263 nam „Oysto van Borne” definitief ontslag uit zijn ambt: „cruce signatus” wordt als beweegreden opgegeven. Hij krijgt een ruime jaarrente, die hij later voor een som ineens afkoopt, maar daarop weer gaat procederen; pas in 1288 ziet hij af van alle verhaal, en verklaart zich voldaan.

Hierop krijgt de abdis een geschil met den aartsdiaken van Kempenland. Deze beweerde dat Mertersem, als afhankelijk van Gilze, behoorde onder zijn aartsdiakonaat, terwijl de abdij meende, dat Mertersem ondergeschikt was gebleven aan de abdij. In 1265 wordt besloten, dat de pastoor zijn oude profijten zou

¹⁾ Van Goor p. 415 en 416.

blijven ontvangen en bovendien nog de tienden van Borst (Burgst, zie anno 1299) en Overveld, beide gelegen ten noorden van Beek „zooals die gelegen zijn onder de tienden van Mertersem”, welke tienden ten eeuwigen dage zullen blijven aan de pastorie van Gilze, terwijl de rest der tienden van Mertersem aan het Convent van Thorn zouden komen.

De abdis maakte van de gunstige gelegenheid gebruik om de kerkelijke tucht in te scherpen: voortaan zou de pastoor van Gilze bij zijn inhuldiging onder eede moeten beloven, persoonlijk te resideeren en zich binnen het jaar priester te laten wijden, zoo hij zulks bij zijn benoeming nog niet was.

Hier raken we een algemeene kwaal des tijds aan, wat op vele plaatsen nog eeuwen lang doorkankert en het parochieleven sterk ondermijnde, een euvel dat het pastoraat tot een finantieel-begeerd baantje maakte, waarvan de bediening op een anders schouders werd afgeschoven tegen een veel geringer jaargeld. Reeds een eeuw tevoren, 1175, had de abdij van Echternach zich zelfs genoodzaakt gezien om de heel ver afgelegen kerk van Alphen met al haar goederen, tegen een jaarrente van 1 mark zilver, over te geven aan de jeugdige en ijvervolle abdij van Tongerlo „omdat de herders die parochie jarenlang hadden verwaarloosd”. Tongerlo zou er waardige en resideerende herders aanstellen in het belang der parochie.

Maar er waren gelukkig ook vele goede priesters, en juist dezelfde tijd geeft er ons een voorbeeld van. *Heer Jacob landdeken van Hilvarenbeek, schenkt* — uit erkentelijkheid voor de handhaving der kerkelijke tucht en om het abdijbezit te Gilze nog uit te breiden — een deel zijner bezittingen onder Gilze aan de abdij. De abdis is daar niet ongevoelig voor, want in 1299 zien we hem aangesteld als pastoor van Gilze. Zebrecht van Ulvenhout bezegelt in naam van den heer van Breda die schenking van heer Jacob.

Dat pastoor Jacob de belangen van Thorn behartigt, blijkt uit het feit, dat hij in haar belang nog datzelfde jaar een geschil weet op te lossen met Raso II van Gaveren en Liedekercke, heer van Breda. De kerk van Etten (een bijkerk van Mertersem en beide onderhoorig aan den pastoor van Gilze) was op verzoek van heer Hendrik, weleer heer van Breda, tevens pastoor van Gilze (de akte geeft: dominus de Breda et investitus.....

impetraverit, in 't enkelvoud), door den bisschop van Luik afgescheiden van de parochiekerk van Mertersem, en tot een zelfstandige parochiekerk opgericht, behoudens de rechten der Moederkerk. Volgens Juten in *De Parochien van het Bisdóm Breda* (Princenhage p. 7) zou deze Hendrik zijn: Hendrik I „die na den kinderloozen dood van zijn neef, als naaste mannelijke erfgenaam het bestuur over Breda had aanvaard en door een huwelijk zijn aanzienlijk geslacht tegen uitsterven moest trachten te behoeden”. Hendrik zou dan vóór 1250 investitus van Gilze geweest zijn. Na Hendrik had Arnoud van Leuven, heer van Breda (1268—87), toen zich zelf destijds, ondanks het protest van den pastoor van Gilze, het presentatierecht aangematigd, en zijn opvolger eveneens, zoodat Raso II meende daartoe gerechtigd te zijn. Maar nu, op aandrang van heer Jacob, die het presentatierecht voor den pastoor van Gilze bleef opeischen, verklaarde Raso na een ernstig onderzoek, dat noch hij noch zijn opvolgers eenig recht van begeving of patronaatsrecht bezaten, maar dat zulks ten eeuwigen dage aan Gilze toekomt. Wij mochten dit geschil over Etten niet stilzwijgend voorbijgaan, omdat het den rechtstoestand, ook der andere bijkerken van Gilze — ook van Ginneken — opheldert.

Thorn moest leven; de abdis en het convent, alsmede de eeredienst aldaar moesten onderhouden worden uit de inkomsten der onderhoorige parochies; maar.... ook de parochieherders moesten kunnen leven. Bovendien, sedert Rome aandrang op teruggave der tienden aan den rechthebbenden parochialen clerus, waren de dienstdoende geestelijken niet meer tevreden met hun jaargeld, te meer omdat de ontginningen een nieuwe en groote bron van inkomsten gingen vormen.

Om aan al die voortdurende geschillen een einde te maken, werden door de abdis en het Convent van Thorn eenerzijds, en de verschillende pastoors anderzijds, in 1299 gevolmachtigde personen aangewezen, om de afzonderlijk en onderling gesloten accoorden ter bekrachtiging voor te dragen aan den bisschop en aan Rome, wat ook werkelijk gelukte.

En weer is het heer Jacob, pastoor van Gilze, die het eerste dezer accoorden heeft bewerkt voor de kerk van Gilze, en daardoor het voorbeeld gegeven aan de anderen. Zijn kapelaan van Gilze, heer Henricus, trad op als getuige. Deze contracten bij

Habets kunnen dienen, om daardoor een scherper inzicht te geven in de verhouding van Thorn tot den haar onderhoorigen clerus, alsook om een inzicht te kunnen verkrijgen in de veelal ongelijke finantieele positie der verschillende plaatsen.

Hier behandelen we alleen het accoord tusschen Thorn en Gilze. Daar werd besloten:

A. de *abdis* bezit *vanouds* in rustige possessie:

1. de *groote* (oude en nieuwe) tienden van *Gilze met uitzondering der*
 - a. tienden van de hoeve Kerckelant in Gilze.
 - b. plaatselijke tienden te Meulenschot.
 - c. plaatselijke tienden te Caimme (Chaam).
 - d. plaatselijke tienden te Bavel appendix van Gilze en van haar toebehoorte:
 1. onder Lyndonck.
 2. onder de Voort.
2. de *groote* (oude en nieuwe) tienden van *Ginneken* appendix van Gilze n.l. van
 - a. Ulvenhout.
 - b. Ghalre.
 - c. Notselt.
 - d. Gasselt(?)
 - e. Cleyn Ulvenhout.
 - f. Ypelaer.

B. het *Convent* bezit in vrede *sedert 28 jaren* (d.i. 1271: dat contract is echter niet te vinden):

1. de *groote* (oude en nieuwe) tienden van *Mertersem* appendix van Gilze *met uitzondering der*
 - a. tienden van Effen.
 - b. „ „ Burgst.
 - c. „ „ Overveld.
 - d. „ „ de hoeve Kerckelant in Mertersem.
2. *twee(derde) deelen der groote* (oude en nieuwe) tienden van *Etten* appendix van Gilze.
(Waar is het derde deel: misschien voor den pastoor van Etten?)
3. de volledige *groote* (oude en nieuwe) tienden van *Sprundel*.

C. de *investitus* (pastoor) der kerk van Gilze bezit van ouds, voor zich en zijn vicarissen:

1. de *kleine* tienden
 - a. in Gilze, en in de appendices:
 - b. Ginneken.
 - c. Mertersem.
2. de *groote* (oude en nieuwe) tienden
 - a. der hoeve Kerckelant te Gilze.
 - b. der hoeve Kerckelant bij Overveld (onder Mertersem).
 - c. ter plaatse Meulenschot.
 - d. ter plaatse Caime (Chaam).
 - e. ter plaatse Bavel met toebehooren, d.w.z.
 1. te Lindonck.
 2. te de Voort.
 - f. ter plaatse Effen.
 - g. ter plaatse Burgst.
 - h. ter plaatse Overveld.
3. de oblationes met de overige (pastorale) inkomsten.

Heer Jacob investitus verklaart, dat deze inkomsten jaarlijks 40 pond kleine tournois opbrengen, en voldoende zijn om ten volle de parochiale lasten te dragen.

De *kleine tienden* der andere parochies zullen naar oude gewoonte en algemeen gebruik ieder ter plaatse voor hun eigen pastoor bestemd zijn geweest.

Voor het laatst ontmoeten we heer Jacob, als hij in 1303 het Kapittel van Breda sticht en daartoe zijn eigen (niet opgegeven) bezittingen vermaakt (v. Goor p. 431).

Na deze uitweiding over de finale afdeeling der inkomsten voor abdis, convent en pastoors volgt hier nog de *scheiding der kerken van Ginneken, Mertersem, Etten en Bavel* van de moederkerk van Gilze in 1316, het begin ook der *zelfstandigheid van Ginneken en Bavel*. Omdat die vier kerken reeds lang vaste vicarissen of investiti, en ook ieder eigen afgescheiden goederen en voldoende inkomsten voor een pastoor bezaten, was een afscheiding billijk. Bovendien oefenden allerlei personen een ongewenschten invloed uit op den pastoor van Gilze, om veelal minder bekwame, soms zelfs onwaardige personen op te dringen, zoodat de pastoor van Gilze feitelijk nooit meer

vrij was om zelf geschikte personen te kiezen. Het gevolg was, dat door onbekwame personen de goddelijke Diensten nalatig werden verricht, en tegelijkertijd de pastoor van Gilze zich de vijandschap der groote heeren op den hals haalde. Daarom verzochten de abdis en voornoemde pastoor aan den bisschop van Luik, om die vier kerken van de moederkerk te scheiden en tot zelfstandige doopkerken op te richten met eigen vaste pastoors, te installeeren door den aartsdiaken, na voorstelling en begeving door de abdis. Dat alles zoowel tot rust en voordeel van den pastoor van Gilze, als in 't belang van de moederkerk en de bijkerken, waaraan de bisschop zijn goedkeuring hechtte.

Nog vragen onze aandacht de finantiën van Thorn en de kerkenbouw. We kunnen ons indenken, hoe groote inkomsten de abdij uit het geheele land van Breda reeds van ouds genoot, vooral als we het schetskaartje der parochies onder Thorn nog eens goed in ons opnemen.

Eerlijkheidshalve moet hier opgemerkt worden, dat de Bredasche bezittingen dan ook veruit het grootste aandeel der Thornsche inkomsten bedroegen. Slechts enkele jaren staan ons ten dienste. In 1777 bedroegen de totaal inkomsten van het Kapittel (dus de inkomsten der abdis niet meegeteld) uit de baronie aan tienden, pachten en renten ruim f 17.377.—, in 1786 f 18.026.—¹⁾.

Ter vergelijking geven we hierbij de inkomsten der Prinsen van Oranje uit hun goederen in de Baronie in 1795²⁾.

Jaarlijksche inkomsten:

a. Baronie, stad en kasteel van Breda:

Erfgoederen

ruim f 32.846.—

Renten van

Kroon ruim „ 139.—

Adellijk

erfgoed ruim „ 658.—

Kerkelijke

goederen ruim „ 9.678.—

Posterijen „ 5.963.—

Totaal ruim f 49.256.—

¹⁾ Habets I. XXXV.

²⁾ Zie St. Geertruijdsbronne 1935 p. 76).

aan Tongerloo; T. geeft de Thornsche parochies of waar Thorn oudtijds goederen bezat.

Vanuit het *oude Sprundelheim* gaan vele stralen oostwaarts; de lijn van Gilze naar Ginneken verbindt ook Princenhage en Leur, Riel en Goirle; de *oude kerk van Ginneken* is een *knoop-punt* van zeer veel stralen.

Opmerkelijk voorzeker, dat vele Thornsche parochies verbindingslijnen vormen, zoodat (met eenige phantasie?) verschillende drie- en vier- en zeshoeken zijn te vormen. Zou dit alles toeval wezen? Let wel, niet alleen de Thornsche parochies, maar evenzeer de zuidwaarts gelegen kerken liggen in een as; en ook b.v. Bergen op Zoom, Roosendaal en Breda staan op één lijn.

Me dunkt, de hooge spitse torens, uitstekend boven heuvels en bosschen, gaven de richting aan en werkten bij de snijpunten der wegen overdag als een kompas, zooals des nachts de sterren. Misschien werd zelfs de richting der voornaamste rivierovergangen hierdoor aangewezen, of omgekeerd de bruggen of dammen gelegd juist op die stralen, of doorwaadbare plaatsen, zooals te Ginneken, Breda, Gageldonk-Teteringen, Rijsbergen, Zundert, Minderhout, Overa, Meersel, Gilze-Riel-Goirle, Dongen.

Want in oude tijden waren er haast nog geen gebaande wegen, en het verdwalen in bosch en heide, en het verdrinken in poelen en moerassen was niet denkbeeldig. Tenslotte waren mogelijk met die loodlijnen of stralen der kerktorens tevens de grenzen van ieders rechtsgebied verbonden en afgebakend, zooals bijvoorbeeld door den toren der oude kerk van Waalwijk en van het slot te Strijen de grenslijn Brabant—Holland liep, hetgeen oude charters ons bewijzen. Mij ontbrak de tijd en tevens de gelegenheid, om deze typische kwestie uit te werken. Mogelijk zijn er anderen, die hierdoor op het spoor gebracht, nog waardevolle gegevens kunnen ontdekken, b.v. eenige cirkel-middelpunten. En — zou dit alles toeval blijken, dan.... is het toeval groot en merkwaardig.

§ 3. *De verstandhouding tusschen Thorn en de Heeren van Breda.*

We zagen hiervoor, dat Thorn oudere rechten kon doen gel-

den dan de heeren van Breda, wier optreden we eerst in 1125 vermeld vonden. Terwijl de hertog reeds in 1231 als voogd over de abdij in het Brabantsche land optrad, is Jan van Nassau in 1472 de eerste, die we als ondervoogd ontmoeten.

De heerlijkheid Ulvenhout werd door den Huize van Strijen in 1323 aan Willem van Duvenvoorde geschonken, terwijl de hertog van Brabant in 1334 de dorpen Ulvenhout, Baarle, Alphen en Gilze in pandschap gaf aan Raso van Liedekercke, van wien Willem van Duvenvoorde dit pandschap in 1350 overnam, die alles bijeen in 1350 aan zijn neef Jan van Polanen vermaakte.

Eerst toen kwamen Ulvenhout, Baarle, Gilze en Alphen als een onderdeel van den Lande van Breda aan de heeren van Breda, die er te voren mogelijk wel eenige goederen, maar over die gemeenten geen hooge rechtsmacht bezaten.

Zulks blijkt b.v. ook uit het feit, dat, toen Gerard van Rasseghem, heer van Breda, stad en lande aan den hertog had verkocht, de hertog in 1328 Klaas van Nispen aanstelde tot schout van den lande, en dezen opdroeg schepenbanken in te richten, die er dus te voren nog niet „van 's heeren wege” waren. Wel had Thorn toen reeds zijn laatbanken in Gilze en Baarle.

Het eerste contact met de heeren van Breda was niet van den prettigsten aard; tenminste als onze gissing juist is, dat het Gillis van Breda was, die de tienden van Gilze „cum annexis” had geroofd, rond of vóór 1232(?) en deze vóór 1262 aan Thorn had teruggeschonken. Mogelijk zijn het echter andere heeren geweest; hoe 't ook zij, Gillis was reeds vóór 1232 als voogd over Godsfrieds kinderen afgezet.

Dat de verhouding met de opvolgers beter was, blijkt uit het feit, dat de abdis Hildegondis in 1243 — door geldgebrek gedwongen — aan Godfried IV, heer van Breda, de 5 marken Keulsch uit de inkomsten van Baarle en Gilze verkocht of liever onder hypotheek stelde. Godfried verpachtte daaruit de tiende van Ginneken aan Hendrik van Baarle, maar schold bij testament van 1246 die pachtsom kwijt; en schonk tegelijkertijd volle vrijheid aan al zijn laten en hoorigen.

Zijn zoon Hendrik zou, alvorens hij in 1250 heer van Breda werd, nog pastoor van Gilze zijn geweest, maar ontslag hebben genomen en dispensatie hebben verkregen om te huwen, om

zoo het geslacht van Schoten voor uitsterven te behoeden ¹⁾). Maar indien zulks waar is, zal hij toch geen priester geweest zijn; in elk geval de akte van 1299 bewijst, dat een Hendrik heer van Breda „weleer” tevens pastoor van Gilze was; en bij de scheiding der 4 kerken van de moederkerk Gilze in 1316 geeft de abdis als argument, dat die parochies in de toekomst door waardiger personen zouden worden bediend.

Dit gaat echter niet op voor Gilze, want Thorn zelf benoemde de pastoors van Gilze. Dat voornoemde Hendrik dit ambt bekleedde bewijst, dat er in dien tijd een goede verstandhouding tusschen beiden bestond. Als pastoor verzocht Hendrik aan den bisschop van Luik, om Etten tot een zelfstandige parochie op te richten en als bijkerk van Princenhage te scheiden.

Dat zijn opvolger Arnoud van Leuven, ondanks protest van den pastoor van Gilze, de presentatie van den herder van Etten zich toeëigende, moet voorzeker aan een vermeend recht en goeden trouw worden toegeschreven, want Arnoud was een zeer godvruchtig en weldadig heer, die op vorstelijke wijze vooral kloosters en kerken begiftigde (misschien ook tot herstel, van wat vorige heeren op dit punt misdaan hadden), en o.a. aan Thorn alle (oude en nieuwe) tienden van Etten in 1277 verkocht „die hij tot dan toe bezeten had en ook nog had kunnen behouden”. Maar Arnoud voegt er niet bij, hoe hij of zijn voorzaten aan die tienden gekomen waren! Bovendien had Thorn een maand te voren de hypotheek van 1243 afgelost en die 5 Keulsche marken inkomsten teruggenomen, maar had toch de ontginning van Ulvenhout, het bosch van Lyndenhout, het bosch van Chaam en de tienden van Ginneken aan Arnoud in erfpacht gegeven of gelaten; een bewijs van wederkerige welwillendheid!

Zijn opvolger Raso van Gaveren, heer van Liedekercke en Breda, erkende in 1299 de rechten van den pastoor van Gilze op de presentatie of begeving van het pastoraat te Etten, en zulks op aandrang van heer Jacob, pastoor te Gilze, die twee jaar te voren een schenking aan Thorn gedaan had, waarbij twee leenmannen van den heer van Breda, o.a. Zegebrecht van Ulvenhout en zijn schepenen van Breda, als getuigen optraden. En als heer Jacob in 1303 de parochiekerk van Breda door

¹⁾ Juten Parochie Princenhage p. 7.

een rijke schenking tot een collegiale kerk verheft (deze kerk stond onder 't patronaat der heeren van Breda), dan verklaart Jacob uitdrukkelijk, dat hij te voren zulks „menigwerf met heer Raso, heer van Breda” overlegd had, en benoemt o.a. de abdis van Thorn als uitvoerster van dezen uitersten wil, met volmacht om een andere beschikking te treffen, wanneer het onverhoopt onmogelijk bleek dat kapittel op te richten; maar dan ten voordeele van een kerk staande onder Thorn.

Verder vind ik niets meer over de onderlinge verhouding, totdat Peter van Ulvenhout (zoon van Zegebrecht, leenman van Breda, die in 1318 tot gevolmachtigde van Thorn was benoemd in het beheer der kerkgoederen van Geertruidenberg en in 1333 alle goederen, tienden en renten van Thorn, gelegen zoowel in den lande van Breda, als in den lande van Hoogstraten en in de parochie van Baarle, voor 7 jaar in pacht krijgt) in 1359 door Albrecht van Beieren met het schrijfambt van Geertruidenberg wordt vereerd ¹⁾. Peter was reeds schout van die stad; èn omdat Geertruidenberg aan Jan van Polanen was beleend, mogen we aannemen, dat Peter door Polanen tot schout was benoemd, waaruit ook weer de goede verstandhouding met Thorn blijkt.

Ruim een eeuw later gaf graaf Jan van Nassau in 1472 een ordonnantie uit, waarin hij iedereen verplichtte de aloude rechten van Thorn te eerbiedigen, en wel op een zeer zware boete. Hij beriep zich daartoe op zijn voogdijschap over de abdij.

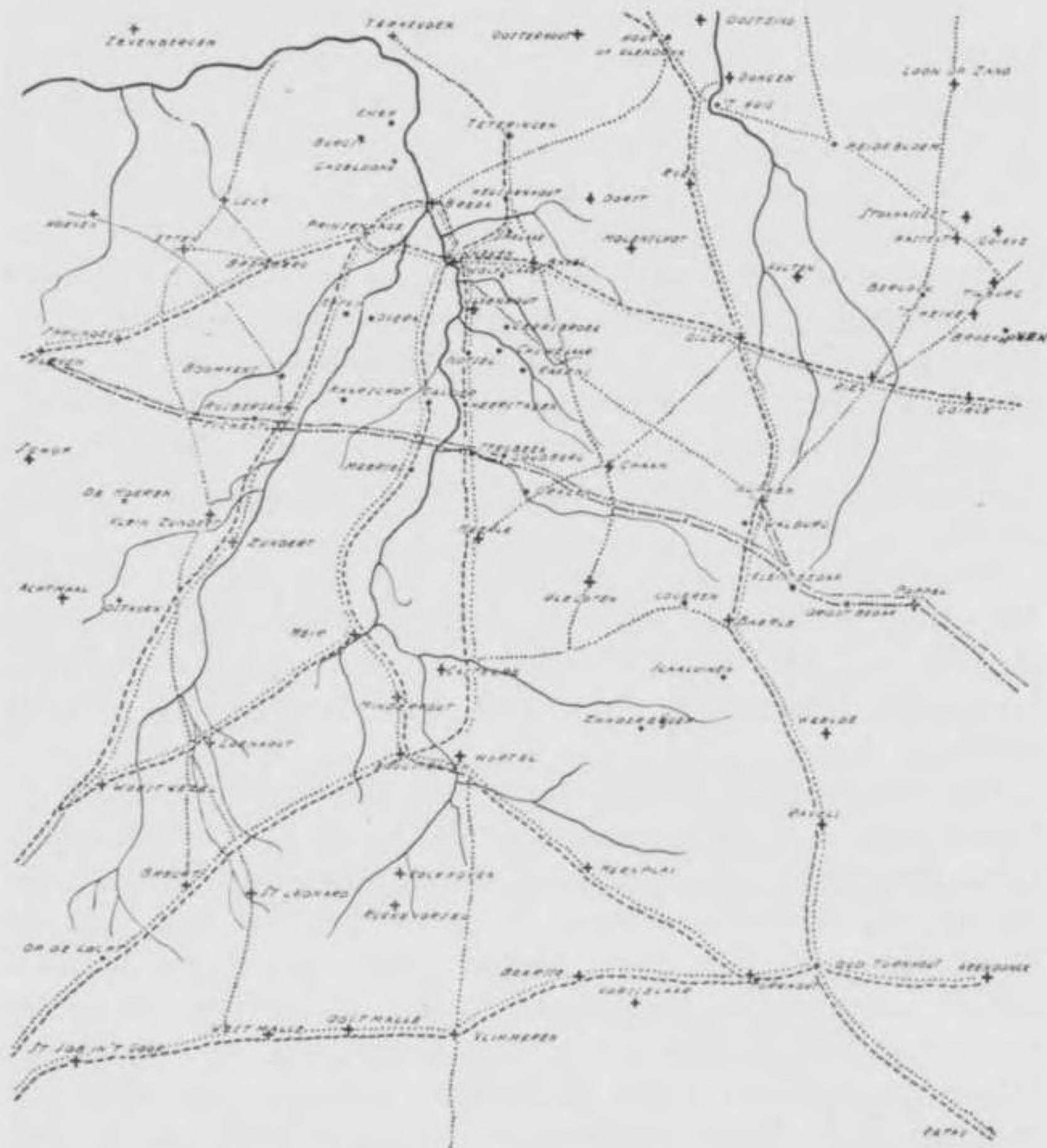
Dat eerevoogdijschap, of tenminste die welwillendheid en vriendschap is gebleven ook onder de Oranje's, waarvan enkele familieleden zelfs als stiftedames waren ingetreden. Willem van Oranje en Maurits, eveneens de graaf van Leicester en de Staten-Generaal vóór 1600, bleven Thorn steeds als neutraal gebied erkennen en eerbiedigen in den 80-jarigen oorlog. De prinsen schonken zelfs verlof aan Thorn, om het wapen van Oranje te plaatsen boven de huizen en hoeven der abdij ten teeken hunner hoge bescherming, al is de brief van Willem van Oranje d.d. 5 Mei 1563 aan „zijn lieve en beminde nicht” van Brederode, de abdis van Thorn, aan het einde dan ook

¹⁾ v. Mieris Charterboek III, 206.

minder gunstig voor de rijke Bredasche inkomsten van het kapittel ¹⁾).

§ 4. *De oude heerbanen.*

Om in dit uitgestrekte gebied van heide, bosch en moeren verbindingen te hebben, moest natuurlijk aan heerbanen gedacht worden (zie het bijgevoegde schetskaartje).

De oude heerbanen.

Reeds zagen we vanuit Antwerpen (het oude Kelten-heim),

¹⁾ Habets I. XXV.

en de eerste woonplaats van St. Willibrord in deze lage landen aan de zee, drie oude wegen naar Breda en noordelijker voeren: één over Zundert-Rijsbergen-Princenhage; één over Loenhout, Meir, Galder en Ginneken; één over Op de Locht-Brecht-Hoogstraten, Strijbeek, Ulvenhout en Ginneken.

Bovendien wezen wij op een zeer ouden weg: Poppel—Bedaf, Kwalburg, Goudberg, Strijbeek, Rijsbergen, Tiggelt, Goudberg, Sprundel of Rucphen.

Sedert Willibordus' tijd moesten ook van Antwerpen naar Alphen en van Alphen eerst naar Echternach, later naar Tongerlo, verbindingen tot stand komen.

Maar sedert Hilsondis, gravin van Strijen, heel dit gebied met de omliggende gronden aan haar abdij Thorn schonk, met Gilze als centraal punt, moesten we eerst een weg zoeken tusschen Thorn en Strijen. Dezen vinden we van Geertruidenberg over het oude slot Strijen bij Oosterhout langs Rijen en Gilze naar Alphen, en vandaar over Poppel of beter over Baarle naar Oud-Turnhout.

Deze weg werd te Gilze gekruist door een anderen weg van oost naar west: Goirle (of Tilburg), Riel, Gilze, Bavel, Ginneken, Princenhage, Bremberg, Sprundel, Rucphen.

Zoo werd ook Ginneken een kruispunt van drie wegen of een knooppunt van zes wegen: van Gilze naar Sprundel; van Galder naar Heusdenhout; van Hoogstraten naar Breda. De brug over de Mark bij Ginneken is dus van ouds een voornaam kruispunt. Nu wordt het ons ook duidelijk, hoe de Ginnekensche markt, de oude kerk en de brug zoo dicht bijeen liggen. Waarom dit punt van belang was? Och, zoo kon de Thornsche abdis op en over haar eigen gronden alle bijkerken en hoeven bereiken. Bovendien werd de Ginnekensche kerk zooveel mogelijk noordwaarts gebouwd, kort tegen Breda, opdat deze kerk een absoluut bewijs van Thorn's grondbezit en jurisdictie zou vastleggen tegenover de adellijke heeren van Breda.

Als we ons nu herinneren dat Strijen, Geertruidenberg, Baarle, Gilze cum annexis en Sprundel reeds in 992 bestonden, worden de verbindingswegen tusschen die plaatsen eerbiedwaardig. En wijl Gilze al vroeg de moederkerk was der kerken van Bavel, Ginneken, Princenhage en Etten (die reeds in 1316 zelfstandige parochies werden), dan mogen ook die wegen bogen op een hoogen ouderdom. Zoo zouden we nog verder kunnen

gaan met de nu onder België behorende Thornsche parochies, maar we moeten ons hier beperken tot Gilze en Ginneken.

Op eenige punten wil ik in dit verband nog wijzen. Vooreerst het drukke verkeer tusschen Alphen en Gilze, als de twee oudste centrale punten van godsdienst en vroegste beschaving. Vervolgens dat bij Strijbeek wellicht de oudste Mark-overgang zal geweest zijn, ofwel een doorwaadbare plaats, maar dat sedert de vroege middeleeuwen Ginneken daarvoor in de plaats kwam. Ook dat de heeren van Breda hun verbinding met Antwerpen moesten zoeken over Princenhage, maar dan toch altijd in die gemeente het Thornsche grondgebied moesten overschrijden, terwijl Thorn ten oosten en ten westen van de Mark op zijn eigen wegen bleef.

Tenslotte wordt de aandacht er op gevestigd, dat, als we vóór 1316 over „Gilze” spreken, daaronder altijd ook Ginneken-Bavel bedoeld wordt: „cum annexis”. „Gilze” is de oudste naam om heel dit kerkelijk gebied van Thorn aan te duiden.

HOOFDSTUK IV.

OUD-GINNEKEN, OUD-BAVEL, OUD-ULVENHOUT.

§ 1. *Ginneken — Bavel — Ulvenhout onder Thorn.*

In Ginneken, evenals in vele andere plaatsen van den lande van Breda, kon Thorn vanouds vele rechten doen gelden. De abdij bezat er vele goederen, renten, tienden en patronaatsrechten.

A. *Vele goederen.* Sedert de schenking van 992 o.a. de „villa Gillesa cum appenditiis” (die een groot deel der latere baronie uitmaakten) met alle hoogheerlijke rechten daaraan verbonden. Dit was immers als familiegoed een schenking van koning Swentibold, die niet alleen opperheer was, maar ook den grond schonk met het volledig hoge recht, zoodat de abdij voor haar goederen aan niemand leenverhef schuldig was. Die goederen worden echter niet afzonderlijk vermeld. Alleen wordt gezegd: de hoeve „Baarle cum annexis”, de hoeve „Gillesa cum appenditiis”, het kasteel Sprundelheim etc. Maar later blijkt die hoeve van Gilze zich feitelijk uit te strekken over de parochies Gilze-Rijen, Ginneken-Bavel, Princenhage, Etten-Leur, Sprundel-Rucphen-Vorenseinde. En omdat in 992 de tienden niet genoemd zijn, maar wel de allodia afkomstig van den koning, moet wel de grond bedoeld zijn met het heerlijk recht.

In 1234 waren aan de abdis o.a. de „appenditiae curiae de Gilze cum universis accidentibus tam feodalibus quam mortuis manibus” toegewezen (waar ook Ginneken onder viel), maar het jaar daarop schonk zij o.a. de kerk van Gilze (en Ginneken?) aan haar Convent.

Wegens geldgebrek beleende de abdis in 1243 aan den heer van Breda haar inkomsten van vijf marken o.a. uit de hoeve en vanwege de onderdanen van Gilze. Wanneer in 1277 die

hypotheek door de abdis wordt afgelost en de heer van Breda het onderpand moet teruggeven, mag hij in erfpacht (dus als leenman van de abdij) behouden de „agri-cultura” (de winning of ontginning) te Ulvenhout, het bosch Lyndenhout en de tienden van Bavel.

Ook uit een dossier van 1344—1348 betreffende de uitspraak van een scheidsgerecht in een goederen-geschil met de familie Ijpelaer blijkt wat de abdij bezat ¹⁾).

Nog blijkt het bezit van gronden uit de plaatselijke belastingen door Ginneken omgeslagen als „labeur” of gemetgelden in 1539 ²⁾ en 1592—1574 ³⁾).

B. *Vele renten*, zooals iedere kerk en ieder klooster bezat. D’Hoop noemt er echter geen afzonderlijk op.

C. *Vele tienden*. In de oorkonde van 992 wordt geen woord gerept over tienden, die evenwel in latere tijden de rijkste en voornaamste bron van inkomsten voor de abdij waren. Maar ze kunnen begrepen zijn onder de namen „villa, ecclesia, castellum”; op het einde der tiende eeuw waren immers ongeveer alle kerken en kasteelen in het bezit van tienden.

Ook kan het gebeuren, dat de tienden stonden opgenoemd in de schenking van Swentibold, waarvan de inhoud als bekend verondersteld werd. Voorts dient men niet uit het oog te verliezen, dat ten tijde van Hilsondis de opbrengst der tienden nog van luttel waarde was. Immers, de grond was nog bijna niet ontgonnen en het land dun bevolkt. Ook hierom kan het zijn, dat de opsteller der oorkonde de tienden niet uitdrukkelijk vermeld heeft ⁴⁾).

Toch blijkt duidelijk, dat de abdij ongeveer alle tienden bezat, in den beginne althans, want verscheidene schenkt ze weg of verkoopt ze.

In 1262 verklaart de abdis, dat de tienden van Gilze door edelen te Breda geroofd en lange jaren onrechtmatig vastgehouden waren, maar eindelijk vrijwillig teruggeschonken zijn.

¹⁾ Staatsarchief Brussel Invent d’Hoop tome V nr. 19057.

²⁾ Habets II p. 459.

³⁾ d’Hoop nr. 19014.

⁴⁾ Habets I, Inleiding XXII.

Bij de hypotheekaflossing in 1277 mag Arnoud van Leuven de tienden van Ginneken in erfpacht behouden, die Godewaard trouwens reeds in 1243 gepacht en weer onderverpacht had.

Uit het accoord met den pastoor van Gilze in 1299 blijkt, dat de abdis vanouds rechtens bezat o.a. de groote tienden van Ginneken, te weten van Ulvenhout, Ghalre, Notselt, Gasselt, Klein Ulvenhout en IJpelaer. De pastoor van Gilze had vanouds voor zich en voor zijn vicarissen, hem oudtijds door Thorn geschonken, o.a. de kleine tienden van Ginneken en bovendien de groote tienden van Bavel en wat daartoe hoorde n.l. Lyndonck en Ter Voort.

Op 2 Februari 1308 staat de abdis aan Peter van Ulvenhout af de tienden van Heusdenhout ¹⁾).

Op 9 Februari 1507 staat Elisabeth van IJpelaer aan Hendrik Wouters een deel der tienden van Heusdenhout af ²⁾), waaruit verband met Thorn blijkt.

Nog in de 17e en 18e eeuw had de abdis tienden onder IJpelaer, Ginneken en Bavel ³⁾).

En omdat uit het tiendrecht de verplichting voortvloeide van het onderhoud van den toren en de klokken, vinden we eenige stukken over het onderhoud der klokken te Ginneken tusschen 1639—1708 ⁴⁾).

- D. *Het patronaatsrecht* d.w.z. het recht om voor de kerken van Ginneken en Bavel de parochieherders te kiezen, voor te dragen en hun de prebenden (jaargeld) te begeben. Daaruit volgde de plicht tot onderhoud van den eeredienst, van de kerk en de geestelijken. Deze rechten en plichten blijken uit de reeds meermalen aangehaalde oorkonden van 992 en 1234;
 uit de oorkonden van 1261 waarbij de abdis haar patronaatsrecht over Gilze aan het kapittel schenkt;
 uit de erkenning, door Raso heer v. Breda in 1299, van het alleenrecht van den pastoor van Gilze op het patronaatschap

¹⁾ d' Hoop nr. 18782.

²⁾ d' Hoop nr. 18782.

³⁾ d' Hoop nr. 19181.

⁴⁾ d' Hoop nr. 19171.

over de kerk van Etten, ook na haar afscheiding van Princenhage;

uit het verzoek van de abdis aan den bisschop in 1316 om de parochies te scheiden, waarbij zij nadrukkelijk voor zich behoudt het patronaatschap over Ginneken en Bavel;

uit verscheidene stukken over het onderhoud der kerken van Ginneken en Bavel tusschen 1630—1646, en de begeving van het patronaat in beide parochies van 1647—1792¹⁾).

Omdat onder Ginneken—Bavel het *kapittel* van Thorn na de deeling van 1299 geen inkomsten bezat, maar deze tusschen de *abdis* en den pastoor van Gilze waren verdeeld, is het duidelijk, dat we in het kapittel-archief te Maastricht (door Habets-Flament bewerkt) bijna niets over deze gemeente vinden. De gegevens over Ginneken-Bavel-Ulvenhout zouden we moeten putten uit het abdis-archief, dat terecht gekomen is in Brussel. Toen de Franschen in 1794 in ons land kwamen, vluchtte het kapittel met het geheele hof, met alle kostbaarheden en met al de archieven, ook die der abdis, naar Essen in Westfalen. In 1815 kwam het kapittelarchief wel terug naar Maastricht, maar het abdis-archief bleef in Duitschland, werd in 1820 van Essen naar Dusseldorf gevoerd, en vandaar in 1829 naar Brussel²⁾).

Daar Brussel in dezen oorlogstijd niet was te bereiken en archief-overzending naar Nederland ter raadpleging momenteel onmogelijk was, moesten we ons behelpen met de summiere inhoudopgave van den inventaris van d'Hoop. Moge het abdis-archief — een goudmijn voor de geschiedenis van de Baronie van Breda — spoedig en voor goed naar Breda worden overgebracht.

Hoeveel moeite Thorn moest doen, om zijn rechten te handhaven, wordt ons duidelijk uit de enkele gegevens, die Habets ons verstrekt.

Slechts één geval is ons bekend uit het einde van de middeleeuwen. In 1472 riep de abdis de hulp in van haar voogd graaf Jan van Nassau heer van Breda, tegen haar eigen onderdanen, die meest ook zijn onderdanen waren. Hij verleende haar zijn

¹⁾ d' Hoop 19236 en 19237.

²⁾ Hab. I, Inl. V.

machtige bescherming en gaf haar het recht, om de haar verschuldigde cijzen en lasten bij uitwinning te mogen verhalen op de nalatige inwoners van stad en lande van Breda ¹⁾).

Maar later werd het erger. *De tiendheffing* werd door het dorpsbestuur van 1601—1651 zwaarder belast dan vóór den 80 jarigen oorlog, waarover Thorn zich beklagde, zoowel bij den prins als in den Haag. Prins Maurits toonde zijn welwillendheid. Hij verklaarde in 1602, dat Thorn een *vrij wereldlijk* en keizerlijk stift was, waarvan de voogdij en protectie aan hem en zijn voorouders als heeren van Breda vanouds waren opgedragen, en dat het onbillijk zou wezen, de goederen daarvan zwaarder te belasten dan alle andere wereldlijke goederen van het land van Breda. Hij beval zijn drossaard van Breda het heffen van den dubbelen vijfdén penning te verbieden, wat geschied was onder voorwendsel, dat door den Raad van State op de geestelijke goederen insgelijks een dubbele vijfde penning was gezet.

Dat hielp en 't bleef rustig, zelfs na den vrede van Munster. Want in 1653 gaf de Raad van Brabant een mandement, om Thorn in het rustig bezit der novaaltiede te Ginneken te laten. Hij bevestigde in 1655, dat Thorn onder Ginneken het grootste deel der oude en zelfs alle novale tienden bezat, en veroordeelde 's prinsen Raad, nu den aanvaller van Thorn, in de kosten van het proces. Nogmaals besliste de Raad v. State bij een nieuw proces in 1663, dat alle tienden onder IJpelaer aan Thorn moesten blijven. Om in de toekomst verdere moeilijkheden te voorkomen werd besloten, dat „reinsteenen” (scheidspalen) zouden worden gezet en dat een topografische kaart de scheidingspunten zou vastleggen.

Maar weinige jaren later, in 1665 moest Thorn zich weer schrap zetten, nu tegen de dorpsoverheid, die haar rechten beknibbelde en haar novaaltiede te Ulvenhout aanrandde. Vervolgens raakte Thorn in 1679—1680 nog even met den prins van Oranje in geschil over de tienden, en met de dorpsoverheid in 1680—1684 over een buitengewonen omslag op zijn tiende en molen te Ginneken ter betaling van gevorderde krijgslasten. Ten slotte kreeg Thorn in 1782 een afwijzende beschikking van

¹⁾ v. Goor, p. 365.

den Raad van State op zijn verzoek om de gunstige regeling van 1617 ook in de toekomst te mogen behouden ¹⁾).

Bleef Thorn in het bezit van zijn tiendrecht, het werd ook zeer gevoelig herinnerd aan zijn *tiendplicht en patronaatsplicht*. De oude Laurentiuskerk was met zijn toren tijdens de belegering van Breda op 5 April 1625 door een moedwillige ontploffing in de lucht gevlogen en verbrand. Zoowel in 1631 als in 1648 trof Thorn een accoord met de inwoners van Ginneken over het herstel der kerk, waarvan het reparatiedossier en Thorns aandeel in de kosten over 1649 bewaard is ²⁾. Helaas! alle moeiten en kosten waren tevergeefs want nog in datzelfde jaar brandde de toren af, de klokken braken en smolten. Daarom werd in 1651 opnieuw bij Thorn aangeklopt om zijn aandeel te betalen tot het herstel. Enkele maanden later kwam daartoe een bevel van den Raad van State, op aandrang van den kerkeraad te Ginneken. Daarop volgde een accoord over 't hergieten eener klok. Ingevolge het plakkaat van 16 Januari 1778 kwam de reparatie der kerk te Ginneken nogmaals aan de orde tusschen 1784—1786 ³⁾. De kerk van Bavel wordt echter nooit en nergens vermeld.

§ 2. *Ginneken—Bavel—Ulvenhout onder de heeren van Breda.*

Voor zoover de archieven ons inlichten, heeft het eerste contact dier heeren met dit grondgebied plaats in 1243, wanneer de abdis wegens geldgebrek haar jaarlijksche inkomsten van vijf marken Keulsch o.a. uit de hoeve en onderdanen van Gilze (en Ginneken) beleent aan heer Godfried van Breda, die daarop de tienden van Ginneken verhuurt aan Hendrik van Baarle, maar diens pacht bij testament in 1246 kwijtscheldt. Of het privilege, waarmee Godfried „de laten” van zijn Bredasche land de vrijheid schonk, ook van kracht was voor Ginneken? Vermoedelijk niet, omdat hij wegens de hypotheek of het pandschap feitelijk slechts vruchtgebruiker was, en dus moeilijk de rechten van Thorn kon aantasten.

Of Godfried's voogd, heer Gillis van Breda, de roover der

¹⁾ Habets II, p. 469, 470, 498, 501, 506, 507, 514, 526.

²⁾ Gedenkboek der Ned. Herv. Gemeente te Ginneken blz. 63—65.

³⁾ Habets II, p. 482, 487, 489, 490.

vóór 1262 teruggeschonken tienden van Gilze (en Ginneken) is geweest, kan niet met zekerheid bewezen worden, al mag terecht een zware verdenking op hem rusten.

Wanneer de abdis in 1277 die hypotheek of dat pandschap van 1243 inlost, blijkt, dat de heer van Breda (Arnoud van Leuven) in erfpacht mag behouden de tienden van Ginneken, het bosch van Lyndenhout en de agri-cultura (de winning of ontginning) van Ulvenhout; dit laatste vermoedelijk, omdat die Bredasche heeren met de ontginning begonnen waren. Deze erfpacht beslaat een groot gedeelte der huidige gemeente ten oosten van de Mark.

Met Arnoud's dood komt het Bredasche land in handen van Raso, een zoon van Raso van Gaveren en Sophie van Breda, Elisabeth's tante. Deze neef van Elisabeth, *Raso I van Gaveren*, zeker sedert 1244 heer van Liedekercke (een heerlijkheid ten noordwesten van Brussel, welker heeren drie leeuwen in hun wapen voerden), sedert 1288 ook heer van Breda, is overleden in 1290.

Zijn zoon *Raso II* van Gaveren, ridder, was een waardige opvolger van het vrome en vorstelijk-vrijgevighe echtpaar Arnoud van Leuven en vrouwe Elisabeth in den lande van Breda. De meeste zijner bewaarde akten ademen een geest van Christelijke weldadigheid. Terecht mocht Ginneken dan ook dit geslacht eeren en huldigen, door in zijn nieuwe wijken eenige straten te noemen naar deze roemrijke Vlaamsch-Brabantsche familie: Van Gaveren—Van Liedekercke.

Raso II huwde vóór 1267 met Aleide „erfvrouwe van Boular”. Dan noemt haar man zich even „Raso de Gavere dictus de Bou-lario”, maar geeft dit Boe(n)laer spoedig over aan zijn zoon Raso III. Na den dood van Alijd hertrouwde Raso II in 1300 met Adewij van Strijen, die na den dood van haar man in 1306 met Roosendaal werd beleend en sedert „vrouwe van Roosendaal” genoemd is. Van 1290 tot 1306 was Raso II van Gaveren heer van Liedekercke en van Breda.

Raso III bleef zich tot kort voor zijn dood heer van Boenlaer noemen. In 1306 volgde hij zijn vader op en noemde zich wel heer van Liedekercke, van Breda en van Boular, maar bemoeide zich weinig met de Bredasche heerlijkheid en stierf ongehuwd in 1313/4¹⁾.

¹⁾ Tax. 1905: 221; 1921: 177; 1925: 107, 176, 310; 1926: 45; 1935: 304; 1939: 172.

Zeger van Liedekercke, ook Sebrecht of Sigebert geheeten en in 1308 ridder genoemd, was de derde zoon van Raso II. In 1307 voert zijn zegel drie leeuwen (het Liedekercksche wapen) met een schuinen balk. Hij zegelt nog als Zegher broer van Philips in 1307, als ridder Zeger van Liedekercke in 1308, als Zeger heer van Boenlaer in 1312, als Zeger in 1313. Op de vergadering van Cortenberg in 1312 waren de drie gebroeders gezamenlijk aanwezig: Raso van Liedekercke heer van Breda, Philips v. L. heer van Ulvenhout en Zeger v. L. *heer van Boelaer*. Deze heerlijkheid had Zeger in 1312/3 van zijn broeder Raso III ontvangen, en rond dienzelfden tijd had zijn broer Philips hem *Ulvenhout* geschonken. Volgens Goethals zou Johanna van Nevele zijn vrouw, en „Machteld van Liedekercke vrouwe van Torote, Bouleir ende Rosseit” één zijner dochters geweest zijn. Dit blijkt uit een akte van 1357 waarbij zij erkent haar bezitting, „haar verstorven van haar vader”, als leengoed te hebben ontvangen van den heer van Breda ¹⁾. Straks onder Ulvenhout en Ijpelaer zullen we nog verder over Zeger spreken.

Philips van Liedekercke, heer van Ulvenhout, ridder, was de tweede zoon van Raso II en een volle broer van Raso III. Deze Philips had van zijn vader Ulvenhout ontvangen en noemde zich sedert 1307 heer van Ulvenhout; in 1303 en 1311 ook „dominus in Ulvenhout et Alphen”. In zijn zegel van 1307 lezen wij: „s. Philips tot Ulvenhout”. Volgens de „Parochie Ulvenhout” ²⁾ was het uitgestrekte bosch van ouds een bezitting der Bredasche heeren. Liever zou ik zeggen: niet van ouds (waarvoor ik nergens een bewijs kon vinden), maar sedert de abdis in 1243 bepaalde goederen in pand had gegeven, òfwel toen zij vóór of in April 1277 aan Arnoud van Leuven de erfpacht o.a. van de agri-cultura van Ulvenhout had geschonken.

De oorkonde, waarbij Arnoud zijn schenking doet aan het klooster van Huybergen „actum et datum in Ulvenhout 1277”, kan een bezegeling zijn van die erfpacht. Maar al mocht er in 1277 een hoeve of land- of jachthuis, het latere Grimhuysen, gestaan hebben, dan kan dit huis evengoed van Thorn afkomstig zijn.

¹⁾ Tax. 1926, p. 47.

²⁾ p. 250.

Tcen Philips in 1314 zijn broer Raso III opvolgde als heer van Breda, maakte hij een nieuw zegel, waarin hij de Liedekercksche leeuwen vereenigde met het wapen van de heerlijkheid Strijen en Breda: de drie St. Andries kruisjes of sautoirs ¹⁾).

Philips was gehuwd met Sophie van Sotteghem. Na zijn dood in 1318 erfde zijn dochter Adelise de heerlijkheid als vrouwe van Breda.

Adelise van Liedekercke huwde in 1321 met Gerard van Ras-senghien (aldus schrijft Cuvelier, anderen spellen Rasseghem, Rasegem etc.). Bij hun blijde inkomste in Breda schonken zij de stad vele voorrechten. Maar de vreugde nam onverwacht spoedig een einde, want Gerard had vele schulden gemaakt. Om die te dekken verkochten zij, met goedkeuring van den hertog, de hooge en lage heerlijkheid Oosterhout in 1325 aan Willem van Duvenvoorde. Maar ook dit hielp niet, want de liefhebbende echtgenoot had zich zoo diep in den put gewerkt, dat hij in 1327 zich gedwongen zag, aan den hertog van Brabant de heele heerlijkheid van Breda te verkoopen ²⁾).

De hertog maakte onmiddellijk gebruik van dezen koop, om een nieuwe orde en meer eenheid in het land van Breda te scheppen. Zoo kwam ook hier de nieuwe rechtsorde van de vorige hertogen en van Godfried's testament van 1246: de vrijlating der hoorigen, die nu ook een eigen rechtspraak kregen. Daarom stelde hij in 1328 Klaas van Nyspen als schout aan over den lande, met de opdracht overal schepenbanken op te richten.

Die verkoop door Gerard bleek niet naar genoegen te zijn van zijn vrouw Adelise en van *haar zusters Margriet en Marie*, aan wie nog geen afdeeling van haars vaders erfenis was geschied. Zij bezaten dus alsnog dit land in gemeenschap en onverdeeld ³⁾. Namens dezen gingen vrienden en magen naar den hertog en vroegen voor haar het aandeel in de erfenis van haar vader, zijnde de helft van 't land van Breda, wat hun in 1328 werd toegestaan. Toch hield de hertog alles in zijn bezit,

¹⁾ Tax. 1926: 45.

²⁾ Nass. Dom. nr. 69.

³⁾ van Goor, p. 21, 454; Hermans, Hand. p. 85 zegt even uitdrukkelijk het tegendeel: „met bewilliging van mijn vrouw (mevrouw) zijn wijf”.

zoodat ten slotte èn Gerard met Adelise èn Margriet met Maria een beroep deden op den Koning van Frankrijk als scheidsrechter, die in 1334 den verkoop ongedaan maakte. Hij beval aan Gerard de koopsom terug te geven, en verzocht den hertog van het verkochte goed afstand te doen en dit aan Gerard mits leenhulde terug te schenken, evenwel pas na het tot stand brengen der noodzakelijke verbeteringen. Ondertusschen zou Gerard wel de volle inkomsten van den lande genieten ¹⁾).

Toch was deze beslissing eer uitgesproken dan ten uitvoer gebracht. De hertog immers bleef het land in bezit houden, want . . . behalve met de drie gezusters had hij nog met andere personen te maken.

Vooreerst met *Raso*, een half-broer van *Philips van Liedekerke*. Toen Philips zijn vollen broer Raso III in 1314 opvolgde, had hij dezen een jaarrente of inkomen van 2000 ponden uit het Bredasche land vermaakt. De hertog was nu als kooper verplicht deze jaarrente te betalen. Maar deze — vermoedelijk ook court d' argent — droeg hem in ruil daarvoor in 1334 vier dorpen over: *Ulvenhout*, *Baerle*, *Alphen en Gilze*, terwijl de hertog zich het recht voorbehield dit pandschap bij gelegenheid in te lossen ²⁾).

Vervolgens met *Willem van Duvenvoorde*. Deze, een veel belovende jonge man met een onuitputtelijke energie, een echt koopman en tevens een fijn politicus, uit het oud-adellijk geslacht Wassenaar-Polanen gesproten, was door den Hollandschen graaf naar het zuiden geschoven, zeker niet zonder politieke bedoelingen. Want hij had hem daar juist op de grenslijn tusschen Holland en Brabant — een eeuwen lang omstreden gebied — verscheidene leengoederen en ambten geschonken.

Willem van Duvenvoorde diende zijn meester met voorbeeldige trouw, maar vergat evenmin zijn eigen belangen en zijn particulier vermogen. Van den huize van Putten en Strijen wist hij in 1322 en 1323 te verwerven het erfelijk bezit van het huis te Strijen bij Oosterhout met al zijn dependenties te Dongen, Dorst, *Ulvenhout*, Wernhout en Steelhoven. Ongetwijfeld een overblijfsel van het oude graafschap Strijen. In 1325 hadden Gerard en Alice met 's hertogen goedkeuring hem de heerlijk-

¹⁾ v. Goor p. 454. Nass. Dom nr. 70.

²⁾ van Goor p. 22-23; zie ook Tax. 1939 p. 172.

heid Oosterhout met hoog en laag gerecht afgestaan. Hierop volgden nog zeer vele koopen in Holland en Brabant ¹⁾).

Door dit alles werd Duvenvoorde ook een leenman van den hertog, die meende hem als stootblok tegen Holland te kunnen gebruiken. De fijne politicus maakte hiervan handig gebruik om heel dit gebied zelf in handen te krijgen. Heeft Duvenvoorde wellicht Gerard in 1327 aangespoord om zijn land te verkoopen? Heeft hij den hertog ingefluisterd, dit goed voor hem, Duvenvoorde, vast te houden? We weten het niet, wel.... dat hij een groot geldschierter van den hertog was. We weten óók dat de hertog in 1339 de heerlijkheid Breda aan Jan I van Polanen, Duvenvoorde's broeder, verpandde en in 1350 aan Jan II van Polanen het geheele land van Breda verkocht „*zóó als heer Philips van Liedekercke weleer heer van Breda en zijn voorouders dat land van ons plachten te houden*”, onder voorbehoud van het vruchtgebruik voor Willem van Duvenvoorde, die de koopsom intusschen betaald had ²⁾).

Een inzicht in deze opeenvolgende feiten met hun samenhang is voor het goed begrip van den groei van het Bredasche land onmisbaar. Daarom moge de lezer deze herhaling vergeven.

Willem van Duvenvoorde had in 1322/3 o.a. Ulvenhout als leen van Strijen verkregen. Raso van Liedekercke had bij zijn dood (tusschen 1339—43) het pandschap van die 4 dorpen aan zijn vollen zuster *Kateline van Liedekercke, vrouwe van Moortsel*, als erfenis nagelaten ³⁾).

Duvenvoorde haastte zich dit pandschap in 1342 af te koopen, deze dorpen te ontlasten en te vereenigen met zijn juist in pandschap ontvangen Bredasche landen ⁴⁾).

Zoo verkreeg Duvenvoorde deels in 1322, deels in 1342 de hooge heerlijkheid van *Ulvenhout*. Mogelijk was hiermee, tenminste krachtens den koop van 1322, ook de lage heerlijkheid of het bezit dier gronden verbonden.

Margriet van Liedekercke, gehuwd met Jan van Leefdael, en

¹⁾ Cuvelier: Les origines de la Fortune de la Maison d' Orange-Nassau.

²⁾ Nass. Dom. 72, 76.

³⁾ Zie Cuvelier p. 69. Tax. 1939 p.172.

⁴⁾ Nass. Dom. nr. 73.

haar zuster Marie verklaarden zich in 1344 en 1349 ook ha-
rerzijds accoord met Duvenvoorde in den afstand van haar
rechten op het Bredasche land òfwel tegen uitkeering van een
jaarrente òfwel tegen een afkoopsom ineens ¹⁾).

Op deze wijze kwam geheel het Bredasche land in 1350 in
handen van Jan van Polanen. Rond 1356 deed hij nog pogingen
om de (vermeende) aanspraken van Johanna van Liedekercke,
gehuwd met Arend van Gaveren, heer van Lens af te koopen,
maar Johanna hield aan haar rechten vast, totdat zij ten slotte
in 1395 door zijn opvolger Hendrik van de Leck bevredigd werd
en van al haar rechten afstand deed ²⁾).

De Heeren van Breda hadden hier nog andere bezittingen,
zooals blijkt uit de processtukken van 1590, waartoe 's Prinsen
geconfiskeerde goederen alle gecontroleerd waren. Vooreerst
had de visscherij op de Mark van af Meerle tot Breda aan den
prins behoord; alleen Daesdonck was daarin mede gerechtigd.

Volgens van Goor behoorden aan den heer van Breda nog het
Ulvenhoutsche bosch, groot 168 bunder; het Annabosch, aan
het vorige grenzend, in 1555 reeds vermeld, maar nog in 1575
een nieuwe aanplanting genoemd; en het Mastbosch, groot 260
bunder, dat Hendrik van Nassau begon aan te planten.

Toen de bosschen van den prins in 1575/6 werden gevisiteerd,
bleken er veel oude boomen in te staan, die niet meer groeiden
en dus gekapt moesten worden.

Het Ulvenschot, ook „Craenlaer” genoemd, 15 bunder groot,
bracht aan dunnen en kappen tusschen 1551 en 1565 d.i. in 14
jaren tijd 3069 pond op, het Oud Hoff te Ginneken 4 bunder
groot 145 pond, Lijndonck onder Bavel 115 pond. Het Anna-
bosch was 25 bunder groot, maar nog een nieuwe plantage en
bracht in die jaren nog niets op. Ten slotte wordt nog genoemd
te Ulvenhout 't Hofflandt, de groote akker en de kalverweide,
waarvan het kaphout 77 pond opbracht, alles tezamen in die
14 jaar een opbrengst aan hout van 3306 pond.

In den inventaris der Nassaudomeinen vinden we nog enkele
rechten en bezittingen der heeren van Breda onder Ginneken-
Bavel:

¹⁾ Cuvelier p. 69, 70. Nass. Dom. nr. 74, 75.

²⁾ Nass. Dom. 80, 81, 82.

een rekening van Anthonis Bloc van de laathoeven te Ulvenhout, Hulten en Moerbergen (1421—1422).

een eigendomsbewijs van één bunder land in de Ypenlake ten behoeve van Peter Gieliszoon van der Stalle, afkomstig van Heilwylch, weduwe van Jan Culits (1418).

een eigendomsbewijs van twee bunder land in de Ypenlake, afkomstig van Hillegont, dochter van Peter Huybrechtszoon van Ijpelaer (1463).

een akte van uitwinning van de hoeve ter Daesdonck (1458).

een eigendomsbewijs van circa één bunder land te Ulvenhout, afkomstig van Adriaan Joost Cornelis Godschalcxzoon van der Hoelt (1658) ¹⁾.

Verder had de heer van Breda het collatie- of vergevingsrecht van het kosterschap (de matricularie), de abdis van Thorn dat van het pastoorschap te Bavel en te Ginneken, n.l.:

de begiftiging van Lambertus Zwederuszoon van Eysel (1415).

de presentatie van Swederus Johanneszoon van Ringelberch (1429).

de presentatie van Cornelis van Riel (1495).

de presentatie van Rumoldus Arnolduszoon en acte van begiftiging (1451) ²⁾.

De akte, waarbij Maria van Loon in 1495 het klooster Vredenburg 2 bunder land schenkt, betreft niet meer Ginneken-Bavel, maar het in 1476 geschonken terrein Woestenberg onder Bavel, tot oprichting van een klooster ³⁾.

Ten slotte wijzen we hier nog op de ordonnantie van Jan v. Nassau in 1472, waarin hij op een boete van 60 pond de aloude rechten van Thorn onder zijn bescherming neemt als voogd over die abdij ⁴⁾.

§ 3. *Kleinere Heeren en Heerlijkheden onder Ginneken-Bavel-Ulvenhout.*

A. *Aan den westoever van de Mark* zijn gelegen:

I. *Bouvigne*. De naam is een verfransching van de oudere

¹⁾ Nass. Dom. nr. 178, 249, 250, 278, 279.

²⁾ Nass. Dom. nr. 1296, 1297, 1298, 1300.

³⁾ Nass. Dom. nr. 1307.

⁴⁾ Brussel d' Hoop nr. 18998. v. Goor fol. 365.

benaming Boeverije, die — in den 80 jarigen oorlog Bouvrigne geschreven — verwant zal zijn met het Romaansche boveria, d.i. lage weiden of weiland, broek of donk.

Aan dit landgoed ontleende de *familie*, later het geslacht zijn naam.

Een eerste maal ontmoeten wij dezen naam in 1310, als op bevel van Raso III van Gaveren, heer van Breda, zijn leenmannen Jan Zebrechtszoon van Ulvenhout, Jan Evergheer en Gielis van der Boeverien verslag uitbrengen van een onderzoek ¹⁾.

Als Ghilys van der Boverien treedt hij 1 Dec. 1327 weer op, in gezelschap van Jan Zeghebregh sone en Heinric Magerman, als mannen van het land van Breda, ter bevestiging van een erfoverdracht ²⁾.

Gilliam van de Boevenie is een der *scheidsmannen* in het verbond van 1 April 1336 tusschen den hertog van Brabant, den graaf van Vlaanderen en den graaf van Holland ³⁾.

Gielis van der Bouverien treffen we ook in 1344 als medezegeelaar van een akte, waarbij Jan van Polanen aan Willem van Duvenvoorde, heer van Oosterhout en Breda, een lijftocht verzekert op de heerlijkheid Oosterhout.

Gielysse van den Boeverien knape, man uit den huize van Breda, is getuige bij de verklaring van Marie v. Liedekercke, waarbij ze al haar rechten op 't land van Breda in 1349 overgeeft aan Willem van Duvenvoorde ⁴⁾.

We zouden allicht denken, dat Gielis toen reeds op Bouvigne woonde, maar we worden uit dien waan gebracht door een charter van het Begijnhof van Breda ⁵⁾, waarin op 15 Januari 1371 een erfrente wordt verkocht staande op een huis „op de Haghe dijc” te Breda naast „der kinder erve van de Boeverijen”.

In de volgende eeuwen zoeken we tevergeefs naar zijn nakomelingen. In het begin der 16e eeuw was dit goed in het bezit der familie *Van Brecht*. In 1522 toch verpachtte „jouffrou „Beatrijs Absaloms weduwe wijlen Jacop's van Brecht aan

¹⁾ Nass. Dom. fol 334 v nr. IX aangehaald in Tax. 1925 pag 175; Tax. 1909: 27, 102.

²⁾ Cart. St. Cath. Oost. nr. 46, p. 61.

³⁾ Hermans, Handelingen p. 102.

⁴⁾ v. Goor p. 458.

⁵⁾ Cart. Beg. nr. 51.

„zekren Claeus Cornelis Schelekenszone de geheele *hoeve ende „goeden genaempt de hoeve ter Boevryën*”¹⁾). Hieruit mogen we afleiden, dat de familie van Brecht zelf niet op Bouvigne woonde.

Jacobs zoon, Godevaert van Brecht, ontving voor zijn erfdeel 't goed van Boeverije. Deze Godevaert woonde in elk geval te Ginneken. Want zijn zoon Jacob, die in 1559 overleed, maakte in 1554 zijn testament „ten huize van zijn vader, *joncker Godert van Brecht, staende tot Ghinneken, genaempt te Bouverie in de stoefcamer*”. Na Godevaerts dood werd deze woning in 1578 nog nader aangeduid als *thuys van Brecht of Boeverijen tot Ginneken*.

Godevaert liet twee kinderen na:

Jan van Brecht, heer van Dussen, gehuwd, met Catharina Quarre, dochter van Jacob, heer van der Heyden.

Anna van Brecht, gehuwd met jonkheer Hendrik Tseraerts, markgraaf van Antwerpen. Als weduwe ging Anna in Hoei wonen en verkocht al haar goed in (Noord-)Brabant o.a. het huis van Brecht in de Schoolstraat te Breda (1605) en bood ook te koop „een schoon gemetst huys met de wateren daertoe gelegen ende twee hoeven daertoe behoorende, geheeten 't goet „te Boeveryen onder de parochie van Ginneken.... zijnde.... „groot.... tusschen de 90 ende 100 buynders”. Maar de koop ging niet door, en pas 6 Augustus 1611 verkocht zij het goed voor f 12.000 aan Johan Baptist Keermans ridder, eersten raadsheer van den Prins.

De vestbrief geeft de volgende beschrijving op 5 Sept.: „..... heur huys van playsantie genaemt de Boeveryen, uyt „water opgemetst, ende voorts omwatert, met de schueren, „stallingen, heyen, boomgaerden, hovingen ende erffenissen „binnen chingel, gestaen ende gelegen achter de Kercke onder „de vyerschare des dorps van Ghinneken op te riviere aldaer, „met noch sekere twee schoone hoeven, al neffens de riviere, „aen wederzijden van 't voorseide huys gestaen, houdende „tsamen omtrent 110 buynderen”.

Kort daarop (in 1614) verkocht Keermans het bezit aan den prins van Oranje voor meer dan den dubbelen prijs n.l. f 27.000.

¹⁾ Tax. 1909 p. 27 en 102.

Maar het goed was intusschen met 10 à 20 bunder vergroot, en wellicht was het in die drie jaren nog uitgebouwd en verfraaid.

Nu het „witte kasteeltje” sedert 1908 van zijn pleisterwerk is bevrijd, is de oude natuursteen weer te voorschijn gekomen. Opgetrokken in den oud-Hollandschen stijl verraadt het zijn oorsprong uit het einde der 16e of het begin der 17e eeuw. De toren is in later tijd waarschijnlijk hooger opgetrokken. Ook de oude ophaalbrug is verdwenen.

Mogelijk zijn de fundamenten van den streng vierkanten bouw nog een overblijfsel van een ouder slot, ofschoon geen enkel gegeven er op wijst, dat aldaar ter plaatse ooit te voren een kasteel stond.

Dat Bouvigne vóór 1614, of zelfs reeds in de 14e eeuw, een deel van het bezit der Bredasche heeren zou geweest zijn, dat later weer door hen werd *teruggekocht*, blijkt nergens uit. Zeker de oude Gielis was een man van den heer van Breda, en had dus ook een of ander leengoed van den heer in bezit of in huur, maar daaruit volgt nog niet, dat ook Bouvigne een leen van Breda was.

II. *Daesdonck*. Dit uitgestrekt gebied (volgens A. v. d. Aa p. 195 was het in 1845 nog 164 bunder groot) langs het snelvlietende, frissche en vischrijke Markwater, was als een groote zonk in den bodem. Gelegen te midden van hooge en dorre heidevlakten verklaart dit de vroege ontginning en den naam „donck”. De beteekenis van „daes” is onzeker.

Ook nu nog is het een landgoed met vele rechte lanen doorsneden, en de vijvers of wouwers van Daesdonck wijzen nog steeds de plaats van het oude landhuis of de hoeve aan. Gramaye noemt het een *praetorium*, door v. Goor vertaald als *Hofstad*, door Kruger als *hofstede*. Van der Aa spreekt over het *Ladderkasteeltje* met in blauwen steen opgetrokken voorgevel.

Uit de confiscatiestukken van 1590 en uit een beleening van 1620 blijkt, dat daaronder was begrepen de visscherij in de Mark, „die totte voorschreven goederen van der Daesdonck te behooren *plach*, streckende ter Daesdonck waert, zooverre als „de voorschr. goederen van der Schoondonck strecken en verder „niet”.

De bewoners of bezitters van dit goed werden naar dit land-

goed genoemd; hetzij dat zij dit als familiebezit of eigendom, hetzij als leengoed hielden.

De familie voerde in haar wapen één schuin of St. Andrieskruis omgeven door hermelijnvlokken.

De eerste vertegenwoordiger van deze naam is Paulus of Pauwels van (der) Daesdonc(k), dien we ontmoeten als leenman van Breda in 1344¹⁾; als leenman van Oosterhout in 1350²⁾; nogmaals wordt hij vermeld in 1364³⁾.

Elisabeth van der Daezedonc draagt op 26 October 1398 als weduwe van Hendrik van Goirle haar aandeel in de tiende van Goirle over aan haar zonen Peter en Arnoud⁴⁾. Zij zal een zuster zijn van Peter van Daesdonc, die gehuwd was met juffrouw Christina van den Camp. Peter stierf in 1411 en werd in de oude kerk te Ginneken begraven met zijn vrouw en hare kinderen (de grafzerk is na de kerk-restauratie tegen den muur geplaatst). Aan het kapittel der O. L. Vr. Kerk te Breda had Peter zilveren kannen geschonken, waaruit een wierookvat werd gemaakt⁵⁾. Peter liet twee kinderen na: Jan en Lilia.

Het Nass. Dom. archief⁶⁾ geeft een akte van uitwinning van de *hoeve* ter Daesdonck in 1458, dus ten voordeele van den heer van Breda, vermoedelijk wegens achterstallige pacht. Is dit juist, dan blijkt daaruit, dat Daesdonck van ouds dus een bezitting der Bredasche heeren was, en destijds nog geen kasteel.

Zulks blijkt nog uit de schenking van een rente, rustende op de *hoeve* ter Daesdonck onder Ginneken, door Mr. Jan van Coudenberghe als eigenaar dier rente in 1488 gegeven aan Vredenberg⁷⁾.

Een Peter van der Daesdonck wordt in 1472 vermeld⁸⁾.

Vermoedelijk dezelfde P. van der Daesdonck bezegelt als schepen van Breda, een rente in 1487 en 1492 aan het begijnhof te Breda. Zijn zegel geeft dan een schuin geplaatst schild onder een helm⁹⁾. Als schepen van Breda staat hij in 1494 als scheids-

¹⁾ Nass. Dom. IX fol. 41.

²⁾ Nass. Dom. V fol. 484 en XI p. 430.

³⁾ Ned. Heraut IV p. 128.

⁴⁾ Tax. 1909 p. 113 uit Cart. van het klooster Vredenberg.

⁵⁾ Tax. 1928 p. 218. St. Geertruidsbronnen 1928, p. 122.

⁶⁾ N. inv. nr. 278.

⁷⁾ Cart. Vred. nr. 59 Tax. 1909 p. 231.

⁸⁾ Ned. Heraut IV 128.

⁹⁾ Cart. Beg. Breda p. 119 en p. 127 en Tax. 1909 p. 299.

rechter in een geschil tusschen de zusters van Vredenberg en den pastoor van Princenhage betreffende de pastoorsrechten ¹⁾). In 1495 en 1500 ontmoeten we hem met Florys van Nyspen in den leenhof van Engelbrecht van Nassau, heer van Breda, bij een rente overdracht aan Vredenberg ²⁾).

Op 22 Maart 1510 verkocht hij zijn geheele hoeve en al zijn goederen van Hylaer onder Princenhage aan Pauwel van Nassau — sedert 1508 schout van Breda — ten behoeve van Pauwel's moeder ³⁾).

Een Hendrik van der Daesdonck staat als schepen op 16 Oct. 1510 over een renteverkoop ten bate van St. Catharinadal ⁴⁾).

Nogmaals in 1511 over den verkoop van een erf achter het gasthuis, en met Godert van Nyspen als schepen over een dergelijke rente-verkoop ⁵⁾).

Cimburga van der Daesdonck gehuwd met Claas van Etten, schout aldaar, wordt in 1571 nog vermeld.

Een eeuw later in 1619 wordt te Breda in de Groote Kerk begraven Margriet Jans dochter Dyrven, huysvrouw van Jan van Daesdonck ⁶⁾).

Als laatste vonden we den ondertrouw van Mr. Johan Daesdonck j. m. van Gouda, advocaat voor den Hove van Holland, wonende te 's-Hertogenbosch, met Juffr. Beatrijs Lus j. d. van 's Gravenhage, wonende te 's Hertogenbosch, ingeschreven in 1654 in het trouwboek der Fransche Kerk in Den Bosch ⁷⁾).

Op het Gemeentearchief te Antwerpen en op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel worden ook nog eenige Van Daesdonc's vermeld met hetzelfde wapen ⁸⁾).

Zeer twijfelachtig is het vanwege zijn snijdersstiel, of van de oude Daesdoncken afkomstig is Christiaan van Daesdonck — alias Christiaan de Vorster, die 27 April 1639 voor de Classis te Breda verschijnt. Vermoedelijk is deze een zoon van Adriaen

¹⁾ Tax. 1910 p. 34.

²⁾ Tax. 1909 p. 261, 263

³⁾ Tax. 1933 p. 100

⁴⁾ Cart. St. Cath. p. 396-'7.

⁵⁾ Cart. Beg. Breda p. 145.

⁶⁾ Tax. 1899: 111; 1906: 143.

⁷⁾ Tax. 1906 p. 294.

⁸⁾ St. Geertruidsbr. 1928 p. 123.

Verhausdonck — lees Verdaesdonck —, alias Duyden, een kleermaker, die in 1571 verbannen was ¹⁾).

III. *Nieuwenhuysen*. Dit landgoed gelegen ten zuiden van Bouvigne, ten westen van de kom van het dorp Ulvenhout en daarmede door een klein bruggetje verbonden, en ten noorden van Blaeucamer, maakt evenmin als Blaeucamer en Schoon-donck den indruk vanouds een heerlijk goed te zijn geweest, maar veeleer een afgescheiden gedeelte van Bouvigne of van het Mastbosch. Grachten of wouwers zij bij geen der drie te be-kennen en de afstand tot Daesdonck is wel wat groot om weleer daarmee een geheel gevormd te hebben. De algemeene en op veel plaatsen voorkomende naam maakt ons niets wijzer, en maant tot groote voorzichtigheid, om maar niet alle Van Nieuwen-huysen met de bewoners of bezitters van deze hoeve in verband te willen brengen.

Een eerste gegeven treffen we in den aankoop op 8 October 1468 van de hoeve van Boeimeer ten behoeve van het klooster Vredenberg. Deze hoeve was gelegen aan weerszijden van de straat van Boeimeer „oestwaert aen die voirseide Marcke ende „aen Roelofs van den Nyenhuys erfghenamen goeden, zuyt-„waert langhs der straten te Ghinneke waert neffens Jan van „Brecht goede, westwaert langhs die voirseide straete” ²⁾). Hier-door worden we herinnerd aan de verpachting van de hoeve van Bouvigne in 1552 door de weduwe van Jacob van Brecht. Jan van Brecht kan de vader zijn, die ook ten noorden van de straatweg Ginneken markt-Duivelsbrug-Mastboschdreef-Boei-meerstraat goederen bezat. Dit wijst er op, dat Jan v. Brecht ook reeds in 1468 bezitter van de hoeve Bouvigne kon zijn. In deze koopacte vernemen we, dat de gronden ten noorden van Jan van Brecht „oestwaerts tot de Mark” aan de erfgena-men van Roelof van den Nyenhuys toebehoorden. Maar dit goed van 1468 ligt ten noorden van Bouvigne, terwijl het landgoed Nieuwenhuysen ten zuiden daarvan gelegen is.

In 1530 houdt de abdis van Thorn rekening over haar tien-den, cijnsen en renten te Galder en „*Nuwenhuysen*”. Hieruit blijkt, dat het landgoed toen reeds onder dien naam bekend

¹⁾ Gedenkboek Ned. Herv. Gem. Ginneken p. 13, 39.

²⁾ Cart. Vredenberg nr. 32 Tax. 1909 p. 143.

stond ¹⁾ èn minstens een oude relatie met Thorn had. Die akte bewijst tevens, dat er òfwel een schoon nieuw huis te voren gebouwd was, òfwel het goed aan een familie Van Nieuwenhuysen toebehoorde. 't Laatste lijkt waarschijnlijk, zoowel vanwege de akte van 1468, alsook omdat èn het Cart. van het Begijnhof te Breda èn dat van Catharinadal vele personen met den naam Van Nieuwenhuysen bespreken.

De weduwe van Thomas van Nieuwehuysen is sedert 1398 de zesde huurster van een erf in de Katerstraat te Breda, eigendom van het begijnhof ²⁾).

Floris van den Nijehuyse, priester, had een dochter Lijsbet, gehuwd met Thielman Corneliszoon, die voor schepenen van Terheyden in 1454 een erfcijns verkoopt ³⁾).

Hendrik van den Nieuwenhuysen (Henricus de Nova Domo) priester en notaris, maakt èn voor 't begijnhof èn voor St. Catharinadal vele akten op, hij wordt 29 keer vernoemd tusschen de jaren 1438 en 1459 en fungeert nog als getuige in 1463.

Joanna van den Nieuwenhuysen (de Novadomo) is in 1463 non in St. Catharinadal.

Roelof van Nyeuwen Huys zet in 1465 een jaarrente op elf morgen land in Dalem voor een jaargetij zijner ouders ⁴⁾).

Van wijlen joncfrou Maryen van den Nyenhuys wordt een blok land bij de Gampelpoort te Breda in 1474 door St. Catharinadal overgedragen op het gasthuis aldaar ⁵⁾).

Andries Michiels van Nieuwenhuysen is in 1558 kapelaan in de O.L. Vr. kerk te Breda ⁶⁾).

Daniel Aegidius of Gilissen, gehuwd met Cornelia, dochter van Peter van den Nieuwenhuysen (voorouders der familie Cuypers—Storm), woonde rond 1600 onder Roosendaal ⁷⁾).

Maria van Nieuwenhuisen was rond denzelfden tijd gehuwd met Mr. Henrick Cluysius of van der Cluse, heer van Dommelen,

¹⁾ Habets I p. 486

²⁾ Cart. p. 54.

³⁾ Cart. St. Cath. p. 293.

⁴⁾ Cart. St. Cath. p. 445.

⁵⁾ Cart. St. Cath. p. 354.

⁶⁾ Cart. Begijnhof p. 208.

⁷⁾ Tax. 1898 p. 175.

later schout van Turnhout en officier van Merxplas ¹⁾).

Catelijne van Nieuwenhuijsen, begijn uit Turnhout of Hoogstraten komt in 1637 vandaar vluchten naar 't begijnhof te Breda ²⁾).

Ook elders treffen we dien naam aan in de 17e eeuw, maar ook reeds veel vroeger. Zoo woonde te Brecht Adriaan van Daelhem, geboren rond 1404 als zoon van Roelof, die krachtens het testament van Roelof van den Nieuwenhuysen in 1462 het goed „de Vloet” onder Goirle erfde na den dood van Floris en van Jan van Daelhem ³⁾).

Is deze Roelof van den Nieuwenhuysen (overleden vóór 1457) als testator en erflater geen familielid van Roelof v. d. N. hierboven die in 1465 op dat land in Dalem een jaargetij-rente zet? En van Roelof v. d. N.'s erfgenamen, die in 1468 ten noorden van Bouvigne zitten?

Zou dan ook Floris v. d. N., priester, Hendrik v. d. N., notaris, Joanna, non, en Maria te Breda ook niet allen verwant zijn met deze van Daelhems? Dan zullen het allen nakomelingen zijn van Roelof van Dalem of Daelhem met Beatrijs van Dongen, die van Willem van Duvenvoorde in 1350 de heerlijkheid Dongen hebben gekocht, en sedert nu eens van Dalem (Daelhem), dan weer van Dongen, of ook nog van Nieuwenhuizen genoemd worden. 't Valt buiten ons bestek, om er hier verder op in te gaan.

In elk geval, ten noorden en ten zuiden van Bouvigne was er een landgoed Van Nieuwenhuysen geheeten, of toebehoorend aan Nieuwenhuysen. Uit dit goed trekt Thorn zijn inkomsten. Volgens van Goor zou Nieuwenhuysen oudtijds een achterleen van het huis van Breda zijn geweest, hetgeen tot nu toe nergens uit blijkt.

De visscherij op de Mark, te voren onder Daesdonck, was nog niet in 1590 maar wel in 1666 ten deele overgegaan aan Schoon-
donck en Nieuwenhuysen ⁴⁾).

IV. *Schoon-
donck*. Volgens van Goor zou dit een achterleen zijn geweest uit den huize van Breda. De naam zegt ons niets;

¹⁾ Tax. 1903 p. 69.

²⁾ Cart. Beg. Inl. XV.

³⁾ Tax. 1938 p. 272.

⁴⁾ Tax. 1900 p. 272.

de ligging evenmin, want grachten of wouvers zijn er niet te bespeuren. Ook geen lanen of perceelverdeeling, die wijzen op een voornaam en uitgestrekt goed, als we tenminste het Mastbosch buiten beschouwing laten.

Bijgevolg zal het oudtijds ook niet veel meer geweest zijn dan een heerenhoeve tusschen het Mastbosch en de Mark.

Wouter Scoendonc's weduwe heeft — volgens schepenen van Ginneken — in 1510 een rente te goed op een huis te Ginneken, van Willem Bernagie de Jonge ¹⁾. In 1513 deelen de erfgenamen dier weduwe haar erfenis voor schepenen te Breda ²⁾. In 1511 verkoopt Alijt Anthonis Schoondoncx dochter, gehuwd met Symon Claeuszoon, eenige renten aan Vredenberg ³⁾.

Rutger Huyghens (overleden in 1666) kreeg door zijn huwelijk met Anna Margaretha van Stralen verschillende goederen rond Breda, waarmee zijn schoonvader Gosewijn van Stralen heer van Merxem en Dambrugge, in 1620 was beleend, gelegen onder Ginneken bij Schoondonck en Nieuwenhuysen, en onder Princenhage in Craeyenest. Ook de visscherij in de Mark behoorde er toe, afkomstig van het landgoed Daesdonck, maar het vischrecht van Schoondonck ging niet verder dan zijn gronden reikten ⁴⁾. In 1590 had het volgens de confiscatiestukken nog in 't geheel geen vischrecht.

Noch over 't geslacht Schoondonck noch over de oude bewoners was méér te vinden.

V. *Blaeucamer of Blauwkamer*. Dit goed ligt ook onder Ulvenhout, ten zuiden van Bouvigne en Nieuwenhuysen en ten noorden van Daesdonck en Schoondonck. Het lijkt ook niet meer dan een landhuis of hoeve te zijn geweest, en wel van jongeren datum.

Als eerste vermelding vond ik, dat het goed in 1590 bestond, maar geen vischrecht had op de Mark. Rond 1750 komt een familie of een geslacht van dien naam voor.

Willem Krul, die in 1758 Burgst te Princenhage aankocht, was gehuwd met Sara Elis. Blaaukamer, die te 's Bosch over-

¹⁾ Tax. 1909 p. 279 Cart. Vredenberg nr. 90.

²⁾ Cart. Vred. nr. 100).

³⁾ Cart. Vred. n. 92, Tax. 1909 p. 280.

⁴⁾ Tax. 1900 p. 272.

leed in 1773. Zelf stierf hij als vlootvoogd tegen de Engelschen in 1771. Hun dochter Johanna, gehuwd met Mr. Corn. J. W. Nahuys, ontving Burgst als erfenis ¹⁾).

De *Blauwe Camer te Oosterhout* was een jachtslot, dat in 1625 werd aangekocht(?) als klooster voor de Zusters van St. Catharinadal te Breda, wier klooster aldaar moest ontruimd worden om tot Illustre School te worden ingericht.

Maar voor het landgoed Blaeucamer onder Ulvenhout was geen enkel verband te vinden noch met St. Catharinadal, noch met die Sara Blaaukamer.

Volgens Gramaye, zou het een *praetorium*, een hofstad geweest zijn, dus een heeren hoeve. Maar omdat de „*Antiquitates Bredanae*” van Gramaye pas rond 1700 in zijn groot werk zijn ingelascht, heeft deze mededeeling weinig gezag. De *Cartularia* van St. Catharinadal, Begijnhof en Vredenberg vermelden het niet, evenmin Van Goor. Ook de Inventaris van het Nassau Domein archief vóór 1581 verwijst er niet naar. Habets—Flament ²⁾ geeft een visitatieakte van den Antwerpschen bisschop in 1573 „in 't Nieuwen Klooster bij Maters” (Princenhage); maar hier wordt bedoeld het *klooster van Vredenberg onder Boeimeer*, dus ten noorden van Bouvigne. De oudste kaart van 1591 „*Brabantiae descriptio*” door Ortelius teekent en vernoemt dit „Nieu Clooster” ter plaatse van Boeimeer. „*Blaucamer*” wordt het alleen genoemd door Hondius op zijn belegeringskaart van 's Hertogenbosch op 1 Mei 1629.

Op de kaart van Malderus, door Mgr. de Ram uitgegeven voor zijn „*Synopsis Ecclesiae Antverpiensis*”, wordt de ligging van Vredenberg duidelijk aangegeven, maar de schrijver vergiste zich door er bij te voegen: „Nieu clooster of Blaeucamer”, zoo schrijft Juten in Tax.³⁾ Een latere kaart van H. Hondy schrijft „*Blaucamer closter*”. Dit wordt weer overgenomen door Michiel Flor. van Langren rond 1650. J. Blaeu teekent wel een kapel of klooster zonder naam op zijn prent van 1624: Belegering van Breda door Ambr. Spinola. Zijn prent over de belegering van Breda in 1637 geeft het niet, terwijl een andere

¹⁾ Tax, 1902: 212; 1918: 252; 1931: 53.

²⁾ II p. 465.

³⁾ 1910 p. 33 noot 2).

prent: Belegering der stad Breda door Frederik Hendrik in 1637 weer een klooster of kapel teekent maar zonder naam.

Guiljelmus Blaeuw „Brabantia Ducatus” beperkt zich weer tot „Nieu Klooster”.

Nicolaas Visscher „Brab. Batavae Pars” laat het weg op zijn kaart van rond 1670. Hij geeft wel op één uitgave van „Tabula Ducatus Brab.”, maar op een andere uitgave is ’t weer niet te zien.

Joannes Janssonius spreekt voor de variatie rond 1650 weer van het „Nieuwe Clooster” en Sanson schrijft weer „Blauwe Kamer”.

Jan Bapt. Homan schrijft in 1770 nog Sanson na „Blauwe Kamer”.

Isaac Tirion ten slotte laat het weg, maar schrijft ter plaatse „Boeymeer”.

Hiermede is wel een duidelijk bewijs gegeven, hoe moeilijk het is om oude landkaarten en prenten deskundig te gebruiken, en hoe weinig wetenschappelijke waarde ze feitelijk bezitten, tenzij alleen door nauwkeurige onderlinge vergelijking, nadat wij ons op archivalische gegevens hebben gegrond.

Geen dier opgenoemde kaarten geeft echter ons Blaeucamer ten zuiden van Bouvigne.

Als het waar is, dat Vredenberg (of de hoeve van Jan Beys waarop het is gebouwd) nooit den naam „Blaeucamer” heeft gedragen vóór 1591, dan zal Hondius met zijn kaart van 1629 die verwarring op zijn geweten hebben, n.l. door de verwisseling van Vredenberg met St. Catharinadal, dat in 1625 naar de Oosterhoutsche „Blauwe Kamer” werd overgebracht. De andere kaartmakers zullen dat hebben overgenomen, zonder zich ter plaatse van de juistheid te overtuigen.

Ik vermoed dan ook, dat de huidige „Blauwe Kamer” eerst rond 1700 die naam ontvangen heeft door overname van die vroegere „foutieve” benaming van Vredenberg.

B. Ten Oosten van de Mark zijn gelegen:

I. De Heerlijkheid Ulvenhout, later Grimhuysen genoemd.

De „heerlijkheid” van Breda had van ouds geen rechten op Ginneken. Het pandschap in 1328 en de daarop gevolgde koop brachten voor Polanen en zijn opvolgers evenmin méér rechten

aan dan de hertog zelf had bezeten n.l. alleen de hooge heerlijkheid over gronden onder deze gemeenten, maar buiten het Thornsche bezit; en behalve dat hoogheidsrecht mogelijk nog eenige gronden met middele en lage rechten, die door de hertogen als familiegoed bezeten werden. Toch zullen aan de *heeren* van Breda onder de gemeente Ginneken mogelijk ook van ouds eenige allodiale goederen hebben toebehoord.

Onder Ginneken immers lagen verscheidene kleine heerlijkheden: Bouverij (Bouvigne), Daesdonck, Ijpelaer en het later genaamde Grimhuizen, wat te voren onder den naam der heerlijkheid van Ulvenhout bekend stond.

In „de Parochiën in het Bisdóm Breda” (Ulvenhout p. 250/2) schrijft pastoor Juten:

„Aanvankelijk zal *Grimhuysen* een jachtslot geweest zijn van „de Bredasche heeren. Met eenigen grond mogen wij aannemen, „dat in dit huis de oorkonde werd opgemaakt, waarbij in 1277 „Arnoud van Leuven zijn heivelden onder Huybergen schonk „aan de Orde van den H. Gulielmus (*actum in Ulvenhout 1277*). „Latere heeren van Breda gaven deze woning met zes bunders „akkerland en een stuk weiland op den Bieberg uit in leen. Als „eersten leenman vond ik in 1467 genoemd *Jan van de Leck, genaamd van Grimhuysen*. Ongetwijfeld behoort deze tot een „bastaardtak uit het geslacht van Polanen, evengoed als in „het begin dier eeuw Jan van de Leck genaamd „van Woesten- „berg”. Rondom denzelfden tijd leefde te Gastel een Joost van „Grimhuysen, naar wien daar ook een oude woning wordt genoemd en die als schout van Gastel in 1496 de haardsteden- „telling verzorgde ¹⁾. Jan van de Leck-Grimhuysen te Ulvenhout „en Joost van Grimhuysen te Gastel waren broers, waarom ik „geloof, dat de moeder van dezen bastaard-tak afkomstig is uit „een Gastelsche familie. Jan van de Leck-Grimhuysen leefde „nog in 1501, toen hij aan de verbouwing der Ginnekensche „kerk geldelijken steun toezegde. Voor 1517 is hij overleden. De „schepenakten kennen van hem alleen natuurlijke kinderen.

„*Frans van den Kyeboom alias Grimhuysen* verschijnt na Jan „van de Lek als bewoner van het landgoed. De moeder van dezen „nieuwen eigenaar moet een (halve?) zuster geweest zijn van „Jan van der Leck, zooals ook Joanna van den Kyeboom, echt-

¹⁾ Tax. 1914 p. 229.

„genoot van Joos Vleminck, kastelein van het Bredasche „kasteel en bij zijn overlijden schout van Princenhage.

„Frans van den Kyeboom, die in 1534 een der erfgenamen is „zijner tante Joanna werd 2 Mei 1536 met Grimhuysen beleend. „Hij was gehuwd met Maria van Etten, eene dochter van „Claas van Etten schout in de vrijheid Etten, en van Cymburga „van der Daesdonck. Bij het onderzoek naar den geloofstoestand „in 1571 legde de pastoor van Ginneken over deze twee paro- „chianen de verklaring af, dat zij „beyde in menighe jairen nyet „en te kercke geweest zyn noch oyck te biechten noch ten hey- „lighen sacramente, hebbende in de trouble tijden die predicatie „van de heretyquen gefrequiteert”.

„De weduwe verkocht 8 Februari 1581 het huis Grimhuisen „aan Jan Bapt. Vogelsanck, den griffier der rekenkamer van „Willem van Oranje. Achtereenvolgens (1585—1608) worden „als huurder genoemd Jan der Vlueten, secretaris van Ginneken, „Peter Jan Wijts, Wijtman Montens, Willem Stoffels, Jan „Michiels van der Avoirt en Peter Hendriks Meeren. Na den „dood van den griffier Vogelsanck, in den zomer 1583, wordt „het goed verhuurd door Hendrik Vogelsanck.

„Bij het begin van het Bestand zal Grimhuysen met de ge- „heele Bredasche heerlijkheid in het bezit zijn gekomen van „Philips Willem van Oranje. Doch uit de rekeningen van het „Bredasche leenhof blijkt met zekerheid, dat Justinus van Nas- „sau (Maurits' bastaardbroeder) militair gouverneur der stad, „met dit goed beleend is geweest. Onder dagteekening van „11 Aug. 1638 toch, worden de leenrechten betaald door Philips „van Nassau „na doode van heer Justinus zijn vader” (1631).

„Philips van Nassau, die zich gaarne van Grimhuysen noem- „de, zal dit goed verkregen hebben bij zijn huwelijk met de „Limburgsche Margareta Maria van Cortenbach—Vaeshartelt. „Als cornet in dienst der republiek, was het hem niet geraden „in de jaren, dat Breda in de macht was der aartshertogin „(1625—1637), op Grimhuysen te wonen. Uit de woorden van „het testament, dat hij 18 Dec. 1634 voor schepenen van Arn- „hem maakte, blijkt echter, dat zijne echtgenoot er wel verblijf „hield”, totdat zij naar Wychen verhuisden. Toch bleef het goed onder de familie en aanverwanten, totdat het in het najaar van 1679 met verlof van den Raad van Brabant werd verkocht

aan Jan de Wijs en de tante zijner vrouw, Perina van Bernagie, weduwe van Jan Wils. Jan de Wijs werd vermoedelijk in 1700 uitsluitend eigenaar. Zijn erfenis werd 25 Juni 1728 gedeeld tusschen zijn nog in leven zijnde kinderen Petronella en Cornelis Jozef, die pastoor was te Baarle. Deze pastoor verhuurde het huis aan den pastoor van Ginneken.

R. K. Kerk te Ulvenhout.

Het oude Grimhuysen, de voormalige pastorie sedert 1742.

Het kerkje in 1792 gebouwd, werd in 1904 vervangen.

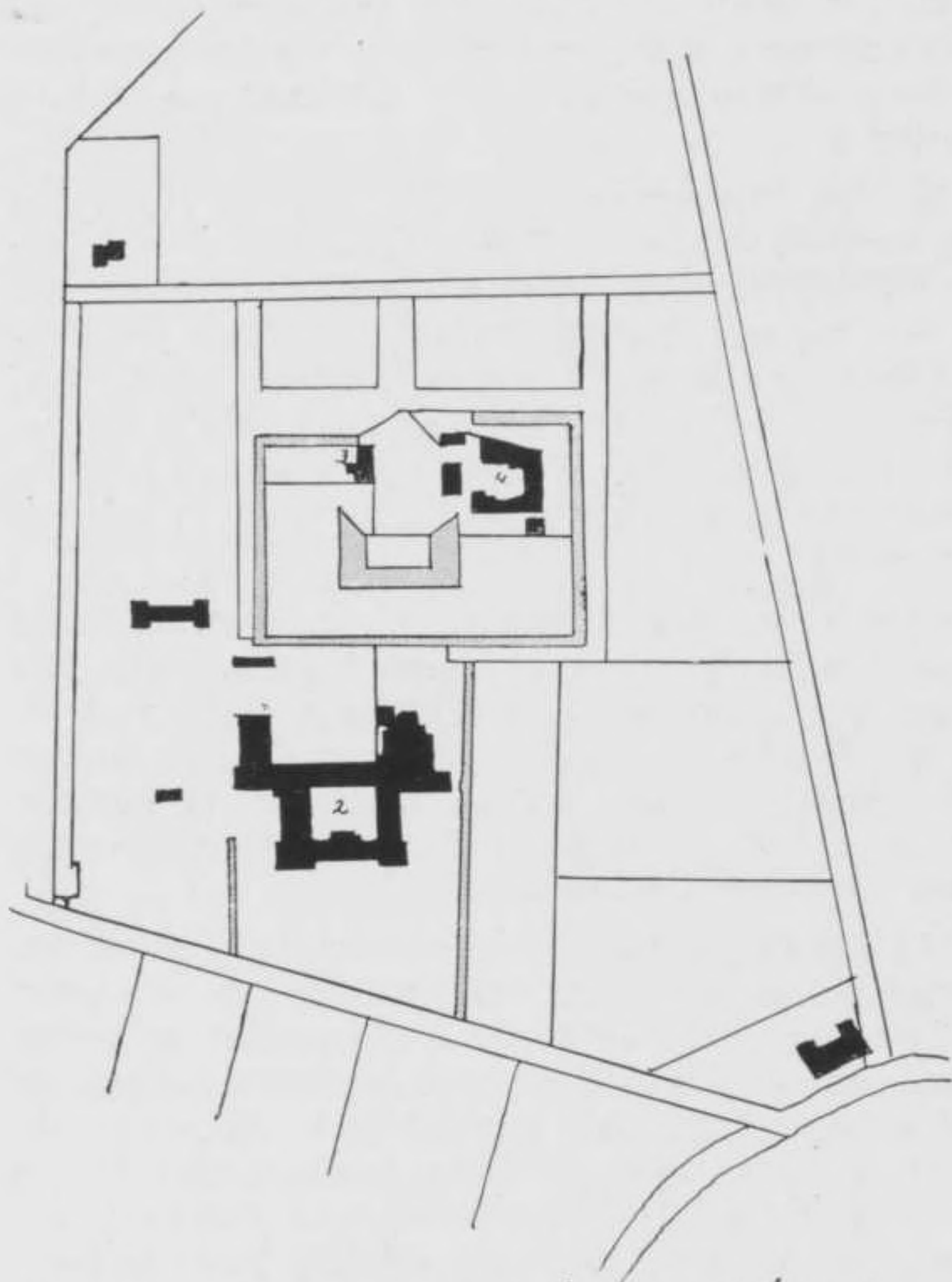
„Over het heerenhuis zelve kan bij gebrek aan gegevens weinig worden gezegd. Op een der plattegronden van het belegeringsleger in 1625 staat tegen de zuidzijde een toren geteekend. „Of deze er werkelijk heeft gestaan of ontsproten is aan de „verbeelding van den teekenaar, is niet te zeggen. Toch moet „Grimhuizen reeds vroeg een deftige woning zijn geweest, want „de registers van het Brabantsche (Leenhof) noemen het in „1467, 1474 en 1477 — *de huyzinghe geseyt Grimhuysen*. Met „breede grachten was geheel het terrein omringd, waartoe een „ophaalbrug aan de oostzijde toegang verleende, maar die grachten zijn vorige eeuw gedempt”¹⁾.

¹⁾ Parochie Ulvenhout p. 252/3.

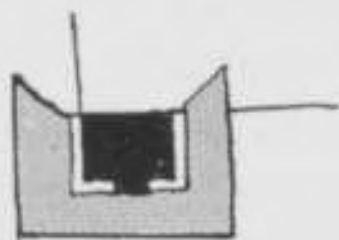
II. *Ijpelaer*.

- a. *Naamsverklaring*. Als we de verschillende beteekenissen van *laar en laer* samenvoegen, zal Ijpelaer beteekenen: een uitgestrekt gebied van lage weiden en wilderden, waar reeds in oude tijden (vóór 1280) op het hooger gedeelte (waar nu het Seminarie en te voren het kasteeltje stond) *mogelijk* een woonhuis gestaan heeft, en waar olmenboomen of iepen, òfwel in het wild groeiden (denk aan het naburige Lyndenhout nu Lyndonk, Hosenhout nu Heusdenhout, Ulvenhout enz.) òfwel als een laan naar de woning of er rondom waren aangeplant.
- b. De *eerste vermelding* van Ijpelaer vinden we in de uitgifte door Arnoud van Leuven aan Breda *in 1280*.
- c. *Op de tienden van Ijpelaer* deed in 1299 *van ouds* de abdis van Thorn haar rechten gelden, terwijl de tienden der omgeving (Bavel, Lyndonk en de Voort) *van ouds* toebehoorden aan den pastoor van Gilze. Heusdenhout vinden we dan nog niet afzonderlijk vermeld, noch in 1277, noch in 1280, noch in 1299. Was dat toen begrepen onder Ginneken of onder Bavel? Of wellicht onder Ijpelaer? Het laatste lijkt het meest waarschijnlijk, want in 1308 schenkt de abdis aan *Peter van Ulvenhout* de tienden onder Heusdenhout, terwijl in 1333 zijn zonen alle goederen, tienden en renten van Thorn, zoo in den lande van Breda als in den lande van Hoogstraten en in de parochie van Baarle, huren van de abdis. Even later in 1337 heeten die gebroeders Peter, Sebertus en Jan „*zonen van wijlen Peter van Ijpelaer*”.
- d. Het *oude geslacht Van Ijpelaer* heeft dus langs Peter en Zebertus of Zeger van Ulvenhout zijn oorsprong in het geslacht van Liedekercke. Hun eerste opkomst danken zij aan den huize van Breda, waarvan zij leenmannen zijn, totdat deze band losser wordt zoodra zij met Thorn in relatie komen. Dan noemen zij zich ook niet meer Van Ulvenhout, maar Van Ijpelaer, wat er op wijst dat zij veel bezittingen hadden *hier òf onder Heusdenhout*. In Heusdenhout worden de Van Berchems de erfgenamen en bezitten er een eeuw later nog de tienden. Dan zijn de Ijpelaersche tienden overgegaan in handen van de Van Nyspens, die dus behalve leenmannen van Breda ook leenmannen van Thorn waren.

Een tak der IJpelaers verhuist spoedig naar Dongen, een andere naar Geertruidenberg, een andere naar Steenbergen.

1. ligging oud kasteel
2. tegenwoordig Seminarie.
3. koetshuis met schuurkerk van Basel
4. oude boerderij en bijbouwen.

↓ = Noord. Het oude huis IJpelaer, nu het Seminarie.

Onder Ginneken zelf raken wij ze kwijt. Het is niet zeker, dat ze ooit op het huis IJpelaer gewoond hebben.

- e. De *heeren van Breda* kregen in 1277 wel verscheidene goederen onder Ginneken in erfpacht, maar niet de IJpelaersche tienden; de abdis trekt nog in 1530 de inkomsten hiervan. En als de latere prins van Oranje een poging wagen deze zich toe te eigenen, worden ze door den Raad van Brabant veroordeeld.
- f. Het *leengoed IJpelaer* evenwel blijkt aan den Huize van Breda verbonden. Hoe het daaraan gekomen is, weten we niet; misschien in 1277 onder het Lyndenhout. In den aanvang was het maar klein in omvang; rond 1350 telde het elf blokken, waaronder 35 loopsaat zaailand en 3 loops. broekland, de rest was bosch en hei. Rond 1470 is het iets uitgebreid; een eeuw later telt het 39 perceelen met minstens 130 loopsaat. Zoo bleef het tot de veiling van 1743, toen het uiteenviel.
- g. *Leenmannen van dit Bredasche leen* waren achtereenvolgens verscheidene families: Van den Unen, Van den Campe, Van Nyspen, Schot, Van Dalem. Dan komen *voor het eerst de (jongere Heusdensche tak der) IJpelaers* dit leen bezitten en bewonen. Na hen komt het aan Van Arckel, De Fonseca, van wie het bij de veiling van 1743 overgaat aan De Journo. Na hen volgen nog vele eigenaars.
- h. *Het Huis IJpelaer* schijnt in den aanvang gediend te hebben als woning voor den schout van Breda of voor den drossaard van den Lande van Breda. De *Lovensche* dijk voerde er heen van uit Breda. Deze naam herinnert ons aan de uitgifte van 1280 „tusschen Emelenberg tot IJpelaer” door Arnoud van Loven, heer van Breda. Drossaard van Nyspen krijgt het in erfpacht, wiens nazaten het tot 1545 behouden. Onder de van Nyspens woonde er o.a. tot zijn dood Jordanus van Driel, abt van Egmond, in zijn veel bewogen leven. In den 80 jarigen oorlog verviel het huis erg, was meermalen voor Spanje een „verdacht huis”, stond leeg of werd aan een huisbewaarder overgeleverd. In 1646 werd het oude huis *verbouwd of herbouwd* door Sebastiaan van IJpelaer, die zich sedert „heer van IJpelaer” en het huis deftig „kasteel of slot” noemt.

Een eeuw lang, van 1646—1743, was IJpelaer een wijkplaats voor de katholieken om hun godsdienst oefeningen te

houden en stond er een kerkschuur ten dienste van de inwoners van Bavel ¹⁾).

III. *Wolfslaer*. Volgens van den Bergh zou laer woning, behuizing beteekenen, maar Verdam plaatst daar een vraagteken bij en geeft als verklaring een laag land, broekland. Gommers volgt Verdam en toont aan, dat de oude hoogduitsche beteekenis van woning in deze streken niet voorkomt, maar dat „laer” in onze gewesten in en na de middeleeuwen de tweede beteekenis heeft. Zoowel Ijpelaer als Wolfslaer liggen inderdaad lager dan de omgeving. Omdat we dezen naam eerst in 't midden der 15e eeuw ontmoeten, kan het in oudere tijden onder Ijpelaer hebben behoord, waar het later nog aan grensde.

Vóór 1457 verkocht Sebrechten van den Wolfslaer den grooten hof met blooten beemde groot 2½ bunder en gelegen bij ten Nerven bij die Wycvoort, aan den ouden Godevaert van Nerven ²⁾).

Vóór 1553 was Wolfslaer eigendom van Claes Vyerling, overleden in 1546, in leven griffier der Rekenkamer te Breda. Hij was gehuwd met Juffr. Wilhelmina van Vlyet, die in 1553 reeds hertrouwd was met Michiel Piggen, ook griffier der Rekenkamer, en in 1587 overleden. In 1556 wordt hij leenman genoemd van den heer van Breda.

Van Claes ging Wolfslaer in 1549 bij erfenis over aan zijn zoon Mr. Mattheus Vyerling. Zijn zuster Adriana (gehuwd met Cornelis Blanckaerts) verkocht in 1552 haar aandeel ook aan Mattheus, zoodat deze toen de eenige eigenaar werd. Maar weer een jaar later, 8 April 1553, verkocht hij voor schepenen van Breda, van Ginneken en van het Oud Hof van Thorn de zwaar belaste *hoeve genaamd Wolfslaer, gelegen ter plaatse genaamd Overacker*, aan Cornelis Waghmans of Wachmans te Breda. Het goed bestond toen uit een huis, twee schuren, schaapskooi, duifhuis, boomgaard, hof, erf en verdere perceelen land, gezamenlijk groot ongeveer 17 bunder, alles gelegen ten noorden van de Bavelse Ley.

¹⁾ Wij stellen ons voor, over het geslacht en over het belangrijke slot en leengoed van Ijpelaer, waarover wij hier slechts kort konden handelen, een meer uitvoerige verhandeling te doen verschijnen.

²⁾ Cart. Begijnh. p. 91.

Na den dood van Mr. Cornelis Waghmans werd het goed door zijn dochter Anna (gehuwd met Mr. Hendrik van Vogelsanck) en de erfgenamen verkocht aan Lucas Staes, apotheker te Breda. Diens weduwe verkoopt het in 1623 voor schepenen van Ginneken (o.a. Vredevorst van Dalem: zie onder IJpelaer) aan Sr. Cornelis Snoeck, haar schoonzoon. Ook deze verkoopt weer rond 1632 aan Wijnand Goossenszoon van Bernagie, brouwer te Breda „*een stede, huysinghe, schuere genaemt Groot Wolfslaer, groot omtrent achthien buynderen gestaen ende gelegen onder Ginneken tot Overacker*”. In 1553 was het ten oosten begrensd door Wervenschot, Camerschot, Coppersheyningen en Ganseweijde. In 1632 grensde het ten oosten aan Wervenschot en het Ulvenhoutsche bosch.

De latere eigenaars vindt men in Taxandria¹⁾, waaraan ik ook het voorgaande grootendeels ontleend heb. In de vorige eeuw telde het landgoed 24 bunder²⁾.

Cleyn Wolfslaer werd tijdens den verkoop van Groot Wolfslaer bewoond en gekocht door Cornelis, den zoon van Anna Waghmans' zuster Agneta, gehuwd met Mr. Arnout van Sonst, advocaat te Breda.

IV. *Honsdonk* onder Rakens mag zich ook beroemen op een hoogen ouderdom. Het uitgestrekte goed (volgens Van der Aa in 1845 nog 60 bunder groot), waarvan de bosschen meest onder Chaams grondgebied gelegen zijn, werd in 1364 voor schepenen van Breda verdeeld onder Arnoud Blocx Aertszoon met zijn zuster Catharina, en Peter van Gagheldonc, die met Catharina Blocx gehuwd was. Zij verdeelen onderling twee hoeven: de eene op den Molenvloet te Breda, de andere te Chaam „*den Honsdonc*” geheeten³⁾. Maar vanwege de ligging van het huis onder Ginneken wordt aldaar de Heyninghe in 1393 verkocht voor schepenen te Ginneken aan St. Catharinadal⁴⁾.

V. *Lochtenburg of Luchtenburg* was rond het midden der 16e eeuw een hoeve onder Ginneken aan den weg naar Baarle, in bezit van Severijn Montens Willemszoon, wiens moeder in 1552 vermoedelijk op Coekelberch woonde. In 1573 werd op

¹⁾ 1901 p. 269-278 en 289-296.

²⁾ v. d. Aa p. 196.

³⁾ Cart. St. Cath. p. 99.

⁴⁾ Cart. St. Cath. p. 142.

verzoek van Eduard van Luchtenbergh, *rentmeester van den sterfhuize van Elderen* (Renesse), een onderzoek gedaan naar Elderen's goederen, gedeponneerd ten huize van Steven van den Berch, die door den Raad van Beroerten was veroordeeld ¹⁾).

Terzelfder tijd leefde te Breda een familie Logtenbergh of Luchtenbergh; tenminste zij worden er begraven in de Groote Kerk: in 1587 Conaert Huygen van Luchtenbergh's kind, in 1594 Maria Lochtenberchen, in 1622 Cornelia van Loghtenbergh.

Heer president Luchtenbergh overleed wel te Breda in 1680, maar werd te 's Gravenhage begraven. Een Cornelis Swaen te Woudrichem was in 1646 hertrouwd met Cath. van Nispen, Cornelisdochter. Hij was een zoon van Adriaan Swaen, schout te Geertruidenberg, en van Maria van Luchtenburg ²⁾).

Naar deze Bredasche familie zal de hoeve genoemd zijn. We moeten ze wel onderscheiden van de familie en heeren van Lochtenburg, wonend op den huize Logtenburg onder St. Oedenrode, die terzelfder tijd leefden ³⁾).

In de vorige eeuw was het goed volgens Van der Aa nog 210 bunder groot. Opvallend is, dat het in vroegere eeuwen niet vermeld wordt, noch in de Cartularia van 't Begijnhof of St. Catharinadal, noch in het Thornsche, noch in het Nassau Domein Archief.

VI. *Woestenberg of Wuestenberg*. Deze hoeve had volgens Van der Aa in de vorige eeuw nog een oppervlakte van 90 bunder. De naam zegt ons al bij voorbaat, dat de grond van inferieure kwaliteit was. Taxandria ⁴⁾ vertelt, dat deze hofstede eertijds had toebehoord aan Jan Ludekens van Uden, in 1389 schepen van Breda ⁵⁾), en een zoon van Ludekens van Uden, die in 1326 onder de leenmannen van den hertog van Brabant voorkomt ⁶⁾). Zijn broeder Gerriit Ludekens had een zoon Thomas, overleden in 1408, en een dochter Elisabeth, waarbij de heer van Breda Jan van der Leck een zoon ver-

¹⁾ Pap. d'Etat etc. 506 fol. 174.

²⁾ Tax. 1931: 252; 1902: 63; 1908: 195; 1906: 207.

³⁾ Tax. III 184, 245; 1901: 164; 1903: 243.

⁴⁾ 1910 p. 30.

⁵⁾ Zie zijn zegel in Tax. II p. 221.

⁶⁾ Butkens Trophées I p. 159.

wekte: Jan van der Leck. Aan dezen neef schonk Jan Ludekens in 1401 de hofstede Woestenberg, waarnaar hij genoemd wordt Jan van Woestenberg. Dit goed zou *bij testament* aan de heeren van Breda gekomen zijn onder beding jaarlijks een sester rogge in gebakken brood aan de armen van Bavel uit te keeren.

Zooals in Taxandria ¹⁾ duidelijk wordt uiteengezet en bewezen, is door Maria van Heinsberg van Loon, weduwe van Engelbrecht I van Nassau, dit goed in 1476 *weggeschonken* met de bedoeling, om hierop een Augustinesser klooster te bouwen, waartoe ook onmiddellijk verlof kwam van den bisschop van Luik. Maar drie jaar later verzocht zij aan Luik, om dat klooster op te richten onder Boeimeer, omdat de grond op Woestenberg ongeschikt was gebleken. De bisschoppelijke goedkeuring volgde 1 October 1479. Toch duurde het nog tot Januari 1483, eer de Bredanaar Jan Beys zijn hoeve te Boeimeer daartoe wegschonk, waarop dan ten slotte het klooster werd gebouwd, *Vredenberg* geheeten. Of het in den beginne ook Blaucamer genoemd werd naar de hoeve die er stond, valt niet te bewijzen. Waarschijnlijk is dit een verwarring van een eeuw later, zooals we boven aangaven.

De zusters hebben er nog geen eeuw gewoond, want in 1577 werd het „Nieuw Klooster” geplunderd en verbrand. De zusters vluchtten naar Breda, maar verhuisden in 1610 naar Lier. De hofstede bleef nog lang in haar bezit.

VII. *Coekelberch*. Volgens van Goor ²⁾ zou dit goed vroeger een achterleen zijn geweest van het huis van Breda. Toch schijnt Thorn er oudere rechten op te hebben doen gelden. Mogelijk is het bij die hypotheekaflossing van 1277 tegelijkertijd met de tienden van Ginneken overgegaan aan den heer van Breda. Was het vanouds onder de heeren van Breda geweest, hoe zou Thorn er dan later de tienden bezeten hebben?

„Domicella” Elisabeth de Koekelberch leefde in 1444 als begijn te Breda, was zeer vermogend en deed schenkingen aan het Begijnhof. In 1455 werd een erf verkocht naast Peter van Coekelberg's erve ³⁾.

¹⁾ 1910 p. 27.

²⁾ p. 871, gevolgd door Kruger IV 281a, Tax. 1909 p. 31 en de „parochie Ulvenhout”.

³⁾ Cart. Begijnh. p. 75 en 84.

In 1530 ontving de abdis van Thorn een afrekening over haar inkomsten in cijzen en renten o.a. te Galder en Nieuwenhuysen, Noe(s)sel en Coekelbergh, Ipelaer enz., terwijl Otto van Bruheze jaarlijks weer een kleine rente trok uit de helft van Nossel en Coekelberch ¹⁾).

Volgens de „parochie Ulvenhout”, behoorde het goed even voor 1500 aan Margaretha van der Laar te Zundert, en na haar aan den bekenden rentmeester Hendrik Montens, van wien het is overgegaan aan zijn achterkleindochter Cath. Montens, gehuwd met Iman van Zuytlant.

Christina van Lith, weduwe van Mr. Willem Montens, hertrouwt in 1552 met Hendrik Laureys. Samen verhuren zij in dat jaar de hoeve Coekelbergh, zoo schrijft Taxandria ²⁾). Coekelbergh was gelegen ten zuiden van Ulvenhout onder Notsel tegen de Mark. Daar immers ligt de Coekelbergsche tiende. Oudtijds zal Coekelberch wel een onderdeel der heerlijkheid Ulvenhout geweest zijn.

VIII. *De Blauwe Kei* werd in 1675 gekocht door François Roelandszoon van den Brandelaer, een broer van den bezitter van den Emer (ten noorden van Breda). De hoeve was toen 33 bunder groot. Zij ging over op zijn zoon Mr. Johan van den Brandeler ³⁾). De hofstede zelf ligt feitelijk onder Teteringen, tusschen den Zandberg en den Ijpelaer, op de smalle strook tusschen de Molengracht en de grens der gemeente Ginneken, terwijl de gronden der hoeve meest onder Ginneken liggen.

IX. Het oude goed *Valkenburg* ligt op den zuid-west hoek der gemeente Gilze als een spie en een wig tusschen het grondgebied van Ginneken en Chaam. Zijn ligging wekt onmiddellijk den indruk, dat het in oude tijden mogelijk tot Ginneken, vermoedelijk tot Chaam heeft behoord en op meer of minder vriendschappelijke wijze daarvan vervreemd is. Een deel van zijn gronden liggen onder de gemeente Ginneken.

¹⁾ Hab. I p. 486.

²⁾ 1931 p. 249.

³⁾ Tax. 1922 p. 229 noot 1.

HOOFDSTUK V.

§ 1. *Ontstaan, groei en indeeling der oude parochies.*

Oudtijds waren er op het grondgebied der huidige gemeente, dat deel uitmaakte van het dekenaat Hilvarenbeek (bisdom Luik), twee kerken: Ginneken en Bavel. Elke kerk had haar eigen vicarius onder het gezag van den pastoor van Gilze en ressorteerde onder de abdij van Thorn.

De naam van Ginneken ontmoeten we het eerst in het testament van Godevaert van Breda in 1246, wanneer hij aan zijn pachter de tienden van Ginneken kwijtscheldt. Over een eigen kapel wordt nog niet gesproken. Toch zal die er spoedig gekomen zijn, want de bevolkingsaangroei was groot en de afstand naar Gilze te ver. Bovendien was de pastoor van Gilze veelal afwezig, zooals blijkt uit het feit dat de abdis in 1261 den residentie plicht moest inscherpen en dit in 1265 zelfs door een eed moest laten waarborgen. Omdat er in dien tijd nog geen behoorlijk aangelegde wegen waren, werd in 1261 de kapel van Ginneken verheven tot een zoogenaamde halve kerk, waaraan meer rechten en faciliteiten waren verbonden. Hierin ligt dus een bewijs dat die kapel er al eenigen tijd stond.

Ook worden alsdan de inkomsten van den vicaris of investitus van Ginneken bepaald op 18 pond Leuvens. Ginneken maakt met 18 pond geen slecht figuur in vergelijking met de bedragen, vastgesteld voor de herders der reeds in 992 gestichte of bestaande kerken: Geertruidenberg 20 pond, Gilze 20 pond en Baarle 15 pond; ook niet tegenover die der later ontstane kerken: Princenhage 25 pond, Etten 15 pond en Meerle 12 pond. De abdis meende aan den bisschop als reden voor die (in dien tijd) hooge bedragen te moeten opgeven, dat het zielen-aantal zeer groot was geworden. Maar.... ook de armoede der landelijke bevolking was zeer groot. Nog slechts enkele jaren was aan de hoorigen of laten door Godfried van Breda in zijn

gebied de volle vrijheid geschonken. De gronden waren nog meest hei en bosch. De weinige van ouds bebouwde akkers waren eigendom van Thorn of van enkele andere zelfstandige grondbezitters. De bewoners, die op de hoeven der heeren hun dagloon moesten verdienen, konden niet veel opbrengen voor het onderhoud van hun herders; zij hadden immers zelf nog geen onroerend bezit.

Als we de erfpacht van 1277 bezien, die de heer van Breda aan Thorn jaarlijks moest betalen n.l. voor de winning te Ulvenhout 2 Keulsche schellingen, voor het bosch van Lyndenhout 2 K. schellingen, en voor de tienden van Gynneken 6 K. schellingen, dan blijkt dat de opbrengst van het akkerland van Ginneken driemaal zoo groot is als van de nieuwe ontgonnen gronden van Ulvenhout. We verstaan hieruit, dat er dus te Ulvenhout vanwege de geringe bevolking nog geen behoefte was aan een kapel, en dat er ook geen sprake van kon zijn sedert er een te Ginneken gebouwd was, die reeds in 1261 tot *dimidia ecclesia* was verheven. Zelfs al zou er in dien tijd een land- of heerenhuizinge in Ulvenhout gestaan hebben dan kan er hoogstens een huiskapel zijn geweest, waar de hoorigen toegang hadden.

Wanneer in 1299 de inkomsten van de abdis, het kapittel en den pastoor van Gilze worden vastgelegd, blijkt Ginneken nog geen dorp te zijn, maar slechts de samenvatting van verschillende gehuchten, die ieder reeds tienden opbrachten en dus akkergrond bezaten. De abdis had immers van ouds de groote tienden van Ginneken, namelijk Ulvenhout, Ghalre, Notselt, Gasselt, Cleyn Ulvenhout en Ijpelaer. De pastoor van Gilze bezat eveneens van ouds de groote tienden van drie klampen n.l. Bavel met zijn toebehoorten Lyndonck en de Voort. Er waren dus in 1299 al veel ontgonnen blokken. De kleine tienden van Ginneken waren ook voor den pastoor van Gilze, maar deze moest van die inkomsten zijn helpers mede onderhouden. Daaruit blijkt, dat de pastoor van Ginneken bij zijn 18 pond niets bij kreeg, tenzij uit zijn kerkelijke functies en wat hem door Gilze werd meegedeeld. Toch was die investitus van Ginneken een man van gezag, want na de pauselijke goedkeuring dier deeling werd „Gerardus curatus de Ginneke” in 1303 aangewezen om de deeling uit te voeren. Hij citeerde daartoe de pastoors van Gilze en Baarle om te Maastricht ten gerechte te verschijnen.

Bavel wordt in 1299 voor 't eerst vermeld met twee onderhoorige gehuchten, Lyndonck en de Voort, die ook nu nog onder de parochie ressorteeren. Rond dien tijd zal het ook reeds in het bezit zijn geweest van een kapel, want kort daarop (in 1316) worden Ginneken en Bavel opgericht tot zelfstandige doopkerken, en wordt met nadruk verklaard, dat beide reeds voldoende goederen bezaten en inkomsten genoten om hun eigen huishouden te doen. Hun herders, „vaste vicarissen” genoemd, zullen door de abdis gekozen en van hun prebenden voorzien, maar door den aartsdiaken geïnstalleerd worden. Over inkomsten voor den pastoor van Bavel wordt niet gesproken; later blijken deze (volgens het archief van het Bisdom Breda) meest uit renten te hebben bestaan.

Nadat de bisschop, op verzoek van de abdis en van den pastoor van Gilze, in het waarachtig belang van Ginneken en Bavel, die volledige zelfstandigheid tot „*ecclesias baptismales proprias ac perpetuas*” bekrachtigd heeft, blijkt achteraf die perpetuitas van Bavel toch al heel wankel te zijn geweest.

Is dat besluit niet uitgevoerd of later teruggetrokken? In elk geval, de pouillés van Luik noemen Bavel sedert 1427 „*appendix*”, en plaatsen het na Ghilze en vóór Ghynneken¹⁾. In het Register der Beneficiën van het bisdom Antwerpen²⁾ en in de bulla van Paus Innocentius VIII van 17 December 1484 wordt Bavel weer „*capella*” genoemd en krijgt het recht, een eigen doopvont te hebben. Als we deze bulla in verband brengen met het bisschoppelijk verlot van 1488, om een nieuw altaar op te richten „*in hac ecclesia noviter constructum et nondum consecratum*”³⁾ volgt hieruit, dat de vorige kerk of kapel in of voor 1484 verbrand of vervallen was en in 1488 herbouwd.

Trouwens ook in de visitatie kort voor 1500⁴⁾ lezen we: Ghilze ecclesia *Bavell appendix* Ginneken ecclesia : een bewijs dat Bavel niet afhankelijk was van Ginneken, maar van Gilze; hetgeen ons wel verwondert omdat meestal de onderhoorige kerk ook met haar moederkerk één schepenbank blijft vormen en later één gemeente. Het zou dan geworden zijn Gilze-Bavel-Rijen.

¹⁾ Tax. 1920 p. 165

²⁾ Kruger III, p. 55

³⁾ Tax. 1920 p. 167.

⁴⁾ Habets I p. 454.

Maar hier zien we een andere combinatie groeien: Ginneken-Bavel. De eenige verklaring, die ik hiervoor kan vinden, wordt hierachter bij de behandeling der dorpen uitgewerkt.

In de archivaria van het Bisdóm Breda ¹⁾ troffen we een brief van 13 April 1587, waarin de kapelaan of deservitor van Bavel, dominus Cornelius Wierics, verklaart: 1) dat de aanstelling van den deservitor van Bavel geschiedt door den pastoor van Gilze; 2) dat de deservitor nooit tot de pastoorssynode wordt opgeroepen; 3) dat de deservitor niets ontvangen heeft uit de tienden, die de pastoor van Gilze ontvangt; 4) dat ook zijn parochianen nimmer tot zijn onderhoud hebben bijgedragen (wat door hen nader wordt verklaard, n.l. de deservitor leefde van de kerk-renten, die echter al te gering waren); 5) dat de kerk van *Bavel appendix* is van de kerk van *Gilze*; 6) dat de sacramenten „jam per saeculum” d.i. reeds een eeuw lang in Bavel werden toegediend.

Pastoor Kruger ²⁾ verklaart dit aldus: „de rector van Bavel „was coadjutor van den pastoor van Gilze, en evenwel was dáár „reeds 100 jaar het recht van een doopvont, kerkhof en H. Sacramenten (Eucharistiae et Extremae Unionis). Toen Bavel van „Gilze was gescheiden, was het collatierrecht aan de abdis van „Thorn gebleven. Doch dit alles verviel, toen na de oprichting „der nieuwe bisdommen op 11 Maart 1560 (o.a. Antwerpen, „waarbij het land van Breda en Bergen op Zoom werd ingelijfd) paus Pius IV in 1561 het patronaatsschap van Gilze en „Princenhage (met de tienden van Princenhage, Molenschot en „Bavel) aan de gegradueerde kanunniken van 't nieuwe bisdom „'s Hertogenbosch schonk. Bij de vernietiging van dit kanunnikenkapittel en van dat van Thorn is dit vergevingsrecht op den „kerkvoogd overgegaan”. Gegradueerden of graduati werden de kanunniken genoemd, die den graad van doctor of licentiaat bezaten in de theologie of het kerkelijk recht. Over deze inlijving van het tiendrecht ontstonden groote geschillen, waarover meer te lezen is in de *Analecta Gysberti Coeverinx* ³⁾ en in het archief van het Bisdóm Breda (parochie Bavel).

Omdat de ons gegeven opdracht was: een Gemeentegeschiede-

¹⁾ Bavel nr. 2 en 5.

²⁾ III p. 64.

³⁾ I p. 229—241.

nis te schrijven, en mij het gedeelte vóór 1600 was toebedeeld, valt de eigenlijke parochiegeschiedenis buiten dit bestek. Misschien is dit volgens sommigen een leemte. Men mag ik dan verwijzen naar het werk van Pastoor Kruger: „Kerkelijke Geschiedenis van het bisdom Breda”, die alle drie de parochies behandelt, verder naar „De parochiën in het bisdom Breda” van Pastoor Juten, in welke serie de parochie Ulvenhout reeds in 1931 verschenen is, en de parochies Ginneken en Bavel hopelijk spoedig zullen volgen.

Zeer in het kort volge hier nog een beschrijving der parochies Ginneken en Bavel met haar kerkelijke diensten.

I. *Ginneken.*

De kerk (ecclesia) van Ginneken wordt reeds in het oudste der bewaarde aartsdiaconale pouillés van 1400 vernoemd¹⁾.

Aan het hoogaltaar werden 7 Missen per 14 dagen opgedragen. Verder worden nog vermeld:

een Maria altaar met sedert 1405 één Mis per week;
 een altaar ter eere van St. Laurentius en St. Nicolaas, sedert 1419 aangegeven met één Mis op de 14 dagen, alsook op Zon- en feestdagen;
 een altaar van St. Petrus, sedert 1556 opgegeven met één Mis per week;
 een altaar van St. Anna eveneens met één Mis per week;
 ten slotte een afzonderlijke prebende voor het kosterschap sedert 1550.

De Kerkvisitatie op het einde der XV eeuw, vermeld bij Habets²⁾ geeft slechts het altaar van S. Maria en dat van S. Laurentius, alsook de Matricularie.

St. Laurentius als patroonheilige der parochiekerk (en als patronus loci) wordt niet in de pouillés aangetroffen. Wel roemt Gramaye deze kerk als volgt: „Ginneken S. Laurentii patrocinio celebrem habens ecclesiam”. Spijtig dat de oorsprong van dit patronage zoo duister is, te meer, daar ook Dongen en Oud-Gastel denzelfden Patroonheilige vereeren. Elders hopen we een

¹⁾ Tax. 1920 p. 209.

²⁾ p. 454.

poging ter oplossing te doen, om daardoor aan te sporen en een weg te wijzen tot verder onderzoek.

Drie kapellen stonden binnen de grenzen der Laurentius' parochie. Het begevings- of collatierecht van den bedienaar was daarvan voorbehouden aan den pastoor van Ginneken.

a) De *kapel van Galder* heeft tot heden de oudste brieven. Reeds in 1474 wordt ze vermeld als *ecclesia* = kerk, maar in de volgende jaren wordt ze weer kapel genoemd. De zware toren vóór de kerk wekt het vermoeden, dat ze gebouwd is met de bedoeling der bewoners van Galder, om ze tot parochiekerk verheven te zien, wegens den grooten afstand van Ginneken. Deze toren zal tegelijk met de kerk of tenminste vóór 1500 gebouwd zijn. Of zou de toren het overblijfsel zijn van een oudere afgebrande kerk? De torenklok draagt het opschrift „Jhesus ben ick/ van Pieter van der Gheyn/ geghoten” ¹⁾).

De kapel was toegewijd aan St. Jacob en St. Barbara, en had nog een tweede altaar van St. Lambertus, waaraan een roggerente was geschonken. Ook de kapel zelf hief in 1512 een roggerente voor haar onderhoud. Twee Missen per week werden er gelezen, gewoonlijk door den kapelaan van Ginneken. De kerkvisitatie op het einde der XVe eeuw schrijft: *altare sancti Jacobi et Catharinae in capella de Halder*.

De *pouillés* noemen haar voor 't eerst in 1475; voor het laatst in 1556.

In den 80 jarigen oorlog schijnt de kapel erg gehavend te zijn, zoodat ze in 1623 moest hersteld worden, waartoe ze veel inkomsten verkreeg en sedert regelmatig gebruikt werd.

Sedert 1648 werd ze aan de Katholieken ontnomen. De predikant uit Ginneken kwam er nu en dan prediken, bij voorkeur op St. Jacobsdag, en bracht zijn gehoor uit Ginneken mee. In 1698 kreeg de toren een uurwerk. In de 19e eeuw werd ze tot school voor het gehucht Galder ingericht. Sedert 1885 lag de kapel verlaten en vervallen, totdat zij op initiatief van den huidige burgemeester gerestaureerd werd. Sedert 1940 wordt ze gebruikt voor de H. Diensten en bediend van uit Ulvenhout.

¹⁾ Tax. 1907 p. 213 met foto en 1920 p. 214.

b) *De kapel van Strijbeek* ¹⁾ ontving als *capella* op 9 November 1518 verlof voor een draagbaar altaar (een lossen altaarsteen), terwijl in 1520 de eerste bedienaar werd benoemd. De collatie van zijn opvolgers zou door den pastoor van Ginneken geschieden. De bewoners van Strijbeek hadden recht op één Mis per week, gewoonlijk op Vrijdag gelezen, waartoe zes Rijnsguldens waren gefundeerd.

De kapel was toegewijd aan de H. Maagd Maria, St. Cornelius en St. Hubertus. Gramaye geeft alleen St. Hubertus als patroon, maar deze uitgave van „*Antiquitates Bredanae*” van Gramaye dateert pas van 1707.

c) *De kapel van Heusdenhout* was toegewijd aan St. Anna ²⁾. Tegelijkertijd met die van Strijbeek kreeg deze *capella* op 6 November 1518 verlof voor een altare portabile. In 1519 werd de eerste priester aangewezen met de verplichting van iederen Zaterdag er de H. Mis te lezen, waartoe vijf Rijnsguldens met twee bunder akkerland werden gefundeerd. De opvolger van dezen priester zou door zijn naaste bloedverwanten worden voorgedragen, zijn opvolgers door den pastoor van Ginneken. De laatste bedienaar wordt door de pouillé's van 1556 aangegeven. Toch werd de kapel tot 1595 nog regelmatig bediend. In dat jaar traden twee kapelmeesters op voor haar verzorging, wat wel noodig bleek, want in 1581 had de kapel veel geleden door de Spaansche furie. Sedert 1627—48 werd ze bediend door den pastoor van Ginneken. Verder deelde zij het lot van de kapel van Galder: bij den vrede van Munster aan de Katholieken ontnomen, kwam er de predikant van Ginneken prediken. Na den wereldoorlog is de kapel op initiatief van Ginnekens burgemeester met veelzijdige hulp gerestaureerd en weer voor het gebruik geopend.

II. *Bavel.*

St. Brigida, een Iersche maagd, geboren tusschen 436 en 453 en gestorven te Kildare in 523, dertig jaren na den dood van

¹⁾ Tax. 1920 p. 214.

²⁾ Tax. 1907 p. 30 met foto en 1920 p. 215.

St. Patricius, schijnt de eerste patrones te zijn geweest ¹⁾). Later werd de kerk of kapel aan O. L. Vrouw toegewijd.

De groote torenklok draagt het opschrift: „Brigyda vocor. Anno Dni MCCCCLXIII (1463) Joh s et Wilhelmus Hoerken me fecerunt”. Dit wijst dus zoowel op de oudheid der (vorige) torenkerk als op haar patroonheilige.

De St. Brigida of oude torenkerk van Bavel 1484/8—1888.
(Naar een teekening van wln. den Heer C. D. Bakker te Ginneken).

De eerste deservitor wordt in 1427 in de pouillés vernoemd ²⁾).

Aan het hoogaltaar werd alle Zon- en feestdagen de H. Mis gelezen. Verder waren er nog:

Een St. Petrus altaar, sedert 1400 opgegeven met twee gefundeerde Missen;

een Maria altaar eveneens met twee gefundeerde Missen;

een altaar van het H. Kruis, met een fundatie in 1520 voor één H. Mis, terwijl reeds in 1488 verlof was gegeven om een altaar op te richten ter eere van St. Jan Baptist, St. Jacobus den

¹⁾ Kruger III p. 55.

²⁾ Tax. 1920 p. 165.

Mindere, ter eere van het H. Kruis en van St. Martinus, met de toevoeging: „in deze onlangs nieuw gebouwde kerk”.

De pouillé-registers van 1400 en 1445 noemen nog een St. Nicolaas altaar, maar de bovenvermelde visitatie bij Habets heeft dit niet; mogelijk was dit in de nieuwe kerk niet meer hersteld.

De doopregisters van deze parochie zijn bewaard sedert 24 Aug. 1614. De kerk bezit ook nog een oude kerkrekening van 1617 met de kerk-renten, verder nog een drietal grafzerken, één uit de 16e, twee andere uit het begin van de 17e eeuw.

Opmerkenswaardig is, dat deze oude parochie nog steeds haar oude parochiegrenzen ongewijzigd heeft bewaard.

§ 2. *Ontwikkeling van de burgerlijke gemeenschap der dorpen.*

I. *Ginneken.*

Ghynneken, Ghinneken, Gheynneken, Ghenniken, werd het geschreven. „Weet U wat de naam Ginneken beteekent?” zoo vroeg ik den geachten heer J. Gommers, oud-burgemeester van Halsteren en van Rijsbergen, die een interessante geschiedbeschrijving over Rijsbergen in het licht gegeven heeft; een man die heel zijn leven een bijzondere studie heeft gemaakt van naamsafleiding en verklaring, dus uiterst deskundig op dit gebied. En even vlot en onverwacht kwam het rake antwoord: „*bruggetje*, maar ik weet niet meer precies, waar ik die verklaring vroeger gelezen heb”. (De heer Hallema zal in het tweede deel uitvoerig de naamverklaring geven.) Dit antwoord was zeer belangrijk, omdat hierdoor de veronderstelling — geput uit de ligging der oude wegen — bevestigd werd dat Ginneken van ouds een trajectum, een overgangsplaats over de Mark was geweest.

Van *privileges of rechten* tusschen 1250—1550, door Thorn den hertog of de heeren van Breda aan deze gemeente geschonken, of van een gemeente of vroente haar toegewezen, is ons niets bekend.

Dat Ginneken oudtijds een *heerlijkheid* zou geweest zijn, blijkt nergens uit. Nimmer is er sprake van een „heer” van Ginneken. Dat het oorspronkelijk onder den naam van Ulvenhout genoemd werd, kan niet bewezen worden. Integendeel: Ginneken wordt vroeger dan Ulvenhout vermeld in de nog bewaarde oorkonden. Godfried van Breda scheldt bij tes-

tament van 1246 de tiendpacht van Ginneken — door hem in pand genomen van Thorn — kwijt en in 1277 worden die tienden door de abdis aan zijn opvolgers in erfpacht geschonken. In 1261 worden aan den pastoor van Ginneken 18 pond Leuvens als jaargeld toegewezen: het gemiddelde van de toen genoemde bedragen. De abdis voegt er in 't algemeen bij, dat de bevolking wel sterk vermeerderd, maar ook zeer arm was. Dat de pastoor van Ginneken in 1303 als gevolmachtigde wordt aangewezen om het contract tusschen de pastoors van Gilze en Baarle met Thorn uit te voeren, kan wijzen op een hoogstaande persoonlijkheid, maar evenzeer op zijn ambt als eersten vertegenwoordiger van een aanzienlijk dorp. Een Jan van Ginneken fungeert in 1277, een Witemannus van Ginneken in 1291 als getuige met Segebert van Ulvenhout. Wijtman van Ghinneken is schepen van Breda in 1291.

Bij contract (in 1299) wordt aan de abdis „als van ouds” toegewezen o.a. de groote tiende van Ginneken, *te weten*: Ulvenhout, Ghalre, Notselt, Gasselt, Cleyn Ulvenhout en IJpelaer. Als we IJpelaer even wegdenken, wordt hier onder Ginneken samengevat heel het gebied ten zuiden van de Ginnekensche kerk gelegen. Ulvenhout met zijn gehuchten behoorde dus onder Ginneken en niet omgekeerd.

Ulvenhout wordt pas in 1277 vernoemd, en dan nog maar als „het bosch van Ulvenhout”; bovendien worden alsdan voor de tienden van Ginneken (akker en weiland) zes Keulsche schellingen, voor het bosch van Ulvenhout slechts 2 K. schellingen als jaarrente bedongen. Bovendien: een brug bracht verkeer, een bosch niet.

De *markt* te Ginneken is van ouds een natuurlijk knooppunt van wegen: eerst de overgang over de Mark-rivier, vandaar de oude wegen daarheen; later op dit knooppunt de markt met herberg, de kerk en de kom van het dorp. Te oordeelen zoowel naar de buiging der wegen als naar de enge plaats voor kerk en kerkhof, is de markt oudtijds veel groter geweest, maar geleidelijk meer ingebouwd. Oudtijds liepen de wegen ongeveer recht op de kerk. De kerk zelf — gebouwd op den rand van de oude winterbedding van de Mark — zal dus met de herberg of pleisterplaats tot de oudste gebouwen mogen gerekend worden.

De *oude kerk* met toren is in den 80 jarigen oorlog met een kruitontploffing in 1625 verbrand en daarna herbouwd. Was dat de oorspronkelijke kerk? Vermoedelijk niet, want in 1261 werd de kapel reeds tot een „halve kerk” verheven en in 1316 onafhankelijk verklaard. Verder missen we alle gegevens omtrent die eerste kerk, behalve hetgeen we hiervóór over haar altaren en prebenden hebben meegedeeld.

Een *raadhuis* is in de dorpen in dien tijd nog een ongekende weelde. Derhalve blijkt de „justificatio” van 1658 een mystificatie te zijn: „wel moge waer sijn, dat sommighe (vestbrieven) niet vintbaer sijn, te weten vóór den jaere 1500, doch „hiervan is de brant die anno viertienhondert ende inde tnegentich alle de registre met het *statshuys* heeft vernielt, de „oorsaecke”.

Na den vrede van Munster werd deze bewering wel zeer aannemelijk, omdat tijdens den 80 jarigen oorlog, en te voren reeds door Marten van Rossum, vele dorpen waren platgebrand. Dat beroep op den brand van het „statshuys” staat wel zeer groot, vooral omdat het teruggaat op circa 1490, maar blijft tevens zeer verdacht. Het kan echter een huis van Thorn geweest zijn, waar een ambtenaar of schepen van 't *Oud Hof* van Gilze zitting had. We leeren er in elk geval uit, dat het archief voor de eerste maal rond 1490, daarna nog eens in 1625 verbrand is. Geen wonder, dat over den ouden tijd van Ginneken slechts weinig te geven is.

Ontwikkeling der burgerlijke gemeenschap.

Evenals voor het grootste deel van midden en west Noord-Brabant, zoo ligt ook de oorsprong dezer gemeente in het duister van een grijs verleden verscholen. Zooals op de meeste kerkdorpen in Brabant, groeide ook hier uit of naast de kerkelijke organisatie de wereldlijke rechtsmacht. Zooals uit de moederparochie Gilze de nieuwere parochies Ginneken en Bavel voortkwamen, eerst als aanhangsels, daarna als zelfstandige kerken, zoo ressorteerden de *gehuchten* Ginneken en Bavel vermoedelijk eerst ook *onder het dorp Gilze*, om evenwel spoedig (tegelijk met de afscheiding der parochies?) zich te ontwikkelen tot zelfstandige dorpen.

In den aanvang was dit gebied alleen onderhoorig aan den

laathof of 't oude hof van Gilze, dat bestond uit een meyer door de abdis verkozen en zeven schepenen of laten, door den meyer aangewezen, n.l. drie van Gilze, twee van Oosterhout, één van Ginneken, één van Princenhage of Rijsbergen ¹⁾).

Door Klaas van Nispen werden na 1328 schepenbanken ingesteld op bevel van den hertog. Hij richtte slechts één schepenbank op voor Ginneken en Bavel samen. Was Bavel's gebied te klein om een eigen schepencollege te vormen? En waarom Bavel bij Ginneken?

We zagen reeds dat de parochie Bavel na de onafhankelijkheidsverklaring van 1316, later toch weer haar onafhankelijkheid verloor en onder de parochie Gilze werd teruggebracht. Daarom zouden we ook verwachten, dat Bavel onder de schepenbank van Gilze getrokken zou zijn, zooals we elders zien: Gilze-Rijen, Etten-Leur, Roosendaal-Nispen, Drimmelen-Made, Sprundel-Rucphen-Vorenseinde, Hooge en Lage Zwaluwe. Waar echter *na* de instelling der schepenbank een nieuwe parochie werd opgericht, daar bleef de naam van dat kerkdorp weg: Princenhage (Beek), Oosterhout (Oosteind), Dongen (Klein Dongen), Ginneken-Bavel (Ulvenhout). Natuurlijk is de kwestie van jongere samenvoeging of scheiding terzijde gelaten.

De eenige verklaring voor Ginneken-Bavel lijkt deze: daar de twee onafhankelijke kerkdorpen Ginneken en Bavel na 1328 tot één schepenbank waren samengevoegd, is deze eenmaal gevestigde rechtstoestand — ook toen Bavel zijn onafhankelijkheid verloor — gebleven. De hertog heeft het hier blijkbaar gewonnen van Thorn.

Oudtijds bestond een dorpsbestuur uit gemeentemannen, die uit hun midden jaarlijks twee burgemeesters aanwezen voor het beheer der gemeente- of dorps-geldmiddelen: voor de inning der beden van den landsheer, der landsverpondingen, en der eigen dorpslasten.

Als schepenbank vergaderde datzelfde dorpsbestuur onder den schout voor de civiele rechtspraak. Of zij ook de crimineele justitie alhier bezaten, viel niet te achterhalen. Mogelijk bleven Ginneken en Bavel ook in dit opzicht ressorteeren onder Gilze, want zij hadden ook geen eigen schout als vertegenwoordiger

¹⁾ v. Goor p. 365.

van den Heer. De schout van Gilze bleef „tot den tijd der Patriotten” tevens schout over Ginneken en Bavel, terwijl de secretaris het schepen- en magistraatscollege bediende.

Volgens van Goor ¹⁾ bestond nog rond 1744 de rechtbank van Ginneken en Bavel uit een schout (gemeenschappelijk met Gilze) en zeven schepenen, aan wie werden toegevoegd tien gezworenen voor de geldmiddelen. Van Goor gebruikt hier het woord „gezworenen” dat in West-Brabant meestal gebezigd wordt voor de beëdigde helpers van den dijkgraaf in het bestuur der polders, terwijl in de baronie en ook in midden Brabant veelal de naam Gemeentemannen voorkomt: beëdigde personen, die „de gemeynte” (d.w.z. de nog niet ontgonnen en omheinde of in perceelen afgescheiden gronden) moesten beheeren, verloten of verhuren aan de inwoners van het dorp. Zulk een dorp had de gemeynte van den landsheer in eigendom ontvangen tot gemeenschappelijk gebruik. Bij Ginneken missen we echter ieder gegeven hieromtrent en viel geen spoor van een gemeente of vroente te ontdekken.

II. *Ulvenhout.*

„De naam van dit dorp is ontleend aan het hier gelegen bosch. „Aanvankelijk zal dit geweest zijn een bosch van olijfhout (ulve, vel afgeleid van olivelli), dat volgens Gabbema in het begin „onzer jaartelling op meerdere plaatsen van ons land werd gevonden”, aldus de meening van pastoor Juten, in „de Parochie Ulvenhout”. Anderen denken eer aan ulfen of elfen, de boschgeesten, en aan een bosch door hen bewoond, dus een spookbosch, een kwaad of gevaarlijk bosch.

De heer J. Gommers gaf de volgende verklaring: „ulva, „een latijnsch woord, beteekent „moerasriet”, bies, biesen; van „daar ulvosus, bedekt met riet of vol riet; dus biesen, die bij „voorkeur in moerassen groeien. Ulvenhout is dus oorspronkelijk een bosch geweest, waar veel biesen groeiden; en het is „dus synoniem met het Liesbosch onder Princenhage, ook een „bosch van biesen”.

Ulvenschot wordt in de tweede helft der 16e eeuw vermeld in de houtvestersrekeningen. Dat „schot” beteekent weer een

¹⁾ p. 365.

afgepaald gebied, dat ter ontginning of winning aan een bepaald persoon is uitgegeven. Naast het Lyeshout Rijsberch, Caembosch, Belcrumbosch, Annabosch en meer andere wordt het Ulvenschot genoemd en nader omschreven als: *het bosch te Ginneken dict Ulvenschot, 15 bunder groot*, waarvan een onderdeel weer heet het Craenlaer; *ter onderscheiding van een ander bosch te Ginneken dict Outhoff groot 4 bunder*, dat omschreven wordt als *Ulvenhout, 't Hoflandt, den grooten acker, het Kalverweyke*.

Een *andere indeeling* in heerlijkheden van het gebied, dat nu onder Ulvenhout behoort, volgt uit de oudst bewaarde charters:

- a. In 1277 wordt de agricultura (de winning of ontginning) van Ulvenhout door Thorn aan den heer van Breda in erfpacht geschonken. Alsdan heeft het nog niet méér pachtwaarde dan een derde van de tienden opbrengst van Ginneken n.l. 2 schell. tegenover 6 schell.

Dat deze erfpacht-uitgifte slechts een klein deel betrof van wat nu Ulvenhout heet, blijkt duidelijk uit het accoord over de tiendenverdeeling in 1299, waarin aan de abdis worden toegewezen „als van ouds” o.a. de groote tiende van Ginneken, *te weten* Ulvenhout, Ghalre, Notselt, Gasselt, Cleyn Ulvenhout en IJpelaer. Reeds in 1299 werd dus onderscheid gemaakt tusschen *groot en klein Ulvenhout*. Daarnaast staan als afzonderlijke deelen van Ginneken (dus *niet onder* Ulvenhout) Galder, Notsel en Gasselt. In geen geval zal dus die erfpachtgifte van 1277 verstaan mogen worden als een schenking van alles, wat *nu* onder het kerkdorp Ulvenhout valt.

- b. Op dit goed doet Arnoud van Leuven in April 1277 zijn schenking aan het klooster van Huybergen.
- c. Philips van Liedekercke had van zijn vader (Raso II van Gaveren en Liedekercke, heer van Breda) het bosch van Ulvenhout ontvangen, en noemt zich in 1307 Philips heer van Ulvenhout; rond 1312 geeft hij dit bezit over aan zijn broer Zeger.
- d. Des Maendachs in de Paeschdagen 1323 (= 1324) geven Guy van Vlaanderen en zijn vrouw (Beatrijs van Putten en

Stryen) het Huis te Stryen onder Oosterhout cum annexis in erfpacht aan Willem van Duvenvoorde. Van Goor ¹⁾ geeft de akte: „ende alle onse goet, dat dair toe behoort est binnen Dongen, est tot Dorste, *est tot Ul(v)enhout*, est tot Wierenhoute, (Wernhout), est tot Steele (Steelo of Steeloven), oft tot Oosterhout, oft tot Sundert. . . . (voor) hondert pont swerter tornoisen. . . .”. Tot meer zekerheid vraagt de graaf de medebezegeling a.o. aan „. . . . heer Gerarde heer van Rassegem, van Lense, van Liedekercke ende van Breda, ende vrouwe Adelise synen wyve, als heeren van desen goede, *daert aff ruert*. . . .” ²⁾).

- e. In 1334 geeft de hertog van Brabant aan Raso (halfbroer van Raso III, Philips en Zeger van Liedekercke) in pandschap Ulvenhout, Baarle, Alphen en Gilze, welk pandschap door Willem van Duvenvoorde in 1342 wordt overgenomen. Na 1350 blijft het (als pandschap?) verbonden met het Land van Breda. Zooals we reeds vroeger opmerkten, was dit te voren niet bij het land van Breda ingesloten. Hierop doelt de hertog, als hij het Land van Breda overgeeft; „zooals te voren Philips van Liedekercke en zijn voorouders het in bezit hadden”, m.a.w. dit Ulvenhout van 1334 is dus andere grond als de bovengenoemde.

Spreekt van Goor terecht over vier „dorpen”? Zeker, in van Goor's tijd, 1740, waren het vier dorpen. Maar was Ulvenhout reeds in 1334 een dorp? Ook is waar, dat Ulvenhout op de eerste plaats genoemd wordt, maar waarom? Ulvenhout was van jonger datum, zonder kerk en zonder kom, een gehucht, en dus zeker niet aanzienlijker dan die drie andere dorpen. Maar Baarle en Gilze behoorden minstens grootendeels onder Thorn, Alphen was sedert 1175 door Echternach aan Tongerlo overgegeven. Om die reden zal voor den hertog zelf in die drie dorpen niet veel grond als vroente of gemeente zijn overgebleven. Zoo kon bijgevolg de betrekkelijke waarde van Ulvenhout voor den hertog groter zijn, ofschoon de werkelijke waarde van Ulvenhout geringer was.

¹⁾ p. 446.

²⁾ Zie ook Nass. Dom. nr. 85.

Onder Ulvenhout's grondgebied waren dus vóór 1350 *twee heerlijkheden*, die in dat jaar practisch werden samengevoegd, en onder Breda bleven. Aan den rand van het bosch werd het huis Grimhuysen gebouwd, waarover reeds onder de parochie Ulvenhout hiervoor gesproken is. Vóórdat die bouw tot stand kwam stond er slechts een hoeve, zooals valt op te maken uit een nog bewaarde „rekening van Ant. Bloc over de laathoeve te Ulvenhout” (1421/2)¹⁾.

Deze heerlijkheid zouden we mogen noemen Ulvenhout onder Thorn, de andere Ulvenhout onder den hertog. Vermoedelijk zullen beide in de volgende eeuwen als afzonderlijke achterleen van den heer van Breda zijn uitgegeven.

III. *Bavel*.

De plaatsnaam-afleiding, evenals de oorsprong van dit dorp is onzeker. Toch trachten we een tipje van den sluier op te lichten.

De uitgang *el* is veelal een afkorting voor *lo* of *loo* d.i. bosch, dus Bavelo. Zou dat Bavel niet duiden op een bosch van Bavo²⁾? En dan denken we hier speciaal aan St. Bavo en de St. Bavo abdij te Gent.

Oud-Burgemeester Gommers schrijft daarover in de St. Geertruidsbronne³⁾, dat St. Bavo (580—654) heer van Rijsbergen is geweest. Hij beroept zich daartoe op van Goor⁴⁾, wiens meening bevestigd wordt door Van Lokeren, die nadrukkelijk verklaart dat de grond van Rijsbergen door St. Bavo zelf aan de abdij van St. Baaf te Gent is geschonken.

Deze abdij was door den H. Amandus gesticht, maar werd sedert het einde der 12e eeuw naar den schenker der Rijsberg-sche goederen tot St. Bavo-abdij herdoopt. St. Amandus die Bavo tot een heiliger leven bewoog en de beschikking over Bavo's goederen verkreeg, zou ook de cella (het kloosterke) van St. Geertruid te Geertruidenberg hebben ingezegend.

St. Bavo (zoon van den graaf van Haspengouw en neef van

¹⁾ Nass. Dom. nr. 178.

²⁾ Dr. Lindemans: Plaatsnamen p. 30.

³⁾ 1938 p. 54.

⁴⁾ p. 380.

Pepijn van Landen) had uitgestrekte goederen in Taxandrië o.a. te Rijsbergen. Hij kan er dus ook in het nabije Bavel hebben gehad of gekregen van St. Geertruid, dochter van Pepijn en vrouwe van Strijen en den lande van Breda.

Later werden door Hilsondis (gravin van Strijen) Geertruidenberg, Gilze, Baarle en Sprundelheim aan Thorn geschonken. Daaronder behoorde ook Bavel.

Als we ons hier nog even herinneren, dat in den laathof of 't oude hof van Gilze ook een schepen uit Princenhage of uit Rijsbergen was, dan zal die schepenfunctie te Rijsbergen wel een overblijfsel zijn uit de oudste tijden van Thorn, waarover we geen akten meer bezitten. Mogelijk heeft St. Bavo zelf ofwel de St. Baafs-abdij abdijgoederen van Thorn, onder Rijsbergen gelegen, ingeruild voor abdijgoederen van St. Baaf onder Bavel.

En langs St. Willibrord in Ierland opgevoed, en langs de St. Baafsabdij te Gent, door Amandus met Bavo's geld herbouwd, zou de vereering van St. Brigida (een Iersche heilige, overleden in 523) ook den weg naar Bavel hebben kunnen vinden, om daar de patrones der kerk te worden.

Het zijn slechts vage aanduidingen en vermoedens, maar 't leek toch de moeite waard, hier de aandacht op te vestigen.

Reeds bij de behandeling der parochie Bavel werd er op gewezen, dat Bavel voor 't eerst in 1299 voorkomt met de twee onderhoorige gehuchten of landgoederen Lijndonck en de Voort. Bavel was toen vermoedelijk reeds in het bezit van een kapel, omdat kort daarop in 1316 Bavel tot een zelfstandige parochie werd verheven, dús al voldoende levensvatbaarheid en inwoners bezat, en bovendien reeds over voldoende fondsen tot onderhoud beschikte — zooals de abdis uitdrukkelijk opmerkt. De verwachte aanwas der bevolking zal echter niet gevolgd zijn, zoodat de *ecclesia* mogelijk na den brand van 1484, wegens de armoede der bevolking en de betrekkelijk geringe afstand van Ginneken, veel bescheidener tot *capella* zal herbouwd zijn. De bevolking der geheele huidige gemeente was toen zelfs van 247 huizen met ongeveer 1235 inwoners in 1464, ingekrompen tot 168 huizen, waaronder 24 arme gezinnen in 1480, zoodat de kerk van Ginneken ook voor de Bavel'sche bevolking ruim plaats bood.

Wanneer echter in den 80 jarigen oorlog vele katholieken van Breda uitwijken, krijgt Ginneken en Bavel een groot ge-

deelte van die personen te herbergen, waardoor het zielen aantal sterk aangroeit, totdat de toestand in Breda weer rustiger wordt.

Volgens van Goor was de torenkerk van Bavel zeer oud; als we hem mogen gelooven, kan ze toch niet ouder zijn dan van 1484.

In de beide Cartularia, zoowel van het Begijnhof te Breda als van St. Catharinadal, komen tusschen de jaren 1347 en 1531 vele personen uit of Van Bavel voor, zonder dat tusschen hen of hun goederen eenig belangrijk familieverband viel te ontdekken, IJpelaer onder Bavel uitgezonderd.

IV. *Heusdenhout*.

Hosenhout werd het geschreven in de 14e en 15e eeuw. Dan wordt het vervormd tot *Hoesen(h)out* of *Housen(h)out*, om ten slotte onherkenbaar te worden in Heusdenhout. De pouillé van 1566 schreef *Huesenhout*.

Een *naamsverklaring* gaf mij de heer Gommers. Volgens hem is het beslist een *bosch van „hosenhout”*, een gewestelijke benaming van een struik, die in deze streken in het wild groeit, en ook onder dezen naam nog bij oude boeren en bij de boomkweekers bekend staat. Hij komt ook voor onder de namen: stinkhout, pijlhout, sprokken, *hondsknopperen*, kraaibessen, bloedboom, bloedhout, sprakel, buskruithout, wakelenhout, *hondebeien*, *hondsboom*, *hondsjeshout* of *hondsappel*, en is algemeen bekend als de vuilboom met zijn rood-zwarte bessen.

De latijnsche naam is *rhamnus frangula*. Het is struikgewas en komt in de bosschen veel voor. Volgens Verdam betekent hose = steel, stang, handvat. Hosenhout zou men dus stelenhout kunnen noemen. De struik groeit kaarsrecht en is dus zeer geschikt voor stelen van landbouwwerktuigen.

Van ouds schijnt Heusdenhout onder de vierschaar van Ginneken te zijn geweest. De St. Annakapel werd juist op een viersprong in het hartje van Heusdenhout gebouwd. Op dit kruispunt zijn de wegen opvallend breed, zoodat het wel een plein lijkt.

Heusdenhout is van zeer ouden datum. Het eerste vaststaand gegeven omtrent dit landgoed, later gehucht, geeft het Cartularium van het Begijnhof te Breda. *Wouter van Hosenhout* was

als schepen van Breda op 29 Nov. 1308 getuige van een cijns-schenking op een akker en beemd geheeten Blintscote, gelegen bij Lyndonk onder Bavel, door juffr. Heilwij(g) van der Voert, begijn, aan haar begijnhof¹⁾. Deze Heilwig was dus afkomstig van het gehucht de Voort of Tervoort onder Bavel.

Dezelfde Walterus dictus de Hosenhout schenkt even later op 30 Dec. aan het klooster van St. Catharinadal zijn eigendom Spoerdonc onder Breda²⁾. Eenige jaren daarna (in 1315) verkoopt Heylewigis, weduwe van Walterus de Hosenhout, een rente te Breda op land „nabij de straat die loopt na Hoghehoute (een schrijffout voor Hosenhoute?)³⁾.

Na Wouter ontmoeten we *Jan van Hosenhout* als schepen van Breda in 1338 en 1340⁴⁾; ook een *Margrete van Hoesenhout*, die in 1366 en 1368 de helft van een huis buiten de Gasthuispoort te Breda bezit⁵⁾.

Gerard Pauluszoon de Hosenhout treedt in 1349 te Breda als getuige op⁶⁾. Het is waarschijnlijk de zelfde persoon als Gheraerde van Hosenhout, die in 1346 een rente afkocht op een huis in de Molenstraat te Breda, waarin hij woonde⁷⁾. Kreeg hij geen kans op een zetel in de Bredasche schepenbank? Hij (of zijn zoon) verhuisde naar Dongen, want aldaar ontmoeten we in 1380 Gheryt van Hosenhout als schepen van Willem (van Dalem), heer van Dongen⁸⁾. Hij heeft de bedoeling er te blijven wonen, want Sophie, vrouw van Gheryt van *Housenhout*, verkoopt de rente op een erf gelegen tegen de straat voor schepenen te Ginneken⁹⁾. De ligging van dit erf wordt niet nader bepaald; het kan te Heusdenhout zijn, want ook dit gehucht werd berecht door de schepenbank van Ginneken. Bovendien had Sophie Bertelmeensdochter van Hosenhout reeds in 1394 de rente van anno 1346 op dat huis in de Molenstraat te Breda verkocht¹⁰⁾.

¹⁾ Cart. Beg. p. 10.

²⁾ Cart. St. Cath. p. 50.

³⁾ Cart. St. Cath. p. 60.

⁴⁾ Cart. Beg. p. 17 en Cart. St. Cath. p. 68.

⁵⁾ Cart. St. Cath. p. 105 en 107.

⁶⁾ Cart. St. Cath. 72.

⁷⁾ Cart. Beg. p. 23.

⁸⁾ Cart. St. Cath. p. 129.

⁹⁾ Cart. St. Cath. p. 152.

¹⁰⁾ Cart. Beg. p. 50.

Jan van Hosenhout, vermoedelijk een zoon van Gerard, volgde in dat ambt op. In 1417 en 1419 wordt hij genoemd als schepen in Dongen, en in 1432 verkoopt hij de erfcijs van een huis in de Gasthuisstraat te Breda ¹⁾).

Of *Johannes dictus de Laer (Ijpelaer?) de Hosenhout*, leek en getuige te Breda in 1483 ²⁾), ook in deze familie thuis behoort? Waarschijnlijk wel; evenals ook *Pauwel van Hoesenhout*, die in 1407 een beemd te Spoerdonc onder Breda bezat ³⁾), zooals blijkt uit de schenking van 30 Dec. 1308 hiervóór besproken.

Maar ook onder Heusdenhout zelf had deze familie nog bezittingen bewaard, want in 1409 wordt door St. Catharinadal land verpacht „teynden die Hoesenhouts acker by Troestbosch, neven *Peter Gherytssone erve van Hoesenhout en Claes erve*”.

Ten slotte, wanneer in 1518 verlof is verleend om in de kapel op Heusdenhout de H. Mis te lezen, dan wordt in 1519 als eerste rector benoemd heer Johannes Hoze; naar den klank van zijn naam te oordeelen vermoedelijk wel een zoon van dit gehucht, ofwel een zoon van de stichters der kapel.

Wij hebben al deze personen zoo uitvoerig besproken, om te bewijzen, dat er in die eeuwen een gezeten en aanzienlijke familie uit Heusdenhout afkomstig was. Vervolgens om de schrijfwijze *Hosenhout* vast te leggen, want daar zit veel meer aan vast.

De abdij Laure(n?)sheim of Laurisham te Lorsch (Bondam schrijft Lörsch) bij Heidelberg, was reeds in 772 een der machtigste kloosters van het Frankenrijk en werd zelfs tot Rijksabdij verheven. Aanvankelijk een Benedictijnerabdij, ging ze in 1248 over aan de Orde der Norbertijnen.

De Codex Laurishamensis ⁴⁾ heeft een schenkingslijst uit de jaren 814 en 815. Mr. Pieter Bondam, die in 1783 het „Charterboek der Hertogen en Graven van Zutphen” uitgaf, drukte ⁵⁾ deze lijst af.

Behalve schenkingen *in pago Bataua* (Betuwe), bevat ze ook schenkingen *in pago Texandria sive Testerbanto*, met name in

¹⁾ Cart. St. Cath. p. 186, 191 en 241.

²⁾ Cart. St. Cath. p. 369.

³⁾ Cart. St. Cath. p. 166.

⁴⁾ Diplomaticus I p. 163—165.

⁵⁾ p. 13 en 14.

Empel, Onsenoort, Hedel, Orthen, Rosmalen, Herpt, Hemert en Driel, *Angrisa, Osterol, Marvilde, Palethe en Martras*.

Daarna schrijft de opsteller van den Codex: „Baldericus dedit *in villa Hosenheim* mansus duos cum hubis et jurnalibus et quicquid ibidem aspicit; *in villa Wethlara* mansum unum cum huba et jurnalibus; *in villa Barla* mansum unum cum huba; *in villa Castra* mansum unum cum huba; *in villa Vurde* mansum unum cum huba; *in villa Hamerethe* (Hemert) mansos tres cum hubis duabis et jurnalibus; *in villa Halosta* (Aalst) mansum unum cum huba; *in villa Podarwic* (Poeder-oyen) mansum unum cum huba; *in villa Analo* (Andel?) mansum cum huba et quicquid ad haec omni(a?) praenominata pertinet”.

De opsteller van den Codex heeft bij deze laatste reeks *geen pagus* aangewezen, terwijl hij tevoren schrijft „in pago *Texandria sive Testerbanto*”. Bondam plaatst achter deze lijst en zijn plaatsverklaringen deze opheldering: „dit tenminste is zeker, „dat de pagus Teisterbant zich niet alleen ter rechter, maar ook „ter linkerzijde van de Maas heeft uitgestrekt”; dus ook ten zuiden van de Maas.

Wat blijft er dan over voor Taxandrië? Alleen *die* plaatsnamen, die noch Bondam, noch Hermans konden verklaren: *Angrisa, Osterol, Marvilde, Palethe, Martras, Hosenheim, Wethlara, Barla, Castra, Vurde*.

Zijn de plaatsverklaringen van Bondam en Hermans alle juist, dan heeft Laurisham een uitgestrekt gebied gekregen rond 's Hertogenbosch, een tamelijk aaneengesloten streek ten noorden en ten zuiden van de Maasoever.

Na Hermans is ook de spitsvondige Mr. A. G. Kleyn uit Breda op verkenning uitgegaan. Hij wijst in zijn notities ¹⁾ eenige plaatsen aan, die zijns inziens mogelijk onder het land van Breda behooren: „Wethlara (Westlaar onder Wouw) Barla (Baarle bij „Gilze), Castra (Casterle ten westen van Baarle)”.

Baarle. Ook de charters van Thorn schrijven Barle voor Baarle (juist de oudste stukken en minstens vijfmaal) en stellen dus Kleyn in het gelijk. Een deel van Baarle zou dan in 815 een bezitting zijn geworden van Laurisham. Een andere „villa Baarle” werd in 992 door Hilsondis, gravin van Strijen, aan Thorn geschonken. Haar ouders hadden dat Baarle als een

¹⁾ Coll. Kleyn nr. 20 Stadsarchief Breda.

schenking van koning Swentibold ontvangen. Meer waarschijnlijk is, dat Thorn het goed kreeg, dat te voren geschonken was aan Laurisham, want in de volgende eeuwen is er geen spoor van Laurisham meer terug te vinden in Baarle of in het Thornsche archief.

Casterle. Eenmaal aangenomen, dat Baarle bedoeld is door Barla, dan stijgen ook de kansen voor Casterle, omdat het naast Baarle ligt, en altijd nog als een ver vooruitgeschoven voorpost onder Baarle behoort. Om een andere reden zou ik in plaats van Casterle er liever Oud-Gastel voor aanzien, dat door pastoor Kruger heel merkwaardig ook *Castra* genoemd wordt.

Westlaar onder Wouw voor Wethlara lijkt bezwaarlijk vanwege de groote afstand, ofschoon dit bezwaar vervalt, als we Oud-Gastel in de rij zouden opnemen.

Angrisa, Marvilde, Palethe blijven nog steeds onoplosbaar.

Maar *Hosenheim*, *Osterol*, *Vurde* en *Martras*?

Hosenheim. Heim, ham, heem, hem, home duiden alle aan: huis, bewoning of plaats. Dat achtervoegsel komt zeer algemeen voor en kan ons dus den weg niet wijzen.

Zou dat *Hosenheim* niet ons *Hosenhout*, nu Heusdenhout, zijn voorafgegaan? Vooral als we het in verband kunnen brengen met Baarle, Casterle, Oosterhout, Verdebosch en Mertersem of Princenhage?

Zeker, Bondam heeft volle recht om onder Gelder voor deze namen een plaats te zoeken, en voor *Hosenheim* beroept hij zich dan ook op een schenking van 854 aan Laurisham „... tradidit Wiewint in pago Batua in villa Gannita (Gent) unam curtem dominicalem cum sua huba legitima et alteram servilem cum sua huba, et in Huasenheim duas curtes serviles cum suis hubis legitimis et mancipia XXI. Actum Gannitae”¹⁾).

Maar dit beroep gaat niet op. Want in *pago Batua* behoeft volgens het zinsverband niet te slaan op „et in *Huasenheim*”. Met evenveel recht mogen wij *Hosenheim* in Taxandrië plaatsen, en dan komt *Hosenhout* het eerst in aanmerking.

Osterol. Ansfried, graaf van Hoei, eerst gehuwd met onze Hilsondis gravin van Strijen, en daarna bisschop van Utrecht, schonk in 1006 aan het klooster Ho(ger)horst bij Amersfoort verscheidene goederen, zoo in Gelderland als elders gelegen. Zijn

¹⁾ I p. 165.

tweede opvolger, bisschop Bernoldus, bevestigt in 1050 deze schenkingen o.a. „*quartam partem sylvae in Oosterholt*”¹⁾).

Waar ligt het *Osterol* in Taxandrië door edele Franken in 814/5 aan Laurisham geschonken? Waar liggen de bosschen van *Oosterholt* in 1006 door Ansfried (gehuwd met de gravin van Strijen bij Oosterhout) aan Hohorst gegeven? Niemand wist het tot nog toe te verklaren; ook Bondam, Kleyn en Hermans niet, al gaven zij er hun gissingen over. Wij gelooven, dat Oosterhout in Taxandrië een goede kans maakt.

Vurde wordt in dezelfde schenking van 814/5 vermeld na (*Osterol*), *Hosenheim*, *Wethlara*, *Barla* en *Castra*. Kleyn meent dat *Vurde* hetzelfde zou zijn als „*Verda*”, dat gravin Adela in een brief van 1088 vermeldt en plaatst „in *Batua juxta Awich*” (*Ewijck*). Deze veronderstelling van Kleyn is zeer zwak, want een bijna gelijkkluidende naam 250 jaar later geeft zelfs geen schijn van bewijs.

Liever zou ik denken aan het *Verdebosch* tegenover de Molengracht bij Breda. In 1280 schenken Arnoud van Loven en zijn echtgenoot Elisabeth van Breda voor altoos aan de inwoners van Breda *alle de gemeene weyden en wilderden gelegen tuschen Emelenberg en Ijpelaer, strekkende tot aan den Molengracht en tot het bosch dat Verdebosch genaamd wordt*.

De grondslag van Den Emer, ook die van den Achtersteen Emer, ligt met een hoogte van 2.6 en 2.7 M. boven A.P., ook nu nog ruim 1 M. boven de omringende moeren en lage weiden. Van uit den Emer zuid-oost gaande ligt het eerste hoge terrein van ruim 5 M. even ten z.o. van Ijpelaer. Toen de veste van Breda in 1280 nog zulk een kleinen omvang had, staken die twee heuveltjes boven het moerasland uit. De Zandbergen liggen meer zuid-west, dus niet op deze lijn.

De inwoners van Breda kregen heel die strook ten noord-oosten van Breda, *strekkende tot aan den Molengracht* (aangegeven op het bijgevoegde kaartje). Op dat schetskaartje ziet men ook den *Lovenschen dijk*, die klaarblijkelijk de verbinding vormde van den Ijpelaer en Heusdenhout met Breda. Dat *Lovenschen* wijst op Arnoud en Hendrik van Loven (1267—1287). En langs die Molengracht loopt de grens der gemeente Ginneken, eertijds vermoedelijk de grens van het landgoed Ijpelaer. Zeer opmer-

¹⁾ Bondam p. 126.

op het vroegere Hosenheim, in 1308 Hosenhout en nu Heusdenhout genoemd. Hiervan kan het Verdebosch een onderdeel geweest zijn.

Strekte het Verdebosch zich weleer uit tot aan Tervoort (Vurde, Voert, Voort) ten noord-westen van Lyndonck, het Lyndenhout van 1277? De naam van Heilwig van der Voert bij Lyndonck wijst hierop.

Martras. Zou in verband met alle vorige plaatsen het Thornsche Mertersem of Marterseem, ook eenmaal Mertresem geschreven, niet dien ouden naam bewaard hebben? Pas na de Nassauers werd het door Oranje in Princenhage herdoopt.

Mochten deze gissingen meer dan veronderstellingen blijken, dan volgt hier weer uit, dat in het grondgebied, dat in 992 aan Thorn werd geschonken, veel onderdeelen waren die bijna twee eeuwen te voren aan Laurisham waren gegeven, en later op Thorn zijn overgegaan.

V. *Indeeling in wijken. — Verklaring der buurt-namen.*

In 1665 werd de jurisdictie in zeven wijken verdeeld:

Ginneken met Overakker, Heusdenhout, Ulvenhout met Geersbroek, Notsel met Couwelaer en Rakens, Strijbeek met Grazen, Galder en tenslotte Bavel.

De kennis van de oude wijkindeeling van 1665 is van groote waarde, zoowel om in het archief, in de oude schotboeken, hoofdgeld- en gemaalrekeningen den weg te kunnen vinden, alsook om den omvang der oude bezittingen eenigszins te kunnen bepalen en inzicht te kunnen verkrijgen in de onderlinge verhouding der bevolking.

A. *Onder Ginneken behooren:*

- a. *Overakker.* Dit is het zuidelijk deel van een groot vierkant blok met gelijk-ingedeelde perceelen (nu meest weiland) en met groote wegen in 't vierkant doorsneden. Deze akker lijkt daarom oudtijds één goed te zijn geweest, maar het valt niet uit te maken onder welk landgoed het behoord heeft. Ik vermoed tot IJpelaer, omdat het met de IJpelaersche lanen nog één geheel vormt en voor de grootste helft (d.w.z. noord-oost van de groote dwarsdreef) nog rond 1740 tot het land-

goed IJpelaer behoorde. Daartegenover staat het feit, dat Mr. Mathys Vyerling aan Cornelis Waghmans in 1553 verkoopt de hoeve genaamd Wolfslaer, *gelegen* onder Ginneken, *ter plaatse genaamd Overacker*, dus zuidwest van de groote dwarsdreef. Van uit Wolfslaer gezien lag het aan de overzijde van den weg Ginneken-Gilze (achter den berg). Van uit IJpelaer gezien lag het over den watergang, die nog altijd van ouds de parochies Ginneken en Bavel scheidt. (IJpelaer behoort onder Bavel).

Heeft oudtijds heel dat vierkant blok of alleen het zuidelijk deel Overakker geheeten?

Zou het in oude tijden mogelijk niet gedeeltelijk de kerkakker van Ginneken geweest zijn, d.w.z. het kerkeland door Thorn geschonken voor onderhoud van kerk en pastoor?

Eenige bekende personen droegen dien naam:

Peter Willemszoon van Overacker is in 1520 schepen binnen de palen van Hoeven te Etten ¹⁾).

Anna Willemsdochter van Overacker (een zuster van Jan v. O.?) is de tweede vrouw van Hendrik Montens, den rentmeester generaal over de baronie rond 1550 ²⁾).

Anna van Overacker was meesteres der Begijnen te Breda en is overleden in 1621 ³⁾).

b. Heusdenhout, Bouvigne en Wolfslaer zijn reeds behandeld.

B. Onder Bavel behooren:

a. *Lyndonck*. In 1299 wordt tusschen Thorn en den pastoor van Gilze een accord getroffen over de verdeeling der tienden. Dan worden o.a. de tienden van Bavel met de toebehoorten Lyndonck en de Vcort aan den pastoor toegewezen ⁴⁾).

In 1243 neemt de abdis Hildegondis een hypotheek op haar hoeve en inkomsten (o.a. van Gilze) bij heer Godfried van Breda. Dit pandschap wordt in 1277 niet meer geheel afgelost, want de heer van Breda heeft intusschen eenige goederen in erfpacht gekregen o.a. de winning van Ulven-

¹⁾ Cart. Begijnhof Breda nr. 19.

²⁾ Tax. 1931 p. 252.

³⁾ Cart. Beg. Breda nr. 276.

⁴⁾ Habets I p. 77.

hout, het bosch van Lyndenhout en de tienden van Ginneken ¹⁾). Als we verband leggen tusschen 1299 en 1277 lijkt Lyndonck en Lyndenhout identiek. In 1366 is een Hubrecht van Lyndonc schepen in Ginneken ²⁾).

We kennen ook een Lindonk ten zuiden van Geertruidenberg, een bekend punt uit oude grensscheidingen, eveneens een Lindonk bij Zwaluwe, ook een grenspunt. Zou dit woord mogelijk duiden op een grenslijn? Even ten noorden van dit gehucht ligt ook nu nog de grens tusschen drie gemeenten: Oosterhout-Gilze-Ginneken. Vanwege den hoogen ouderdom (1277—1299) zou ik eer denken aan een parochiescheiding dan aan een „gemeinte”-grens, n.l. tusschen Oosterhout en Gilze, later tusschen Gilze en Bavel.

Eenmaal een vast scheidspunt, werd dit in 1646 weer gebruikt bij een accoord over de „pachtscheydinge ende limieten tusschen de heerlyckheyt van Gilze ende den gehuchte van Lyndoncq gehoorende onder Bavel en ressorteerende onder de jurisdictie der heerlyckheyt van Ginneken” ³⁾).

Naar dit gehucht droegen weer eenige personen hun naam:

Hubrecht van Lyndonc was in 1377/8 schepen in Ginneken ⁴⁾).

Dierick Bertramszoon van Lyndonc en zijn zuster Margriet met haar man Hendrik de Herdt verkoopen in 1458 23 loopsaat rogge vóór schepenen in Gilze ⁵⁾).

- b. *Tervoort* is waarschijnlijk de plaats, die in 1299 genoemd wordt „de Voort”, waarvan de tienden aan den pastoor van Gilze werden toegewezen.

Voort of voorde is een doorwaadbare plaats, waar dus een overgang was over de Ijpelaersche Molenlei, van Bavel naar Dorst en Oosterhout.

Heilwig van der Voert begijn geeft in 1308 aan het begijnhof een cijns gevestigd op land onder Lyndonk te Bavel

¹⁾ Habets I p. 45.

²⁾ Cart. Beg. p. 35.

³⁾ Habets II p. 477.

⁴⁾ Cart. St. Cath. p. 122, 126.

⁵⁾ Cart. idem p. 299.

geheeten Blintscote. Jan Adriaensz. v. d. V. betaalt na 1343 aan het begijnhof een rente uit, rustend op een blok grond te Alphen onder Boschhoven. Aernt v. d. V. gehuwd met Lijsbeth Zebrechts Bellen dochter verkoopen een rente op een huis buiten het gasthuis te Breda in 1419. Jan v. d. V. heeft in 1457 grond op den steenakker onder Gilze en vermoedelijk dezelfde Jan Aertsz. v. d. V. verkoopt in 1476 een erfpacht te Ginneken ¹⁾).

- c. *Bolberg* en vooral *Eikberg* zijn hooger gelegen, zooals de naam aangeeft. *Suringar* maakte er in 1869 *Dolberg* van. *Elders* vond ik weer *Dalberg*. In het *Leenboek* van *Ijpelaer* wordt in 1545 een „daelacker” genoemd.
- d. *Eickberg* wijst op beplanting van een hooger terrein met eiken, in tegenstelling tot *Ijpelaer* en *Wolfslaer*. Onder het goed van *Ijpelaer* wordt het ook „coppegroese” genoemd. Het moet wel onderscheiden worden van *Eyckberg* of *Eyckelberg*, later *Bergeik* genoemd, in Oost-Brabant, waar *Thorn* veel bezittingen had.
- e. *Ijpelaer* en de *Woestenbergsche* hoeve zijn reeds behandeld.

C. *Onder Ulvenhout behooren:*

- a. *Geersbroek*. De *Couwelaersche* beek, die haast evenwijdig loopt met de *Goorbeek*, wordt omgeven door twee lagere strooken grond, broekland. *Goor* is een moeras, een broek of laagland. *Geersbroek* zou dus een vervorming kunnen zijn van *Goorbroek*.
- b. *Couwelaer* of *Cauwelaer* heette in oude dagen *Coudelaer*. Reeds in 1391 ontmoeten we *Heynrix* van *Coudelaer* wagenmaker, die te Breda een erf bezit buiten de Gasthuispoort ²⁾; in 1567 een *Cornelis* van *Coudelaer*, die met zijn neefjes voor schepenen van *Ginneken* aan het begijnhof een rente op hun hoeve te *Heusdenhout* verkoopt ³⁾; in

¹⁾ Cart. Beg. p. 10, 20, 61, 92 en Cart. St. Cath. p. 355.

²⁾ Cart. St. Cath. p. 139.

³⁾ Cart. Beg. p. 213.

1573 een Cornelis Joostzoon van Coudelaer, gehuwd met Jehenne Jan Leytensdochter, die te samen met andere erfgenamen in 1573 verkoopen *het huis den Engel*, gelegen tot Ghinneken omtrent de kercke, noortwaert aen sheeren strate ende waestwaert aen t kerckhoff, aan Jannen Schoonenborch vorster tot Ginneken ¹⁾).

- c. *Notsel*. Reeds in 1299 worden aan de abdis van Thorn de tienden van Notselt als „van ouds” toegewezen ²⁾. In 1455 treffen we een Jan Nouten erf van Nottelselt ³⁾. In 1530 krijgt de abdis een afrekening over haar renten en cynzen te Noessel, terwijl Otto van Bruheze jaarlijks een heel kleine rente trok uit de helft der tienden van Notselt ⁴⁾. Nog in 1616 wordt een blok land genoemd onder Nottasselt (Not-asselt of Not-Hasselt?) ⁵⁾.
- d. *Heerstaden*. In 1403 woont te Breda een Steven van Heerstaden, gehuwd met Avesoete van den Wyngaerde, een oud edel geslacht ⁶⁾. Het dialect aijen voor aden is in Brabant nog algemeen in gebruik. Een heerstadt of hoffstadt voor een groote oude heerenhoeve met huizinge kennen we ook.
- e. *Strijbeek* zal zijn naam ontleend hebben aan de „oude loop” of de „oude beke”, een zijarm van de Mark, die nog heden de begrenzing vormt tusschen Nederland en België en mogelijk in over-oude tijden de zuidgrens was van het graafschap of de gouw Strijen, tegen het graafschap Hoogstraten of het marktgraafschap Rijen.
- f. *Goudberg* met zijn mogelijke schatten van prae- of vroeg-historische bewoning hebben we reeds vroeger besproken. De Goudenbergsche molen, die vroeger onder Strijbeek te midden van de heide stond, is in 1835 naar Ulvenhout overgebracht.

Oud-burgemeester Gommers gaf deze verklaring: de

¹⁾ Cart. Beg. p. 215.

²⁾ Habets I p. 77.

³⁾ Cart. Beg. p. 84.

⁴⁾ Habets I p. 486.

⁵⁾ Cart. St. Cath. p. 183.

⁶⁾ Cart. St. Cath. p. 159.

grond bestaat er uit zavel met een goudkleur; deze omstandigheid moet aanleiding gegeven hebben om hem den goudberg te noemen, evenals den goudberg onder Rijsbergen. Gommers verwijst daartoe naar een analoog geval in Duitschland ¹⁾).

- g. *Grazen* is het meest zuidelijk gelegen gehucht, in den hoek tegen de grens. De naam is misschien te verklaren door de vele weiden.

Ten westen van de Mark liggen:

- h. *Galder*. In 1299 werd Ghalre met zijn tienden als „van ouds” toegewezen aan de abdis. In 1530 ontvangt zij de verantwoording over de inning dier gelden ²⁾).

Aan joncfrouwe Katelinen van Galre wordt een rente overgedragen ten behoeve van het begijnhof door de meesteres; Kateline is er begijn ³⁾). In 1357 wordt voor schepenen van Breda een erfcijs overgedragen rustend op een pand gelegen naast Heinrics erve van Galre ⁴⁾). In 1424 koopt Wouter Kyeboom, van Kerstinen, een dochter van wijlen Jan van Galre, een beemd „ghelegghen achter tshogen cruys” (buiten de Ginnekensche poort) in tegenwoordigheid van schepenen en laten van den heer van Breda ⁵⁾). Ten slotte is in 1501 bij een schenking ten voordeele van St. Catharinadal getuige een Henricus zoon van Walter de Galder ⁶⁾).

Vermoedelijk woonde te Galder dus een gezeten familie, door Thorn als hoevenaar op haar goed geplaatst. De naam Galder valt volgens Gommers aldus op te helderen: gal, galle, is een vochtig of onvruchtbaar stuk grond.

De St. Jacobs kapel, rond 1500 gebouwd, toont dat er in dien tijd veel menschen woonden.

- i. *Gasselt* wordt in 1299 ook aan de abdis toegewezen en genoemd na Galder ⁷⁾). De naam is later niet meer terug te vin-

¹⁾ St. Geertruidtsbronns jrg. 16 p. 143.

²⁾ Habets I p. 77, 486.

³⁾ Cart. Beg. p. 29.

⁴⁾ Cart. Beg. p. 32.

⁵⁾ Cart. Beg. p. 63.

⁶⁾ Cart. St. Cath. p. 390.

⁷⁾ Habets I p. 77.

den. Zou het huidige gehucht Kersel, ten zuiden van Galder, het oude Gasselt zijn? Of wellicht het nog zuidelijker gelegen Eissel?

- j. Reeds vroeger werden besproken Coekelberch, Lichtenburg en Hondsdonk ten oosten van de Mark, Daesdonck, Schoon-donck, Nieuwenhuysen en Blaeukamer, ten westen van de Mark.

VI. *Bevolking.*

In 1437 telde dit grondgebied 225 bewoonde huizen, waaronder 75 arme gezinnen vrij van schot (belasting), met ongeveer 1125 inwoners. In 1464 was dit getal aangegroeid tot 247 huizen met ongeveer 1235 inwoners, om in 1480 terug te vallen tot 168 huizen waaronder 24 armen. In 1496 werden 225 huizen geteld waaronder 169 armen; in 1526 was dit getal weer aangegroeid tot 284 of 292 huizen met ongeveer 1420 inwoners.

Deze dorre statistiek leert ons dat rond 1500 dit uitgestrekt grondgebied van 5734 bunders of H.A. nog zeer dun bevolkt was, n.l. ongeveer 4 à 5 huizen of ongeveer 20 zielen per K.M.².

Dit getal van 225 huizen in 1496 was ook reeds bereikt in 1437 (de oudste bewaard gebleven haardstedentelling). Wel was dat getal huizen vermeerderd tot 247 in 1464, maar in 1400 werden er nog slechts 168 huizen geteld. Waren wellicht — tegelijkertijd met de kerk van Bavel — ook al de houten huizen aldaar verbrand? Zou dit één der redenen zijn, waarom de Bavelische bevolking meest was weggetrokken, zoodat in 1488 te Bavel ook geen *kerk* meer, maar slechts een *kapel* herbouwd was?

Dat er evenwel ook een andere oorzaak moet geweest zijn, toont de volgende statistiek, waaruit duidelijk blijkt, dat *in heel deze streek tusschen 1472 en 1480 de bevolkingsafname algemeen en zeer sterk was*, zoodat pest, hongersnood of oorlog hier onze aandacht vragen.

telling anno	1437	1464—1472	1480	1496	1526
Breda	974	945	876	1205	1772
Etten	582	525	486	611	974
Oosterhout	500	535	363	551	947
Baarle N. + H.	310	319	160	364	454
Princenhage	302	247	255	282	416
Alphen	261	275	164	312	380
Rijsbergen	227	414	222	329	162
Ginneken	225	247	168	225	284
Gilze	188	180	176	264	338
Dongen	122	103	54	100	203
Zundert	112	112	77	149	495

Hiermede wordt dit eerste deel der oude geschiedenis van de gemeente afgesloten. Slechts weinig bronnen stonden ons ten dienste; vandaar de groote leemten in deze studie. De korte tijdsruimte, die ons beschikbaar was gesteld, noopte tot haastig werk, waardoor de tijd tot noodige bezinking, schifting en ordening ontbrak. Hierdoor konden vele gegevens niet voldoende verwerkt worden, zoodat bij den opbouw van het geheel, het levend vleesch niet meer kon groeien over de beenderen van het geraamte.

Mogen de weinig zekere gegevens, die wij in dezen zeer korten tijd konden verzamelen, althans eenig inzicht verstrekken in de oude geschiedenis van Ginneken met al zijn gehuchten en heerlijkheden. Vooral voor de verklaring der plaatsnamen is hier nog een interessante taak voor deskundigen.

Onzerzijds blijft het slechts een poging om een steentje bij te dragen aan den opbouw van de oude heem- en geschiedkunde van ons dierbaar Brabant, *Brabantia nostra*.

TWEEDE DEEL.

(NA 1600).

BEWERKT DOOR

A. HALLEMA.

HOOFDSTUK VI.

DE GEMEENTE IN BETREKKING TOT HAAR LIGGING, STRUCTUUR EN OPPERVLAKTE.

§ 1. Ontwikkelingsgang. — § 2. Gemeentetype. — § 3. Dorpstype. — § 4. Bestuursinrichting in de verhouding der gemeente tot den Prins van Oranje als heer van de Baronie van Breda. — § 5. Verhouding tot de zustergemeenten in de z.g. Landsvergaderingen der Baronie. — § 6. De verhouding van Ginneken door zijn ligging tot Breda in verband met de strategische positie dezer stad als frontiervesting en de militaire gevolgen daarvan. Oorlogsleed. — § 7. Verhouding van Ginneken en Bavel tot de zustergemeenten in de Baronie, blijvende uit grensscheiding en grensgeschillen in de 17de eeuw.

§ 1. *Ontwikkelingsgang der gemeente bij den overgang der Middeleeuwen naar den Nieuwen Tijd.*

De wording en ontwikkelingsgang van bijna elke Nederlandsche gemeente, hetzij een stad, hetzij een plattelandsdistrict, vormen een historisch probleem op zich zelf. En welk een gevariëerd probleem. Voorzoover dit, wat den oorsprong en de ontwikkeling van de gemeente Ginneken en Bavel betreft, den lezer niet reeds bleek uit de voorgaande hoofdstukken van dit werk, moge daarop voor de periode, die thans volgt op het door kapelaan Merkelbach van Enkhuizen beschreven Middeleeuwsche tijdvak, nog eens bijzonder de nadruk worden gelegd. Want al dateeren verreweg de meeste Nederlandsche gemeenten uit de Middeleeuwen en al zijn die ten plattelande met nog eenige steden, zooals Amsterdam, voortgekomen uit één of meer dorpen, doorgaans met een sterk sprekend parochiaal-kerkelijk karakter, de bewijzen van dien oorsprong zijn daarom nog niet altijd even gemakkelijk en soms zelfs heel bezwaarlijk aan te voeren.

Wel staat in 't algemeen vast, dat de gemeente in Nederland en andere landen in beginsel ontstond, zoodra zich daar een zeker aantal menschen vestigde of als de verspreid wonende,

Kadastrale kaart van Ginneken en omstreken, geteekend door I. C. A. de Haan, Landmeter van het kadaster te Breda, 1853.

maar allengs toenemende bevolking contact zocht en die toeval-
lig gegroepeerde gezinnen de noodzaak en behoefte gevoelden,
om een geordende gemeenschap in klein staatsverband te vor-
men. Regelen tot handhaving der gemeenschappelijke veilig-

heid, onderlinge hulp, voortspruitende uit nabuurschap en wederzijdsche belangen, instelling van bevoegde machten voor de toepassing dezer regelen en uitvoering der genomen besluiten, dat waren de beginselen en oudste bewijzen van gemeente-vorming, welke historisch aan de vorming van staten voorafging¹⁾. De autonomie in dezen kleinen kring der gemeente treft bijvoorbeeld sterk in de steden van het oude Griekenland, staatjes in den staat! En niet alleen de geschiedenis van de Middeleeuwsche Nederlanden maar ook de geschiedenis der Nederlandsche Republiek bewijst op tal van bladzijden, hoe vaak de politiek van de stad die van de Unie beheerschte en zelfs overheerschte²⁾.

Dat geldt evenzeer na de mediaevale periode, als menig Nederlandsch dorp of groep van dorpen in het stadium van lage of hooge heerlijkheid verkeert, als het geregeerd wordt volgens het algemeene recht van een baljuwschap of het bijzonder recht van een heer, in het onderhavige geval de heer of baron van Breda, als het een gemeente in de Generaliteitslanden betreft, zooals de gemeente Ginneken en Bavel. Vooral deze betrekking tot den heer van Breda, eerst de Graven van Nassau en daarna de Prinsen van Oranje, die van Ginneken en Bavel een heerlijkheid in een heerlijkheid maakten, nl. de uitgestrekte Baronie van Breda, heeft haar natuurlijke en staatsrechtelijke ontwikkeling een geheel anderen loop gegeven dan welke vanuit de middeleeuwen anders te voorspellen of uit te stippelen zou geweest zijn.

Welke bevolkingsgroepen hadden zich reeds bij den overgang van de Middeleeuwen naar den Nieuwen Tijd, welke ons thans wacht te beschrijven, in de gemeente Ginneken en Bavel gevestigd? Langs de Mark en haar zijstroompjes hadden zich de kleine gebieders uit de naaste omgeving gevestigd; zij werden de eerste bewoners-eigenaars van kasteeltjes als bijv. Daasdonk (het zg. Ladderkasteeltje), Kockelberg, Bouvigne of Boeverijen. Zij waren de heeren van het aan die kasteelen verbonden goed, beschikten aanvankelijk over de eenige vruchtbare weiden of

¹⁾ J. Oppenheim—C. W. van der Pot, *Het Nederlandsche Gemeenterecht*, 1928—'32, vooral het eerste deel.

²⁾ R. Fruin—H. T. Colenbrander, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland*, 1901, blz. 68 vlg. 1.

beemden der gemeente en gaven aan deze streken het karakter van een landbouwende gemeente in opkomst. Op de hoeven van hun goederen woonden hun pachters en arbeiders, die tevens op het kasteel, in den hof en op de jacht den heer hun diensten hadden aan te bieden. Die vestiging geschiedde vooral in het feodale tijdperk onzer geschiedenis.

Een tweede bevolkingsgroep droeg tot de dorps- en gehuchtenvorming nog meer bij. Immers vanuit Breda naar Turnhout, Antwerpen, Tilburg en verschillende kerkelijke centra, op de voorgaande schetskaartjes duidelijk aangegeven, liepen wegen, aanvankelijk binnen- en landwegen, waaraan de huizen van de wordende dorpen zich rijden of waarlangs gehuchten ontstonden: Ginneken—Galder; Ginneken—Ulvenhout; Ginneken—Bavel. Daar zetten zich de minder aanzienlijke dorpelingen neer, die een ambacht uitoefenden, nering dreven en vooral zij, die een klein, gemengd landbouwbedrijf exploiteerden, door steeds meer schrale zandgronden in cultuur te brengen.

§ 2. *Gemeentetype.*

Dit proces van wording en ontwikkeling der gemeente te Ginneken en Bavel, waarop in volgende bladzijden nog wel met tal van details commentaar zal worden geleverd, zette zich in de 17de—19de eeuw regelmatig voort, terwijl een derde factor in deze periode de uitbreiding der bevolkingsgroepen nog vermeerderde en daaraan een bijzonder cachet gaf. Reeds in 1744, dus nog vóór het midden der 18de eeuw, schreef Thomas Ernst van Goor in zijn „Beschrijving der Stadt en Lande van Breda”: „Ginneken is een zeer vermakelyck Dorp, gelegen aan den Markstroom, omtrent een half uur ten Zuiden van Breda, van waar men derwaarts gaat langs een breede Straatweg aan wederzyde met olme en lindeboomen beplant”. Die reputatie dankte de gemeente ook toen reeds in hoofdzaak aan haar bosschen en het is die natuurlijke bebossching en nog veel meer de wetenschappelijke boschbouw der laatste halve eeuw geweest, die de dorpsagglomeraties in de gemeente uitbreidden, het dorp naar de stad deden groeien en daardoor vooral Ginneken maakten tot een centrum van toeristenverkeer en pensionwezen.

Het dient herhaald te worden, dat dit proces van wording en ontwikkeling der gemeentekernen na de Middeleeuwen eigen-

lijk pas teekening kreeg en eigenlijk in de 17de eeuw voor eenige dorpen en gehuchten in deze gemeente pas een aanvang nam. Naast de drie oude kernen, waarvan Bavel¹⁾ en Ulvenhout²⁾ de oudste en Ginneken³⁾ de jongste was, ontstonden nu nieuwe nederzettingen. Voorts kan men uit den loop dier ontwikkeling en den gang der gebeurtenissen veilig vaststellen, dat het economische zwaartepunt in de gemeente zich gedurende de 15de en 16de eeuw verplaatste naar het Noorden, zulks onder invloed van het zich sterk uitbreidende Breda, waarvan echter ook de gevolgen in militair opzicht niet konden uitblijven. Maar juist daardoor werd Ginneken het middelpunt der oude „heerlijkheid” Ulvenhout, terwijl de „heerlijkheid” Bavel in-

¹⁾ De etymologie der namen van deze dorpen biedt aan deze bewering steun. Voorzoover daarop al niet reeds in voorgaande hoofdstukken de aandacht is gevestigd, moge het volgende zulks nog verduidelijken: *Bavel*: Anno 1173 *Bavele* (acte op perkament in: Archief der abdij van Postel; *Nomina Geographica Neerlandica*, II, 22 [1892]; *Bavelo* (brief 1299); *Verhandelingen Prov. Genootsch. v. Kunsten en Wetenschappen in N. Brabant*, waarin *Bavelo* wordt verklaard als het lo (bosch, begroeide of beboschte vlakte) v. d. H. Bavo, Baef of Baef; vgl. ook *Bamis*, 1 Oct. feest ter eere v. d. H. Bavo; de parochiekerk van Bavel was echter aan de H. Brigitta gewijd.

²⁾ *Ulvenhout*, ook *Ulvenschot*, zou afgeleid zijn van *Wulvenhout* = *Wolvenhout*, bosch waar zich de wolven schuil hielden; vgl. *Wolfslaar*, daarbij gelegen; *laar* = lage grond, broek, geest en donk. Vgl. het Vlaamsche rijmpje:

„Eckaart speekaart ulvenhout
Is er iemand wel zoo stout
van te zeggen dat ik liege?
'k Durve wetten (wedden) om 'n vaan
dat er twintig streepkes staan”.

Ulven = *elven* of *wulven*, liever het laatste? doch in 't Vlaamsch ook *wulvenhout* naast *wulgenhout* = *wilgenhout*, alsmede *wulvekloefen* = *wilgenhouten* blokken of klompen.

³⁾ *Tenslotte Ginneken* volgens Cuypers van Velthoven van *gijn*, *ghijn*, *gein* = doorwaadbare plaats, gang, heirbaan (over de Mark) naar het Zuiden en Westen, òf bij Boeimeer, Leike, Duivelsbrug òf meer naar 't Zuiden. Vgl. *Verdam, Mnl. Wdb.* i. v. *genge*, *genke* = gang, loopbaan. De oude schrijfwijze: *Gynneke*, 't *Ginneke(n)* wijst ook hierop en J. R. W. Sinninghe (*Noord-Brabantsch Sagenboek*, 142) schrijft, echter zonder nader bewijs: *Ginneken* beteekent klein bruggetje.

kromp of beter gezegd, zich oploste ¹⁾ en de beide oudste nederzettingen haar naam aan de jongere overdroegen: het ging een tijd om de prioriteit tusschen Ulvenhout en Ginneken, totdat het laatste dorp aan de spits kwam, politiek en economisch. Ginneken aan de landwegen van Breda naar Turnhout, Antwerpen en Tilburg, aan de samenvloeiing van Mark en Lei, op vruchtbaarder grond gelegen dan Ulvenhout en Bavel, had reeds daardoor een voorsprong en voorts waren de omstandigheden dit dorp gunstig.

§ 3. *Dorpstype.*

Het primaire criterium ter bepaling van het *dorpstype* is volgens de jongste onderzoekingen van Demangeon ²⁾ niet de meer of minder sterke agglomeratie van de woningen in het dorp, de meer of minder dichte bebouwing, de huistypen, de bedrijfstypen binnen de agglomeratie zelf, doch wel voornamelijk de ligging van den cultuurgrond en daarmee samenhangend het soort of de aard der bedrijfstypen binnen den dorpskring. Daardoor krijgt men in hoofdzaak twee dorpstypen: geconcentreerde en verspreide nederzettingen, waarvan een nadere classificatie innig samenhangt met den aard van den bodem, waarop de nederzetting verrees, ten onzent komdorpen op de klei, eschdorpen langs de Drentsche riviértjes, gesloten Hausfendörfer en Platzdörfer in Noord-Duitschland, dijkdorpen langs onze groote rivieren, wegdorpen in de zuidelijke gewesten

¹⁾ Als zoodanig heeft Bavel ook een eigen wapen gehad: een veld van zilver met een koe van keel (rood).

²⁾ A. Demangeon, *La géographie de l'habitat rural*, in: *Annales de Géographie*. Voor Duitschland en zijn dorpstypen een grondig samenvattend beeld bij: O. Schlüter, *Deutsches Siedlungswesen*, in: *Hoop's Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, I, 402—439; voor Engeland bij: H. Peake, *The English village*, 1920; voor Frankrijk: A. Demangeon, *l'Habitat rural en France*, in: *Annales de Géographie*, 1920; voor België: M. A. Lefèvre, *l'Habitat rural en Belgique*, 1926; voor Nederland: H. Blink, *Studiën over nederzettingen in Nederland*, in: *Tijdschrift v. h. Kon. Ned. Aardr. Genootschap*, 1901, 1902, 1904. Vooral in de laatste 20 jaar zijn ook in het *Tijdschrift v. Economische Geographie* diverse studiën van sociaal-geografen als Dr. H. J. Keuning e.a. verschenen, die het pionierswerk van Prof. Blink aanvulden en verbeterden.

van Nederland, veenkoloniedorpen in de hoogveenstreken, rond-dorpen in Zuid-Limburg, straatdorpen, verspreide hoeven en terpdorpen in Friesland.

Deze classificatie of liever haar kenmerken, toegepast op de dorpen en buurtschappen van de door ons beschreven gemeente, verschaft het volgende beeld in verband met het ontstaan en den ontwikkelingsgang er van. De oudste gedeelten van de nederzettingen in de gemeente Ginneken en Bavel vertoonen duidelijk de sporen van de Waldhufendörfer in de gerooide boschgebieden van Duitschland, Frankrijk en België, een verspreide bewoningsvorm, waarin de hoeven onregelmatig langs en van den weg af geplaatst zijn, zooveel mogelijk in samenhang met de in cultuur gebrachte gronden, welke den bewoners tot bestaansmiddel dienden. Maar dit type bleef voor deze streken niet als in Silezië, Oden en Zwarte Woud, Slowakije, Pays de Caux (Normandië) enz. zuiver bewaard, doordat een tweede type, dat der weg-, streek- en dijkdorpen zich er a.h.w. mee assimileerde. Misschien nog juister dat, hetwelk Demangeon zoo juist typeerde als: villages à champs contigus, de Deutsche Reihendörfer, dorpen, links en rechts van den weg, een straat, met afwisselend hoeven en burger- met arbeiderswoningen en winkels er tusschen door, waarvan alleen de hoeven het onmiddellijke contact met het daarbij behoorende land bewaren, een bewijs dus van landelijke kolonisatie.

Ook die landerijen liggen bij dat type in een lange strook, ten deele langs de Mark, weinig verkaveld in achter elkaar gelegen perceelen tot aan de grens van den gecultiveerden grond en bosch of heide. Dat zijn in hun zuiverste type de Marschhufendörfer, doch in verschillende Noordbrabantsche gemeenten, ook in Ginneken en Bavel, loopt dat type over in de oudere Waldhufendörfer. In het dorp Ginneken spreekt dit onderscheid het duidelijkst, doordat de oudere kern uit de Middeleeuwen a.h.w. verscholen gaat in den jongeren uitbouw van het doelbewuste weg- en streektype langs een van te voren vastgestelde rooilijn, zoowel uit aesthetisch oogpunt noodzakelijk als terwille van de verkeerseischen. Toch kreeg het geheel daardoor een schilderachtig aanzien door de telkens onderbroken rechte of gebogen lijn. Door het toenemen van den cultuurgrond is het dorp a.h.w. op natuurlijke wijze „uiteengevallen”.

Daarmee valt samen het *huizentype*; het dorp werd hier een

agglomeratie van tamelijk ordeloos — niet wanordelijk! — door elkaar gebouwde boerenwoningen van het gesloten en enkelvoudige type, dat woning en bedrijfsruimten onder één dak samenbracht: schuur, stal en woonhuis in één verband, met kleinere schuren en een bakhuis op het erf. Ook in de verspreide nederzettingen dezer gemeente, de gehuchten, ha-meaux, Weilers, is de verspreide bewoning, in cultuur gebrachte landen, zoowel bouw- als weiland, tusschen heidevelden en beboschte gedeelten, karakteristiek, waartusschen de onregelmatig geplaatste kleine landhoeven en boerenwoningen tusschen het geboomte schilderachtig aandoen. Doordat in den jongsten tijd hoe langer hoe meer bouwgrond voor de warmoezerij en fruitteelt werd bestemd, als zijnde meer rendabel, heeft het hiervoor geschetste karakter van de nederzettingen in de gemeente Ginneken en Bavel vooral in de 19de en 20ste eeuw wel groote veranderingen ondergaan, doch het oudste beeld is er nog duidelijk in te onderkennen.

§ 4. *Bestuursinrichting en verhouding tot de Baronnen van Breda.*

In de vestbrieven der 15de en 16de eeuw is doorgaans sprake van schepenen *in Ginneken*, terwijl in de 17de en 18de eeuw de geijkte formule luidde: schout, schepenen (en) gezworenen *in de heerlijkheid Ginneken* (en Bavel), zoodat er toen voor de heerlijkheid Ulvenhout noch Bavel plaats meer was of reden bestond. Het karakter dezer heerlijkheid Ginneken en Bavel bestond natuurlijk meer in naam dan in feite, want feitelijk was de geheele Baronie van Breda een gesloten, onverdeelde, hooge of prinselijke heerlijkheid, waarvan de Prins van Oranje als Baron van Breda de heerlijke rechten en hooge jurisdictie bij uitsluiting bezat en waarvan Ginneken, Bavel en Ulvenhout z.g. vrije dorpen of „vrijheden” waren. Zelfs kan er volgens den gangbaren term uit het verleden niet eens sprake zijn van een zg. lage heerlijkheid Ginneken, en toch heeft deze benaming zich minstens twee eeuwen gehandhaafd. Tot goed begrip daarvan is het dus noodig ook de staatsrechtelijke positie van Ginneken binnen die van de Bredasche Baronie tijdens de Republiek in enkele woorden te schetsen.

De Baronie van Breda is altijd een der aanzienlijkste en

voordeeligste der prinselijke heerlijkheden in Brabant geweest. Hoewel de meerderheid der bevolking de R.K. kerk trouw bleef, was de groep der Hervormden een aanzienlijke minderheid en de verhouding der beide gezindten was er tijdens de regeering van Frederik Hendrik en na den dood van diens minder verdraagzamen zoon Willem II goed en in menig opzicht vrij wat gunstiger dan in andere deelen der Generaliteitslanden, dank zij de soepele en tegemoetkomende houding der Prinsen van Oranje¹⁾. Doordat stad en lande van Breda tijdens den 80-jarigen oorlog viermaal van meester verwisseld hadden, leed deze prinselijke heerlijkheid en vooral de stad zelf meer dan eenige andere vesting aan de frontieren der Republiek. De jaren 1581, 1590, 1625 en 1637 waren wreede en bloedige jaren in haar geschiedenis, maar ook in die der aangrenzende dorpen als Ginneken, waar de belegeraars bij herhaling hun voornaamste kwartieren en uitvalsposten hadden. De ingezetenen van stad en lande van Breda, hoewel grootendeels R. Katholiek, hadden zich van meet af tegen Spanje en de Spanjaarden gekeerd en bleven het Huis van Oranje hou en trouw. De voornaamste ambtenaren en alle regeeringsleden, zoowel in de Baronie als in de stad, werden door den Prins als baron en heer benoemd of aangewezen. Zelfs waren de geconfiskeerde kerkelijke goederen hem toegewezen, die door het z.g. geestelijke kantoor te Breda geadministreerd werden. Ook overigens bezat hij er tal van heerlijke rechten en een groot deel van den grond. Hij benoemde in de dorpen schout, schepenen en gezworenen of liet dit door zijn stadhouder doen, evenals het beroepen van predikanten en het benoemen van schoolmeesters, kosters en organisten door of namens hem geschiedde.

De Prins werd als baron vertegenwoordigd door een drossaard voor de burgerlijke zaken en door een gouverneur, tevens commandant der vesting Breda, voor militaire aangelegenheden. Doorgaans waren beiden voorname edellieden, wier

¹⁾ Zie daarover meer in details mijn: *Hoofdtrekken uit de geschiedenis der Ned. Herv. Gemeente te Fijnaart-Heiningen, 1587—1937 (1937)*; *Gedenkboek der Ned. Herv. gemeente te Ginneken vanaf de 16de eeuw tot heden*, Breda 1940, en het in den loop van 1941 verschijnende boek: *De Prinsen van Oranje en de wording der Hervormde gemeenten in West-Brabant, 1570—1650*.

functies ook konden worden overgedragen op een substituut, vooral die van den drossaard. De drossaard was ook voor de landelijke gemeenten de eerste aanwezende, presideerde de Bredasche schepenbank, die als hoofdbank en rechtbank van appèl voor de dorpsgerechten fungeerde, vervulde het schoutambt te Breda en droeg aan den baron jaarlijks de nominatie voor ter benoeming van twee burgemeesters en acht schepenen. Met dezen bestuurdde hij de stad, terwijl het college van tien raden wel van advies diende doch weinig had in te brengen. Ook fungeerde de drossaard als kolonel-commandant van de Bredasche schutterij, een burgerwacht van die dagen, welke om beurten de wacht in de stad betrok. Het was daarom van belang, dat de dorpsgerechten en besturen met dezen in zijn soort oppermachtigen bestuursambtenaar op goeden voet stonden en daarom zonden zij hem, om zijn medewerking te krijgen voor de bevordering hunner plaatselijke belangen, menig geschenk of douceurtje, dat wij thans onder de „steekpenningen” en dergelijke kwalijk verworven „ambtsgelden” zouden rekenen.

Want zij kwamen geregeld met hem in contact op de landsvergaderingen, samenkomsten van de dorpsbesturen en de stedelijke regeering voor de geheele Baronie. Het was een landdag, zooals ook de vier kwartieren der Meierij van 's-Hertogenbosch dien kenden, waarheen de dorpen der geheele Baronie hun deputaten afvaardigden, om over gemeenschappelijke zaken, vooral de nimmer afgedane en telkens weer opgerakelde repartitie der belastingen, onder leiding van den drossaard te beraadslagen. Ook in sommige waterschapskwesties had hij met de ingelanden in dit deel van West-Brabant zeggingschap, zoodat de keuze van zijn persoon voor de besturen der landelijke gemeenten in de Baronie een zaak van groot gewicht was; immers de benoemde werd min of meer de nieuwe toezichthouder op de gedragingen, besluiten en de uitvoering daarvan door schout, schepenen en gezworenen van Ginneken en Bavel, alsmede van de zustergemeenten.

Ook in economisch opzicht kon hij er veel toe bijdragen, vooral door de afhankelijke verhouding der plattelandsgemeenten tot Breda, om de gemeentebesturen op het platteland der Baronie terecht te wijzen, dan wel voort te helpen. Dit wordt te eerder begrepen, als men bedenkt, dat de Baronie voor een groot deel bestond uit dorre, zandige heidevlakten, nog weinig

gecultiveerd, terwijl slechts enkele streken meer welvarend waren, o.m. het zg. kwartier van Oosterhout. De producten, welke die schrale bodem opbracht, moesten voor een groot deel hun afzetgebied vinden op de markten en in de winkels van Breda, want deze stad dreef behalve voor eigen behoeften nog heel wat handel, vooral doorvoerhandel tusschen Holland en de Spaansche Nederlanden, aangezien het van de zee afgesloten Antwerpen alleen langs de landwegen te bereiken was. Die moesten dan echter ook goed onderhouden worden en vandaar de zorg van Breda om via Ginneken contact te onderhouden met Antwerpen en de zuidoostelijke Maasstreken, waarheen de landwegen nog goedkooper waren dan de zwaar belaste waterweg. En hoe gunstiger de tarieven voor dezen transitohandel van Breda waren, waarin de drossaard ook een belangrijk woordje had mee te spreken, des te beter en gunstiger was de afzet der voortbrengselen van hun land voor de inwoners van Ginneken en omstreken.

§ 5. *Landsvergaderingen.*

De landsvergaderingen der Baronie werden krachtens art. 2 van het Nader Reglement door den drossaard van Breda uitgeschreven en de meeste gemeenten van de Baronie zonden er haar schout, twee schepenen en den secretaris heen, om aan de beraadslagingen deel te nemen, welke doorgaans handelden over hetgeen de heer der Baronie geliefde voor wet te declareeren en wat de afzonderlijke heerlijkheden of gemeenten daartegen voor bezwaren of eigen wenschen hadden in te brengen¹⁾. De besluiten werden bij meerderheid van stemmen genomen en uit diverse bescheiden blijkt, dat de gemeenten onderling door haar schouten, schepenen en secretarissen dikwijls vooraf ruggespraak hielden, ook dat eventueel door hen ingediende voorstellen, klachten, reclames enz. aan de besturen van zustergemeenten eenige dagen vóór het houden der landsvergaderingen werden kenbaar gemaakt. Ook de drossaard moest voor nader on-

¹⁾ Zie Nader Reglement, Ordre en Ampliatie op het stuk van de Politie en Finantie in de Baronie van Breda, IV Capittel. Van het houden der gemeene Landtsvergaderingen; (Gemeente-Archief Ginneken, 1680).

derzoek vóór de vergadering een exemplaar van deze stukken ontvangen, om ze tijdig te kunnen onderzoeken en ze van zijn prae-advies te voorzien. Convoceerde hij de leden ter vergadering op een bepaalden datum, dan moesten zij óf hun plaatsvervangers op tijd aanwezig zijn en zich niet absenteeren. De drossaard of de griffier van het college besprak na afloop der vergaderingen met den Prins hetgeen besproken en besloten was, waarna deze er al dan niet zijn fiat aan schonk.

Van niet minder gewicht was de beteekenis der verhouding van Ginneken en Bavel tot Breda in militair opzicht door de belangrijke strategische positie dezer stad als frontiervesting en het daardoor ontstane oorlogsleed, dat maar al te dikwijls over de gemeente en haar inwoners kwam. Dat worde door de volgende feiten in een helder licht gesteld.

Het dorpsbeeld van Ginneken en Bavel zoowel als het platte-landskarakter van de heerlijkheid van dezen naam werd namelijk reeds in de 16de eeuw mede voor een groot deel beheerscht door den militairen en politieken status van de vesting Breda. Werd deze stad belegerd, overrompeld en veroverd, dan onder-vond geheel de Baronie daarvan den terugslag. Inzonderheid de naastgelegen dorpen Ginneken, Princenhage en Teteringen met hun bevolking leden daaronder vaak even erg als de stad en haar inwoners. Beter dan door een lange redeneering kunnen we dat ten aanzien van Ginneken, Bavel en omliggende gehuchten bewijzen door de hieronder volgende feiten te laten spreken.

§ 6. *Militaire gevolgen van de nauwe betrekkingen tusschen Ginneken en Breda. Oorlogsleed.*

Al gaan we in dit tweede deel in den regel niet verder terug dan de 16e eeuw, dan is er nog stof te over om te bewijzen dat ook voor Ginneken en Bavel juist door de ups and downs van de vesting Breda in militair en economisch opzicht tijden van bloei en voorspoed steeds weer werden gevolgd door perioden van achteruitgang en inzinking, economisch, sociaal en cultureel. Reeds in den aanvang dier eeuw, kort na 1512, toen door den landmeter Meerten Thonijsz. van Ooltjensplaat de eerste ontwerpen waren gemaakt voor den aanleg van Breda's nieuwe vestingwerken onder opperste leiding van den Heer en Baron Graaf Hendrik III van Nassau, overvielen de Gelderschen niet alleen

de stad maar nog veel erger het land, de Baronie van Breda, met zulke noodlottige gevolgen, dat een deel er van aan „coelen wert geleyt”, gelijk een oude kroniekschrijver getuigt, waaronder ook een deel der dorpen Ginneken, Bavel en de gehuchten Strijbeek, Galder en Heusdenhout.

De namen Ginneken-straat en Ginneken-poort¹⁾ te Breda, de laatste tegelijk met de nieuwe vestingwerken der stad gebouwd in 1538, kwamen in dien tijd ook in zwang ten bewijze, dat de heirweg van uit de stad naar het dorp van dien naam voor passeerende reizigers en het vervoer van goederen het eerst op Ginneken was gericht²⁾. Doch de rooverijen en plunderingen der Gelderschen bracht menig transport op dien weg in gevaar en ook de bewoners van alleenstaande hoeven in deze streken hadden in ernstige mate onder hun brandschatting en andere geweldenarijen te lijden.

Nog veel kritieker werd de toestand voor Ginneken en omliggende bewoonde centra, toen de Spanjaarden onder Alva de Nederlanden kwamen bezetten en ook Breda sedert het begin van 1568 onder bevel van den Leuvenschen edelman Pieter van Quaderebbe Italiaansche ruiterbenden binnen zijn muren kreeg. Werklieden en boeren werden uit Ginneken, Princenhage en Teteringen ontboden, om aan de wallen der stad te werken en het stadsbestuur keerde aan elken arbeider een daggeld van 7½ stuiver uit. Het kwam een tiental jaren later zelfs zóó ver, dat ook de inwoners der dorpen rondom Breda aan het onderhoud der vestingwerken moesten betalen, een verplichting die tot in de 18de eeuw de dorpelingen der Baronie is opgelegd geworden, gelijk uit vele posten van militaire bescheiden blijkt. In 1578 moesten namelijk op advies van Monsieur Leon de Futere, Ingenieur der fortificatiën, die te Breda, Bergen op Zoom en Geertruidenberg op last van den Prins van Oranje de vestingwerken moest reorganiseeren, ingevolge waarvan te Breda twee

¹⁾ Veel later ook de naam Ginneke(n)-weg, nl. in de tweede helft der 17de eeuw. „Ghynnekenspoorte” (1542) in een brief van René de Chalon uit Utrecht aan burgemeesteren enz. van Breda. De bewoners van de Bosch- en Ginnekenstraten moesten jaarlijks 100 gulden elk aan belasting betalen voor de nieuwe vestingwerken van Breda onder Graaf Hendrik III van Nassau (1483—1538).

²⁾ Ook de naam Ginneken-brug ontstond eerst later en wel bij den aanleg er van ter plaatse, waar in de 16de eeuw de Eindpoort of Lombardpoort te Breda werd gebouwd.

nieuwe bastions moesten worden aangelegd en wel het Mauritiusbolwerk tusschen het blokhuis bij de Akkerstraat en de Ginnekenpoort, en het bolwerk in de Donk, de omliggende dorpen daartoe 1200 gulden opbrengen, waarvan Ginneken 260 gulden, „in respecte van heure meubelen ende have ende van hen, die goede neringen, ambachten ende anders syn doende”.

Reeds toen gold dus het bekende spreekwoord: als het op de stad regent, drupt het op het dorp, maar meest ten aanzien van de uitgaven en niet wat de inkomsten betrof! In Breda redeneerde men reeds toen aldus: niet alleen de inwoners van de stad hebben belang bij een goed verdedigingssysteem en in uitstekenden staat verkeerende fortificatiewerken, doch ook zij, die in de dorpen rondom Breda wonen, als deelende in die bescherming; dus moesten zij ook hun aandeel in de kosten bijdragen! We zullen nog nader zien, of deze redeneering voor het vervolg der geschiedenis wel opging en dus logische argumenten bevatte, dan wel of eer het tegengestelde het geval was. Als men er maar even aan denkt, dat nog vóór de furie van Haultepenne in 1581 op last van den Prins van Oranje de dorpsklokken van Ginneken, Bavel, Princenhage, Teteringen en die van andere dorpen der Baronie werden opgevorderd voor den aanmaak van vuurmonden en dat al die dorpsklokken naar Antwerpen werden getransporteerd, om er met verlof van den Prins stukken voor de artillerie van te gieten, dan begrijpt men wel, dat ook Ginneken reeds in de 16de eeuw ruim zijn deel heeft bijgedragen aan de verdediging van de stad Breda, doch dat niettemin zijn inwoners „open lagen” voor den binnenvallenden vijand en dat van bescherming door de vesting Breda wel niet veel terecht kwam.

Ook bij de belegeringen, welke Breda in 1590 en 1625 had te doorstaan, en vooral de gevolgen daarvan, toen de vijand na de verovering de stad weer trachtte te heroveren, had Ginneken evenals Bavel en Ulvenhout zeer veel te lijden, in 1591 vooral door strooptochten, waardoor de handel en zelfs landbouw en veeteelt geheel vervielen, waartegen een expres door den gouverneur Héraugière opgerichte compagnie soldaten zelfs niets, althans weinig vermocht uit te richten. Als men denkt aan de samenstelling der legers in die dagen, waarvan de beroepssoldaten vaak uit het schuim der natie waren gerecruteerd, behoeft zulks niet te verwonderen, evenmin dat zelfs manschap-

pen uit de eigen bezetting aan die strooperijen en plundertochten in den omtrek meehielpen.

Een omstandigheid, waaronder inzonderheid Ginneken verder nog veel te lijden heeft gehad bij de opvolgende belegeringen van Breda, was ook gelegen in het feit, dat de rivier de Mark zoowel boven als beneden de vesting op geringen afstand van de stad gemakkelijk door de belegeraars was te overtrekken en te bezetten, waardoor aan beide kanten de toevoer van levensmiddelen en krijgsbehoeften kon worden afgesneden, terwijl de vijand bovendien in de uitgestrekte bosschen bij de stad het hout kon vinden voor de uitvoering der belegeringswerken en de grond in den omtrek der stad, en wel speciaal naar den kant van Ginneken, zich uitstekend leende voor den aanleg van verschansingen.

Het meest heeft vooral Ginneken, maar ook de aangrenzende dorpen in de heerlijkheid, te lijden gehad bij het beleg, dat Breda van 25 Juli 1624 tot 5 Juni 1625 van de zijde der Spanjaarden had te verduren en waardoor zelfs de parochiekerk en een deel van het dorp in de asch werden gelegd. Den 27 Augustus 1624 bezette Medina met een deel der Spaansche krijgsmacht vanuit Gilze het dorp Ginneken. Die krijgsmacht bestond uit tien compagnieën ruitery en 4000 man infanterie. Evenzoo werd Terheijden bezet, waardoor Breda reeds van de rivierzijde werd afgesloten. In de nabijheid van Ginneken vielen eveneens de eerste schermutselingen voor tijdens dit beleg, toen de belegerden hun artillerie gebruikten en uit zeven vuurmonden den vijand beschoten, om daarna een uitval te ondernemen, echter zonder resultaat. Een paar dagen later kwam Spinola zelf te Ginneken, om vanaf den toren der parochiekerk (thans de Ned. Herv. kerk) de verschillende kwartieren rondom de stad aan te wijzen, welke door zijn troepen moesten worden bezet. Onmiddellijk begon men nu met het aanleggen van een circumvallatie-linie bij Heusdenhout, den IJpelaar, Ginneken en tusschen Mark en Aa, tot welke werkzaamheden ook weer de landlieden uit deze streken werden geprest. De schorsmolen bij het Leike, destijds als „op de Leye” aangeduid, werd versterkt en daarbij ter bescherming van de arbeiders drie redouten aangelegd. Eveneens werd de stelling bij de Duivelsbrug in staat van verdediging gebracht. Ook waren er verschillende boeren en andere landlieden uit Ginneken en omstreken, die met hun

gezin en have binnen Breda trokken, om op die wijze te ontkomen aan de afpersingen en daarop vaak gevolgde mishandelingen door de ruwe Spaansche en Italiaansche huursoldaten. Dit bleek later echter in 't geheel geen voordeel te zijn voor de belegerden, want deze gasten van de vesting consumeerden meer dan ze inbrachten ¹⁾).

Voorts werd, om vrij schootsveld te krijgen over het terrein rondom de vesting, een aantal huizen onder het behoor der dorpen Ginneken en Princenhage, welke te dicht bij de belegeringswerken stonden, afgebroken of verbrand, evenals verschillende boschjes en geboomte. Ook werd door middel van de groote sluis bij de Ginneken-poort, welke destijds twee overwelfde openingen had ter wijdte van 19 voet, het water in de Mark en Aa opgestopt, waardoor veel landerijen tusschen Breda en Ginneken werden geïnundeerd. De vloed op deze rivier deed zich toen nog tot Hoogstraten gevoelen; de stroom was bevaarbaar voor schepen van 45 bij 10 voet en de verzandingen en bochten, welke er later ingekomen zijn en de rivier aanmerkelijk hebben vernauwd, bestonden destijds nog in zeer geringe mate, zoodat nog in 1816 een schip, geladen met 4 à 5000 kan bier, tot aan de Meerselsche dreef de Mark kon opvaren. Het verhang van de Mark was in evenredigheid even sterk in verhouding van 0.36 M. op de 1000 M., overeenkomende met dat van de Maas bij Roermond, waardoor het mogelijk was, dat de tamelijk sterke stroomsnelheid gebruikt kon worden als beweegkracht voor water-, olie- en schorsmolens, zooals die bij Meersel, in 1637 gebouwd, die te Hoogstraten, in 1673 opgetrokken, en die onder Strijbeek, in 1667 gebouwd voor rekening van den Prins van Oranje.

Ofschoon de prinsen Maurits en Frederik Hendrik een poging tot ontzet van de vesting Breda ondernamen, welke echter geenerlei succes opleverde, en waardoor Spinola alleen genoodzaakt werd tijdelijk zijn hoofdkwartier te Ginneken te verlaten, werd dit met de andere posten in de bezettingslinie duchtig ver-

¹⁾ Of zooals Hugo schreef in een zijner uitgaven:car ces gens-là ont des estomachs et des dents, qui détruisent beaucoup de bien". Le père Hugo, Le siège de la ville de Bréda, conquise par les armes du roi Philippe IV et par la valeur du marquis Spinola (1625), traduit par de Chifflet. Antwerpiae, 1631.

sterkt. Wel werd het kwartier van Ginneken niet als die te Terheiden, Teteringhen en Princenhage omringd door gesloten liniën, doch de batterij van Ginneken was de grootste van de vier en met negen groote stukken bewapend. De belegerden deden af en toe uitvallen naar dezen kant, doch het gelukte hun niet den vijand uit zijn duchtig versterkte kwartieren te verdrijven. Vooral uit de batterij van Ginneken werd de belegerde veste met artillerievuur beschoten, doch zonder veel succes; slechts honger, ziekte en uitputting zouden den dapperen gouverneur Justinus van Nassau tot overgave der stad noodzaken. Dat kon ook niet worden verhinderd door de kriegslist van Prins Maurits, die door een spion, Martin Adelaer geheeten, de oude parochiekerk van Ginneken, door den vijand tot magazijn ingericht, in brand liet steken ¹⁾. De Spanjaarden verloren hierdoor wel duizenden hectoliters broodkoren en ander nuttig voedsel voor mensch en dier, doch het ontsteken van het naast de kerk gelegen kruitmagazijn, waarin ook een groote hoeveelheid kriegsbehoeften was opgeslagen, mislukte, aangezien Spinola nog bijtijds door onderschepte brieven van dit voornemen was onderricht geworden. Was de uitvoering van het plan geslaagd, dan zou het voor de belegeraars noodlottig zijn geweest, want er was reeds groot gebrek aan geld, in verband waarmee zelfs de koninklijke domeinen verpand moesten worden, om de troepen geregeld van soldij te kunnen voorzien. Eindelijk, op 5 Juni 1625, trok het garnizoen van de vesting na een eervolle overgave uit met slaande trom en vliegende vaandels, door Spinola met diep respect en groote eerbewijzen overladen voor zulk een langdurige en kranige verdediging.

Het Spaansche kamp te Ginneken werd nu spoedig opgebroken en weldra kreeg het dorp weer zijn gewone aanzien. Maar nogmaals zou het de volle zwaarte en last van den belegeringsoorlog rondom Breda gevoelen, toen de groote Stedendwinger Frederik Hendrik twaalf jaren later zijn succesvolle poging ondernam, om de erfenis van zijn vader terug te winnen. Gedurende de jaren 1625—'37 had ook Ginneken ruimschoots geleden onder de strooptochten, die de vaak miltzieke en slecht betaalde Spaansche soldaten vanuit Breda in den omtrek onder-

¹⁾ Zie over dit wapenfeit onder de bijlagen eenige bijzonderheden in Duitschen en Franschen tekst. Nr. 2 en 3.

namen en de daartegen geuite klachten en protesten der landelijke autoriteiten waren door de Spaansche bevelhebbers zonder meer ter zijde gelegd. En nu kwam een nieuwe belegering de moeilijkheden voor de dorpsbewoners nog verergeren. Ook ditmaal kwam het nu Staatsche leger vanuit het zuiden naar Breda oprukken, daar Frederik Hendrik eerst van plan was geweest om Duinkerken te belegeren. Op het vernemen eener tijding, dat de Spanjaarden ter plaatse een landing van het met de vloot overgebrachte leger zouden kunnen beletten, veranderde de Prins eensklaps van plan en bracht onverwacht zijn troepen via Bergen op Zoom en Roosendaal voor Breda. Op 25 Juli 1637 kwam de Prins aan op de heide van Ginneken, terwijl zijn neef Hendrik Casimir I, stadhouder van Friesland, even onverwacht te Oosterhout verscheen en zijn leger over de beide kwartieren van Teteringen en Terheijden verdeelde. Daardoor werd Ginneken opnieuw terrein van den oorlog, als gevolg van de belegering en aanvalswerken.

Thans behoeften niet allerwege bouwhoeven en lusthoven afgebroken en verbrand, geboomte en beplantingen geveld en vernietigd te worden, om vrij uitzicht over het terrein tusschen Ginneken en Breda te verkrijgen, want de roof- en vernielzucht der Spanjaarden had de berooide en uitgeschudde landelijke bevolking wel voldoende verhinderd, om aan den opbouw en het herstel der bebouwing en bebossching van den omtrek der stad te werken. De Spaansche soldaten namen straffeloos weg wat hun goeddacht, daarbij het voorbeeld volgende van hun superieuren als de ingenieurs François Cornelissen, Michiel Peeters en Gille Couwan, die ook zonder schadevergoeding te Ginneken, Princenhage en Teteringen kwamen halen, wat ze voor de verdediging der stad, de verbetering en het onderhoud der vestingwerken meenden noodig te hebben. Men kan dus nagaan, dat het terrein voor de Bredasche vestingwerken tusschen de stad en Ginneken in het tijdvak 1625—'37 vrijwel niet bebouwd en beplant zal geworden zijn.

Toen Frederik Hendrik Breda in 1637 had uitgekozen als object voor zijn militaire operaties, werd Ginneken nog meer dan tijdens het beleg door Spinola ingeschakeld in de belegeringslinie. Had deze hier zijn hoofdkwartier genomen, ook Frederik koos daarvoor Ginneken uit en wel het prinselijk kasteel Bouvigne of Boeverijen aan den linkeroever der Mark.

Dit was in 1609 door Keermans, raadsheer van Philips Willem, prins van Oranje, opgetrokken op de overblijfsels van een oud adellijk slot(?) of van een hoeve en in 1614 door dien Prins aangekocht (zie hierna hfst. X), waarna het bijna twee eeuwen lang eigendom bleef van de Heeren van Breda. Omgeven door een breede en toen nog diepe gracht, werd het aangemerkt als een steunpunt van den rechtervleugel der stelling tegen de rivier en ook om die reden koos Frederik Hendrik het uit als tijdelijke woning voor de gedelegeerden der Staten, die als gedeputeerden te velde het beleg bijwoonden, terwijl hij zelf zijn intrek nam in de boerderij achter Bouvigne, tot hoofdkwartier ingericht. Andere strategische punten in deze belegeringslinie rondom Ginneken waren nog *Heusdenhout*, de *Molengracht*, de *Zandbergen*, de *Bovenmark* en de hooge landstreek *tusschen het Mastbosch en de stad*. Op de Bovenmark was een groot turfschip verankerd, gebruikt om er een brug over te slaan, zóó breed, dat er 12 tot 15 paarden in het front overheen konden. Aan de oostzijde der rivier, in het dorp Ginneken zelf, lagen twee Waalsche regimenten onder de bevelen van Brederode en Solms, met nog een regiment van Graaf Johan Maurits van Nassau, die het door zijn vertrek naar Brazilië in 1636 niet meer commandeerde. Tusschen de Zandbergen en de Molengracht lagen de stellingen van den generaal der ruitery Statenbroek. Het geheele korps onder de rechtstreeksche bevelen van den Prins en zijn onderbevelhebbers bezette den weg van Hoogstraten en de hooge landstreek tusschen het Mastbosch en de stad. De Mark bij Bouvigne werd evenals de Aa ter hoogte van de schans Papenmuts afgedamd, waardoor de lage landen en moerassen boven de stad ter diepte van 4 à 5 voet onder water werden gezet „welck water voor de retranschementen lach als een zee”. Voorts werden nog in den nacht van 31 Juli 1637 door den kwartiermeester-generaal Perceval met 150 Engelsche en 150 Fransche sappeurs halverwege tusschen Ginneken en Breda bij den watermolen „op de Leije” een kleine redoute en een lunet opgeworpen, ten einde den vijand te beletten om naar dezen kant uitvallen te doen. Daarmede zijn de voornaamste belegeringswerken van 1637 in en rondom Ginneken in hoofdzaak beschreven of aangeduid.

De hoofdaanval werd ook bij dezen aanval op Breda geleid van de zijde van Ginneken, waarbij de Spaansche verdediger zijn geschut wel in stelling bracht tegen de overgangen, maar

het maken daarvan niet kon verhinderen. In den weg naar Ginneken werden in September 1637 nog coupures gemaakt en een elftal huizen bij de Ginnekenpoort, het bastion Ginneken genoemd, weggebroken, welke huizen eerst in 1645 door het stedelijk bestuur werden vergoed met 6500 gulden. Doch al deze en andere maatregelen konden niet verhinderen, dat de bevelhebber der vesting, Gouverneur Fourdin, na een dappere verdediging van 52 dagen, vooral als gevolg van Frederik Hendrik's ingenieuze loopgraventactiek moest capituleeren. Den 11 October 1637 trok de bezetting over Heusdenhout met krijgseer uit naar Mechelen en was Breda dus weer Staatsch geworden en Frederik Hendrik in het bezit gekomen van zijn erve der vaders.

In de laatste jaren van den strijd tegen Spanje viel er in militair opzicht te Breda anders weinig van beteekenis voor dan dat de troepen, tot het vaste garnizoen der stad behoorende, thans beter werden gehuisvest, namelijk in barakken en wachthuizen, terwijl het ondernemen van strooptochten en afpersingen van buitenlieden in de dorpen van de Baronie met strenge straffen bedreigd en daardoor allengs belet werd. Daardoor werd het leven in de dorpen Ginneken en Bavel, alsmede in de daaronder ressorteerende gehuchten langzamerhand weer normaal, hoewel af en toe wel op zich zelf staande gevallen van brandschatting en plundering door doortrekkende soldaten voorkwamen.

Dat werd weer veel erger, toen ons land in 1672 in een viervoudigen oorlog werd gewikkeld met Engeland, Frankrijk, Munster en Keulen, waardoor Breda wel niet rechtstreeks werd bedreigd, doch wyl zijn garnizoen, behalve uit eenige compagnieën schutterij thans bestond uit 900 man Spaansche hulptroupen, onder commando van den Prins de Vaudemont, die de krijgstucht niet te stevig handhaafde, ondervonden de inwoners der Baronie weer veel last van deze troupen. Niet alleen de Bredasche burgerij klaagde over de haar door de soldaten aangedane kwellingen, doch ook de inwoners van de Baroniedorpen, inzonderheid die van Ginneken en Terheijden, hadden weer veel te lijden van de bandelooze troupen militairen en meester Hans, toen de scherprechter in de stad, kreeg druk werk met zijn niet te hoog betaalden arbeid van pijnigen en straffen. Ook de Fransche troupen, die in 1673 voor 's-Hertogenbosch en Crèvecoeur

lagen, ondernamen van tijd tot tijd strooptochten door het Brabantsche platteland, om te Oosterhout, Teteringen en Ginneken brandschattingen te heffen, doch toen zij door de ritmeesters Frederik van Nassau en Otto graaf van Styrum, die van Breda met hun cavalerie er op uittrokken, werden aangevallen en verslagen, hield deze plaag voor de dorpelingen op.

Dat Ginneken zoowel als Bavel en omstreken wel in het nieuwe plan van inundatiën, die de stadhouder koning Willem III noodig achtte voor Breda, werd opgenomen, blijkt o.m. uit de kaart van Bavel en de halve stad Breda in één linie van defensie, welke de landmeter Christoffel Verhof in opdracht van den Prins of den magistraat der stad in 1678 heeft ontworpen en in teekening gebracht. Voorts werd er uit het Mast- en Ulvenhoutsche bosch in de jaren 1677—'80 veel hout gekapt, om dat te gebruiken voor de vestingwerken der stad. In 1682 werden de Zandbergen voor Heusdenhout vergraven en verreden ten behoeve van de nieuwe fortificatiën, welke toen waarschijnlijk onder leiding van den ingenieur Vleugels en onder rechtstreeksch toezicht van den Gouverneur van Breda, Johan Thebault van Weibnom, werden uitgevoerd en voltooid. Behalve de militairen vonden ook veel buitenlieden als arbeiders bij den aanleg dezer vestingwerken gedurende jaren een geregeld emplooi. Ook bij het beplanten der in 1683 grootendeels voltooide fortificaties werden veel zaailingen en stekken uit de bosschen rondom Ginneken en Ulvenhout gebruikt, waaraan gedurende negen jaar ongeveer 2000 gulden werd ten koste gelegd. Ook voor den verbouw van het kasteel op last van den Prins, waarmee men in 1690 onder leiding van architect Roman begon en welke restauratie jaren duurde, werd een deel van het benoodigde timmerhout uit de bosschen van Ginneken, Ulvenhout en Chaam gehaald. Met dezen belangrijken vredesarbeid eindigt vrijwel de geschiedenis der militaire werken van de vesting Breda, in haar verhouding tot de economische en sociale geschiedenis der Baroniedorpen, inzonderheid voor Ginneken en Heusdenhout van zooveel belang, dat wij voor onze dorpshistorie meenden hierbij wat nader te moeten stilstaan.

Dat wil echter niet zeggen, dat ook op ander terrein de gevolgen van den oorlog in en om Breda zich voor Ginneken en omgeving niet hadden doen gevoelen. De boeren en andere landlieden hadden te lijden van de inundaties, de boschbouw

werd verwaarloosd als gevolg van den roof van opgaand hout, de veiligheid in de dorpen en gehuchten der heerlijkheid Ginneken was vaak dermate in gevaar, dat in de oorlogsjaren vaste wachten in de dorpen werden gestationneerd, die bij wijze van voorzorg des nachts de dorpelingen moesten beschermen tegen aanranding en brandstichting door muitzieke, doortrekkende troepen. Ook de verplichte levering van paarden, karren, schoppen, houweelen en dgl. voor oorlogsdoeleinden, de contributies, geheven door den vijand, zijn telkens terugkeerende schadepos-ten in de dorpsrekeningen van Ginneken en Bavel in de 17de eeuw, die het budget keer op keer uit het evenwicht brachten en dan verhooging der lasten van de weinig kapitaalkrachtige dorpelingen vergden.

In de 18de eeuw was dat in mindere mate het geval, doordat toen Breda, tot dusverre een aparte grensvesting en frontierstad, nu een schakel werd in de rij van versterkingen en inundatiestellingen, welke de zuidelijke grenzen van den staat moesten beschermen tegen de invallen der Franschen. Daaronder heeft de gemeente Ginneken en Bavel eveneens ernstig geleden, zoowel tengevolge van het onder water zetten van de beemden op haar grondgebied als door de contributies, door vijandelijke legers afgeëischt, de zg. Fransche contributies. En in niet mindere mate door de troepen van bondgenoot en vijand, welke het gebied der gemeente doortrokken, requisities eischten, inkwartiering maakten en in 't algemeen de bevolking op nog zwaardere lasten brachten, als behoorende tot de oorlogszône. Hierover wordt in de volgende hoofdstukken wel meer meegedeeld, waar de economische toestand der ingezetenen ter sprake komt. Want zoowel in de periode van den Spaanschen Successie-oorlog (1702—'13) als tijdens den Oostenrijkschen Successie-oorlog (1740—'48) werden de lage polderlanden rondom de stad onder water gezet, in verband waarmee de eigenaren wel vrijdom van lasten kregen, een enkele maal zelfs schadevergoeding, doch deze woog niet op tegen het derven der inkomsten door de huurders en gebruikers der landen gedurende vele jaren. Vooral de beemden langs Mark en Aa of Weerijis werden door de inundaties vaak voor jaren onbruikbaar en improductief. Voeg daarbij de vernieling rondom de stad en tusschen Breda en Ginneken, het rooien van geboomte, beplantingen, veldgewassen op het grondgebied van Ginneken, dit alles voor strategische doel-

einden, gelijk in 1747 wederom geschiedde, en men kan zich eenigermate een voorstelling maken van de enorme schade, welke de bevolking van Ginneken e.o. leed door den oorlog, waarin Breda als een der defensiestellingen langs de Zuiderfrontieren altijd het eerst werd betrokken.

Dat bleef ook nog zoo in den zg. Franschen tijd en de jaren, welke daaraan vooraf gingen, toen Breda in 1793 opnieuw werd belegerd als gevolg van de oorlogsverklaring van Frankrijk aan den koning van Groot-Brittannië en den Prins-Erfstadhouder der Republiek van de Vereenigde Nederlanden. Dit is wel een der smadelijkste nederlagen van een sterke, maar allerm minst kloekmoedig verdedigde vesting in het Brabantsche land geworden, toen de Graaf van Bylandt de stad aan de Franschen overgaf en dezen in Februari van genoemd jaar reeds hun zg. vrijheidsboomen konden planten te Hoogstraten, Meersel en Ginneken, dus nog twee jaren eerder dan overal in den lande om dit nieuwe symbool der vrijheid werd gedanst!

§ 7. *Verhouding van Ginneken en Bavel tot de zustergemeenten in de Baronie, blijkende uit grensscheiding en grensschillen.*

De grenzen onzer gemeenten in het verleden werden dikwijls niet nauwkeurig aangegeven, hetgeen voor het plaatselijk of gemeentelijk georiënteerde belastingwezen vaak allerlei conflicten meebracht. Nog in de 19de eeuw moesten schout en wethouders, na 1824 burgemeesters en raadsleden, vaak ieder bij toerbeurt bij de grenspalen en andere limietaanwijzingen van hun gemeenten langs gaan, om te onderzoeken, of alles nog in orde was, de palen niet verplaatst waren of dat er op andere wijze onregelmatigheden gepleegd waren. Klachten over deze en dergelijke aangelegenheden vonden meestal haar oorsprong in een onbewust of opzettelijk abuis van den belastinggaarder of in een misstelling in het verpondingkohier, bijvoorbeeld dat deze of gene akker, zelfs een aantal perceelen en panden ten onrechte in de kohieren waren opgenomen, terwijl ze in die van de naastliggende gemeente behoorden.

Op die wijze heeft de gemeente Ginneken en Bavel menig grensgeschil, om niet te zeggen grensincident met de naburige gemeenten gehad, dat steeds in der minne is opgelost gewor-

den, doch waarover eveneens riemen papier zijn volgeschreven en waardoor heel wat instanties werden bewogen, om het recht voor een der beide partijen boven de aanspraken van de andere te stellen.

Van twee der procedures, waarin men trouwens de historische voorloopster der 20ste eeuwse annexatie-geschillen kan terugvinden, een grensgeschil tusschen Ginneken en Teteringen over eenige perceelen belastbare gronden onder de Molengracht, en een van wat jongeren datum tusschen Ginneken en Prinsenhage over de juiste grenzen van en de afbakening in het Mastbosch zullen we hier verder eenige bijzonderheden meedeelen, aangezien ze niet alleen een duidelijk beeld geven van de dorps- en gemeentepolitiek in de 17de eeuw, doch tevens omdat ze den lezer een helder inzicht geven in de dorpshuishouding en ten aanzien van den omvang der gemeente Ginneken en Bavel in genoemde eeuw.

Juist tot de Molengracht als grensstreek tusschen de heerlijkheid Ginneken en het ten deele bij Breda geïncorporeerde Teteringen bepaalde zich eeuwen lang de „pael- en limietscheydinge” tusschen het „steedsche” Breda met Teteringen inclus en het „dorpsche” Ginneken ¹⁾. Dáár culmineerden ook ruim drie eeuwen na 1280, — het jaar waarin op St. Servaasdag Heer Arnoud van Leuven en zijn gemalin Elisabeth, vrouwe van Breda, „alle de gemeene gronden onder Emelenberg en *Ijpelaer tot de Molengracht* en het Verdebosch toe” aan de poorters van Breda in eigendom schonk —, de twisten over wat van Teteringen, gesteund door Breda, en wat van Ginneken was. En toen ging het er vooral om: wie zal de belastingpenningen van dit betwiste grensgebied innen: Teteringen met Breda of Ginneken?

Het geschil werd ditmaal voor den Raad van Brabant en vervolgens in de Raad- en Rekenkamer van Zijne Excellentie, Prins Maurits en nog later in die van Zijne Hoogheid, Prins Frederik Hendrik, als de elkander opvolgende Heeren en Baronnen van Breda beslecht, terwijl reeds in dienzelfden tijd zoowel als later dergelijke grensgeschillen tusschen Ginneken en Gilze over betwiste akkers op Lijndonk en tusschen Ginneken en Chaam over de paal- en limietscheiding onder Honsdonk

¹⁾ Nr. 78 Gemeente-Archief van Ginneken: Rescriptie voor de regeerders van Teteringen, rescribenten tegens Wethouders des dorps van Ginneken, supplianten.

bij onderling overleg werden bijgelegd. Tusschen Ginneken en Teteringen werden de procedures echter gerekent over een periode van langer dan een kwarteeuw en toen de eindbeslissing ten gunste van Ginneken was gevallen, werd van de zijde der tegenpartij gewacht op een geschikte gelegenheid, om een nieuwe procedure aanhangig te maken en zoo bleef men in dien tijd dikwijls aan het kibbelen en protesteeren, alles om de contributies oftewel belastingpenningen, in casu om die van de bewoners aan de Molengracht. Aangezien over dit geschil in tegenstelling met de meeste andere kwesties van dien raad een tamelijk volledig dossier van stukken in het Gemeente-Archief is bewaard, zullen we ter illustratie van dit soort grensgeschillen, waarin de gemeente Ginneken oudtijds is betrokken geworden, daarbij even uitvoeriger stilstaan.

De oorzaak van het geschil tusschen Ginneken en Teteringen annex Breda — of, zooals het in de stukken heet: „de quaestie ende geschil, geresen aengaende de paelscheydinge ende lemiten tusschen de heerlyckheydt van Gynneken ende de stad Breda” — komt in het kort hierop neer. Er waren zekere landerijen op de grens van Ginneken en Teteringen, grenzende aan de „Meulengraft”, dus wat thans de Molengracht heet, gelegen op het grondgebied der heerlijkheid Ginneken, althans sinds onheugelijke tijden ressorteerende onder de jurisdictie van dit dorp, waarvan Teteringen echter sedert het begin der 17de eeuw de contributiën hief. Daarover was reeds in de jaren 1618 en '19 een proces gevoerd, dat beëindigd was met de arbitrale uitspraak, dat de belastingpenningen door Teteringen ten onrechte waren geïnd, eensdeels door een gerezen misverstand, anderdeels doordat een juiste grensafbakening tusschen beider gebied niet duidelijk was aangebracht of door militaire werken waarschijnlijk was weggenomen geworden.

In verband daarmee werd goedgevonden, dat de geïnde contributies tot en met 1613 aan Teteringen ten goede zouden komen, doch dat vanaf 1614 Ginneken in zijn oude rechten ten volle zou worden hersteld en de sinds dat jaar door Teteringen abusievelijk geïnde gelden in de kas der tegenpartij moesten worden teruggestort. Daarmede was dus tevens de rechtmatige aanspraak van Ginneken in hoogste instantie erkend en gesanctionneerd geworden.

Doch al was men dus op deze wettige wijze en op last van

hooger hand in den jare 1619 tot overeenstemming gekomen, het bestuur van Teteringen, gerugsteund door dat van Breda, ging er volgens de vroede vaderen van Ginneken toch mee door, om ook na 1619 contributies van het betwiste gebied te heffen, ja erger nog, „hoe langer hoe meer diversche parchelen van beemden, onder die van Ginneken behorende, aen haer soeckende te trecken”. Van de zijde van Teteringen voerde men echter tegen deze aanklacht aan, dat de betwiste grensgebieden, waarover kwestie was gerezen, al lang vóór 1619 en ook daarna „in haere boecken sijn gestelt geweest ende (dat zij) daer van de contributie hebben ontvangen, gelijk mette voorseyde boecken kan gethoont werden”. In hoeverre die oude grondbelastingkohieren echter op deugdelijke bescheiden en verworven of geschonken rechten berustten, verzuimden zij er bij te vertellen, evenzeer dat het gewijsde van de laatste scheidsrechtelijke uitspraak anno 1619 onherroepelijk was geworden.

Hoezeer dit geschil en vooral de nieuwe argumenteering van Teteringen thans wederom de gemoederen der betrokken partijen in beroering brachten, nieuwe requesten en protesten uitlokten, blijkt uit de repliek van de zijde van Ginneken. De schepenen dezer heerlijkheid hadden namelijk in hun request, eigenlijk meer een protest-nota, uiteengezet, (dat vóór 6 November 1647), toen dit stuk ter fine van repliek in handen van het Teteringsche bestuur was gesteld door de Raden van Zijne Hoogheid Prins Frederik Hendrik, dat het geschil reeds ter beslechting was ingediend bij den Raad van Brabant, die op zijn beurt met een advies ten gunste van Ginneken de afdoening er van in handen had gesteld van de Raden van Zijne Excellentie, destijds Prins Maurits. Deze in de desbetreffende aangelegenheid competent geoordeelde rechters hadden verklaard als eenig vonnis en onherroepelijke uitspraak d.d. 9 September 1619 „dat die van Teteringen ende Molengraft soudent genieten de contributie vande Landen, daer quaestie om was totten jare 1613 incluis ende die van Ginneken 't jaer 1614 daeraenvolgende ende daernaer sonder tegenseggen”, welke uitspraak zoowel Ginneken als Teteringen met Breda had beloofd in waarde en van kracht te zullen houden. Het bewijs van die verklaring in een authentieke copie werd mede bij de stukken overgelegd.

Verwacht mocht nu dus worden, dat Ginneken sindsdien in

het onverkorte recht van deze toezegging werd gelaten, doch al spoedig begon men te Teteringen weer de belasting te innen in het kwartier der Molengracht op grond van de betwiste aanslagen volgens de oude kohieren. Ginneken eischte onmiddellijk die onrechtmatig geheven belastinggelden op, Teteringen weigerde daaraan gevolg te geven en vond steun in zijn verzet bij Breda, dit op grond van het feit, dat de kom van Teteringen daarmee zoowel kerkelijk als wereldlijk, dit laatste vooral ten aanzien van de jurisdictie, één geheel vormde, „of vande voors. schepenen van Breda, onder de welcke die van Teteringen ende Molengraft zijn ressorteerende”.

De acte van den Prins van Oranje als Baron van Breda d.d. 9 September 1619 met in de marge het fraaie wapen van dien vorst, was dan ook geteekend op 15 September d.v. in Breda en wel „int Moriaens hooft”, een bekende herberg daar ter stede, destijds door Melchior Bolckmans geëxploiteerd. De ondertekenaars van dit document waren voor Ginneken — hier volgen hun namen ten bewijze, dat deze notabelen van de heerlijkheid Ginneken reeds toen allen een geslachts- of familienaam voerden, die bovendien hier ter plaatse thans nog voortleeft —: Michiel vanden Eynde, schout; Mr. Geert van Berckel, Jan Janss. Peeters, Adriaen Roeloff Schel(le)kens, Laureys Huybrecht Schraeuwen, allen schepenen van Ginneken; Jan Laureys(sen), Jan Jacobs Hendrickx, Jacob Graumans, Joost Jan Gerrits(en), Anthonio Janssen Halderbroecx, Hendrick Claes Lenaerts vander Avoirt, Andries Cornelis Meeuwen, allen bijzitters of gezworenen; Cornelis Laureys Nys, burgemeester en P. van Berckel, secretaris.

Vanwege het bestuur van Teteringen teekenden de overeenkomst slechts Jan Janss. Adriaenssen van Ghilse, Willem Willem Gerritsen en Adriaen Jacobs de Jonge als „gezworens”, dus slechts drie personen, die dan ook geen voltallig dorpsbestuur vormden. Trouwens Teteringen wordt in het onderhavige geval uitdrukkelijk „gehucht” genoemd, waarvan de plaatselijke vertegenwoordigers met die van de Molengracht, „de Lovensdijck ende de Santberch, sijnde alle ghehuchten, sorterende onder de jurisdictie van de stad Breda”, dus in deze stad hun recht moesten halen en daaraan eveneens politiek en kerkelijk waren ondergeschikt gesteld. Het waren dan ook in feite en in rechten de Burgemeesteren en Schepenen van Breda, die met het be-

stuur der heerlijkheid Ginneken het accord sloten en die geteekend hadden voor bekrachtiging van wat de gezworenen der vier genoemde gehuchten door hun subscriptie hadden beloofd te zullen nakomen. Die bekrachtiging geschiedde bij afzonderlijke acte te Breda in de schepenkamer op 4 Juni 1620. Dat waren zoowat de voornaamste documenten, welke bewijskracht hadden en voor deze zaak bewijsmateriaal leverden.

Het waren dan ook deze Bredasche autoriteiten, welke het bestuur der heerlijkheid Ginneken in eerste instantie verantwoordelijk stelde, toen de Teteringers na 1620 opnieuw probeerden in strijd met het accord, grondbelasting te innen in het betwiste grensgebied der „Meulengraft” en daartoe opnieuw petitie richtten tot den Raad van State en den Raad en Rekenkamer van den Prins van Oranje. Dat laatste geschiedde echter vooral en met te meer aandrang na het verscheiden van Prins Frederik Hendrik in 1647, toen de nog jonge en onervaren Prins Willem II zijn vader ook in de kwaliteit van Heer en Baron van Breda was opgevolgd. Ook toen troffen echter de pogingen der verzetslieden niet het gewenschte doel, doch het verslag van die herhaalde actie en de daarvoor gevolgde procedure met haar negatief resultaat zal ik hier verder laten rusten, te meer omdat de desbetreffende documenten geen nieuwe gezichtspunten opleveren voor de annexatie-perikelen en grenskwesties van dien tijd.

Intusschen bewijzen deze, mede blijkens het voorgaande, wel ondubbelzinnig, dat de annexatie-kwesties van het heden wel degelijk belichting verdienen uit het verleden, ook al houdt men daarbij in het oog, dat het historisch karakter en de zakelijke motieven ervan sterk uiteen loopen. Maar naast die sterk sprekende verschillen is er vaak ook een verrassend opvallende overeenkomst. Daarbij vooral deze opmerking, dat vele dier kwesties feitelijk voortspruiten uit het eeuwenoude antagonisme tusschen platteland en stad, tusschen dorp of dorpsche heerlijkheid en tusschen stad of zich als stad ontwikkelend bevolkingscentrum, waartusschen de stille, meer economische dan politieke strijd gericht was op behoud van eigen rechten, eigen sfeer, eigen peripherie, zelfhandhaving en zelfbeschikking, omdat beider terrein een onderscheiden karakter en aparte belangen in zich droeg, ook al weer het gevolg van een uiteenlopende historische ontwikkeling, welke door totale samensmelting haar bij-

zonder en eigendommelijk karakter verliest. Dat springt te meer in het oog in de eeuwen, welke achter ons liggen, bijvoorbeeld in den tijd der Republiek, toen het gedecentraliseerde bestuursapparaat die afzonderlijke positie van stad en dorp accentueerde en er zelfs haar sanctie aan verleende, niet het minst in de Generaliteitslanden, ook dus in de Baronie van Breda.

Een grenskwestie van geheel anderen aard deed zich tusschen 1667 en '72 voor, toen Ginneken en Princenhage verschil kregen over paalscheiding en limiet langs den zoom van het Mastbosch. Hier betrof het geen fiscale kwestie, doch een geschil over eigendomsrecht, doordat zoowel inwoners van Princenhage als van Ginneken in het bosch en de daartoe behorende heidevelden hout kwamen sprokkelen, plaggen en turf steken, strooisel en heide verzamelen, totdat eerst die van Princenhage en vervolgens ook die van Ginneken aanzegging kregen, om bosch en heidevelden te verlaten. Beide partijen maakten er echter aanspraak op recht daartoe te hebben, totdat boschwachter Huybrecht Wijtman Montens van den rentmeester der prinselijke bosschen, Verelst, deze order ontving, hier curiositatis causa even te citeeren: „Wij en connen die van Ginneken niet wel verbieden, datse int bosch geen hout en souden haelen, ter wijle het Mastbosch vande *gemeente* ¹⁾ Ginneken is ingegraven ende die van Ginneken sijn nu genoch ontriefte, om datse daer nu geen torff connen steecken noch heijde ende stroijsel meyden ²⁾ ende van daer haelen”. Toen dan ook in 1624, nog vóór de belegering der stad Breda door Spinola, eenige landlieden van Overa onder Princenhage bij den Buijsterakker over het spoor of de Antwerpsche baan, welke toen op de grensscheiding, als weg geprojecteerd, tusschen beide heerlijkheden liep, turf hadden gestoken en die mee naar huis zouden nemen, werd deze op last van den schout van Ginneken, Michiel van den Eijnden, opgevorderd, weggehaald „ende gebracht int dorp tot Ginneken voors”.

Het bewijsmateriaal, om dat eigendomsrecht voor Ginneken in 1672 nog eens vast te leggen, werd verkregen uit een aantal getuigenverklaringen, afgelegd voor de schepenbank te Breda ten overstaan van den stadhouder der Baronie Bernagie. Deze

¹⁾ Een der weinige gevallen, waarin reeds omstreeks het midden der 17de eeuw wordt gesproken van *gemeente* Ginneken.

²⁾ Maaien.

verklaringen geven niet alleen een aantal feitelijke getuigenissen met betrekking tot den juridischen kant der zaak, doch ook behelzen zij tal van bijzonderheden over de situatie ter plaatse in dien tijd, over het Mastbosch zelf en het gebruik, dat er van gemaakt werd en dus over de geschiedenis van het grondgebied van Ginneken, redenen waarom ik er hier enkele gegevens uit wensch te vermelden ¹⁾).

Uit de eerste verklaring, afgelegd door Hendrik Adriaenssen van Huysen en Jan Peeter Roovers, beiden wonende te Rijsbergen en resp. 69 en 71 jaar, blijkt dan, dat zij uit eigen herinnering en door het getuigenis van andere oude lieden wisten, dat de grens tusschen Ginneken en Princenhage van ouds steeds was aangegeven door de oude heerbaan, komende van Meersel over Durnout ²⁾ langs de westzijde van den Buijsterakker en zoo verder nevens de gracht aan den westkant van het Mastbosch, welke gracht en heerbaan bij vergrooting van het bosch ingegraven waren, gelijk de oude sporen, toen reeds met boomgewas overdekt, nog duidelijk aanwezen. Het was dus een deel van de oude Postbaan, thans nog de grens vormende tusschen Ginneken en Rijsbergen over de Galdersche heide, terwijl die weg naar het Noorden en Westen verder zich voortzette via het huis van den boschwachter, „soo door Boeymer ³⁾ als Ginneken naer Breda”, dus overeenkomstig de huidige gemeentegrenzen. Met deze verklaring werden tevens valsche getuigenissen, door anderen gegeven, als zouden de grenzen van Princenhage meer Zuidoostelijk gelegen zijn, voldoende weerlegd en zij is gedagteekend op 18 October 1667.

De tweede verklaring werd afgelegd door den hiervoor reeds genoemden Anthonis Wijtman op 25 Februari 1667, toen deze getuige bijna 64 jaar was. Hij wist zich nog goed te herinneren, „dat sijnen vader als hoevenaer ⁴⁾ int jaer 1609 ende daer naer

¹⁾ Dossier van attestaties over de pael- ofte limietscheiding in het Mastbosch, door de gemeente Ginneken overgeleverd aan den stadhouder der Baronie van Breda, om de selve beneffens den Heer Rentmeester Zuerius te visiteren ende te examineren, als daer toe geauthoriseert van Zijne Hoochheyt (Prins Willem III, stadhouder van Holland, Zeeland enz. en Baron van Breda). Gem.-Arch. Ginneken nr. 107.

²⁾ Ook Deurnout en Deurnhout geschreven.

³⁾ Boeimeer, in de gemeente Princenhage.

⁴⁾ Landbouwer, pachter of zetbaas op de heeren-hoeve.

verscheyde jaeren achter den anderen opde *cleyne hoeve van Boeverije* ¹⁾, *toecomende Sijne Hoocheijt*, heeft gewoont"; dat hij, de getuige, zoowel op die hoeve als elders bij het Mastbosch onder Ginneken had gewoond en van zijn vader en andere betrouwbare, bejaarde lieden meermalen had vernomen, dat „de limiet ende paelscheydinge aen het Mastbos tusschen Ginneken ende de Hage ²⁾ is geweest ende soude alsnu noch sijn op seeckere oude heerbaen, die bij de vendwagens ³⁾, *comende deur Ginneken ende rijdende naer Antwerpen*, wierde bereden ende gepasseert, welcke oude heirbaan was loopende neffens den gracht aende west sijde vant Mastbosch ende latende aende west sijde van de selve baen leggen seecker erff, genaemt *Peeter Paters steken* ⁴⁾, met verscheyde andere heijvelden". Die heerbaan of oudste weg tusschen Breda en Antwerpen liep dus over Ginneken naar de Galdersche heide als Oude Postbaan en vandaar in de richting Meersel via Hoogstraten naar de Scheldestad. Montens wees er ook nog op, dat die heerbaan toen al reeds was vergraven door vergrooting van het bosch, maar dat de weg toch nog goed was te onderscheiden „ende dat de selve alnu al noch oogenscheyndelijk can werden gesien ende gekent, terwijle den ouden gracht „die alsdoen aende westsijde vant bosch neffens de baen was loopende, *aldaer al noch is*". Zijn broer Huybrecht Wijtman Montens was als boschwachter in het Mastbosch sedert 1640 werkzaam geweest en had toezicht op het houtsprokkelen, turf- en plaggesteken moeten houden, in verband waarmee aan de inwoners van Ginneken wel maar niet aan die van Princenhage faciliteiten waren verleend. Montens had voorts de oude heerbaan, toen hij nog bij zijn vader onder Bouvigne inwoonde, dikwijls met wagens en karren bereden.

De volgende getuige was Cornelis Adriaenssen, 65 jaar, die zich van zijn jeugd af aan herinnerde, toen hij nog op Boeijsmeer woonde als knecht bij Geraert Corneliss., die daar een boerderijtje had, dat de oude heerbaan de grens was tusschen Ginneken en Princenhage. Hij moest van daar in de buurt de schapen

¹⁾ Bouvigne, het kasteel, met *twee* daarbij behorende boerderijen.

²⁾ Princenhage.

³⁾ Karrelieden, voerlieden en reizende kooplui.

⁴⁾ Gelegen op het gebied der heerlijkheid Princenhage, in de grenszône tusschen P. en Ginneken.

weiden voor zijn baas „ende heeft menichmael met de selve gestout ¹⁾ door de voorseyde oude heirbaen” alsmede op de aangrenzende heidevelden, zoowel die op het grondgebied van Princenhage als van Ginneken. Waar dus nu in deze buurt vruchtbare tuingronden, akkers en weiden zijn, dank zij de ontginning, kunstmest en moderne landbouwcultuur, daar was toen bijna nog alles heide. Langs dezen weg, vertelde Jan Cornelis Adriaenssen verder, was hij ook dikwijls voor zijn patroon „met peert ende karre rijdende naer den meulen van Kaerschot ende dat alsdoen aldaer anders geene baen noch wegh en was”. De molen van Caarschot stond namelijk aan de grens der Galdersche heide en de Breedbroeken, westelijk van de oude Postbaan op het grondgebied van Rijsbergen.

Daarna kwam Wouter Anthonis Meeren, 57 jaar oud, aan het woord. Hij was geboren „op de hoeve van Nieuwenhuyse bijt Mastbosch” en kende deze streken derhalve zeer goed. Zijn vader Anthonis Hendrick Meeren had aldaar altijd gewoond en deze had den zoon steeds goed ingelicht over de situatie. Indien gene in 1667 nog had geleefd, dan zou hij toen 96 of 97 jaar oud zijn geweest en was dus omstreeks 1570 geboren. Van zijn vader en andere bejaarde personen in de buurt had Wouter meermalen vernomen, dat de grens tusschen de gebieden van Ginneken en Princenhage dezelfde was, waarlangs *de venters van Ginneken op Antwerpen* reisden, een bewijs, dat de nering alhier toen evenzeer op deze stad als op Breda was georiënteerd. Ten Westen van de Mastboschgracht lagen eenige heidevelden, vertelde Wouter voorts, ter plaatse waar later ook de bebossching is voortgezet geworden. Daar weidden de schapen, staken de „bouwlieden” plaggen en turf, terwijl de weg wel reeds was ingegraven, doch de oude gracht, „die alsdoen neffens de baen was loopende en *aldaer noch is leggende*”, de demarcatielijn in het oog vallend aangaf.

Een soortgelijk getuigenis gaf ook Huybrecht Jan Lenaerts, oud 63 jaar, doch uit zijn verklaring leert men tevens iets anders. Hij was namelijk „woonende opde hoeve vanden Blaeuwen key ²⁾ onder Teteringe” en had als jonkman tot zijn 20ste jaar

¹⁾ Voortdrijven, weiden en bewaken van vee; vandaar nog Stouwdreef in het Mastbosch; vgl. Mr. J. Hoeuft, Wdb. Bredaasch Taaleigen i. v. stouwen.

²⁾ Deze „Blauwe kei”, een boerenhoeve met plantage en bouwland,

„tot Ulvenhout gewoont ende dagelijcx in ende bij het Mastbosch ommegegaen ende verkeert”. Ook hij had van oude lieden gehoord, dat de heerbaan steeds de grens was geweest tusschen Ginneken en Princenhage, op de westzijde waarvan het „Boswachters huijs, Peeter Paters steken ende eenige ander heydevelden” waren gelegen.

Ook Cornelis Peeter Vlamincx, oud 65 jaar, „inwoonder opde Molengracht onder Teteringen”, gaf een zelfde getuigenis omtrent de ligging der heerbaan en gracht en daardoor van de grensscheiding, terwijl hij bovendien meedeelde, „dat hij mede heeft helpen wercken ofte bier voor de arrebeyderen aenbrengen, die de nieuwe Torffvaert, comende uyt de moeren naer Breda, maeckten, alsdoen altijd de voors. baen mette kar heeft bereden ende dat alsdoen geseght wiert, dat het bosch ende velden, gelegen aende westzijde vande voors. oude baen, was onder *de Hage*, ende de gracht ende bosch, dat aende oost sijde lach, dat tselve was onder *Ginneken*”.

De verklaringen der overige getuigen kwamen met de vorige alle zoodanig overeen, dat we er niet afzonderlijk melding van behoeven te maken, tenzij het enkele nieuwe gegevens betreft. Zoo deelde de Bredasche burger Andries Buysen op 22 Februari 1667 nog mee, „datter een straet, diemen noemden de *Antwerpse baen*, vermits de ventwagens daer langs reeden, heeft geweest, comende van *Boeijmeer*, scheidende het *Haegsche bosch* ende het *Ginnekensche bosch* van malkanderen, ende dese baen, gaende neffens het Ginneken bosch, het boschwachters huys aende westzijde van dese voors. *breede baen*, toebehoorende Peeter Paters inde Hage, ende soo al voorts neffens het *out bosch* tot

waarvan het huis reeds in de 13de eeuw onder dien naam bekend was, werd in 1648 door den majoor-commandant van Breda, Erasmus van Valkenhaan herbouwd, ter nagedachtenis waarvan boven de deur in een blauwen steen staat uitgehouwen:

1648 Den blauwen kei ben ik genaamt,
En voor vierhondert jaar befaamt.
Dog die mij nu weer op doet staan,
Dat is Erasmus Valkenhaan.

Bij de belegering van Breda door Frederik Hendrik in 1637 liet deze veldheer namelijk aan de Molengracht een wapenplaats aanleggen, welke door de belegerden tevergeefs werd aangevallen, waardoor de „Blauwe kei” werd verwoest.

bijna t'enden het bosch, al waer dese baen was affkerende suijt west op na Rijsbergen, *dat dit voors. Mastbosch is van outs bevrijt ende besloten geweest met eener gracht oft wal*, beginnende van het Noorden eijnt van het voors. Ginnekens bos ende loopende oft gelegen aende Oostsijde neffens de voors. Antwerpse baen ende loopt *rontom het voorsz. Mastbosch*".

Deze verklaring maakt er verder melding van of legt er, juist gezegd, den bijzonderen nadruk op, dat er dus twee bosschen aan weerskanten van de heerbaan naar Antwerpen waren te onderscheiden, het Ginnekensbosch en het Haagsche en hij voegde er aan toe, „dat hij de voorsz. bosschen noijt anders als Haegse ende Ginnekens en heeft hooren noemen", ook dat de genoemde weg of Antwerpsche baan toen al grootendeels beboscht was met mastboomen en dat hij van zijn familie en de oude boschwachtersvrouw, „die opt bos woonde", had hooren verluiden, dat het terrein oost van de heerbaan met dezen weg inbegrepen, onder het Ginnekensche ressort behoorde en west daarvan onder Princenhage. Dat verklaarde de namen Ginnekensche en Haagsche bosch, waarvan hij steeds heugenis had gehad, ook „na de konings belegeringe", dus na 1625, terwijl zijn grootmoeder, Maria Buysen die hem destijds had „besteet, om tot Ginneken schole te gaen", deze verklaring bevestigde. Bovendien hadden zijn overgrootvader Cornelis Buysen, zijn grootvader Andries Buysen, zijn oom Gerrit Buysen en vervolgens zijn neef Quirijn Buysen achtereenvolgens als boschwachter in het Mastbosch gewoond en het boschwachtersambt bediend tot het jaar 1624, toen Breda door Spinola was belegerd geworden, van wie hij zijn gegevens voor deze verklaring mede had ontvangen.

Peter Cornelissen van Arendoncq, ook een Ginnekenaar van aver tot aver, bevestigde dit nog met een overeenkomstige verklaring, waaraan echter geen nieuwe gegevens met betrekking tot de situatie kunnen worden ontleend, zoodat we deze hier verder onbesproken kunnen laten. Een verklaring van twee bejaarde inwoners van Galder, nl. Pauwels Adriaen Coremans en Adriaen Cornelis Pauwels Wagemaeckers, de eerste 75 jaar en altijd op Galder gewoond hebbende, werd niet afgelegd voor de schepenbank te Breda, doch voor die van Ginneken op 1 Augustus 1665 ten overstaan van de beide schepenen Adriaen Beens en Jan Lieffmans en is daarom merkwaardig, dat zij den B(u)ijs-terakker onder Ginneken rekende. Ook deelden deze getuigen

mede, „dat vóór de beleegeringe der stadt Breda d'anno 1624 eenige lieden van Overa onder de Hage bij den Bijsteracker (Buysteracker) over het spoor ofte baen eenige torff hadden gesteecken ende dat die bij hen door ordre van wijlen den Heer Schouteth Michiel vanden Eijnden alhier is weghgehaelt ende gebracht int dorp tot Ginneken”.

Het gemeentezegel op deze oorkonde voert twee van de drie sautoirs (schuinkruisjes), welke nog steeds in het wapen der gemeente Ginneken voorkomen, namelijk als schildhouder de staande figuur van den kerkpatroon, den H. Laurentius, halverwege afgebeeld, houdende in de hand een rooster, terwijl hij met de rechter het schild houdt, zijnde dit laatste met een golvende faas, vergezeld van drie schuinkruisjes, twee en een gesteld; het schild beladen met een vrijkwartier met een rooster van vier takken, met den steel omlaag. Het randschrift: sigillum com(m)unitatis in Ginneken (zegel der gemeente Ginneken), bleef ook in het gemeentezegel der 18de eeuw bewaard, doch de schildbedekking was toen een geheel andere, nl. een mannelijke en een vrouwelijke figuur, die oppervlakkig er als helmteekens uitzien, maar inderdaad twee schildhouders voorstellen, nl. de H.H. Laurentius en Brigitta, de laatste als patrones van Bavel, de eerste met een rooster in de hand, de tweede een herdersstaf voerende. Binnen het ovale schild, doorsneden en de bovenste helft gedeeld, komt dan in den heraldisch rechterbovenhoek wel het rooster, doch in den linkerbovenhoek een rund of koe voor, terwijl de ongedeelde benedenhelft wordt ingenomen door drie schuinkruisjes, gesteld 2 en 1, aan de kartouche van het schild zijn bovendien twee druiventrossen ter versiering opgehangen ¹⁾.

Nog andere verklaringen ten overstaan van Jan Gerrit Lieffmans en Joris Jan Willemssen van Gilse, schepenen der heerlijkheid van Ginneken en Bavel, afgelegd door resp. Michiel Matthijss., Jacob Hoeckemans, Hendrick Adriaen Smeijers, die allen reeds vanaf het jaar 1606 bij het Mastbosch onder Ginneken schapen hadden geweid op de heide en in het bosch aldaar,

¹⁾ Deze heraldisch juiste beschrijving van zegel en wapen der gemeente dank ik aan de welwillende voorlichting van Mr. J. P. W. A. Smit, Rijksarchivaris in de provincie Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch.

verder door de oud-schepenen van Ginneken, Cornelis Cornelisz. en Jan Smolders, kwamen met de hierboven meegedeelde in alles overeen, zoodat ze hier hier niet verder vermeld behoeven te worden. Ook Jan Schuermans, koopman en tevens meester timmerman in dienst van Zijne Hoogheid den Prins te Breda, bevestigde door zijn getuigenis de bovenvermelde grensscheiding vanaf Meersel over Deurnout, west van den B(u)ijsteraker, dien ook hij onder Ginneken rekende, voorts over de gracht aan de westzijde van het Mastbosch „ende welcken gracht ende heirbaen bij vergrootinge van tselve bosch over eenige jaren geleden” — vóór 1667 — „ingegraven is”.

Door deze beëdigde verklaringen kwam eens en voorgoed vast te staan, waar het grondgebied der gemeente Ginneken aan de westzijde op de grens van Princenhage eindigde en in den verderen loop der geschiedenis lezen we ook nergens meer van eenig geschil of kwestie over deze grensscheiding.

HOOFDSTUK VII.

DE GEMEENTE EN HAAR BESTUUR. AMBTENAREN IN DIENST DER GEMEENTE, VOORNAMELIJK IN DE 17de EN 18de EEUW.

§ 1. Draggers van het gezag en handhavers van orde en veiligheid. — § 2. Schout, Schepenen en Gezworenen. — § 3. Administratieve organen, waaronder ook: Burgemeester-collecteur. — § 4. Secretaris. — § 5. Vorster. — § 6. Weg- of straatmeester. — § 7. Heidemeesters. — § 8. Pachters der belastingen. — § 9. Ontvangers der Baronie en der gemeente. — § 10. Politie en Justitie. — § 11. Burgerwacht. — § 12. Roode Roede, Bedeljager en Veldwachter. — § 13. Scherprechter (van Breda). — § 14. Het aandeel der gemeente Ginneken in het Tucht-huis van Breda.

§ 1. *Draggers van het gezag en handhavers van orde en veiligheid.*

De politieke, administratieve en justitiële verschuivingen, welke men in het bestuur van alle Nederlandsche gemeenten vanaf de oudste tijden tot heden kan vaststellen, waren niet alleen het gevolg van politieke omwentelingen, doch zijn in hoofdzaak te beschouwen als de noodzakelijke consequenties van een historisch en staatsrechtelijk proces, dat zich nog steeds voortzet. Nu eens trad daarbij het eenhoofdig bewind in een meer absolutistischen vorm van den heer of van den leider op den voorgrond, dan weer was het de volkswil in den democratischen staatsvorm, welke dit proces beheerschte. In de Middeleeuwen berustte het bestuur over de steden bij den van 's heeren of graven wege aangestelden schout en schepenen, die zoowel administratieve als justitiële bevoegdheden bezaten; immers de schout was tegelijk commissaris van politie, welk dualisme nog min of meer voortbestaat in de ambtelijke bevoegd-

heden van den burgemeester als hoofd der gemeente, hoofd der gemeentelijke politie en hulpofficier van justitie. In dit raam der Middeleeuwsche plaatselijke bestuursinstellingen werden de schepenen geacht de burgerij te vertegenwoordigen en de plaatselijke rechtbank te vormen, in verband waarmee hun titel van gezworenen (*jurati*) het accent legde op hun justitieele bevoegdheid. Samen met den schout hadden zij ook het recht keuren te maken, plaatselijke en gemeentelijke verordeningen met bindend, normatief gezag in wettelijk opzicht.

Deze oudste, gemeentelijke bestuursinstelling werd allengs ook ingevoerd voor de plattelandsdistricten met een eigen bestuur en lagere rechtspraak en zoo ontmoetten we reeds in de vroegste bronnen van Ginnekens geschiedenis dit bestuursapparaat van schout en schepenen ¹⁾, waaraan in de 17de eeuw de gezworenen werden toegevoegd, deze laatste term thans niet meer synoniem met schepenen. In verband met deze verschuivingen, welke reeds bij den overgang der Middeleeuwen naar den Nieuwen Tijd in de gemeentelijke instanties van Ginneken en Bavel hebben plaats gevonden, is het noodig thans voor den tijd na 1600 ieders functie en bevoegdheid alsmede die van de ambtenaren, die toen in dienst der gemeente stonden, doch door den heer werden benoemd, nader te omschrijven.

§ 2. *Schout, Schepenen en Gezworenen.*

De schout trad in deze gemeente op als plaatsvervanger van den heer, den Baron van Breda en vereenigde deze functie met het schoutambt van de gemeente Gilze en Rijen. Als *judex* (rechter), dus in justitieelen zin, was hij ondergeschikt aan den drossaard van Breda, hetgeen in allerlei bepalingen naast zijn instructie en eed was vastgelegd ²⁾. Als *praeses* (voorzitter) van de schepenbank trad hij in administratieve functie op bij de samenstelling en uitvoering der plaatselijke of gemeentelijke keuren. Want aan het hoofd der eigenlijke gemeentelijke

¹⁾ O.m. in 15de eeuwsche vestbrieven, waarvan er nog enkele in het Gemeente-Archief bewaard zijn gebleven.

²⁾ Men kan daarover veel gegevens vinden in: Ordonnantie ende Instructie, innehoudende den stijl ende maniere van procederen voor de Hooft ende Leen, midtsgaders de Schepenenbancken der Stadt Breda, 's-Gravenhage 1606, *passim*.

1650.

Afbeelding van het schepenzegel van Ginneken in 1650.
(Naar een teekening van wln. den Heer C. D. Bakker aldaar).

1800.

Afbeelding van het schepenzegel van Ginneken in 1800.
(Naar een teekening van wln. den Heer C. D. Bakker aldaar).

regeering stond niet de schout, doch de schepenen waren haar vertegenwoordigers.

Behalve met de rechtspraak in civiele zaken waren zij in eerste instantie belast met de administratie der gemeente. Hun aantal bedroeg zeven, vijf uit Ginneken en twee uit Bavel. De aanstelling of verkiezing door den heer — in de practijk door den stadhouder van zijn drossaard te Breda —, geschiedde, hoewel niet geregeld, voor een jaar, doch de in functie zijnde schepenen waren herkiesbaar. Ook geschiedde die aanstelling niet op een bepaalden dag of datum, gelijk zulks in Breda wel het geval was; aanvankelijk, namelijk vóór 1590 op „Verloren Maandag” (den Maandag volgende op Driekoningen); sedert de inneming der stad door Prins Maurits in 1590 op 4 Maart; na de verovering van Breda door Spinola in 1625 op 2 Juni en na de inneming der stad door Prins Frederik Hendrik in 1637 op 10 October, de respectievelijke data, dat de stad overging aan een anderen heer. Te Ginneken had de aanstelling doorgaans in de Meimaand plaats, doch niet op een vasten datum.

Naast de schepenen van Ginneken en Bavel fungeerden voorts de tien gezworenen of gemeensmannen, zes voor Ginneken en vier voor Bavel. Zij waren min of meer de financieele specialiteiten, althans zij werden gehoord in het „gerecht” van schout en schepenen, meestal met de beide burgemeesters, als er over gewichtige en vèrstrekkende financieele aangelegenheden in de gemeente of voor de gezamenlijke gemeenten der Baronie een besluit moest worden genomen. Deze gemeensmannen of gezworenen werden als financieele deskundigen en notabelen aanvankelijk gekozen door den Raad en Rekenkamer van den heer te 's-Gravenhage, zulks met advies van den drossaard te Breda, terwijl de beide burgemeesters door de plaatselijke regeering werden aangesteld. Gezamenlijk vormden zij het zg. *corpus* der gemeente, theoretisch voor één jaar, in feite gedurende een aantal jaren.

De toenmalige burgemeesters van Ginneken en Bavel moesten de gemeentegelden beheeren, de belastingen innen èn die van het land (districtsbelastingen) èn die van de gemeente en deze volgens de boeken of kohieren ophalen en verantwoorden. Dw.z. tot 1670, want toen werden zij door ontvangers en pachters vervangen. Na 1671 zijn geen aanstellingen van burgemeesters meer te vinden in het Gemeente-Archief. Voor Ginneken en Ba-

vel, Gilze en Rijen en Dongen kwam toen een gemeenschappelijke ontvanger¹⁾, doch vanaf 1712 werd voortaan een eigen ontvanger voor Ginneken aangesteld „tot meerder nut en profeyt der inwoners”²⁾.

Ter vergelijking plaatsen we hier enkele regeeringsbenoemingen, verdeeld over verschillende jaren en geschied te Ginneken, onder elkaar, waarin men heel wat bekende namen van dorpsnotabelen tegenkomt. Ze zijn ontleend aan de resoluties van schout en schepenen uit de 18de eeuw en die van den raad der gemeente Ginneken en Bavel in de 19de eeuw:

„28 Mei 1701 sijnde den dagh vande veranderinghe der *magistraat* pro anno 1701, soo sijn dese naervolgende door d'heere provisioneel stadhouder Buerstede ingevolge de resp. actens, daer van sijnde, aengesteld omme te dienen voor den voorsz. jare:

Tot schepenen over *Ginneken*:

Hendrick Martens
Adriaen Michiel Deckers
Claes Cornelis van Alphen
Willem van Bael
Joost van den Cauwelaer.

over *Bavel*:

Jan Gerrit Brocx
Dingeman Marten Anssems.

Tot Gesworens over *Ginneken*:

Aert Cornelis Schellekens
Jan Adriaen Stevens
Paulus Lenaert Schellekens
Peter Jochum Claesse
Andries Wouters van Hal
Michiel Janssen van Hoijsdonck.

over *Bavel*:

Leendert vander Diepstraet
Jacobus Martens Verhees

¹⁾ Ampliatie ende Renovatie van de Instructie voor de Ontfangers der Baronnye van Breda, 1686.

²⁾ Handschriftelijke notities van J. Cunen, ter inleiding van diens Inventaris van het Gemeente-Archief van Ginneken c.a. (1933); ex. in ms. Gem.-Archief te Ginneken.

Cornelis vander Heecht
Hendrick Claessen van Beeck.

19 Juni 1820. Verzocht wordt door Ged. Staten van Noord-Brabant „nominatieve opgave van het Bestuur der gemeente Ginneken en Bavel, om ook uit deze plattelandsgemeente de namen van 20 der *notabelste en geschiktste personen* uit de verschillende wijken, gehuchten of uithoeken op te geven”. Daarvan luidde de voordracht aldus:

Heusdenhout: Willem Klaassen, Pieter Leijten.

Kom of dorp (Ginneken): Adriaan Jordens, Antonie Vermeulen, Pieter Otten, Adriaen Eestermans, Cornelis Laurentius Wagemakers.

Overakker: Antonie Bastiaansen.

Ulvenhout met Geersbroek: Franciscus Adriaensen.

Rakens: Cornelis Lambertus van Hooydonk.

Cauwelaar: Cornelis Heestermans.

Notsel: Carel van Dijk.

Strijbeek met Grazen: Marten van Hooydonk.

Galder: Adriaan Adriaans Wagemakers.

Bavel: Christiaan Oomen, Antonie Verhees, Adriaan Mensen, Adriaan Vincenten, Cornelis Jespers, Antonie Oomen.

Uit, maar evenzeer buiten deze nominatie om werd het gemeentebestuur van Ginneken en Bavel per 1 Januari 1821 als volgt samengesteld: L. Beens, schout en voorzitter; 7 raadsleden: Hendrik van der Aa, Franciscus Adriaansen, I. G. Bosmans, Adriaen Eestermans, Johannes Kanters, Joseph Lee-naers, Pieter Princen, benoemd bij besluit van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant van 1 Dec. 1820. Ook de gemeentesecretaris C. Peijpers werd als zoodanig aangesteld door Ged. Staten, terwijl de gemeenteraadsleden in handen van den schout den eed aflegden.

De notulen van den raad werden voortaan namens dit college geteekend door den secretaris.

Toen in 1825 het ambt van schout, in de gemeente al lang geen justitieele functie meer, werd vervangen door dat van burgemeester, werd de heer J. J. Middelaar, bij Kon. Besluit van 28 Mei 1824, No. 101 in de plaats van Mr. L. Beens tot schout benoemd, de *eerste* burgemeester in deze gemeente. Deze benoe-

ming, bij Kon. Besl. van 14 Aug. 1825, No. 133 gedaan, evenals die van C. Peijpers tot secretaris der gemeente, viel samen met de afkondiging van een nieuw reglement op het bestuuren plattelande in deze provincie onder nadere koninklijke goedkeuring en van een besluit van Gedeputeerde Staten der provincie betreffende de vaststelling van het aantal leden der gemeenteraden. In dien van Ginneken en Bavel werden ingevolge deze en volgende bepalingen door Ged. Staten benoemd tot assessoren (wethouders) dezer gemeente Josephus Lenaers en Antonie Oomen, tot leden van den Raad, behalve de beide genoemde assessoren: Johannes Theodorus Josephus van Beek, Franciscus van Poppel, Adriaan Eestermans, Pieter Princen, Hendrik van den Aa en Martien van Hooydonk, in totaal dus acht leden.

§ 3. *Administratieve organen en verdere besturen.*

Voorts blijkt uit het hiervoor aangehaalde handschrift van den heer Cunen nog het volgende over enkele interne aangelegenheden van het bestuurs- en rechtsapparaat der gemeente Ginneken en Bavel, dat een helder samenvattend beeld geeft van wat er voor de dragers van het gezag, de administratieve organen en het gemeentepersoneel in deze Baroniegemeente tijdens de Republiek alzoo viel te verrichten, werkzaamheden en bevoegdheden, dikwijls zeer verschillend van die van het huidige gemeentebestuur en gemeentepersoneel. In volgende bladzijden wordt dit nader verduidelijkt.

De secretaris (vroeger waarschijnlijk één der schepenen), was belast met het schrijfwerk der gemeente. Hij werd aangesteld door den heer.

In Ginneken was de secretaris ook „stockhouder”, d.i. bewaarder der gelden der publieke verkooping, door schepenen gehouden en ook het kosterambt was hier verbonden aan dat van secretaris. Dit laatste lieten de secretarissen waarnemen door een onderkoster, gewoonlijk de schoolmeester.

De schepenen hadden de contentieuse rechtspraak, die ging over civiele gedingen en die collegialiter, d.i. in schepenbank vergaderd, werd uitgeoefend.

Daarnaast stond de vrijwillige rechtspraak, zaken van beheer van goed van weduwen en weezen en insolvente boedels, verder

het geloofwaardig maken van burgerlijke rechtshandelingen, welke taak aan banden was gelegd door een privilege der „vestkamer” der stad Breda. Deze „vestkamer” was bij uitsluiting bevoegd tot alle acten, den grondeigendom betreffende van 7 schepenbanken der Baronie, waaronder Ginneken. Na herhaalde requesten aan den heer is dit privilege in 1717 opgeheven. De vrijwillige rechtspraak geschiedde door twee schepenen, somtijds met den schout.

De zittingen der schepenbank werden gehouden op Vrijdag om de twee weken en liepen, althans in later tijd, volgens het eeuwenjaar. Naast rechterlijke functiën had het schepencollege een taak in wetgeving en bestuur. Zij stelden „keuren”, d.i. strafverordeningen op, maakten reglementen en mochten dorpslasten heffen.

De vergaderingen hiervoor werden gehouden zoo dikwijls dit noodig was. 21 Mei 1730 werd besloten voortaan te vergaderen iederen eersten Maandag der maand. 7 Juli 1736 werd een boete vastgesteld voor de magistraatspersonen, die niet of niet op tijd ter vergadering kwamen. De rechtszittingen der schepenen en hun vergaderingen werden gehouden, oorspronkelijk bij den vorster, die herberg hield aan huis. Later werd daarvoor een kamer gehuurd bij den schout aan huis. Het jaarsalaris der schepenen bedroeg 14 gulden, dat der gezworenen 7 gulden. Bij vergaderingen kregen zij eenige vertering.

6 Januari 1698 werd besloten, dat wegens de te hooge kosten van verteringen door de schepenen voortaan des avonds van denzelfden dag de rekening der verteringen moest worden ingediend en 3 Jan. 1701 werd besloten geen verteringen meer toe te staan, dan alleen op den dag der magistraatsvergadering, op den schouwdag der wegen en waterloopen en op den dag, dat de belastingboeken voor het gemaal werden opgemaakt.

De gemeenterekening werd „geexamineerd en gepresenteerd in de regtkamer te Ginneken, in presentie van den drossaart of diens stadhouder van den Heer te Breda en den schout uit Ginneken, de schepenen en gezworenen van Ginneken en ten aanhooren van eenige ingelanden en van twee dezer gecommitteerden *met open deuren en vensters*”.

De secretarie werd gehouden bij den secretaris aan huis.

In 1792 werd het eerste raadhuis gebouwd, waarbinnen van toen af de recht- en raadkamer en de secretarie waren.

Behalve de reeds genoemde ambtenaren waren er nog de *vorster*, een gerechtsbode der gemeente, vroeger ook met politietoezicht belast, waarvoor later de bedeljagers en de dienaars der *roode roede* kwamen. De *vorster* of dienaar der *groene roede* behield een functie, ongeveer gelijkstaande met die van een tegenwoordigen deurwaarder. De *vorster* werd aangesteld door den Heer der Baronie.

De schepenen hadden ook toezicht op de kerk- en armengoederen. Zij stelden de armmeesters aan, die hun rekenplichtig waren. De kerkmeesters werden aangesteld, vroeger door den pastoor, later door den predikant, steeds uit een voordracht door schepenen opgemaakt. Ook de kerkmeesters waren rekenplichtig aan de schepenen, evenals de kapelmeesters, die benoemd werden als de kerkmeester. Nadat Ds. Theodorus Santvoort in 1720 weigerde nog langer de benoeming van kapelmeester te doen, geschiedde dit door de schepenen.

Ook de benoeming der schoolmeesters werd op voordracht van de schepenen gedaan, doch het kerkbestuur van de Hervormde gemeente te Ginneken en Bavel, inzonderheid de predikant ter plaatse, had daarop grooten invloed ¹⁾.

§ 4. *Secretaris.*

De secretaris der heerlijkheid Ginneken en Bavel was ook een der ambtenaren, die door of namens den heer der Baronie, dus den Prins van Oranje, werden aangesteld. Toen schout en schepenen den 21 September 1660 hun vergadering ten huize van den *vorster* Bastiaen van Rethy hielden, presenteerde zich daar Nicolaes Vereyck met een commissiebrief van Hare Koninklijke Hoogheid, behelzende zijn aanstelling tot secretaris der heerlijkheid in de plaats van den overleden Hendrik van Eyckbergh, met verzoek, om ordonnantie te erlangen, dat de bescheiden van zijn voorganger hem zouden worden overgegeven. Hierin vinden we tevens het bewijs, dat de secretaris de geheele administratie der gemeente onder zich had en hield, het gevolg van de omstandigheid, dat hij te zijnen huize zijn

¹⁾ Men kan zich daarvan overtuigen door lezing van de vele vaak onverkwikkelijke geschillen tusschen kerk en school, predikant en schoolmeester in mijn *Gesch. der Ned. Herv. gemeente te Ginneken*.

kantoor moest houden. De weduwe van den secretaris van Eyckbergh werd dan ook door schout en schepenen gemaand „alle de boecken, papieren ende documenten, soo de gemeente als andere luyden aengaende, de secretarije concernerende”, aan den nieuwbenoemden opvolger over te dragen. Doordat de secretaris tevens notarieele werkzaamheden verrichtte en stokhouder was, d.w.z. boelhuishouder, vendumeester en deurwaarder, had hij ook van vele particulieren papieren onder zich, hetgeen uit bovenstaande lastgeving trouwens blijkt. Bovendien was hij in vele dorpen en heerlijkheden, ook in deze gemeente, belast met het kostersambt, waarvan hij de functie tegen een bepaald salaris door een ander liet waarnemen, om zelf het beheer te voeren over het kostersgoed.

De overdracht van het gemeente-archief, de papieren van particulieren en bescheiden der secretarie inbegrepen, had in October 1660 d.v. plaats. Hoe het destijds met het beheer er van ging, blijkt wel uit de acte van overdracht, tevens een soort van officieele inventaris van wat destijds het gemeente-archief uitmaakte. Veel was het niet en de specificatie der stukken, hun ordening en beschrijving voldeden zelfs niet aan de matigste eischen, zoodat de opvolger niet zonder een acte van indemniteit den inventaris, de administratie en het archief kon overnemen. Zoo meldt de acte van overdracht, dat Josina Buycx, de weduwe van secretaris van Eyckbergh al de bescheiden wel bij inventaris overleverde, doch dat de specificatie niet meer behelsde dan: „item noch een bundel of bussel papieren aengaende die ende alsulcke persoon; item noch bussels papieren, raekende alsulcken dorps-, H. Geest-, kercken, capellen of andere reeckeninghe mette documenten, daertoe dienende; item noch eenige bussels papieren, waerop geschreven staet: aenspraeck, antwoord, repliek ende dupliek met alle exhibitien in rechten gedient”. En in dien trant vervolgt de specificatie, die dus geen eigenlijke specificatie was, nog verder, zonder nu precies op te geven, welke stukken wel in het overgedragen archief berustten en wat er gemist werd of elders gedeponeed was. De nieuw benoemde functionaris had alle moeite gedaan een juiste opgave der bescheiden te verkrijgen, doch verscheiden schepenacten bleken niet geregistreerd, resoluties van het bestuur der heerlijkheid tijdens het secretariaat van Van Eyckbergh waren onvolledig en alles in den inventaris was „soo generael gestelt

ende niet anders gespecificeert", dat geen overzicht van den inhoud van het archief was te krijgen.

Secretaris Vereyck kon onder deze omstandigheden de bescheiden onmogelijk aanvaarden en verlangde „om alle de voornoemde documenten ende de geheele secretarije naerder ende claerder *van stuck tot stuck* gespecificeert te werden", tenzij schout en schepenen hem een verklaring verstrekten, dat hij niet verantwoordelijk zou worden gesteld, indien zou blijken, dat bepaalde stukken vermist werden en niet te vinden zouden zijn. Hierin werd de verlangde acte van indemniteit uitgereikt, opdat hij in zijn kwaliteit niet lastig gevallen zou worden door ingezetenen, particulieren en allen, wien het verder zou mogen aangaan „tot zijn securiteyt ende gerusticheijt". Ziedaar den toestand van een plattelandsgemeente-secretarie en -archief omstreeks het midden der 17de eeuw, waaruit gemakkelijk de conclusie is te trekken, dat het geen verwondering behoeft te wekken, waarom de geschiedenis van vele, van de meeste gemeenten uit dien tijd slechts onvolledig kan worden samengesteld en dat deze dus noodzakelijk een onsamenhangend beeld móét opleveren.

Dat ordening van de bescheiden, welke de secretaris in zijn dubbele kwaliteit van boedelbeheerder, stokhouder en koster van particulieren onder zich had, ook voor dezen van het grootste belang was, bleek o.m. in 1665, toen Nicolaes Vereijck nog slechts enkele jaren in deze betrekkingen werkzaam was. Er was onder de familieleden van den gewezen pastoor van Bavel, Adriaen van Braeckel, die toen kort daarvoor was overleden, kwestie gerezen over de verdeeling van diens nalatenschap, doordat secretaris van Eyckbergh de opbrengst er van in zijn kwaliteit van boedelbeheerder niet geheel aan de rechthebbenden had uitgekeerd. Na zijn overlijden bleken de stukken in het ongereede te zijn geraakt, om deze zaak finaal af te doen en zoodoende werd tegen de weduwe van genoemden secretaris en stokhouder voor de schepenbank te Ginneken een actie ingesteld, om het restant der verkooppenningen te verschaffen. Na veel moeite, zoeken en delibereren gelukte het Vereijck op verzoek der schepenen enkele desbetreffende bewijsstukken te achterhalen en kon aan de rechthebbenden de slotuitdeeling worden gedaan, waartoe de weduwe van Eyckbergh werd verplicht.

De kwestie van het archief en de secretarie willen we hier

ook voor de 18de eeuw nog even verder onder de oogen zien, want ze levert in dit opzicht tevens een merkwaardig pendant op van onzen eigen onzekeren tijd, die opnieuw het in veiligheid brengen van *preciosa*, documenten van kunst- en historische waarde eischt. Het was in 1701 de actieve secretaris Stuerman, die in verband met den op handen zijnden Spaanschen Successie-oorlog het voorstel te berde bracht in het college van schout en schepenen van Ginneken, „off het niet noodich soude wesen, vermits dese wangunstige en quade geruchten, alsoo de papieren aen hem sijn toevertrouwt, dat men de gereetste vande selve vluchten ¹⁾ en die tot Breda op een kamer brochte”. In de ommuurde stad zouden ze allicht veiliger opgeborgen en bewaard kunnen worden tegen oorlogsgevaar, meende de secretaris terecht, dan in een open dorp, in de oorlogszône gelegen, als Ginneken. De ondervinding van de oorlogs- en belegeringsjaren 1625 en 1637 had zulks voldoende bewezen. Maar de „regenten” antwoordden in verband met het feit, dat de reeds in 1701 dreigende oorlog toen nog niet was uitgebroken of verklaard, „dat se oordelen het selve noch soo heel noodich niet te wesen en dat het sullen nemen in bedencken”.

Hier bleek echter *periculum in mora*, want kort nadat de beroemde Baron van Breda, de Stadhouder-Koning Willem III, in Maart 1702 tengevolge van een val van zijn paard was gestorven en de voorbereiding van den eersten veldtocht van den nu volgenden oorlog tegen Frankrijk in vollen gang was, herinnerden schout en schepenen zich opnieuw de wijze les van hun secretaris en werd er besloten, — nu zonder dralen, want het was reeds Mei 1702 geworden —, om het archief van de secretarie binnen Breda in veiligheid te brengen. Dit geschiedde „tot decharge van den secretaris”, nadat men zich nog eens voor de kwestie had gesteld, „of men nu terstont vermits dese quade geruchten van den oorlog de beste en gereetste papieren van de Secretarije van Ginneken en Bavel niet en behoorde te vluchten”. In welk huis of kamer te Breda men de administratie van wat toen heden en verleden der gemeente Ginneken was, tijdelijk heeft ondergebracht, blijkt niet nader en ook uit an-

¹⁾ In veiligheid brengen; zie Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek* i.v. vluchten (trans.).

dere bronnen van elders hebben wij dat niet kunnen vaststellen ¹⁾).

Zoo lang er trouwens geen raadhuis, ook dorps- en rechtshuis genoemd, was, dus vóór 1792, heeft de secretaris evenals het college van schout en schepenen zich in veel moeten bekrimpen en nooit een archiefbewaarplaats tot zijn beschikking gehad. Beurtelings werd ten huize van den secretaris, den vorster of den schout vergaderd. Hoe deze accomodatie was, blijkt op curieuze wijze uit een voorstel van den schout in de vergadering van het college op 21 October 1704, uniek genoeg, om het hier in originali weer te geven; omschrijving er van zou waarlijk den indruk bederven. „Is oock vorders bij d'Heere Schouteth voorgeslagen, dat dewijl *de Secretarije alhier niet en is van behoorlijke groote*, om daerop de rechtdagen (van de schepenbank) te houden, als oock andere vergaderingen, soo is naer omvraginge goet gevonden en gearresteert, dat dewijl d'Heer Schouteth daertoe *desselfs kamer* presenteert, dat de vergaderinge in het toekomende in de kamer van gemelte Heere Schouteth sal werden gehouden en dat men sal koopen *twaelff biese stoele met kussens met een taeffel en groen taeffel kleet met een ovale taeffel tot twaelff personen* en is den Heere Schouth versogt den voors. inkoop te willen doen beneffens den secretaris”.

§ 5. Vorster.

De vorster was ook al zoo'n manusje van alles in deze gemeente, aangezien men hem met den secretaris allerlei notarieele werkzaamheden opdroeg en hij ook te Ginneken af en toe den procureur speelde. Hij, wiens eenmaal zoo aanzienlijke functie of hooge ambt —, was de vorster of forestier oorspronkelijk niet de benaming van de eerste graven van Vlaanderen en in sommige streken van het hertogdom Brabant die van bestuurder eener gemeente, houtvester van den heer enz.? —, in de 17de eeuw reeds lang was schuil gegaan achter

¹⁾ Een resolutie van den Raad van State alsmede van de Staten-Generaal van enkele maanden later heeft echter den kogel door de kerk gejaagd, want toen deze 2 Sept. 1702 in het college van schout en schepenen van Ginneken en Bavel werd voorgelezen, „raeckende het vluchten vande secretarijen van het platte landt naer de vaste steden”, werd de secretaris belast „tot dien eynde binnen Breda een kamer te hueren, die wel verseeckert en dicht is”.

de eenvoudige betrekking van gerechtsbode, was bij de schepensbank van Ginneken deurwaarder ¹⁾), doch daarbuiten nog zoo veel meer.

Toen Bastiaen van Rethy dan ook in 1667 dezen post waarnam te Ginneken en Bavel, verzocht hij wegens de vele werkzaamheden, aan de betrekking verbonden, of zijn zoon Cornelis in den rang van ondervorster bij zijns vaders afwezigheid „de vorsterije soude mogen bedienen”, dat „vermits de vele occupaties ende diensten, die hij als comptoerbode vande resp. Heeren rentmeesters van Zijne Hoogheijt de vorsterije ende diensten, daertoe gerequireert, niet wel ende soo sulcx behoort, en can waernemen”. Dat verzoek werd ingewilligd met dien verstande, dat, wanneer de vader als kantoorbode in dienst van den Baron van Breda afwezig was, de zoon volmacht kreeg van de Ginnekensche schepenkamer, om publicatiën van de schepenen openbaar bekend te maken, rechterlijke insinuaties en sommaties te doen, huis- en pandhaling te doen en wat verder tot het officie van den deurwaarder uit dezen tijd behoorde, te verrichten, natuurlijk met geheimhouding van hetgeen hem in die functie bekend werd, waarop de eed moest worden afgelegd.

Tot de inkomsten van den vorster behoorde ook de duit op den gulden van vee en roerende goederen, dat bij boedelscheiding, boelgoed of op erfhuizen werd verkocht en waarvan de vorster vóór 1702 reeds twee duiten had gevorderd. Doch dit werd hem in genoemd jaar verder belet, want hij benadeelde den schout, die den tweeden duit voor zich opeischte, „vermits die vanden Rade van Zijne Majesteyt (Willem III) gaerne saegen, dat haeren officieren (schouten) redelijkerwijse profiteren”. En de schout kon toch ook niet door een hem ondergeschikt ambtenaar, den vorster, worden te kort gedaan!

¹⁾ Dit niet al te letterlijk op te vatten als portier, want een resolutie van 8 December 1653 maakt er melding van, dat de schepenen van Ginneken de diensten van zekeren Gilles Cras accepteerden, „als dat hij hen sal dienen op alle gerecht- of rechtdagen, *de deur bewaren, dat niemant in oft buyten gaet dan met consent*; voorts te doen alle botschappen, die soudon mogen voorvallen te doen, schepenen ende gesworenen te doen bij een en komen, alst hem gelast wert, oock alle botschappen ende brieven te doen ende te dragen aen den Heere Schouteth tot Gils ende dat voor den tijt van een eerstcomende jaer om ende voorde somme van vijftien rijnsgulden eens”. Dat was dus de *gemeentebode-portier* voor het jaar 1653!

§ 6. *Weg- of Straatmeesters.*

Een belangrijke functionaris in het dorpsleven was ook de *weg- of straatmeester*, die a.h.w. den huidige gemeentelijken reinigingsdienst vertegenwoordigde, maar die tevens zorgde voor het onderhoud der straten en wegen en daardoor ook een schakel was van wat men thans samenvat in den dienst van Openbare Werken enz.¹⁾ Voor het eerst maken we in de bescheiden ten Gemeente-Archieve op het jaar 1638 kennis met zulk een wegmeester, waarvoor destijds door schout en schepenen van Ginneken werd benoemd zekere Daniel Willemss. inden Ham, die in het „quartier vande kercke”, toen de kom en voornaamste centrum van het dorp, thans Brugstraat en Markt, moest zorgen voor het „bedienen ende doen onderhouden ende maecken van straten ende voetpaden”. Hij werd daartoe beëdigd, om als autoriteit en uitvoerder van officieele opdrachten zoo noodig met dwingend gezag te kunnen optreden.

Immers, hij moest op bepaalde dagen van het jaar de omwonenden van deze dorpsbuurt, voorzoover daartoe in staat, oproepen, om gezamenlijk de straten en wegen te repareeren en in orde te brengen. Letterlijk luidde dat deel zijner instructie, gedateerd 4 Nov. 1638 als volgt: hij „wort bij desen geauthoriseert, dat hij, als hem noodich sal duncken, sal mogen leggen

¹⁾ Ook in de steden van dien tijd was de dienst der straatreiniging nog tamelijk primitief ingericht. Om maar dicht bij huis te blijven, zullen we dat even illustreeren met een paar voorbeelden betreffende dien dienst te Breda, ongeveer uit denzelfden tijd. In 1626 werd het schoonmaken der straten aldaar publiek aanbesteed, over drie kwartieren of wijken verdeeld: 1° Gasthuiseind met aangrenzende straten en voetpaden met nog enkele in de binnenstad, in massa voor 200 rijsche gulden; 2° Ginnekenstraat en Eindpoortstraat en aanliggende straten, voor 190 rijsche gulden; 3° Haagdijk, Lange Brugstraat en aanliggende straten, eveneens voor 190 rijsche gulden, een en ander door verscheidene personen onder de burgers aangenomen (Breda, Gemeente-Archief, nr. 1604, fol. 143). Twee jaren later werd echter een ander systeem gevolgd en de geheele stadsreiniging onder één hoofd gebracht. Toen werd namelijk aan Rogier de Pius, geboortig van Antwerpen, gegund om op zekere conditie „de merckt ende andere straten deser stadt schoon te houden ende de vuylicheyt ende misch” (mest zoowel als compost, stratendrek enz.) „wech te voeren voor eenen termijn van 6 jaren” (Breda, Gemeente-Archief, nr. 1606, fol. 133).

eenen dach, om straten, voetpaden ende andersints te maecken ende dat op alsulcken ure, als hij sal aenseggen alle gebueren ende inwoonderen *aende selve kercke*, niemant uijtgesondert, (die) hem alsdan sullen moeten helpen met peert ende kerre ¹⁾, die deselve hebben, als oock andere met de hant met schuppen, bijlen enz. dat met *volwassen manspersonen*, maer met geen cleijn jongens of meijskens, ende sullen al tgene *hij hen commandeert*, moeten nacomen ende promptelijcken achtervolgen". Wie niet op het vastgestelde uur aan of bij de kerk verscheen, liep de kans, om door den vorster der gemeente bij parate executie in de daarvoor gestelde boete te worden geslagen, nl. voor elken dag verzuim dertig stuivers, welke boeten eventueel ten voordeele kwamen van degenen, die als goede naburen hun plichten wel nakwamen.

Eenzelfde instructie met autorisatie werd op denzelfden datum verstrekt aan Peeter Peeterssen Vlemincx als wegmeester „over de *gehuchten van Ulvenhout ende Geersbroeck*" ²⁾. Hier hebben we dus hetzelfde, wat elders, en wel voornamelijk in de Saksische streken van ons land met „naoberplichten", buren- en gemeenschapsplicht, werd aangeduid, werken van allen voor allen ten behoeve van een gemeenschappelijk belang, het onderhoud van straten en wegen, den reinigingsdienst ten nutte van de volksgezondheid enz. onder leiding van een, door de gemeentelijke autoriteiten aangewezen en verantwoordelijk persoon.

In later jaren werd de titel *wegmeester* allengs vervangen door *straatmeester*. Zoo werd op 10 Januari 1656 Jan Adriaensen Anthonissen door schout en schepenen daartoe aangesteld voor „tquartier van Strijbeeck" eveneens om in die wijk de straten en voetpaden te onderhouden en te maken en ook met autorisatie, om „soo dickmael hij sal bevinden noodich te sijn *straetdach* te leggen ende *de clock daeromme getrocken wert*, dat zij, inwoonderen van Strijbeeck, alle sullen moeten voor den dach comen met kerren ende peerden, schuppen ende bijlen, tot alsulcken werck noodich sijnde, ende met goet, sterck, suffisant volck, maer met geen cleijn jongens oft meyskens". Ook hier

¹⁾ Neenvorm voor karre, kar of wagen.

²⁾ Minuutresoluties van schout en schepenen der heerlijkheid van Ginneken 1638—1668, 1 lias, niet gepagineerd, nr. 34 Gemeente-Archief Ginneken.

werd aan de bevolking de plicht opgelegd den straatmeester in de juiste uitoefening van zijn ambt te respecteeren en te gehoorzamen op boete, dadelijk bij overtreding af te vorderen of af te panden als in 1638 voor Ginneken, Ulvenhout en Geersbroek reeds werd vastgesteld ¹⁾).

Het kwam natuurlijk wel eens voor, dat in een wijk de aldaar aangewezen of verkozen straatmeester voor zulk een post bedankte of daartegen bezwaar maakte, nog afgezien van het feit, dat deze functie allerm minst een lucratieve betrekking doch een vaak lastig ambt en eerebaantje was! Doch ook hij had zijn gemeenschapsplichten na te komen en dan dwongen schout en schepenen hem desvereischt met den sterken arm. Zulk een geval deed zich bijvoorbeeld in het jaar 1663 voor, toen Laureys Joosten, voor het gehucht Cauwelaar tot straatmeester benoemd, hetgeen hem was aangezegd door den vorster, zonder opgaaf van redenen voor deze benoeming bedankte. De vorster moest hem nu opnieuw aanzeggen namens de schepenen, „om tgemelte straetmeesterschap binnen den tijt van 3 dagen te aenveerden ende daer inne doen soot behoort, op pene van dat hij daertoe *bij executie van gijselinge* oft andersints sal werden geconstringeert, *te meer ter wijle dagelijcx over den wegh aldaer geclaeght wert*”. Dit laatste was een reden te meer om den onwillige tot zijn schuldigen plicht te *dwingen*. Tegelijkertijd, nl. den 15 October, werd voor het kwartier of gehucht Heusdenhout tot straatmeester benoemd Cornelis Adriaens. Gerritsen, wien het eveneens door den vorster werd aangezegd „om sich daernaer te reguleren”. Deze legde den eed af op 19 October d.v. en bij die gelegenheid werd hij vermaand, dat hij in de uitoefening van zijn functie „niemandt en sal verongelijken ende dat hij hem int bedienen ende doen onderhouden ende maecken vande straten ende voetpaden wel ende getrouwelijck sal quijten”. Hij moest zijn buurtgenooten op den „stratendag” bijeenverzamen met het luiden van de klok „inde capelle aldaer” en wie in gebreke bleef, daarvan kon hij stante pede dertig stuivers boete vorderen, „ende deselve boeten sal hij alsdan mogen emploijeren, *soo als 't hem, straetmeester, goedduncken sal*”. Het spreekt van zelf, dat hieruit allicht allerlei knoeierijen

¹⁾ Minuutresoluties, 1638—1668, hiervoor aangehaald, ook voor het vervolg geraadpleegd.

konden voortspruiten, doch daaraan dachten onze vroede vaderen destijds blijkbaar niet ¹⁾).

Er werd trouwens veel aan het eigen initiatief der straatmeesters en dergelijke plaatselijke overheidsdienaren overgelaten, gelijk ook blijkt uit de aanstelling van Adriaen Stevens van Miert, herbergier in de *Roskam* te Ulvenhout, die in Februari 1668 aldaar tot straatmeester werd aangewezen onder conditie, „dat hij dienvolgende de straten ende voetpaden op soodanige dag, *als het hem gelieven sal*, door de inwoonderen aldaer *naer ouder gewoonte* sal doen repareren ende maecken, *soot behoort*”, zonder verdere omschrijving ²⁾).

In den aanvang der 18de eeuw begon men blijkbaar wat meer werk van den aanleg en het onderhoud van wegen en straten in de gemeente te maken, hoewel de straatmeesters ook toen in hun resp. functies bleven gehandhaafd. In de vergadering van schout, schepenen en gezworens van 9 Juli 1701 bracht namelijk schout Van Berckel het voorstel te berde, om de voornaamste straat en heerbaan, door het dorp Ginneken loopende, beginnende bij Dielis Cras „tot nae Heykenbrugge”, nu eens goed onder handen te nemen. Deze weg was op behoorlijke wijdte gemaakt en daartoe afgestoken aan beide kanten en moest ook door het dorp die wijdte — ongeveer 6 tot 7 Meter — behouden ingevolge het placcaat van Zijne Majesteit als Baron van Breda en volgens de aanschrijving van diens Gouverneur te Breda. Daarom gaf de schout aan het college in overweging, dat in verband daarmee „goede ordre mach werden gestelt, dat den wech nu voorder mach werden *gekielspit* en d'eijgenaers aengeseijt, haer houdt en boomen ten eersten te ruijmen, uijt te doen ende ten meesten proffijte gade te slaen en dat den wech alsdan ten eersten mach werden vereffend en geslecht”³⁾). Besloten werd nu, dat men degenen, die een deel van hun erf moesten afstaan ten behoeve van de verbreeding der straat of weg, dit zou doen aanzeggen, opdat zij binnen den tijd van drie weken hun boomen zouden moeten kappen, struiken en heesters wegruimen enz. op straffe, dat zulks te hunnen laste zou

¹⁾ Resolutieboek van schout, schepenen en gezworens, 1660—'73, Gemeente-Archief Ginneken, nr. 35 (ongepagineerd).

²⁾ Ibidem.

³⁾ Resolutieboek van schout, schepenen en gezworens, 1701—1708, Gemeente-Archief Ginneken, nr. 37 (ongepagineerd).

worden gedaan, opdat „alsdan met het maken van den wech off strate ten eersten sal werden voortgevaeren”. Indien de eigenaars van perceelen en panden, die hiervoor werden aangeschreven, buiten Ginneken woonden, moesten de huurders en gebruikers deze zaak zelf met de eigenaars in orde brengen.

Nog in de 19de eeuw waren de straatmeesters naast de *wijkmeesters* in functie, blijkens de raadsnotulen van 16 Mei 1821, toen Johannes Kanters te Bavel en IJpelaarseinde als zoodanig wegens ziekte en ouderdom werd vervangen door Willem Wagemakers en de afgetredene voor zijn in genoemde betrekking aan de gemeente bewezen diensten werd bedankt¹⁾. In hetzelfde jaar was echter ook reeds sprake van een gemeente-opzichter en wel naar aanleiding van het volgende. De aarden weg van het dorp Ginneken naar de herberg „de Roskam” te Ulvenhout moest worden opgehoogd. Met de gemeente Breda werd daartoe overeengekomen het onderhoud van dien weg voor drie jaar aan te besteden aan den laagstbiedende en den weg van Teteringen naar Ulvenhout vanaf het dorp tot „de Roskam” voor rekening van de gemeente Ginneken te nemen. Het raadslid H. van der Aa, *als belast zijnde met het opzicht over de gemeentewerken*, werd opgedragen van het onderhoud en het herstel dezer wegen een bestek op te maken. Een aparte ambtelijke dienst bestond daarvoor ook toen nog niet, want in dienst der gemeente werden voor het jaar 1820 slechts opgegeven de volgende officianten: burgemeester, griffier (secretaris), concierge, schoolonderwijzers, klapwaker en veldwachters.

§ 7. *Heidemeesters.*

Een aparte titularis in dienst der gemeente was hier in de 17de eeuw ook de *heidemeester*, wiens taak het vooral was, om te zorgen dat van de heide geen ongeoorloofd en verkeerd gebruik werd gemaakt. Deze functionaris oefende dus de veldpolitie uit, evenals de straat- of wegmeester, degenen, die belast waren met den schouw en verder de veldwachters. Over het gemeenschappelijk gebruik van de heide door schapenweiders,

¹⁾ Raadsnotulen 1820—1826, Gemeente-Archief Ginneken, nr. 758.

plaggen- en turfstekers onder de inwoners der gemeente is altijd veel te doen geweest. En om nu de geschillen daarover tot een minimum te beperken en elke gebruiker tot zijn recht te laten komen, bovenal om den schralen, met heide en bosch begroeiden grond niet geheel improductief te laten worden, moesten de heidemeesters daarop toezicht houden en er vooral voor waken, dat geen buiten de gemeente woonachtige lieden op deze communale gronden hun schapen en magere koetjes gingen weiden, veel minder daar plaggen en turf kwamen steken, de heide wegmaaiden of op andere wijze de gronden ruïneerden. Een der oudste stukken, bij wijze van klachtbrief in de vergadering van schout en schepenen van Ginneken gebracht, is wel het volgende, een strict verbod om anders dan op bepaalde, daartoe vastgestelde dagen van het vruchtgebruik der communale heide gebruik te maken.

„Alsoo dagelijcx hoe langer hoe meer clachten comen van dat de gront vande gemeene heyden ende wilderden alhier onder Ginneken ende Bavel meer ende meer soo door *inwoonderen* alhier als *luijden van andere naebuerige dorpen* wert ontbloot met het affsteecken van torff, meijen ¹⁾ van heijde als andersints, ende dat tselve bij ongeoorlooffde personen soo groff ende groot toegaet, dat de arme ende schamele menschen onmogelijk is, hennen nootdruft daer van te haelen. Soo doen d'Heeren Schouteth ende Schepenen in Ginneken ende Bavel bij desen waerschouwen, dat niemant, wie hij sij, hem voortaan en sal vervoorderen op de gemeene heyden eenige torff te steecken, heijden of te strooijssel te meijden *als op seeckere dagen, bij haer E. E. daer toe te stellen*, op pene van drie gulden bij ijeder contrarie doende, te verbeuren ende paratelijck te executeren. Actum int Gerecht tot Ginneken, desen 28 Meert 1661. Mij secretaris present (w.g.) Vereijck”.

Van dit verbod werd gedurende drie achtereenvolgende Zondagen openlijke bekendmaking gedaan, zoowel te Ginneken als te Bavel, en ook naderhand werd het verbod nog meermalen herhaald, onder toevoeging, dat het inzonderheid den buiten de gemeente woonachtigen personen verboden werd „met eenige beesten, bij koeijen, lege beesten ²⁾ ende voornamentlijck met

¹⁾ Maaien of afsnijden.

²⁾ Kleinvee en hoornvee.

geene schapen opde Heijden ende Vroenten ¹⁾), gelegen alhier onder de Heerlijkheijt van Ginneken ende Bavel, te comen, om deselve daer op te laten weijden". Werd dit verbod toch overtreden, dan kon de vorster of eenig ander beëdigd persoon, in dienst der gemeente, het vee laten schutten, indien de overtreder niet in staat was dadelijk de daarvoor gestelde boeten te betalen. „Daerom mogen alle buijtenliedens haer hier mede voor gewaerschout houden ende verhoeden haer schade, want de boeten daertoe staende, sullen aende beesten oft schapen paratelijsk worden geëxecuteert". Met dit dreigement eindigde de tweede desbetreffende verbodspublicatie.

Toch was het practisch lang geen eenvoudige zaak, om de communale Ginnekensche heidegronden uitsluitend te reserveeren voor de inwoners der gemeente Ginneken. Dat bleek twee jaren later, in 1663, wel duidelijk, toen de heidemeesters, vier in getal, namelijk Adriaen Verhoeven, Michiel Deckers, Adriaen Cornelis Coremans en Cornelis Adriaen Gilsmans, hun beklag maakten bij de vroede vaderen van Ginneken. Zij verklaarden ondanks het door hen uitgeoefende toezicht op het gebruik van de communale heidevelden en trots de herhaalde verboden van de plaatselijke regeering, dat de zaken niet gingen zooals zij het wenschten en gelijk het moest zijn. En dat schreven zij in hoofdzaak toe aan het feit, dat tegen de aangeklaagde of beboete personen, die in overtreding waren bevonden, niet voldoende werd opgetreden, omdat onder dezen zoovele inwoners van de gemeente waren! Schout en schepenen wisten zich op die aanklacht der heidemeesters niet beter te verantwoorden dan door nu het hek maar geheel van den dam weg te nemen en ter algemeene kennis te brengen, „dat se alle inwoonderen van Ginneken voor henne provisie ende gebruijck wederom *vrij als voor desen sullen laeten heijde meijen*, ende wat aengaet de luyden van buytensdorps, hier comende, datse daer wel op souden letten ende deselve sulcx soude verbieden, op de pene, daer toe staende". Alzoo bleef in theorie bepaald, dat de Ginnekensche en Bavel'sche heidevelden in vruchtgebruik bleven gereserveerd voor de inwoners dezer dorpen, doch menig vorster van deze gemeente heeft in later jaren, ook in de 17de eeuw, daarover harde noten moeten kraken met buiten de gemeente woonach-

¹⁾ Zoowel lage en moerassige veengrond als heide op zand.

tige personen, te meer daar destijds de gemeentegrenzen niet overal even nauwkeurig bekend en vastgesteld waren!

§ 8. *Pachters der belastingen.*

De inning en verantwoording der belastinggelden heeft in de gemeente Ginneken en Bavel tot ongeveer 1685 veel zorg en strijd veroorzaakt, zooals trouwens overal elders in de Baronie van Breda en in de Generaliteitslanden in het algemeen. Dat was in hoofdzaak te wijten aan het half ambtelijke, half particuliere karakter van de fiscale diensten: de belastingen ten behoeve van den heer in het district werden geïnd door ontvangers of collecteurs der gemeene middelen, terwijl de zg. dorps- of gemeentelasten gedurende een groot deel der 17de eeuw aan den meestbiedende verpacht zijn geworden, o.m. de kleine specie, totdat ten slotte nog de tolpacht van den steenweg tusschen Ginneken en Breda overbleef, welke niet rechtstreeks door ontvangers werd geïnd. Nu eens ontstonden oneenigheden over de verpachting zelf of over het bedrag der pacht, dan weer trad de pachter veel te willekeurig op, zooals bij de inning der zoutgelden en die op het gemaal, terwijl de verantwoording volgens de zg. collecteboeken ook niet zelden alles te wenschen overliet. Dat men ook op dit stuk niet tot eenparigheid in de belastingheffing heeft kunnen komen, strekte den belastingplichtige slechts tot last en nadeel, maar bij de invordering van de fiscale rechten, welke successievelijk de heer als Baron van Breda, de Raad van State namens het land en de gemeente zelf van de inwoners der gemeente Ginneken en Bavel deden heffen, leek dit ook bijna een onoplosbare puzzle. In de belastingen zelf moest eerst meer eenheid worden gebracht. Hierover worden trouwens hierna meer bijzonderheden medegedeeld in het desbetreffende hoofdstuk, waarin speciaal over de belastingen en de verschillende wijze van inning wordt gehandeld.

§ 9. *Ontvangers der Baronie en der gemeente Ginneken en Bavel.*

Een groote verbetering was al vast, dat na 1670 voor de inning der gemeene- of landsmiddelen in de Baronie eerst vier en in 1685 zeven ontvangers werden aangesteld, waarvan één voor

Dongen, Gilze en Rijen, Ginneken en Bavel gezamenlijk, die zitting hield bij toerbeurt in een dezer dorpen. Ook voor de dorpslasten werd allengs het ontvangerschap ingesteld, niet alleen in de 17de eeuw wel eens gecombineerd met de functie van gezwoorene, schepen en secretaris, — totdat dit door een verbod van den Baron van Breda ongedaan werd gemaakt —, maar ook in de eerste helft der vorige eeuw was de secretaris der gemeente tevens „plaatselijk ontvanger” der gemeente¹⁾. Overigens komt dit ambt van ontvanger uitvoeriger ter sprake in het volgende hoofdstuk onder de paragraaf der belastingen.

§ 10. *Politie en Justitie.*

De handhaving der veiligheid en de bescherming van persoon en goederen in de gemeente waren evenals de zorg voor de financiën in handen van verschillende personen gelegd, doch in eerste instantie zorgden de mannelijke ingezetenen zelf voor de orde en veiligheid. Zelfs traden zij handelend op ter verdediging van eigen bezittingen en daarmede ter bestrijding van de criminaliteit in dezen kleinen kring en wel door het instituut der vrijwillige burgerwacht. Wel droeg dat destijds hier nog niet dien naam, doch zonder eenige overdrijving kan men het als zoodanig signaleeren uit de opvolgende reglementen van orde en veiligheid, welke de burgerij verplichtten zich in rotten te verzamelen en des nachts bij toerbeurt de ronde te doen.

§ 11. *Burgerwacht.*

Het eerst is daarvan sprake in de geschiedenis der gemeente Ginneken en Bavel, toen in 1660 door het ruw optreden van

¹⁾ Bij raadsbesluit van 2 Oct. 1821 werd bijv. Q. Heyligendorp als plaatselijk ontvanger ontslagen en C. Peijpers, gemeente-secretaris, werd tevens tot ontvanger benoemd. In de volgende raadsvergadering legde hij als ontvanger den eed af in handen van den schout L. Beens. De borgtocht voor het ontvangerschap, dat toen voor deze functie een geheel plaatselijk karakter droeg, was slechts f 800.—, terwijl in het jaar 1680 en daaromtrent van den eersten ontvanger Martinus van Berghen een borgtocht werd geëische van f 10000.— op een onderpand van boerderijen onder Princenhage, in eigendom behorende aan diens broer. Maar destijds omvatte dat ontvangerschap ook een aantal gemeenten.

doortrekkende en rondzwervende militairen alsmede van andere personen de veiligheid rondom Breda ernstig in gevaar werd gebracht, waardoor zelfs de ingezetenen dezer gemeente in hun huizen en op het leven werden bedreigd. Moord en doodslag, brandschatting en plundering kwamen dagelijks voor, zoodat daartegen met kracht moest worden opgetreden en schout en schepenen van Ginneken en Bavel met de autoriteiten van de Bredasche Baronie in overleg traden, welke maatregelen moesten worden getroffen. Men kwam in Januari 1661 overeen, dat alle mannelijke ingezetenen uit de dorpen en gehuchten met alle wapens, waarover zij te hunner verdediging beschikten, ter bescherming van persoon en goed over het geheele oppervlak der gemeente in het geweer moesten komen, om, zoodra de klokken van kerken en kapellen in de buurt luidden als onveilig signaal, hetzij bij dag, hetzij bij nacht wegens gepleegde brandschatting, rooverij, plundering of erger, zich rondom de kerk of kapel te verzamelen voor het houden van een klopjacht op de misdadigersbende ¹⁾).

¹⁾ In de naburige gemeenten der Baronie was het destijds met de veiligheid van persoon en goederen al niet veel beter gesteld. Ter illustratie volgt hier een staaltje van plundering, ook door zg. soldaten gepleegd in de Boeimeer, onder de jurisdictie van de gemeente Princenhage in 1666 ten nadeele van den president-schepen Jaspar of Casper Basseliers, die naderhand werd begraven in de Ned. Herv. Kerk te Ginneken.

„Alsoo Jaspar Basseliers, bij zijn requeste aen de Ed. Mo. Heeren Raden van State gepresenteert, heeft te kennen gegeven, dat hij opten 5 December des voorleden jaers 1665 overvallen sijnde van ennige lantloopers off vagebonden, *hun uijtgevende voor soldaten in dienst van den Bisschop van Munster*, seer is berooft, soo in sijne meublen, clenodien, juweelen, gelt etc. ende bij hem begroot op *neghen duij-sent guldens*, behalven een hondert twintich gulden, die zijn maerte (dienstmeid) alsdoen oijck soo aen cleederen als anderssints mede soude quijt geworden zijn ende bij deselve requeste wel ernstelijck versocht, dat de voors. negen duijsent een hondert twintich guldens *bij het dorp van de Hage soude goetgedaen ende betaelt worden*”. Hij had namelijk een daartoe strekkend request ingediend bij den Raad v. State en dit college had het stuk ter fine van advies in handen gesteld van het schepencollege in Princenhage, om uiterlijk 6 Maart 1666 van advies te dienen of een besluit te nemen. Er restten nu nog maar een paar dagen om daarover te beslissen en het schepencollege vond het een „sware saeck, die bij regeerders alleen niet wel en can worden aangenomen ende ingewillicht sonder alvooren te

Dit stelsel van massale beveiliging van allen voor en door allen scheen aan de eerste behoeften tegemoet te komen, want reeds vijf jaar later, in December 1665, werd door schout en schepen van Ginneken een nieuw voorschrift uitgevaardigd, waarbij de gemeente in haar geheel in wijken werd verdeeld, met aanwijzing der waakploegen of rotten voor elk dezer wijken en met benoeming van afzonderlijke rotmeesters als hoofden van dezen onderlingen beschermingsdienst. Bovendien werden de hiertoe gerequireerde weerbare manschappen voorzien van wapens, munitie en andere benodigdheden. Door de herbergiers te Ginneken, Bavel, Ulvenhout en in de gehuchten moesten de aldaar binnengekomen en zich in hun zaken ophoudende verdachte personen onmiddellijk worden gesignaleerd aan de rotmeesters der betrokken wijken. Des nachts werd door groepjes uit elke wijk of rot de ronde gedaan, om alle verdachte individuen, vooral vagebonden, landloopers en rondzwervende militairen te arresteeren en te doen voorgeleiden bij den officier of schout. Het aantal dezer wijken der gemeente bedroeg twaalf en de meeste daarvan hadden twee rotmeesters, de kleinere één. De namen er van met den tekst der desbetreffende plakaten kan men vinden onder bijlage V hierachter.

Het schijnt, dat in 1670 deze maatregelen van orde en veiligheid niet meer zoo stipt werden nageleefd, doordat de gevaren voor roof, moord en brand door aanvallers van buiten wat waren verminderd, want in dat jaar achtten schout en schepen van Ginneken en Bavel het opnieuw noodig te verordenen, dat in verband met de weer toenemende onveiligheid en aanslagen in de gemeente, zoowel langs de wegen, in de bosschen als in de woningen van particulieren, het plakkaat van December 1665 wederom in al zijn deelen van kracht werd verklaard. De wachten en haar bewapening werden opnieuw geïnspecteerd, de rotmeesters ontvingen nieuwe lastgevingen en instruc-

weten de gemoederen van de gemeente, tenminste van de principaelste ingezetenen ende ingelande van de Hage". (4 April). Om die reden werd er op 5 April nog in allerijl een soort plebisciet of referendum gehouden en gezamenlijk werd besloten „dat men met allen ijver bij behoorlycken wege ende middelen van rechte sal tegen gaen ende deselve swaricheijt van het dorpe van de Hage sien aff te weeren, immers soo veel doenlijk is ende dat voor den opgemelten Rade van State ofte Generaliteyt, soo dat behooren sal. (Resolutieboek, nr. 2, ongefolieerd, in het Gemeente-Archief van Princenhage).

ties en de ronden moesten worden gedaan „alle nachten in alle quartieren volgens ende conform de voors. resolutie” van 7 December 1665 op straffe van hooge boeten voor elken overtreder van dit gebod¹⁾).

Ook tijdens den Spaanschen successie-oorlog, o.m. in Juli 1703 en in Oct. 1705, was het met de onveiligheid en misdadigheid in de gemeente weer treurig gesteld. Tal van huisbraken, plunderingen, brandschattingen en zelfs moorden vervulden de bevolking met schrik en vrees. Zoo werd in de vergadering van schepenen en gezworenen van 17 Juli 1703 voorgesteld om ten spoedigste daartegen de noodige maatregelen te nemen, „vermits dagelijcx op de buijten gehuchten en selfs binnen het dorp Ginneken veele geweldenaarijen, strooperijen, affpersingen ende affvourageringen²⁾ geschieden, off tot welstandt van de ingesetenen geen sorge en behoorde te werden gedragen, dat dese gemeentens van behoorlijcke sauvegardes wierden voorsien ende dat de gehuchten tot dien einde den wacht hielden”. Vooral dit laatste werd ook door de schepenen aanbevolen en tot dien einde werden de noodige stappen gedaan in samenwerking met de naburige gemeenten.

Dat vooral de voortdurende oorlogstoestand op deze bestendige onveiligheid en misdadigheid van grooten invloed was, blijkt ten duidelijkste uit een rapport van schout Boone, in de vergadering van schepenen en gezworenen op 30 October 1705 uitgebracht. Overal, waar de legers doortrokken, moest de burgerij het ontgelden en andere slechte elementen vormden van dat leger a.h.w. een plunderende en brandschattende achterhoede. Het wachtreglement van 1665 was sinds eenigen tijd buiten werking gesteld, doch het was meer dan noodig de toepassing er van te vorderen. Zonder sauvegardes was het niet meer mogelijk langs de wegen door de gemeente en naar buiten te gaan en het rapport van den schout is één lange klacht, typeerend voor tijden en toestanden in den aanvang der 18de eeuw. Het volgende is daaraan ontleend.

„Is eerst gerapporteert door d'heere schouth Boone, dat vermits de gehuchten van *Galder* ende *Strijbeeck* met het affko-

¹⁾ „Actum in 't gerecht te Ginneken den 20 Januarij 1670. (Eerste resolutieboek, Gemeente-Archief van Ginneken c.a.).

²⁾ Afvorderingen, zoo niet afpersingen ten behoeve van de fourageering der doortrekkende legers.

men van onse armee ¹⁾ naer Santvliet op voorleden Sondagh door de vouragiers seer veel hadden geleden ende dat verscheijde huijsen reets waeren uijtgeplundert geweest, dat sijn Ed. op het versoek van sommige regenten hadde versogt twee sauvegardens ²⁾ tot voorkominge van disordres ende dat zijn welEd. met den heer Secretaris Stuerman op voorleden Maendagh was geweest naer de armee te Westwesel ende dat sij savonts met deselve sauvegarde alhier waeren te rugh gekomen, niet twijfelende off de leden vande vergaderinge souden mede van het selve sentiment ³⁾ wesen ende is het selve eenparigh geapprobeert ⁴⁾.

„Ende is verders in bedencken gegeven, doordien de armee nu door het veroveren van de stadt Santvliet wederom naer alle apparentie ⁵⁾ naer boven sal gaen ⁶⁾, off men niet en behoorde bij tijts een commando te versoeken tot voorkominge van affvorderinge ende plunderinge. Ende is naer deliberatie goet gevonden ende verstaen, dat men hoe eer hoe liever *een wacht* sal versoeken ende sijn daertoe gecommitteert den heere schouteth Boone ende den heere secretaris Stuerman, omme naer de armee te vertrecken ende deselve wacht te gaen versoeken”.

In verband met deze bedreiging voor de ingezetenen, hun huizen en goederen door de troepen volgt nu ook de terreur door de niet militaire vagebonden en inbrekers. „Is mede geresolveert, doordien men nu veel van huijsbraecken hoort ende nu de voorleden nacht het huijs van den schepen Van Dijck is gespolieert ⁷⁾, dat men in het toekomende alle nachten sal wacht houden op elck gehucht ende datmen tot dien einde wederom rotmeesters sal aenstellen”. Toen twee jaren later de poorten van het Bredasche Tucht- en Spinhuis op den hoek van de Halstraat, (nu Militair Kleedingmagazijn), eindelijk voor de rondzwervende misdadigers in de Baronie konden worden geopend, was er tenminste een straf- en bewaringsgesticht, waar

¹⁾ Leger.

²⁾ Vrijgeleide.

³⁾ Gevoelen.

⁴⁾ Bevestigd en overeengekomen.

⁵⁾ Waarschijnlijkheid.

⁶⁾ D.w.z. via Galder—Strijbeek in de richting van Ginneken—Breda.

⁷⁾ Beroofd of geplunderd.

deze lieden voor geruimen tijd onschadelijk konden worden gemaakt.

§ 12. *Roode Roede, Bedeljager en Veldwachter.*

Dit is het type van den politie-agent uit de 17de en 18de eeuw, die ook in de gemeente Ginneken en Bavel af en toe ter handhaving van orde en veiligheid optrad, ofschoon we van 's mans werk tot dien einde eigenlijk niets uit de bescheiden konden opdiepen. Wel zien we op de gemeentebegroting wegens aan hem uitbetaald tractement zoo nu en dan een post geplaatst.

Van elders, speciaal uit de geschiedenis van Brabant, is echter bekend wat zijn voornaamste functie was: het weren van bedelaars, het arresteeren van landloopers en allerlei onguire lieden, het luiden van de dorpsklok voor een klopjacht op dieven en plundersaars in vereeniging, het preventief optreden tegen elken vorm van misdaad op het terrein der gemeente. Voorts was hij ook belast met het waken tegen houtdieverij, strooperij door vreemde jagers, het loopen van personen en het weiden van vee op eens andermans grond. Hij verrichtte dus zoo wat alle diensten van de latere plattelandsveldwacht en was daartoe van gemeentewege bewapend met „een snaphaen, een suffisant zijdgeweer, een pistool ende een stock of piek”, gekleed in een „rock ende hoet met laersen”. Hoe de goede man bij de uitoefening van zijn functie al deze wapens moest dragen en hanteeren, is ons echter een raadsel. Hoe het zij, zijn naam bedelvoogd, bedeljager en varianten bewijst, dat het weren der bedelarij binnen de grenzen der gemeente wel zijn voornaamste taak was ¹⁾.

¹⁾ Dat bleef gedurende de 19de eeuw ook de taak der gemeenteveldwachters in Ginneken, Bavel, Ulvenhout, in 1821 ten getale van vier werkzaam, die aanvankelijk zelf hun schamele uniform moesten bekostigen en uitsluitend uit gepasporteerde militairen met een goeden staat van dienst werden benoemd. Zie over de functie van den rooden roede verder nog: Authorisatie op den Drossard ende Schouteth der Stad en Baronnie van Breda tot aanstelling van eenige bekwame Personen tot *Soldaten van de Roode Roede*, d.d. 25 Juny 1677 (Register der Heerlijkheden in de Provinciën, beginnende met den 30 Augustus 1673 en eindigende met den 6 January 1680). (Nassau-Domein-Archief; Alg. Rijks-Archief, 's-Gravenhage).

§ 13. *Scherprechter* (van Breda).

Aangezien ter bestrijding van de misdaad in de gemeente Ginneken en Bavel af en toe ook van de diensten van den Bredaschen scherprechter, „meester Hans”, werd gebruik gemaakt, werd daartoe bij voorkomende gelegenheden een post op de lijst van jaarlijksche uitgaven geplaatst, nu eens f 10.—, dan weer f 15.— en een enkele maal f 25.—. In zulk een geval was de in Ginneken, Bavel of elders in de gemeente gevatte misdadiger natuurlijk tot een der destijds toegepaste lijf- of levensstraffen veroordeeld.

§ 14. *Aandeel van de gemeente Ginneken in de kosten van het Tuchthuis te Breda.*

Toen in 1707 te Breda het aldaar opgerichte Rasp-, Tucht- of Spinhuis in gebruik was genomen voor stad en lande, om daarin op te sluiten „dieven en vagebonden, mitsgaders ondeugende en onwaardige Vrouwlieden, die troepsgewijs en gewapenderhand langs het land lopen tot groote schade van de ingezetenen ten platten lande, die gedwongen werden alles te geven, wat van haar geëischt wordt ende by weigeringe, bevreest waren afgebrand ende t' eenemaal geruïneerd te zullen worden”, kon de gemeente Ginneken en Bavel ter beveiliging van haar gebied daarvan ook profiteeren, doch moest daarvoor natuurlijk ook weer haar aandeel in de lasten betalen. Vandaar dat in de rekeningen sedert 1708 telkens posten voorkomen voor haar quotum in de jaarlijksche uitgaven tot instandhouding van dit strafgesticht van stad en lande van Breda, bijv. in genoemd jaar: „wegens het vermeerderen der rasp- ofte spinboeven besloten aan te stellen een goeden ende bequamen knecht alsmede dat tot chirurgijn van het selve spinhuys was aangesteld Sieur van Geest op een tractement van 75 gulden jaerlijcx”. Op den dorpsontvanger van Ginneken werd nu „een ordonnantie gedepescheert tot betalinge van desselfs dorpsquotum” in deze nieuwe lasten ¹⁾.

¹⁾ Zie verder over het Bredasche Tucht- en Spinhuis mijn werk: In en om de gevangenis van vroeger dagen in Nederland en Nederlandsch-Indië, Den Haag, 1936, blz. 85 vlg.; verder Tijdschrift voor Strafrecht, dl. 39 afl. 4: Een rapport over het Gevangeniswezen in Staats-Brabant uit het jaar 1806.

Ruim een eeuw later ging de gemeente Ginneken een soortgelijke overeenkomst van financieele deelneming aan, met recht van plaatsing der gevonnisten wegens bedelarij, met het z.g. Bedelaars-Werkhuis te Hoogstraten, waarmede de provincie Noord-Brabant bij contract was verbonden of aangesloten ingevolge Kon. Besl. van 9 Aug. 1818, Nr. 65. Doch reeds in 1821 werd dit gesticht opgeheven en zijn exploitatie gestaakt, waardoor de „belangengemeenschap”, die Ginneken met deze instelling had, door liquidatie werd ontbonden.

HOOFDSTUK VIII.

DE GEMEENTE, HAAR ECONOMISCHE TOESTAND, BESTAANSMIDDELEN EN BESTAANSSTRIJD, FINAN- CIËN EN BELASTINGEN, INZONDERHEID IN DE 17de EN 18de EEUW.

§ 1. Economische ontwikkeling der gemeente en bestaansmiddelen harer ingezetenen, getoetst aan het fiscale beeld en enkele belastingcijfers. — § 2. Moeilijke bestaansstrijd wegens de vele onvruchtbare gronden en de weinige bestaansmiddelen harer ingezetenen, die bovendien zoo zwaar belast waren. — § 3. Hoe het belastingstelsel in de gemeente Ginneken en Bavel technisch werkte en welke oneconomische gevolgen het had. — § 4. Het agrarisch karakter der gemeente en een fiscale tabel van het aantal belastingplichtige ingezetenen, bij name genoemd, met hun bezit aan vee. — § 5. Bosschen. — § 6. Beemden. — § 7. Brouwerijen. — § 8. Bijengilden. — § 9. Andere bestaansbronnen.

§ 1. *Economische ontwikkeling der gemeente en bestaansmiddelen van haar ingezetenen, getoetst aan het fiscale beeld en enkele belastingcijfers.*

De fiscale curve van stad, gewest en staat voor een bepaalde periode is in de historie altijd een tamelijk juiste economische waardemeter gebleken van het welvaartspeil der bevolking, van haar rijk of traag vlietende bestaansbronnen en van haar meer of minder moeilijken bestaansstrijd. In verband daarmee zijn de fiscale bescheiden dan ook steeds zeer instructief geweest voor de kennis der economische geschiedenis. Dat geldt wel in belangrijke mate van den toestand in de voormalige Generaliteitslanden, de reeds aangehaalde rede van Prof. Goossens ten bewijze, aangezien het documentatie-materiaal van „Het arme Brabant” voor een niet onaanzienlijk deel werd gevonden in de belastinggeschiedenis en de belasting-

cijfers van dit gewest, gelijk zijn bewoners in vroeger eeuwen daarvoor in de kohieren genoteerd stonden.

Daarmede en met de kohieren voor den aanslag of de gemotiveerde reclames over dien aanslag kan ook gewerkt worden, om den economischen toestand der bevolking van de gemeente Ginneken en Bavel in het verleden te leeren kennen. Wat al petitiees en adressen aan den heer en Baron van Breda of aan den Raad van State zijn er in de 17de en 18de eeuw van dit gemeentebestuur, gesterkt door de notabelste ingezetenen, uitgegaan, om de autoriteiten in Den Haag te overtuigen, dat de belastingschroef nu werkelijk niet strakker aangedraaid kòn worden, dat de *lasten te hoog* en de *baten te gering* waren, om voor de bevolking een redelijk bestaan over te laten.

Om die reden mogen zulke bescheiden als historische documenten van een zeker subjectivisme misschien niet geheel vrij zijn, toch geven ze anderzijds door de uitvoerigheid van hun argumenteering feiten te over voor het meest tragische bewijs, hoe arm inderdaad ook dit deel van Brabant was en hoe sober het grootste deel van de inwoners dezer gemeente tot diep in de 19de eeuw toe moest leven, om nog te kunnen blijven leven. Zoo opgevat, zit er eenige romantiek in die overigens nuchtere gegevens van dor cijfermateriaal en daarop gebaseerde conclusies, doch het is geen romantiek, die weldadig aandoet, maar die veelal wel door haar rauwe kanten en schrijnende tegenstellingen tusschen arm hier en rijk ginds in de kern der Republiek een gevoel van wrevel opwekt.

Om dit slechts met één dezer documenten, maar dan ook wel een der belangrijkste petitiees, te bewijzen, volgt hier uit een der in 1670 aan den Raad van State gerichte protest-nota, (echter in den vorm van een deemoedige suppliek), een summier beschrijving van den economischen toestand binnen de gemeentegrenzen. Schout, schepenen, gezworenen, ditmaal „gesterkt” door de ingelanden en geërfden der heerlijkheid van Ginneken en Bavel, dus zij die tot de kleingrondbezitters en dorpsnotabelen van die dagen behoorden, betoogden daarin op vaak aangrijpende wijze, hoe het er met hun gemeentenaren voorstond. Het bleek weinig resultaten te hebben opgeleverd, dat zij hun secretaris Nicolaes Vereyck in het jaar daarvoor,

— Maart 1669 —, met een commissie over de verponding¹⁾ naar Den Haag hadden gezonden, toen hij opdracht had, als meermalen te voren, over de verzwaarde lasten te klagen, niet-tegenstaande het ook bij den Raad van State en den Raad en Rekenkamer van den Prins van Oranje bekend was, dat de in cultuur gebrachte gronden dezer gemeente van heel wat slechter kwaliteit waren dan die van de aangrenzende gemeenten: Princenhage en vooral Terheijden, Oosterhout en Dongen. Toch had men daarmee bij de repartitie van ieders aandeel in de gemeenschappelijke lasten nimmer voldoende rekening gehouden, evenmin als dat gedaan was ten aanzien van Brabants zandgronden in vergelijking met de veel vruchtbaarder Holland-sche kleilanden.

Bovendien werd blijkens de vernieuwde kohieren in de verpondingboeken, waarin opgenomen waren alle „lastdragen-de huijsen, saeijlanden, weijlanden ende bosschen” der gemeen-te, het totaal der zg. „buyndertalen” of Hectaren cultuur-grond bij elke vernieuwing dezer kohieren te hoog berekend. Uit de door de gemeentelijke autoriteiten bewerkte kohieren bleek namelijk, dat de ontginning van woeste heidevelden wel geleidelijk voortgang had, maar niet in die mate, als men het in Den Haag wilde doen voorkomen en voor het totaal der door de gemeente verschuldigde lasten geliefde te berekenen. Uit die verpondingboeken dan was komen vast te staan, dat de in cultuur gebrachte gronden, in den aanvang der 16de eeuw nog geen duizend H.A. bedragende, in 1649 waren gestegen tot 1246 H.A. en wel verdeeld over de oude heerlijkheid Bavel 417 H.A., en over Ginneken 829 H.A. Vandaar dat bij gemeen-schappelijk overleg tusschen beide dorpen de gemeene lasten tusschen beide ook waren verdeeld in de verhouding 2:1. In 1669 was bij vernieuwing der kohieren vastgesteld, dat in ge-noemd jaar onder Ginneken 938 H.A. bebouwde grond en on-der Bavel 436 H.A., in totaal dus 1374 H.A. cultuurgrond was gelegen en dus belastbaar was, echter gerekend buiten de bosschen van Zijne Hoogheid den Prins, „des gemeentens ende armenhuijs, genaemt de *Pastorije*, die bij den Heer Predicant wert bewoont, de twee scholen en eenige nieuwe gronden, daer

¹⁾ Grond- en bedrijfsbelasting in haar oudsten vorm, in de plaats gekomen van de hertogelijke of grafelijke bede; zie hierna onder be-lastingen.

van dat de eigenaren volgens placcaet ende accoord thien jaren van de lasten sustineren ¹⁾ vrij te zijn", m.a.w. nieuw ontgonnen gronden waren gedurende de eerste tien jaar vrij van belasting in de verponding.

De lasten of contributiën, welke op de huizen, schuren en gronden in cultuur onder de gemeente Ginneken en Bavel rustten, voorzoover het de verponding betrof, voorts „bede ende andere reële lasten", bedroeg voor Ginneken f 4204.18.12, voor Bavel f 1957.7.8, in totaal f 6162.6.4. Met dezen aanslag in de algemeene lasten was de gemeente boven andere in de Baronie bezwaard, „ende die nochtans sijn versien met vele betere huysen, landen, weyden, beemden ²⁾, ende andere voordeelen, ende die evenwel soo veel per buynder niet en betalen als de supplianten".

Officieel stond de gemeente in de verpondingsboeken zelfs aangeschreven voor een totaal van 1488 H.A. belastbaren grond, doch daarvan moesten worden afgetrokken de perceelen, welke niets opleverden, de z.g. „quade onnutte velden, die geene hueren noch contributien connen opbrengen". Zuiver berekend, waren dit er volgens de bestuurders der heerlijkheid niet minder dan 223 H.A., waardoor de gezamenlijke belastbare gronden moesten worden teruggebracht tot een totaal van 1265 H.A. Niettemin was dat totaal in de repartitie van 1670 al genoteerd voor 1374 H.A. Hoogstwaarschijnlijk was dit abuis ontstaan door de bijtelling van de nieuw ontgonnen gronden, welke echter gedurende de eerste tien jaar belastingvrij waren. Een andere zaak echter was de verzwaring van lasten procentsgewijze, doordat het aandeel van de gemeente Ginneken en Bavel in de jaarlijksche taxe van 86600 gld., die in plaats van de verponding in 1670 voor de Baronie was gesteld, alsmede ter voldoening van de bede en andere reële lasten, nu was gesteld op f 6162.6.4, of per bunder, goed en kwaad door elkaar, f 4.9.12. Tevoren was deze grondslag veel lager, namelijk

¹⁾ Beweren of van meening zijn, in dit geval met recht op grond van een desbetreffend plakkaat op de ontginning van heide- en andere ongecultiveerde gronden.

²⁾ Het verschil tusschen weiden en beemden was hier vooral gelegen in het feit, dat de beemden weilanden waren aan den oever van de Mark langs beekjes, terwijl weiden meer uit in cultuur gebrachte heidegronden waren ontstaan.

f 3.4.14^{2/3}. Het algemeene verhoudingscijfer in vergelijking met de taxe, voor de zustergemeenten vastgesteld, was slechts verhoogd van 5.3 op 5.6, zoodat naar dien maatstaf per bunder in 1670 en volgende jaren f 3.6.13 verschuldigd zou zijn, of wel in totaal voor de gemeente Ginneken inplaats van den nieuwen aanslag van f 6162.6.4 maar f 4589.16.0.

§ 2. *Moeilijke bestaansstrijd wegens de vele onvruchtbare gronden en de weinige bestaansbronnen, die bovendien zoo zwaar belast waren.*

En om nu het onredelijke en onbillijke van deze abnormale stijging van lasten duidelijk in het licht te stellen, brachten bovengenoemde autoriteiten in de gemeente de volgende feiten en toestanden onder de aandacht van den Raad van State. Ten eerste, zoo verklaarden zij, neemt de gemeente Ginneken en Bavel in de Baronie economisch een ongunstige plaats in door „haer seer vele magere ende schrale landen, die niet connen besaeijt werden, ofte deselve moeten alle jaren met groote costen van mesten werden onderhouden, ofte deselve soude bijnae gelijk als met de gemeene 's heeren wilderden ende vroenten moeten blijven leggen” ¹⁾. Blijkt uit deze bewering misschien wel een niet te groot initiatief of ondernemingsgeest van de inwoners, er was ook geen kapitaal voor dergelijke ondernemingen. De verschillende belegeringen, welke de stad Breda vanaf 1590 had moeten doorstaan en waarvan ook Ginneken en Bavel zooveel te lijden hebben gehad, was daarvan in hoofdzaak de schuld; immers, zoo schreven de adressanten verder, „dat d'ingesetenen van Ginneken ende Bavel t'eenemael metter belegeringen der stadt Breda zijn *geruineert ende t'onder gebracht*”, vooral in 1625, „als wanneer bij nae allen de huijsen ende selfs oock de kercke, thooren, klokken, met allen de gevluichte ²⁾ goederen der supplianten zijn te niette gedaen ende verbrant”.

En daarbij bleef het nog niet, want opnieuw bij het beleg

¹⁾ Het onderscheid in het spraakgebruik tusschen vroenten en wilderden was oudtijds niet groot: 1° dorre, onvruchtbare heidevelden met oer in den bodem; of 2° met bosch en struikgewas of slechte grassoorten begroeide zandige en veenachtige gronden; de laatste heuvelachtig en zandig terrein.

²⁾ De in veiligheid gestelde goederen.

van Breda in 1634¹⁾ en vooral bij dat van 1637 kwam ook weer een nieuwe ramp over de gemeente Ginneken en Bavel, („als leggende onder het Canon²⁾ van Breda”), toen de landerijen in den wijden omtrek der stad werden ondergraven, geïnundeerd en van hun gewas beroofd, „als zynde seer bedorven ende in ruïne gebracht”. En nog was er het einde van het lijden niet: „inlegeringen³⁾, doortochten van convoijen, pressinge⁴⁾ van wagens, karren, peerden ende ingesetenen, uijtteiringe⁵⁾ ende vele andere sware lasten, die soo swaer voorde ingesetenen sijn geweest, *datter vele henne goederen ende plaetsen*⁶⁾ *hebben moeten verlaten*”.

Zóó rampzalig had het wreede lot van den oorlog de ingezetenen van Ginneken en Bavel in de 17de eeuw getroffen, dat eenige hunner zelfs hun have en bezittingen hadden moeten verlaten, om elders een beter bestaan te vinden. Want boven en behalve deze lasten moesten de eigenaars en huurders van vele landerijen in de gemeente nog geld- en roggerenten opbrengen, sommige aan Zijne Hoogheid den Prins, als heerlijke rechten, andere aan de armen, kerken, kloosters als kerkelijke rechten of renten ad pios usus. In totaal moesten op deze wijze door de landlieden van Ginneken en Bavel jaarlijks meer dan 850 vertelen⁷⁾ rogge worden opgebracht. Voorts kon uit de hypotheekregisters blijken, dat de erven, huizen en vele in cultuur gebrachte gronden waren bezwaard met hypotheekschulden tot een gezamenlijk bedrag van meer dan 150.000

¹⁾ Het hier bedoelde beleg van Breda in 1634 was slechts een voorspel van dat in 1637 en door Frederik Hendrik ondernomen, om den vijand van Maastricht af te trekken, door Breda met een belegering te dreigen (Sept. 1637), waarheen de Stedendwinger zijn generaal Stakenbroek zond, om dien zelf eerlang te volgen. Aytona, die Maastricht bedreigde, liet zich door deze krijgslist verschalken en brak op voor Maastricht, terwijl Frederik Hendrik spoedig daarna ook aftrok van Breda, om nog geen drie jaren later dit spel met meer ernst te herhalen.

²⁾ Onder het ressort en de hooge jurisdictie, waterstaatkundig onder het gebied van afvloeiing en inundatie.

³⁾ Inkwartiering van vreemde troepen.

⁴⁾ Requisitie of opvordering van voertuigen, trekdieren en zelfs van menschen voor oorlogsdoeleinden, hand- en spandiensten.

⁵⁾ Leveringen voor de voeding.

⁶⁾ Boerderijen en bedrijven.

⁷⁾ Vierde deel van een sester of zes zak, later vier zak of mud.

gulden, voor een groot deel buiten de gemeente beleend tot zelfs in Holland toe, wel een bewijs, hoe ook hier te Ginneken dus toen reeds het Hollandsche kapitaal geïnvesteerd was. Want, schreven de bestuurders en land- of huizenbezitters van Ginneken in hun petitie, „daer van moeten de jaerlijckse interesten werden betaelt ende die alle vermits de continuele sware lasten der ingesetenen ende geërffden op interest van ymant in Hollant elders hebben moeten leenen”. Dus ook deze renten werden niet eens in de gemeente verteerd.

De conclusie van de adressanten was dan ook voor de hand liggend: al deze zware lasten, schier ondragelijk voor de meesten der ingezetenen, benamen hun de mogelijkheid om tot eenige welvaart te komen. Woordelijk schreven zij dan ook, merkwaardig genoeg om het hier even vast te leggen: „Ende sijn de ingesetenen alnu soo verre belast ende verarmt door de continuele ordinaire ende extraordinaire lasten, *dat het hun onmogelijk is langer te bestaen ende daer door de meeste sterffhuijsen, alhier vallende, sijn insolvent*: Hoewel vele huijslieden ende ingesetenen hen moeten generen ende onderhouden dickwils *met droogh broot ende melck ofte water*”.

Ook de dalende graanprijzen op de markten waren nog een tegenslag voor de landbouwers in deze streken, die meest rogge en boekweit verbouwden, doch die gewassen thans met zulk een schrale winst van de hand moesten doen, dat de onkosten ternauwernood uit de opbrengst gehaald konden worden. Dat was ook een der oorzaken, waardoor sommige boekweitvelden en vele rogge-akkers jarenlang onbebouwd bleven of, zooals het in het adres werd genoemd, „alnu hart moeten blijven leggen, soo dat daer van geene huere noch contributiën can werden betaelt ende die oversulcx voor faulten in rekeninghe sullen moeten comen ende valideren”, m.a.w. deze perceelen konden onmogelijk in de verponding of de daarvoor in de plaats gestelde landsbelasting worden aangeslagen. Een anderen keer moest de boekweit eerst verkocht worden, eer dat er kans bestond, om de zg. reëele lasten te heffen. Zoo moest in Augustus 1704 de gemeente een voorschot van 2000 gulden uit eigen kas aan den ontvanger van de verponding betalen, aangezien de belastingplichtige boeren den boekweitoogst nog niet binnen hadden, „ende alsoo mits desen slechten tijd”, — het was wederom oorlog! — „de ingesetenen niet wel voor aenstaende Ba-

misse¹⁾), *tot den boeckweijt inde sack is*, sullen kunnen vol-
doen, ten zij men deselve brenge tot haere ruïne ende groote
schade".

De opbrengst van hooi voor wintervoer van het vee betee-
kende destijds nog weinig, want de adressanten deelden mede,
dat Ginneken noch Bavel hooilanden van eenige beteekenis bezat
in tegenstelling met de noordelijke gemeenten der Baronie. Op
het grondgebied van Ginneken en Bavel lagen „wel eenige
weijnige buijnders *suere ende slechte magere weyden opde ri-
viere de Marcke*", maar daarvan moest aan verponding, bede
en jaarlijksche schouwing vaak zooveel worden betaald „als
wel de weerde van tgras, dat daer van compt". Bovendien lagen
deze voor eb en vloed, werden door het „schrale heiwater", in
den herfst en winter van boven afkomende, bevoeid en over-
stroomd, zoodat de baten nihil waren, als de „contributiën tot
ruïne der ingesetenen moeten werden betaelt".

De bestuurders en ingelanden der gemeente namen dan ook
aan te bewijzen, dat er honderden H.A. grond, die als belast-
baar waren ingeschreven, en waarvoor in deze gemeente per jaar
en per H.A. aan verponding en bede drie gulden en meer
moest worden opgebracht, aan de eigenaars niet meer ople-
verden dan hoogstens zes gulden zuivere baten, als name-
lijk ook alle andere kosten en lasten daarvan waren afgetrok-
ken. Voor de wintervoeding van hun vee moesten de boeren
van Ginneken en Bavel het noodige hooi koopen en halen
uit andere Baroniegemeenten en wel in Oosterhout, Terheij-
den, Teteringen, Princenhage, Etten en andere dorpen, „die
daer van in overvloed zijn versien ende dat met duijssenden
guldens op een jaer tot bederff der ingesetenen alhier compt
te costen". Vergeleken met andere gemeenten in den omtrek
als de vrije heerlijkheid Roosendaal, die toen ook nog geheel het
karakter van plattelandsgemeente droeg, of Etten, waar han-
del en nijverheid bloeiden, „vele huijsen van neringen, scheep-
vaerden, veel coopmanschappen ende andere handelingen tot
welvaart ende onderhout" waren, had Ginneken noch Bavel
eenige welvaartsbron of bestaansmiddel van dien aard dan wat
brouwerij, grutterij, bijenteelt en houtverkoop.

Uit alles bleek dus de ongunstige economische toestand der

¹⁾ De heiligdag van St. Baef of Bavo, 1 October, een der ge-
wone termijnen voor de opbrengst van cyns, betaling van huur enz.

gemeente Ginneken en Bavel, zulks in tegenstelling met dien in de meeste andere Baroniegemeenten, „daer ter contrarie alhier niet en is als mager ende slechte gronden van erven ende die met groote kosten moeten werden onderhouden, *ende seer slechte, cleijne heij-koeijen, daer dickwils niet veel melck noch boter van comen en can*”. En toch moest daarvan evenveel aan belasting, koorn- en zoutgeld worden betaald als van de beste en vruchtbaarste landerijen in de Baronie, of als van het veel meer productieve vee in die streken. Daartegen meenden nu de bestuurders en ingelanden van Ginneken en Bavel te moeten protesteeren. Het was onredelijk en onbillijk, merkten zij op, om hun ingezetenen volgens de nieuwe repartitie f 4.9.12 per H.A. te laten betalen tegen f 3.4.14 voorheen, terwijl voor andere Baroniegemeenten met veel vruchtbaarder gronden dat verhoudingscijfer zooveel gunstiger was, gelet op de volgende specifieke gegevens, aan het adres toegevoegd:

GEMEENTE	Procents-gewijze	Aantal belastbare H.A.	Aanslag	Verhoudingscijfer per H.A.
Roosendaal	13.8 %	3600	f 11951.16.0*	f 3. 6. 6
Oosterhout	15.8 %	4100	f 13682.16.0	f 3. 6.11
Etten	17.1 %	4100	f 14808. 2.0	f 3.12. 4
Princenhage	10.7 %	3300	f 9309.10.0	f 2.16. 6
Terheijden	4.9 %	1090	f 2164.10.0	f 1.19.11
Teteringen	2.5 %	1609	f 4243. 8.0	f 2.12.11

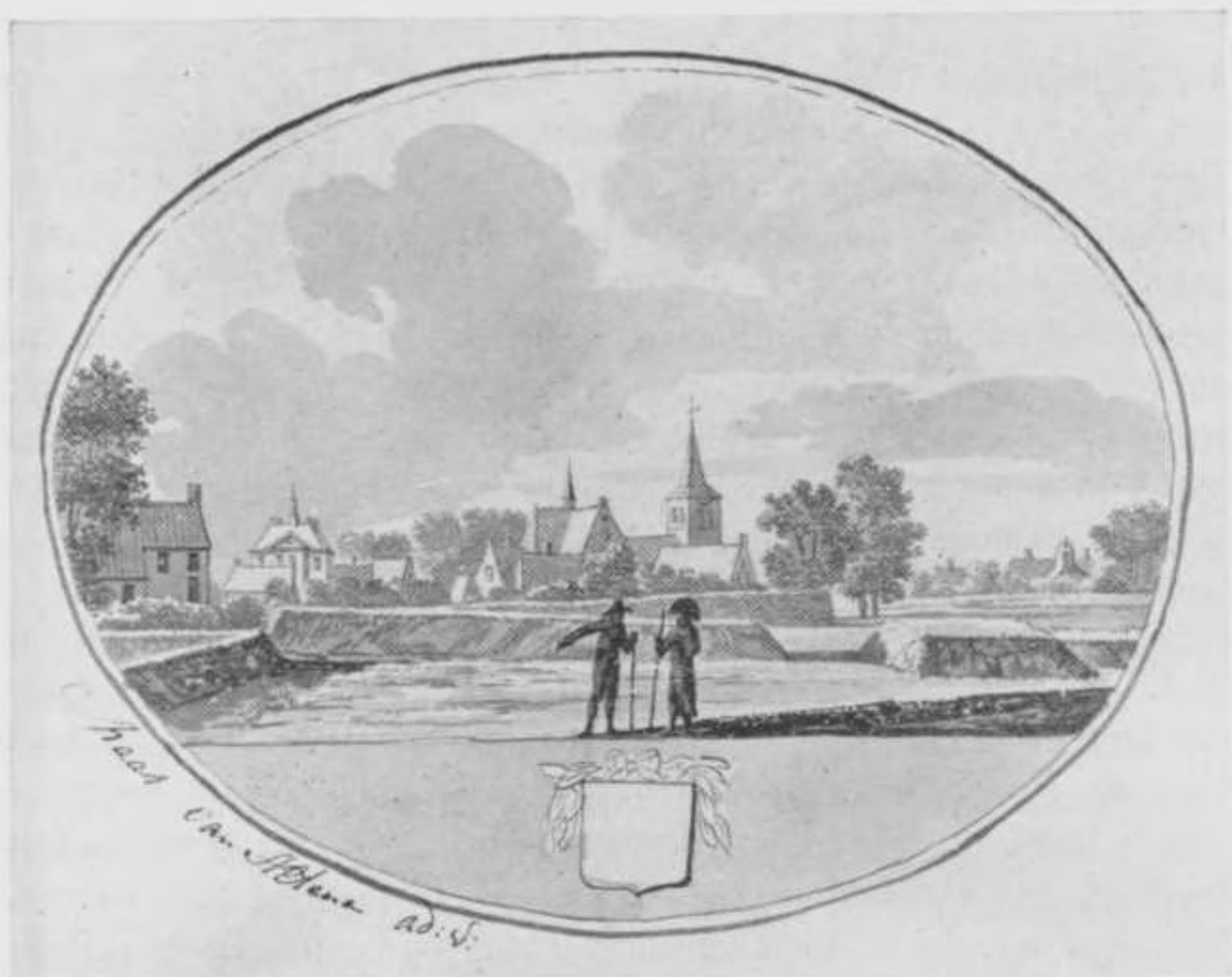
*) Uitgedrukt in guldens, stuivers en penningen; (1 stuiver = 16 penningen).

Deze gegevens berustten op de kohieren van 1649 en 1665 en waren dus officieel, al wilden de besturen van genoemde heerlijkheden het wel doen voorkomen, dat ook voor hen de aanslag te hoog was, als zijnde gebaseerd op een te veel berekende oppervlakte aan belastbaren cultuurgrond. Daarentegen kwamen de andere Baroniegemeenten op de kohieren veel te laag voor, omdat ook daar de bebouwde grond aanmerkelijk was toegenomen, veel meer dan te Ginneken. De geschatte oppervlakte er van bedroeg voor Zundert 1314 H.A.; Rijsbergen 764 H.A.; Alphen 722 H.A.; Baarle 1076 H.A.; Chaam maar 377 H.A., hoewel de juiste grootte der „besaeijde landen” daar in 1669 al berekend was op 565 H.A.; Gilze en Rijen 1172 H.A. en Dongen 690 H.A., doch in deze gemeente volgens eigen opgave niet

minder dan 1035 H.A.! De landmeter van de Baronie en de stad Breda, Verhoff, kon het trouwens gemakkelijk nameten en deze gegevens corrigeeren, dan zou, meende men te Ginneken, het kohier der verponding, bede en reëele lasten er wel heel gauw anders uitzien. In verband daarmee werd in de petitie, hier in hoofdzaak weergegeven, verzocht om het verhoudingscijfer dat van f 5.3.0 al op f 5.6.0 per H.A. was gebracht, niet alleen te verlagen en zelfs terug te brengen tot den ouden norm van f 3.6.13, doch ook om door hermeting van alle belastbare en in cultuur gebrachte landerijen in de verschillende Baronie-gemeenten een billijker en evenrediger verdeeling van de lasten vast te stellen en af te kondigen, ten einde de ingezetenen van Ginneken en Bavel voor algeheelen economischen ondergang te behoeden, „want het hun onmogelijk is langer te bestaen ende de voorseyde sware lasten te betalen”.

Aldus eindigt de petitie, wel ter dege in de mineur doch tevens met het vaste vertrouwen, dat èn de Raad van State èn de Raad en Rekenkamer van den Prins het zóóver niet zullen laten komen. Zij geeft min of meer een getrouw beeld van den economischen toestand en ontwikkeling der gemeente gedurende de tweede helft der 17de eeuw, van den moeilijken bestaansstrijd harer ingezetenen door de veel te zware lasten en de weinige bronnen van bestaan. Ook spreekt het voor dien tijd in hoofdzaak agrarisch karakter der gemeente er duidelijk uit, dat trouwens nog nader zal worden toegelicht uit de nieuwe telling van menschen en vee in de gemeente, ook al weer voor fiscale doeleinden.

Doch om een tamelijk volledig overzicht van al die lasten en heffingen te krijgen, welke op de gemeente en haar ingezetenen als lood zoo zwaar drukten, moeten we het geheele fiscale beeld gedurende den tijd der Republiek, natuurlijk uitsluitend wat Ginneken en Bavel in het verleden betreft, even uitwerken. Daaruit zal dan verder nog de conclusie kunnen getrokken worden, hoe diep, eigenlijk ruw en hard, dat fiscale stelsel in het bestaan van den Generaliteitsingezetene ingreep, kapitaalvorming belette en energieverspilling in de hand werkte. In sommige gemeenten waren bovendien vele wilderden en novale gronden, die de eerste tien jaren belastingvrij waren, per abuis opgegeven, gelijk o.m. in Dongen het geval was.

Ginneken in de 18e eeuw.

Bavel in de 18e eeuw.

§ 3. *Hoe het belastingstelsel technisch werkte en welke on-economische gevolgen het had.*

Mgr. Prof. dr. Th. Goossens heeft in zijn reeds eerder aangehaalde rede „Het arme Brabant” dit gewest beklagd om zijn drie voornaamste economische plagen na 1629: de belastingen, de oorlogen en de ambtenaren. Dit klinkt weinig vriendelijk aan het adres van Oud-Holland, dat altijd het leeuwenandeel in de uitgaven van den staat heeft gehad — onder de meest ongunstige omstandigheden in 1672 en '73 zelfs meer dan 68 %! — maar het worde al vast toegegeven, dat zoowel de fiscale regeling als de heffing der belastingen altijd een der zwakste plekken, zoo geen wonde plek, in ons staatsbestel ten tijde der Republiek is geweest: onevenredige en niet eenparige heffing, te groote en te veel vrijstelling van belastingplicht voor geprivilegieerde personen, bestendinging van verouderde belastingkohieren en last but not least verpachting der belastingen, hetgeen tot velerlei knoeierijen aanleiding heeft gegeven. Men heeft bovendien veel theorieën tot verbetering van deze verkeerde praktijken uiteengezet en bepleit, doch geen staatsman noch staathuishoudkundige heeft in twee eeuwen van het bestaan der Republiek aan de uitvoering er van gedacht en gewerkt.

Al dat kwaad op fiscaal gebied is ook in den kleinen kring der locale historie te registreeren en iets er van behoort dus ook thuis in dit geschiedboek van de gemeente Ginneken. Ook hier vindt men als grondslag en voornaamste der belastingen de verponding, een heffing op alle onroerende goederen en die, daarmede gelijk te stellen, jaarlijks volgens vaste kohieren geïnd, hoewel er veel eigenaren van vaste goederen van vrijgesteld waren. In die kohieren waren ook opgenomen de grootte en opbrengst van den bebouwden grond, van den handel en de nijverheid, van het aantal huizen of haardsteden en tal van andere gegevens, doch sedert de tweede helft der 17de eeuw werden die kohieren zoo goed als niet vernieuwd, ondanks de stijgende waardeprijzen, vermeerdering van cultuurgrond enz. Eischte de nood der schatkist zulks dan werden op de basis der verouderde kohieren voor elk aangeslagen totaal van stad of dorp opcenten geheven in den vorm van ampliatiegelden, honderdste of tweehonderdste penningen enz., in Holland zoo goed als in Brabant.

Daarnaast werden behalve accijnzen, imposten op wijn en

brandewijn, bier en gemaal ook nog de volgende belastingen geheven, welke men geheel of ten deele ook tegenkomt in de kohieren en andere fiscale lijsten betreffende oud-Ginneken: „bestiael”, oorspronkelijk bij den verkoop van paarden en vee, naderhand voor slachtvee; op hoornbeesten van elk stuk hoornvee boven de 3 jaar; op de ronde maat van alle waren, bij de maat verkocht; het oorgeld van paarden; op „wollen lakens” en alle luxe kleedingstoffen; op grove waren als kalk en steen. Doch de belasting op de consumptiemiddelen, onze accijnzen dus, waren wel de voornaamste. En telkens kwamen er nog nieuwe belastingen bij, doch nimmer zulke, die den overgang vormden tot een beter stelsel van gemeene middelen op eenparigen voet, (gelijk toch de Unie van Utrecht had gewild!) en dan tot overmaat van ramp nog verpacht. Wat een ellende reeds daardoor ontstond, leert menige dorpsgeschiedenis der 17de en 18de eeuw, ook die van Ginneken: belastingpachters, die niet betaalden en wel overvroegen, die hun administratie niet goed bijhielden, willekeurige zittingen hielden of weigerden de belastingkohieren in te leveren, die geen borgen konden stellen of waarvan de borgen bij geconstateerde tekorten in gebreke bleven enz. Voor sommige belastingen bleef echter ook de rechtstreeksche heffing openstaan door collecteurs van het district of het gewest, van de stad of het dorp, zoodat te Ginneken de burgemeester tevens collecteur van het gemaal en de kleine specie was.

Maar ook daarover ontstonden al weer zoo dikwijls kijvages en zelfs groote oneenigheden, waardoor het vaak gebeurde, dat menige burgemeester ook hier bedankte voor de eer, om als collecteur te fungeeren. Laten we echter het geheele belastingstelsel in dezen kleinen kring even aan een nadere beschouwing onderwerpen, welke, getoetst aan bovenstaande algemeenheden en gelet op eenige bijzondere details, dat algemeene beeld nog wat duidelijker vermag uit te werken. Want zekere belastingen, als de boschbede, elders in Brabant de groote en kleine Koningsbede, een zakelijke belasting op de basis van vast goed, communale weiden, heiden, bosschen enz., tal van contributies en ook sommige van de zg. gemeene middelen of accijnzen gaven daaraan voor de Bredasche Baronie weer iets geheel eigens.

Sedert het jaar 1660¹⁾ komt het punt der belastingen in de meeste vergaderingen van schout en schepenen der heerlijkheid Ginneken en Bavel geregeld aan de orde. Om te beginnen met 27 September van dat jaar, toen een nieuwe verdeeling der lasten over de beide dorpen van kracht werd verklaard. Inzake de betaling der inkomsten van den impost, die ook hier werd verpacht, zou in Ginneken zoowel als in Bavel alle vlijt worden gedaan, dat de pachtprijs dezelfde zou blijven in de verhouding van Ginneken 2 en Bavel 1. Indien mocht blijken, dat Bavel geen derde part van het totaal dezer belasting kon opbrengen, dan moest uit de opbrengst van Ginneken het te veel betaalde worden teruggestort en omgekeerd, als Ginneken „aen 2/3 paerten te quaet heeft, dat Bavel daer in sal te goet comen”. De leggers moesten voor beide dorpen „op een egalen voet” worden opgemaakt. De schepenen en gezworenen van beide dorpen zouden het recht en de vrijheid hebben, „int maecken van dien”, t.w. de kohieren, „te comen sitten, oock *om over ende weder de koeijen te gaen tellen in regard vant horengelt*”. De secretaris zou zich naar den inhoud der kohieren stipt gedragen en de oude zouden met de nieuwe kohieren worden vergeleken en daarna vervallen. Ook zou hij daaruit de berekening moeten samenstellen, in hoeverre Ginneken dan wel Bavel door de nieuwe fiscale overeenkomst te goed of te kwaad werd gedaan en dit ter kennis van den burgemeester-collecteur brengen.

Want deze functionaris was langen tijd, wat thans en ook reeds lang voor dezen de gemeente-ontvanger was, doch zijn ambt werd te Ginneken en Bavel niet steeds gretig aanvaard en geambieerd. Van zijn functie zou Vondel met eenig recht hetzelfde hebben kunnen dichten, wat deze poët in betrekking tot zoo menig staatsambt in de Republiek in verzen heeft veroordeeld, o.m. dit bekende:

„Die sorgt, en waeckt, en slaeft, en draeft, en ploegt, en sweet,
En tot 's lands oorbaer vast een lastigh ampt betreed,
En waent de menschen aen sijn' vroomheyd te verbinden,
Die sal sich jammerlijck in 't end bedroghen vinden,
Van 't wispelturigh volck: dat veel te los van hoofd,
Ghenooten dienst vergeet, en leyder! t quaed gelooft!”

¹⁾ Vóór dien tijd zijn alle desbetreffende archiefbescheiden verloren gegaan.

Een paar voorbeelden, van zulke onwillige en tegenstrevende burgemeesters-collecteurs. In Januari 1661 werd Jan Cornelis Roovers, die zich over het boekjaar 1660 den door weinigen begeerden post had moeten laten welgevallen, ter verantwoording geroepen wegens het niet inleveren der bescheiden van de impostgelden over dat jaar, evenmin als die gelden zelf ten bedrage van ruim 500 gld. Dat geschiedde niet uit onwil of nonchalance, doch alle posten waren nog niet binnen. Ten tweeden male werd dat verzoek herhaald, ditmaal om er zonder uitstel aan te voldoen „ende dat de gemeente daeraen ten hooghsten is gelegen”, aangezien haar schuldeischers kwamen opdagen, die aan de gemeente kasgeld op voorschot hadden geleend. Roovers verscheen thans, om in 't bijzijn of ten overstaan van den secretaris „in handen van Jenneken Hendricx inden Trompet tot Breda, die vant dorp Ginneken bij obligatie in date 22 Februari 1659 is comende 600 gulden met twee jaer intrest tot 60 gld.”, daarop alvast 350 gld. aan hoofdsom in mindering te betalen alsmede de rente, zoodat de gemeente haar nog schuldig bleef 250 gld., waarvoor een nieuwe obligatie werd afgegeven.

Een botte weigering, om in zijn kwaliteit van burgemeester van het dorp Ginneken voor de inning dezer belastingen te zorgen, hetgeen gepaard ging met de weigering van het aanvaarden van het desbetreffend ontvangersboek, leverde Johan van Velthoven in 1662, aangezien hij voorgaf tot de ingelanden van den St. Maartenspolder te behooren, al woonde hij te Heusdenhout. De vorster, in dezen optredende als gerechtsbode en politiedienaar, werd tot driemaal toe met het collectatieboek naar Van Velthoven's woning gezonden, doch telkens zonder resultaat, al werd den burgemeester bij exploit aangezegd, dat alle kosten en schaden, door zijn weigering ontstaan, te zijnen laste zouden worden gebracht. In datzelfde jaar moest aan Pieter Thomas Janssen van de Schalieboom (elders Schaliboom), die voor Bavel in 1659 als burgemeester-collecteur was opgetreden, worden gemaand, om alszoodanig zijn achterstallen aan te zuiveren. En uit zijn antwoord op deze insinuatie blijkt duidelijk het gemoedelijk karakter van de wijze, waarop de inning dezer belastinggelden destijds in onze dorpen plaats had, n.l. toen genoemde Jansen den vorster tot antwoord gaf: „Ick moet dan oock sien, dat ick gelt crijch van de geene, die mij schuldich sijn!”

Kort daarna werd eveneens aan den oud-burgemeester van Ginneken, Peter Thomas Meijren, in zijn kwaliteit van gewezen collecteur van den impost, de lastgeving verstrekt, om binnen veertien dagen aan den heer Jan de Bruyn, geldschieter van de gemeente, 600 gulden uit te betalen ter voldoening van een obligatie, die genoemde De Bruyn ten laste der gemeente Ginneken onder zich had, en wel uit het saldo der rekening, hetwelk genoemde Meijren blijkbaar nog steeds niet afgedragen had, beloopende f 650.—18—2. Ook het restant moest thans worden verantwoord.

Aan de schepenen en gezworenen der gemeente werd dikwijls de inning van het *zoutgeld* opgedragen, bijv. in 1663 voor Ulvenhout en Ginneken aan Adriaen Nicolaes van Miert, die tevens waard in de herberg. „De Roskam” in eerstgenoemd dorp was. Tevens was hij als laagste aannemer pachter van het *paardegeld* voor Ginneken over het belastingjaar 1663—'64, terwijl de dagen, gedurende welke hij zitting zou houden, nader bekend werden gemaakt. Die zitdagen werden over het geheele jaar op een totaal van 2 weken berekend, waarvoor hem 6 gld. vergoeding werd toegekend.

De *verponding* was echter ook in deze gemeente niet alleen de oudste en voornaamste belasting, doch de basis van haar aanslagen was a.h.w. het fundament van de jaarlijksche begroting, voorzoover daarvan in dien tijd althans gesproken kan worden. Om zooveel mogelijk tot een evenredige verdeling der lasten en een juiste heffing der inkomsten te komen, werd dan ook in 1665 de heerlijkheid van Ginneken en Bavel voor die heffing van de verponding voor het eerst in een aantal wijken verdeeld, waarvan elk een eigen schatter kreeg. Zulks geschiedde trouwens op aanschrijven van de Staten-Generaal en op advies van den Raad van State, die kort daarvoor een ordonnantie hadden uitgevaardigd voor de samenstelling der kohieren en de benoeming der schatters. De volgende personen werden daarvoor toen aangewezen of benoemd: voor *Heusdenhout* Merck Peeter Wagemakers, gezworen, en Jan van Velthoven; voor *Ginneken* en *Overakker* Cornelis Marten Oomen, gezworen, en Peeter Cornelis Meeren; voor *Ulvenhout* en *Geersbroek* Cornelis Arent Brocx, gezworen en Laureijs Pauwels Gijbs; voor *Rakens* — hier Raecken genoemd —, *Cauwelaar* en *Notsel* Peeter Jan Wouter Stoops, gezworen, en Laureijs Joosten van Cau-

welaar; voor *Strijbeek* en *Grasen* Jan Cornelis op Hooydoncq, gezworen, en Cornelis Peeter Roeloff Schellekens; voor *Galder* Adriaen Cornelis Pauwels Wagemakers, gezworen, en Wouter Anthonis Meeren; voor *Bavel*, *Kerkeind* en *Tervoort* Jan Cornelis Geeraerts en Jan Adriaen Anthonis Lips, beiden gezworenen, met Pauwels Adriaen Pauwelssen; voor *Lijndonk*, *Bol*- en *Eijkberg* Adriaen Cornelis Adriaens Michielsen en Adriaen Cornelis de Bruijn, hoevenaar en beide gezworenen, met Geeraert Meeus Brocx.

Den 5 April 1665 werd deze nieuwe kohierindeeling met aanwijzing der schatters vastgesteld in de vergadering van schout en schepenen, en twee dagen later ging de secretaris Vereijck met de nominatie naar Breda, gevolgd door de benoemde schatters, om aldaar in handen van de beide gecommiteerden van den Raad van State, de heeren Vrijbergen en Van Beverningk, den eed af te leggen „omme naer (hun) beste kennisse het quohier te formeren ende de luyden, in elck gehucht van Ginneken ende Bavel woonende, *rijck sijnde 2000 gld. ende daer boven*, te taxeren”.

Als resultaat van het opnieuw opmaken der kohieren van deze grond- en vermogensbelasting in Juni van genoemd jaar kwam voorts vast te staan, dat het kohier „der redelycke erven in Ginneken”, d.w.z. van de belastbare cultuurgronden aldaar, 851 bunder of Hectare bedroeg en die onder Bavel 414, in totaal dus 1265 H.A. Daarvan moest toen f 4460.—8—0 aan verponding worden betaald, zijnde het aandeel van Ginneken en Bavel in den tax, waarvoor de Baronie in totaal was aangeslagen, nl. voor 86600 gulden jaarlijks. Bovendien werd voor de *groote* of *gewone bede* van de Baronie gevraagd een jaarlijksche som van f 18750, waarvan Ginneken en Bavel voor hun aandeel hadden bij te dragen f 965.12.8, waardoor het totaal der zg. landsbelastingen voor de gemeente beliep f 5426.0.8.

Bij herhaling was er reeds over geklaagd, dat deze som boven de draagkracht der bevolking was, te meer daar zij voor dit bedrag weinig terugkreeg, den aanleg van wegen en allerlei openbare werken zelf moest bekostigen en de schrale gronden in deze gemeente, toen vooral met boekweit, rogge, knolgewassen, spurrie, lichte granen en veldgewassen bebouwd, veel minder opleverden dan de betere gronden van andere deelen der Baronie, welke, berekend naar het aantal bunders en niet naar

verhouding van de meer of minder groote vruchtbaarheid van den in cultuur gebrachten grond, werden aangeslagen in de totale verponding en bede. Ook nu was het weer hetzelfde dringende verzoek hetwelk gedurende den tijd der Republiek trouwens nog meermalen zou worden herhaald en bijna steeds zonder resultaat, dat aan Ginneken en Bavel verlichting dier lasten behoorde te worden verleend, gezien de omstandigheden, „dat de voors. erven ¹⁾, sijnde soo saeij ²⁾ als weijlanden, alhier gelegen, zijn magere, slechte gronden, *die met groote kosten van mesten des jaers moeten onderhouden werden* ende geensints in weerdijsche ende d'jaerlijcks incomen vanden te gelijcken zijn bijde gronden van saeij ende weijlanden van andere vrijheden, heerlijckheden ende dorpen deser Baronie”.

Dat er bij den aanslag in de verponding dus geen rekening werd gehouden met het groote verschil in opbrengst per H.A., was al een groote onbillijkheid, waarop ook Prof. Goossens in zijn rede wees in betrekking tot de armelijke gronden der Meierij in vergelijking met de vruchtbare tuingronden voor de Nederlandsche warmoezerij. Doch in de Baronie bestond bovendien nog een andere misstand en wel die van de zg. *vrijgestelde gronden*. Ook daarover beklagden zich schout en schepenen van Ginneken en Bavel bij herhaling ter motiveering van hun gerechtvaardigd verzoek tot verlaging der lasten van de verponding en wel in dezen zin, „dat onder sommige plaetsen deser Baronie zijn gelegen vele groote ende schoone polders van hooij ende weijlanden, daer over aende pachters niet en wert betaelt ende echter schuldigh zijn inde verpondinge”. Nogmaals wezen zij in hun zooveelste bezwaarschrift er op, dat bij alle reëele lasten, waartoe zij de verponding en bede in de eerste plaats rekenden en die over alle huizen, bouw- en weilanden, beemden en bosschen van de geheele Baronie gelijkelijk, evenredig en naar draagkracht moesten worden geheven, niet de grootte daarvan doch de „*weerdijche ende het jaerlijcks innecomen*”, dus het productievermogen als de grondslag der heffing moest worden genomen.

En dan nog de *navordering*, de grootste plaag van schatters en inners der belastingen, waarvan in 1669 weer een nieuw geval den schout en schepenen aanleiding gaf tot klachten en protes-

¹⁾ Dat wil zeggen van het „quohier der redelijcke erven” oftewel het kohier der belastbare gronden.

²⁾ Geschikt of bestemd voor den landbouw.

ten. Van uit Den Haag werd aangemerkt, dat de Baronie sedert het sluiten van den vrede van Munster in 1648 twee en een half jaar in de opbrengst van de ordinaris bede ten achteren was, welke achterstand met een navordering van f 965.12.8 door de gemeente Ginneken en Bavel diende te worden ingehaald en dat wel over alle huizen, landen, weiden, beemden en bosschen alhier. Maar, merkten de schout en schepenen terecht op, vele van die gronden en huizen zijn tusschen 1648 en 1669 van eigenaar of huurder verwisseld, in verband waarmede verschillende eigenaars en huurders van de tegenwoordige perceelen of panden die extra-ordinaire lasten weigerden te betalen, zoodat de schout voorstelde deze heffing wel te doen geschieden, doch met behoud van het recht van actie voor elken aangeslagene individueel, die meende, beweerde of kon bewijzen, in deze navordering niet belastingplichtig te zijn. Maar ook dat gaf nog tot heel wat klachten aanleiding.

Al spoedig daarna, den 28 Maart 1669, werd dan ook in het college besloten, om den secretaris van de heerlijkheid Ginneken en Bavel, Nicolaes Vereijck, naar Den Haag te deputeeren, om ingevolge de lastgeving van Zijne Hoogheid den Prins van Oranje, Willem III, aan diens Raad en Rekenkamer over te leveren de oude belastingkohieren en een toelichting te verstrekken op de nieuwe, pas vastgestelde lijsten. Deze zending moest tevens worden benut, om de fiscale belangen der gemeente te bepleiten en zoo mogelijk verlichting der lasten te bekomen. Ik vermeld de uitvoering van deze opdracht hier met opzet, omdat zij niet alleen een beeld geeft van de vaak ingewikkelde belastingproblemen, waarvoor de autoriteiten zich alhier geplaatst zagen, doch tevens omdat zij illustreert, welke vooral de zakelijke verhoudingen waren tusschen de diverse districten der Baronie Breda jegens haar heer, den Prins van Oranje, alsmede een van van de vele reizen, door schout, al of niet vergezeld van enkele schepenen, secretaris, ontvanger of eenigen anderen ambtenaar, ondernomen van Ginneken naar Den Haag, om de materiele belangen der gemeentenaren te behartigen, hun zorgen te verlichten, hun lasten te verlagen, hun welstand te verhoogen of dien veilig te stellen. Uit dit eene voorbeeld zijn de volgende, dus latere reizen met soortgelijk doel gemakkelijk te kennen en het is dus niet noodig ten dezent in herhaling te treden.

In aansluiting aan verzoeken van andere heerlijkheden der

Baronie, om wijziging, casu quo verlaging van lasten te verkrijgen, moest natuurlijk ook secretaris Vereijck voor Ginneken er bij Zijne Hoogheid of diens raden op aandringen, dat zulks voor zijn gemeente in elk geval werd toegestaan, „omme aldaer nader mondelyck oock voor te dragen de slechte gronden deser plaetse ende de groote belastingen ende beswaringe vande selve, ten eynde dat die eenighsints inde repartitie (soo het mogelijk ware) mochte werden vermindert”. Verder kreeg hij volmacht, om namens het bestuur der heerlijkheid Ginneken den eed af te leggen, dat de taxatie en de samenstelling van het nieuwe kohier der reële lasten naar waarheid en billijkheid waren geschied, zulks mede ter voorkoming van kosten en ten aanzien van eenige voorgestelde wijziging in de repartitie over de geheele Baronie de belangen der gemeente te behartigen.

Maar daarmee was nog niet ten volle aan zijn opdracht voldaan, immers hij moest ook nog vergoeding vragen voor de kosten, welke de gemeente had geleden wegens karrevrachten, oorlogslasten, doortocht van troepen enz. en dat wel vanaf den Munsterschen vrede, dus ruim twintig jaar terug! De gemeente presenteerde dus wel extra laat haar rekening wegens bewezen diensten en geleden schade! En als hij ook op dat punt voldoening had bekomen, moest de secretaris op zijn terugreis van Den Haag via Rotterdam nog even afstappen bij de Kamer van Admiraliteit dezer Maasstad „om soo mondelingh als bij requeste vrijdom van licenten te versoeken volgens acte, die ydere reijs voor een jaer was gegeven ende die alnu geexpireert is”, een en ander met de toezegging, dat wat de secretaris in het belang der gemeente gedaan kreeg, naar waarde zou worden erkend en dat hij zijn kosten en voorschotten ten volle vergoed zou krijgen. „De meest hatelijke belasting, die werd opgelegd” aan Brabant, zooals Prof. Goossens haar geliefde te betitelen, die van de convooien en licenten ¹⁾, was namelijk de Bredasche Baronie tegen zekere tegenprestatie aan Rotterdam vanuit die haven bij

¹⁾ „Immers daaruit bleek zoo duidelijk, dat de bewoners van dit gewest volkomen als *vreemdelingen* werden beschouwd. Voor alles wat van hier naar de andere gewesten werd uitgevoerd of vandaar hierheen werd ingevoerd, werd een buitenlandsch paspoort gevorderd. Neen, nog erger: zelfs voor het vervoer in Brabant zelf was een buitenlandsch paspoort voorgeschreven. Men was hier vreemdeling in eigen huis”. („Het arme Brabant”, blz. 18).

acte kwijtgescholden, doch wel moest daarvan jaarlijks „vernieuwing van het octrooi” worden aangevraagd.

In de vergadering van het college van schout, schepenen en gezworenen van 15 April 1669 bracht secretaris Vereyck rapport uit van zijn reis naar Den Haag en Rotterdam. Daaruit blijkt, dat de kohieren en verdere fiscale bescheiden met de desbetreffende requesten in handen waren gesteld van den stadhouder der Baronie, Bernagie, om ze te visiteeren en nader te examineeren ter fine van advies aan den Raad van Zijne Hoogheid en daarbij ook zijn oordeel te voegen over het adres betreffende de repartitie van lasten, dit overeenkomstig de kwaliteit en productiviteit der belastbare gronden. Voorts bracht de secretaris vanuit Rotterdam mee een acte van vrijdom der licenten voor de gemeente gedurende de eerstvolgende twee jaar. De Heer Bernagie had reeds een beschrijfbrief ingediend, om te convoceeren voor de landsvergadering op den derden Paaschdag. Besloten werd om te informeeren, wat de andere gemeenten van de Baronie deden en daartoe moest de heer Vereijck nu weer met de „karre ende peert” naar Gilze rijden, om aldaar den 17 April een conferentie met den schout te houden, welk standpunt diende te worden ingenomen, om het beste succes te verwerven met het indienen van een verzoek tot redres.

Den 28 April was de landsvergadering reeds gehouden en dus de zaak van den zwaren tax van f 86.600, door de Baronie op te brengen, in den breede besproken. De diverse voorstellen en protesten laten we hier verder onbesproken, doch alleen worde vermeld, dat een der voorstellers te berde bracht, om in de Baronie van Breda de wijze van verponding, gelijk die in de Meierij van 's Hertogenbosch werd geheven, in te voeren, hetgeen een verlichting van beteekenis zou zijn, hoewel Prof. Goossens daarover al evenmin gunstig te spreken was ¹⁾. Het

¹⁾ „De verponding was in haar oorsprong een vorm van belasting om het geld te vinden, dat aan den vorst in een bede was toegestaan. De verponding was dus het middel, om aan een bede te kunnen voldoen. Voor Stad en Meierij van 's Bosch werd een hoofdsom, die de verponding moest opbrengen, vastgesteld, waarna voor elk der vier kwartieren: Peelland, Kempenland, Oisterwijk en Maasland *het aandeel door onderlinge overeenkomst* moest worden bepaald, en vervolgens dat weer over de verschillende plaatsen moest worden omgeslagen..... Men bracht den Staten onder het oog, dat Stad en Meierij het dubbele moesten opbrengen van het meest bezwaarde gewest. Ter-

bestuur der heerlijkheid Ginneken, ofschoon zich met niet minder recht beklagende dan andere zustergemeenten in de Baronie het deden over de zware lasten wegens de vele magere, schrale en slechte gronden in haar gebied, zou toch gaarne een einde zien gemaakt aan de eindelooze geschillen, reizen en conferenties in betrekking tot het gemeenschappelijke belastingvraagstuk, ook al in verband met de daaraan noodzakelijk verbonden hoge kosten en lasten. Indien de verschillende tegenstrijdige voorstellen niet tot een goed resultaat konden leiden, dan moest er in elk geval naar worden gestreefd, om de verlaging der lasten tot een feit te maken, nu vooral doordat de „slechte merckten der granen ende lage weerdije der erven” tot de grootst mogelijke bezuiniging noodzaakten, mits een en ander geschiedde met accoord en goedvinden van den Prins van Oranje, „onsen genadigen Heere ende Baron”.

In verband met dit advies van de Ginnekensche autoriteiten meldde secretaris Vereijck in de vergadering van het college op 19 Mei, dat nu schout Snellen van Gilze weer naar Den Haag was gezonden, om in opdracht der Baroniesche landsvergadering op kwijtschelding van nieuwe lasten aan te dringen, aangezien er plannen waren om den 40sten penning der collaterale successie in de Baronie op den 20sten penning — dus 5 % — te brengen en evenzeer den 50sten penning op den verkoop van erfgoederen in een 40sten penning te herleiden, dus van 2 % op 2½ % te brengen. Ook moest dezelfde afgevaardigde bevorderen, dat de tax van f 86.600.— zou worden verminderd. De landmeter van Breda, Cornelis Verhoff (of Verhoef), vader van den Bredaschen beeldhouwer aan het hof van den Franschen zonnekoning Lodewijk XIV, Martinus van den Bogaard alias Meerten Verhoef en Martin Desjardin¹⁾, zou de besturen der Baroniesche gemeenten ten dienste staan

wijl de verponding in Holland ongeveer op 8¾ % der opbrengst van het land werd geschat, moest te Bergeik bijv. niet minder dan de helft der landopbrengst dienen tot betaling van deze belasting; te Gestel bij Eindhoven was daarmee zelfs ⅔ van de opbrengst gemoeid”. („Het arme Brabant”, blz. 6—8). Te Ginneken, Bavel en Heusdenhout heb ik na berekening over verschillende perioden niet

¹⁾ Zie mijn artikel over dien Bredaschen *kunstenaar* in den vreemder meer dan 14—16 % genoteerd.

de in de Bredasche Courant van 17 Augustus 1940.

voor de hermeting van belastbare gronden „ende dat hij van plaets tot plaets sal mogen meten”.

De stadhouder Bernagie kwam eenige maanden later met zijn nieuw voorstel tot billijke lastenverdeeling en belastingverlaging gereed, maar ook dit kostte al weer geld, want „over sijne moeijten, vacatiën, ende verschot, inde voors. saecke gedaen ende geresen”, moest hem wel een gratificatie worden verleend, liefst maar 475 gld.! vonden de heeren bestuurders der gemeenten. Ook Ginneken en Bavel moesten weer meedoen, vooral toen secretaris Vereijck uit een vertrouwelijk onderhoud met Bernagie meedeelde, dat deze in zijn voorstel de belangen van deze gemeente krachtig had bevorderd en in elk geval zou zorgen, dat Ginneken niet in de belastingen zou worden *verhoogd*. Tot loon der bewezen diensten werd hem daarvoor geoffreerd „een *nieuwen hoet*, dat hij heeft gerefuseert ende geweijgert te sullen aennemen”! Wat te begrijpen was, tenzij die hoed van Ginneken boven het aandeel van de 475 gld. gratificatie werd aangeboden!

Bovendien kwamen zulke fiscale verrassingen dikwijls te kort na elkaar. Ook in 1665, toen over het geheele ressort der Generaliteit een extra-ordinaire belasting moest worden geheven ingevolge de Resolutie van den Raad van State „bij forme van een halve verponding”, dus 50 opcenten, op de vaste goederen, huizen, landen, tienden en molens, voor de Baronie geschat op 43.300 gld., voor Ginneken en Bavel apart f 2229-19-0, in de verhouding 2 op 1, kwam die verrassing zoo totaal onverwacht, doordat er slechts een termijn van 14 dagen werd gegeven, om aan dien last te voldoen. Den 26 November werd deze Jobstijding den volke in de gemeente meegedeeld; de zitdagen voor Ginneken werden reeds op 1 en 4 December d.v. vastgesteld, gehouden door den schepen Liefmans en ten huize van den vorster; te Ulvenhout door den gezworene Marten Oomen in de herberg „De Roskam” op 3 December en te Heusdenhout op 5 December „bij de capelle tot Jan Roovers”. Elke zitdag werd vergoed met 20 stuivers per dag maar „op hennen eijgen cost”! Te Bavel werd deze buitengewone belasting echter opgehaald door den burgemeester-collecteur Pieter Janssen Vermeulen, die daarvoor bij wijze van vergoeding een rijksdaalder van elke honderd gulden genoot, die hij in genoemde kwaliteit inzamelde. Kwam in zulke gevallen het belastinggeld niet vlot

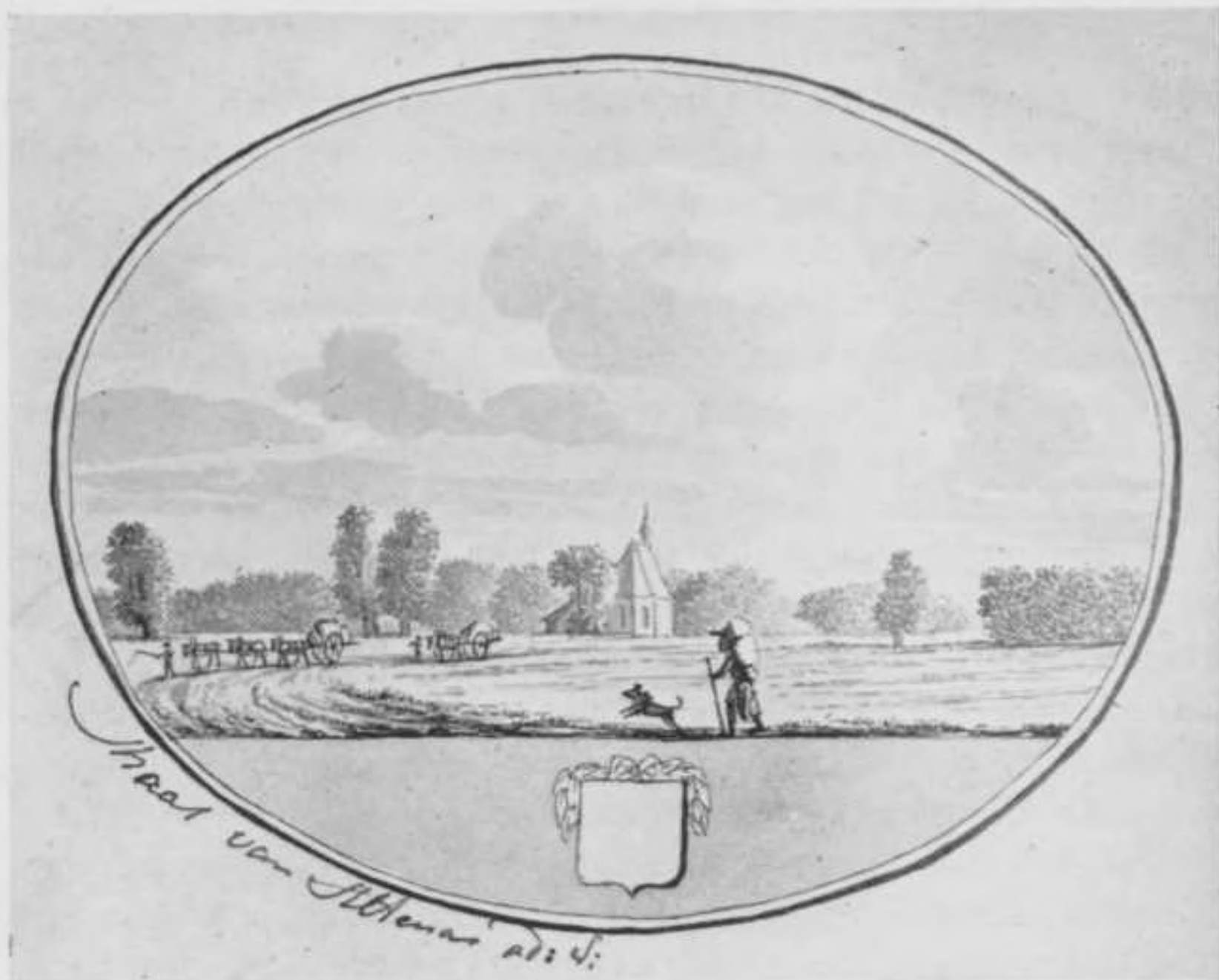
binnen — hetgeen trouwens begrijpelijk is —, dan kregen de belastinggaarders wel eens toestemming, om met andere belastinggelden, „die stil zijn leggende”, d.w.z. die al eerder opgehaald doch nog niet afgedragen en verantwoord waren, aan de eerste vorderingen van 's lands wege te voldoen, hetgeen echter de administratie al weer niet eenvoudiger maakte.

De *boschbede* was in de Baronie nog weer een aparte belasting ten dienste van den Heer, dus den Prins van Oranje, wiens bosschen waren gelegen in de heerlijkheid Ginneken en die in dit hoofdstuk naar hun oorsprong nog nader zullen beschreven worden. Zooals elders de *houtschat* werd gevorderd ten bedrage van $1\frac{1}{2}$ gulden per morgen¹⁾ bij het kappen van bosschen, werd de *boschbede* in de Baronie gevorderd wegens het gebruik, dat er van bosch, beide en daarbinnen gelegen vroenten door de gezamenlijke inwoners werd gemaakt. Reeds in 1666 werd afschaffing daarvan bepleit in de landsvergadering en dit verzocht aan den Raad van den Prins, doch het verzoek werd niet ingewilligd.

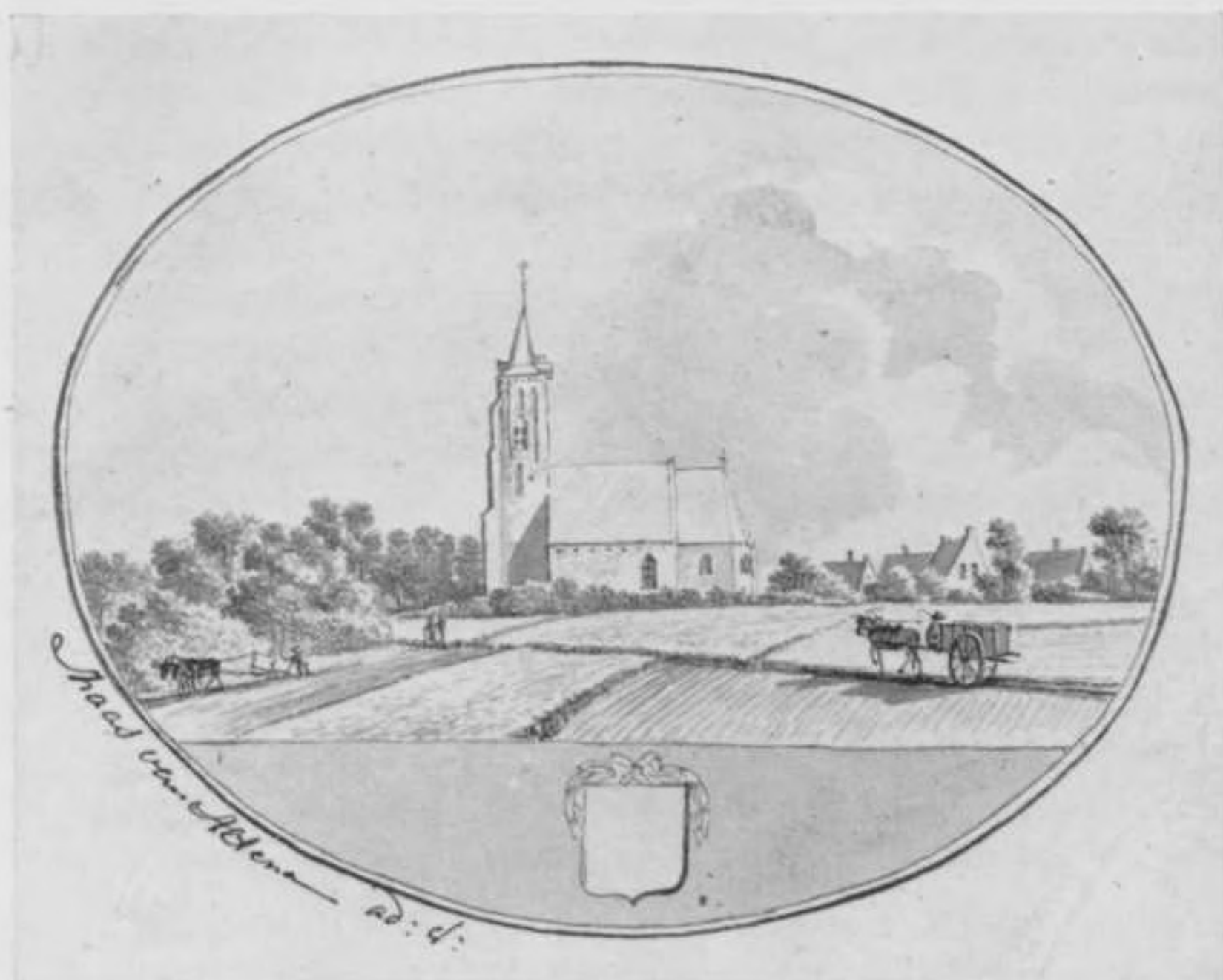
Over de *verbruiksbelastingen* of zg. *gemeene middelen*, eigenlijk nog een wijder fiscaal begrip, moeten we hier ook nog even wat meedeelen; immers het *hoofdgeld*, het *hoorngeld*, de *bezaaide morgen*, het *paardegeld* behoorden er evenzeer toe als de *accijnzen op wijnen*, *gedistilleerd* en *bieren*; het *bestiael* of de *accijns op het geslacht*, het *zoutgeld*, de *40ste penning*, het *kleine zegel* enz.

Toen het college van schout, schepenen en gezworenen van Ginneken en Bavel den 3 October 1665 „*inde secretarije* alhier bij den anderen vergadert” waren, gaf de secretaris aan de vergadering het volgende in overweging. Hij had „als pachter van het land” voor de gemeente gepacht het hoorngeld en de bezaaide landen, te samen voor 1800 gld. en den impost op wijn en bier voor 9010 gulden, beide voor een jaar over de geheele heerlijkheid van Ginneken en Bavel. In verband met zekere omstandigheden stelde hij nu de vraag, of schout en schepenen genegen waren deze pacht voor de gemeente te behouden dan wel, dat hij die als pachter gedurende het loopende belastingjaar zou blijven invorderen. Het college besloot nu den secretaris als pachter van de genoemde belastingen daarvan te ont-

¹⁾ 600 vierkante roeden van 12 voet (Bredasche maat).

Strijbeek in de 18e eeuw.

Galder in de 18e eeuw.

heffen en de pacht er van aan zich te trekken. Verder zouden nieuwe „omslagboeken” of kohieren daarvoor worden gemaakt, waarvoor de burgemeesters-collecteurs de gegevens zouden leveren en die tevens het hoorngeld en de belasting van de bezaaide landen zouden invorderen. Voor Ginneken werd de schepen Adriaen Beens aangezocht, om den impost op wijn, bier en brandewijn in te vorderen zoowel van de „weerts, jonggesellen ende meijskens, die bier, wijn ende brandewijn inleggen ende die niet en accorderen voor henne consumptie”, als van „eenige buijtenlieden, die mede hier eenigh bier, wijn etc. soude inleggen ende drincken”. Er waren dus voor dezen impost twee categorieën belastingplichtigen: 1° tappers en slijters van wijn, bier en drank voor den verkoop; 2e particulieren, die voor eigen gebruik deze alcoholische dranken insloegen. Voor Bavel moesten zij die belasting betalen bij den schepen Marten Joris Buijs en vóór het opslaan dezer dranken daartoe formulieren halen bij beide genoemde schepenen, aan wie dan tevens de belasting dadelijk moest worden voldaan. Op deze wijze hoopte men voor de gemeente nog eenig voordeel te verkrijgen.

Het zoutgeld of de belasting op het zout werd evenals overal elders wel verpacht doch over de inning van deze belasting kwamen altijd veel klachten voor. Zoo waren schout en schepenen den 8 Juni 1698 „inde goude Leeuw” te Ginneken weereens te samen gekomen om te beraadslagen over diverse klachten, welke bij het college waren binnengekomen over den pachter der kleine specie Rademaecker, die bij de winkeliers van Ginneken en Bavel alsmede in andere Baronie-gemeenten op vrij willekeurige wijze het zoutgeld had geïnd. De pachter scheen intusschen naar Den Haag te zijn vertrokken, om zijn beleid te verdedigen, doch de vertegenwoordigers van sommige plattelandsgemeenten in de Baronie trachtten hem met hun commissie vóór te zijn. Daaruit ontstonden echter weer kwesties tusschen schout en schepenen van Ginneken¹⁾, waaruit opnieuw blijkt, hoe de belastingen en vooral de wijze van haar invordering gedurende den geheelen duur der Republiek een bron van ergernis bleven, ook zelfs voor de autoriteiten, niet in het minst in de Generaliteitslanden.

¹⁾ In dit verband wordt ook de herberg „De Vragtwagen” op de Markt te Ginneken genoemd, waar Huybrecht van Hoydonck met den schout Boone over deze belastingkwestie confereerde.

Ook in het daarop volgende jaar 1699 bleven deze „zout”-kwesties voortduren, toen de pachter Rademaecker het zout in de winkels van Ginneken had aangeslagen voor belasting, terwijl de vroedschap ter plaatse zulks trachtte te beletten. Hierover en over de belasting op zout „in voorraad” ontstond zelfs een heftig dispuut tusschen den secretaris van Ginneken en Rademaecker in de herberg „De Vragtwagen”, toen geëxploiteerd door Huybrecht van Hoydonck, wyl deze voorraden zout in de secretarie waren opgeslagen. De pachter Rademaecker gaf zelfs opdracht dat zout „met de karre weg te rijden, seggende: ick sal het zout morgen aent arm kinderhuijs (te Breda) laten geven”! En bij de winkeliers trad de pachter niet minder aanmatigend op, verklaarden de vroede vaderen. Ten huize van den winkelier Gijsbrecht Verdaesdonck werd geen zout gevonden en toch liet Rademaecker alle kasten en kisten doorzoeken, in den waan verkeerende, dat hij bedrogen werd. Bij Adriaen Eskens, tevens als „collecteur” in dienst van den pachter, „in den zoutback gevonden omtrent de quantiteijt van drie lopen ¹⁾ zouts, die den voornoemden Eskens verklaert op den 24 Febr. (1699) oock gehadt te hebben, als wanneer dat Gregorius Rademaecker *de peijl vant zout heeft genomen* en als doen door denzelven Rademaecker aen hem, Eskens, is gelaten”. Verder mocht deze Eskens ook de zes lopen zout, die hij in begin Maart had ingekocht op een biljet van den pachter, van diens kantoor te Breda gehaald, en ingekocht bij een handelaar in dit en andere producten „inde ploegh opt Ginnekens ent”, vrij verkoopen. Men zag in deze handelingen van den pachter te Ginneken vrij algemeen het meten met twee maten. Om ten slotte aan deze en andere klachten over de belasting der kleine specie, het zoutgeld inbegrepen, een einde te maken, werd besloten in het volgende belastingjaar de pacht er van aan de gemeente te trekken.

Hetzelfde werd in 1702 overwogen ten aanzien van de lasten op het gemaal. De pachters van het gemaal vielen de ingezetenen van Ginneken en Bavel namelijk zeer lastig en daarom werd het plan geopperd, om de pacht er van evenals met die van de kleine specie was gedaan, maar liever voor de gemeente te houden. In dien zin werd in principe besloten en bovendien werd den 27 Februari van genoemd jaar een resolutie aangenomen.

¹⁾ Vaatje, tonnetje; voor andere, zg. droge waren een schepel.

men, aldus luidende en opnieuw het bewijs leverende, dat men zich in de Baronie in 't algemeen en wat Ginneken en Bavel betreft, in 't bijzonder bij fiscale aangelegenheden gaarne richtte op de Meierij van Den Bosch, t.w. „datmen sal devoir doen off men het kon aengetekent krijgen voor de prijs, gelijk het den voirdeden jaere gerendeert heeft, off anders ieder gulden vande lijste jegens vier ende twintich stuijvers te betaalen ¹⁾, sonder dat men rantsoen soude behoeven te geven, alsoo men hadde gehoort, dat sulcx aendie van de Meijerije was geaccordeert. Ende is aende Heere Schouth versogt, sich daer over tot Tilborgh te willen informeren en naer gewone informatie is het dienstich alsdan requeste ten dien eijnde aende Heeren Raden van State te presenteren”.

Overzien we de structuur en den historischen ontwikkelingsgang van het belastingstelsel — voorzoover hier althans van systeem sprake kan zijn! — dat ongeveer twee eeuwen lang in de Bredasche Baronie, dus ook in de gemeente Ginneken en Bavel, van toepassing werd verklaard, zulks vooral aan de hand der organisatorische maatregelen, klachten enz. in de vergaderingen van schout en schepenen, dan valt na lezing van het voorgaande wel vooral het volgende op. En dat geldt dan mede het algemeene karakter der vergaderingen van schout, schepenen en gezworenen van deze en andere Baroniegemeenten tijdens de Republiek.

Het punt der financiën en belastingen, vooral de telkens terugkeerende klacht over „de groote ende excessive kosten”, werd bijna in elke vergadering aan de orde gesteld. Ook het particularistische streven, om zich te onttrekken aan de gemeenschappelijke verplichtingen van de geheele Baronie, is opvallend. Telkens werd naar een voorwendsel gezocht of een bepaalde gelegenheid aangegrepen, om zich aan dien gemeenschappelijken plicht te onttrekken, dus om „er niet aan mee te doen”. De boeken en bescheiden betreffende de financieele verantwoording en gemeentehuishouding waren doorgaans niet bij de hand, doordat de ontvanger thuis zijn administratie voerde en er in dit ambt telkens mutaties waren. Dit werd wel wat beter, toen er $\pm$ 1680 vaste ambtenaren als ontvangers werden aangesteld

¹⁾ Deze belasting kon dus met de onkosten geschat of begroot worden op ongeveer 20 % van de waarde der grondstoffen!

voor Etten, Ginneken en Teteringen één ¹⁾), doch ook daarna waren er obstakels van allerlei soort. Vandaar dat de vroede vaders van Ginneken en Bavel lang niet altijd in staat waren „omme opde eerste ordre de versogte reeckeninghen ende documenten over te geven” en dan de toezegging moesten doen onder beperking „voor zoovele men deselve machtich is off machtich sal kunnen worden ende dat over een dagh twee a drie”.

Contrôle van hooger hand op de financiën der heerlijkheid was als gevolg van ons gedecentraliseerd staatsbestuur in die dagen zoo goed als afwezig; inzage en ter beschikking-stelling van de financieele bescheiden geschiedden in hoofdzaak, om de bewijzen te leveren voor argumenten van ingediende requesten, protesten, memoriën en vertoogen. Soms werd den heeren regenten der heerlijkheid Ginneken en Bavel de pin wel eens op den neus gezet, als men langen tijd niet bereid bleek, zijn deel in de algemeene lasten der Baronie bij te dragen, of de bescheiden voor het maken van een nieuwen omslag in te dienen. Zoo werden in Mei 1704 bijvoorbeeld de schout en twee schepenen van Ginneken in gijzeling gezet te Breda ²⁾), doordat zij de van 's landswege opgevorderde repartitie-staten en desbetreffende bescheiden niet konden inleveren, „vermits deselve als mede de meeste documenten, daertoe specterende, sijn berustende onder den ontfanger Martinus van Bergen, soo ende gelijk oock de specificatiën en andere documenten, specterende tot de voorsz. repartitiën, sijn berustende in de casse vande baronnie, ende mitsdien dat het voor haer, regenten (van Ginneken en Bavel) genoeghsaem onmogelijk is, omme de voornoemde haere Ed. Mogende's resolutie te kunnen opvolgen”. Het bleek naderhand,

¹⁾ Nader Reglement, ordre en ampliatio op het stuck van de pollicie en finantie in de Baronie van Breda (1680), III Capittel, van de ontfangers ofte collecteurs der Gemeene Landts en Gemeene Midelen, ende hunne Instructie omtrent den ontfangh ende uytgave.

²⁾ Den 24 Mei 1704 kwamen de schepenen en gezworenen op Zaterdag zeer onverwacht in spoedvergadering bijeen, toen men gehoord had, „dat haeren Schouteth, d'heere Boone, ende de schepenen Hoevenaer en van Dijck, door den ontfanger Stilte tot naerkominghe ende voldoeninge van haere Ed. Mog. d'heeren Raeden van Staten der Vereenigde Nederlanden van date 17 Febr. 1704 door *militairen des garnisoens van Breda binnen deselve stadt sijn gebracht ende aldaer in gijselinge betrocken en door soldaten vande vrije compagnie desselfs garnisoen werden bewaert en in verseeckeringe gehouden*”.

dat de gijzelkosten 224 gld. in totaal bedroegen, als gevolg van de „nonchalance vanden ontfanger Martinus van Bergen”, welke dan ook op dezen ambtenaar moesten worden verhaald, meende en besloot het college. Nieuwe bron van ergernissen en tevens oorzaak van een nieuw geschil met dezen Van Bergen, die in alles een lastig en onhandelbaar heer bleek te zijn.

De post vereeringen aan hogere autoriteiten, hetzij in den vorm van gratificaties en „schenkagies”, hetzij als min of meer verplichte douceurs en traditioneele giften en gaven, den stadhouder, gouverneur, doortrekkenden generaals, advocaten, ontvangers der Baronie e.a. verleend, meestal met het doel om deze ambtsdragers en functionarissen gunstig te stemmen om vóór alles de belangen van deze heerlijkheid voor oogen te houden, is wel een der meest onsympathieke gestes der vroede vaders, maar niet alleen van den kant der gevers, doch zeker niet minder van de zijde van hen, die daarvoor de hand op hielden. Maar men moge tevens bedenken, dat dgl. in de oogen van een huidig geslacht laakbare handelingen min of meer door de traditie waren gewettigd en overal in den lande als een gewone zaak werden opgevat.

Een paar voorbeelden verduidelijken, wat hier bedoeld wordt. In de vergadering van 20 Juni 1704 gaf schout Boone in overweging, of het niet aanbeveling zou verdienen, „datter een vereeringe behoorde te werden gedaen aende heere generael en gouverneur (van Breda) Salisch ¹⁾), alsoo zijn Excellentie dese gemeente dienst soude kunnen doen”. Besloten werd zich daarop met de andere dorpen in de Baronie te verstaan en dan nader vast te stellen, waaruit deze gratificatie zou bestaan. Nu eens was het een „keukenstier”, dan weer een vette hamel, eenige kapoenen of patrijzen, doch ook niet zelden een geschenk in geld tot bedragen van 500 gulden en meer toe. Nog geen week later werd in het college van schepenen en gezworenen — de schout was afwezig voor een commissie naar Den Haag —, gerapporteerd, dat in de jongste landsvergadering was voorgesteld, „off men aende heere Veltmaerschallck den heere van Ouwer-

¹⁾ Ernst Willem Baron van Salisch, generaal-majoor der infanterie. Hij ontving zijn commissie als gouverneur der vesting Breda op 4 Juli 1696. Deze commissiën van hem en zijn opvolgers in dit ambt berusten in het Gemeente-Archief van Breda.

kerck ¹⁾ ende d'heere Prince van Vrieslandt ²⁾ niet en behoorde te doen eenige refraischementen ofte presenten, alsoo deselve bij dese conjuncture veel dienst kunnen doen". Besloten werd op den 20sten Mei om nader overleg te plegen met de andere Baronesche gemeenten „omme ieder sijne quote daer voor te fourneren sonder te negotieren". Dat laatste wilde zeggen zonder daarvoor geld op te nemen, hetgeen in dergelijke gevallen maar al te dikwijls moest geschieden, want het totaal dezer onvoorziene uitgaven, welke natuurlijk niet op de jaarlijksche gemeentebegrooting werden uitgetrokken, beliep doorgaans een aanzienlijke som, ver uitgaande boven de financieele draagkracht der gemeente.

Doordat de belastinggelden vrij ongeregeld binnen kwamen, werd het meeste geld, voor den kapitaalsdienst benoodigd, geleend op „negotiatie", doorgaans tegen een te hoogen rentevoet — 5 tot 6¼ % —, tenzij de burgemeesters-collecteurs er in slaagden geregeld geld te fourneeren uit de reeds ingekomen belastingen: personeele quotisatie, hoofdgelden, verponding, impost van het gemaal en de kleine specie. Ter wille van den een of anderen financieelen noodtoestand en om dien te verbeteren werd zoo noodig ook op Zondag vergaderd. In de vergadering van 1 October 1704 werd besloten, dat schepen Reijns en de secretaris Stuerman in de eerstvolgende week zitting zouden houden „omme te ontfangen den impost van het gemaal en de kleine specie, ende alsoo men van gedachten is, datter omtrent deze pachten werden gepleegt *grove verswijginge van beesten en menschen* ³⁾, soo is aende ontfangers gerecommandeert, omme aende ingesetenen precies af te vragen, hoeveel beesten ofte(!) menschen dat ieder ⁴⁾ is hebbende".

Bezwaarschriften door ingezetenen van Ginneken, Bavel, Ul-

¹⁾ Hendrik van Nassau, heer van Ouwerkerk, onder Marlborough tot veldmaarschalk benoemd, aanvoerder der Staatsche troepen in den Spaanschen Successie-oorlog, o.a. in de slagen van Ramillies en Oudenaerden.

²⁾ Johan Willem Friso, prins van Oranje, vorst van Nassau-Dietz, stadhouder van Friesland, Groningen en Drente, die als veldheer in dezen oorlog de overwinning bij Malplaquet (1709) op zijn naam bracht. Twee jaren later kwam hij op noodlottige wijze om bij het oversteken van het Hollandsch Diep vanaf Moerdijk.

³⁾ Hetgeen dus leidde tot belastingontduiking op groote schaal.

⁴⁾ Ieder gezin.

venhout, Heusdenhout, Galder en Strijbeek tegen den te hoogen aanslag in de verponding der landerijen, welke onder water stonden, als gevolg van de inundatie, hetgeen voorkwam tijdens en kort na elken oorlog, waarin Breda als vestingstad was betrokken, werden doorgaans in massa behandeld, omdat deze schade zoowel hoevenaars als eigenaars tegelijk trof. Maar voor stad en lande van Breda was het ter delging van de gewone en buitengewone uitgaven een leelijke streep door de rekening.

Wanneer de financieele toestand al te nijpend werd en de uitgaven de inkomsten dermate overtroffen, dat het tekort ook uit buitengewone middelen niet gevonden kon worden, werd niet zelden de schout met of zonder enkele schepenen en gezworenen in commissie naar Den Haag gezonden, om in den Raad en Rekenkamer van Zijne Hoogheid en (of) bij den Raad van State opening van zaken te doen en hulp te vragen in den vorm van belastingverlaging, toekenning van subsidies, uitbetaling van achterstallige schadeloosstellingen enz.

§ 4. *Het agrarisch karakter der gemeente Ginneken en Bavel en een fiscale tabel van het aantal belastingplichtige ingezetenen, bij name genoemd, met hun bezit aan vee.*

Hoewel het aantal inwoners der dorpen en het getal ingezetenen der gemeente Ginneken en Bavel tusschen 1526 en 1795 nergens wordt vermeld, zijn er toch voldoende bronnen in het Gemeente-Archief aanwezig ¹⁾, waaruit met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid kan worden berekend, hoeveel dit omstreeks het midden der 17de eeuw ten naastenbij bedroeg, nl. $\pm$ 1800 zielen: in Ginneken ruim 600, te Bavel 420, te Ulvenhout 270 en het resteerende aantal in de gehuchten Galder, Strijbeek, Heusdenhout enz. Nu is er voorts in het Gemeente-Archief een lijst der ingezetenen ²⁾, in het bezit van zg. groot vee be-

¹⁾ De volgende cijfers voor de geheele gemeente, verdeeld over verschillende perioden, zijn bekend en tamelijk betrouwbaar: in 1437 ongeveer driehonderd huizen met $\pm$ 1500 inwoners; in 1467 247 huizen met 1235 inwoners; in 1526 292 huizen met 1420 inwoners; in 1795 bedroeg de bevolking 2142 zielen, in 1810 2671, in 1850 3551, in 1867 5650, in 1900 5804, in 1925 10.399 en op 1 Januari 1940 16740. Dat laatste cijfer beteekent een toename over de periode 1930—'40 in procenten uitgedrukt, van 27.7 %.

²⁾ Nr. 180 losse stukken Gem.-Archief van Ginneken.

waard gebleven, dus van het landbouwende deel der bevolking, in welke lijst het aantal gezinsleden met het daartoe behoorende getal paarden en koeien wordt vermeld, bedoeld als een taxatie van het oorgeld en dateerende uit het jaar 1672. Jammer genoeg is daarin het ressort van het dorp Bavel *niet* opgenomen, wel de volgende gedeelten der gemeente: Geersbroek, Ulvenhout, Galder, Strijbeek, Overakker en Ginneken, Rakens, Cauwelaar en Notsel, Heusdenhout.

Deze lijst met gegevens is bijzonder belangrijk voor de economische en sociale geschiedenis der gemeente, want daaruit kunnen al dadelijk de volgende conclusies worden getrokken. Het totaal der hier vermelde personen buiten het ressort Bavel bedroeg 965 menschen, zoodat veel meer dan de helft der bevolking destijds zijn bestaan vond in het *boerenbedrijf*. Dat was natuurlijk klein en gemengd boerenbedrijf, landbouw en vee-teelt; naar verhouding van het aantal koeien — 1096 — waren er zelfs veel paarden — 234 — in gebruik. Bestond de vee-stapel uit 5 koeien en minder, dan werd meestal 1 paard gehouden; op 5 koeien en meer 2 en soms 3 paarden. Het hoogste aantal koeien bedroeg 14 stuks, en het grootste aantal paarden 4. Ook ambachtslui en zelfs de dokter en een officier (luitenant) hielden, misschien voor eigen behoeften of als bijverdiens-te, een paar koeien. Verreweg de meeste gezinshoofden, in de lijst vermeld, droegen in 1672 reeds *familienamen*, die nu nog bijna alle in de gemeente en ook daarbuiten in Brabant voorkomen. Dat bewijst niet alleen het *eigen en inheemsch karakter der hier geboren en getogen bevolking*, maar ook dat het toen een weinig vlottende bevolking was. Wel valt het op, dat in het dorp Ginneken zelf veel minder koeien en paarden werden gehouden dan in de andere deelen der gemeente en eveneens, dat in deze taxatie heel weinig groote gezinnen zijn opgenomen: het getal van 8 en 9 gezinsleden is zelfs een hooge uitzondering. Beperkte bestaansmogelijkheden zullen hier wel tot de voornaamste oorzaken van dit verschijnsel behooren.

De respectievelijke cijfers voor het aantal personen, koeien en paarden in de verschillende deelen der gemeente bewijzen mede, dat die van Ginneken, — Bavel wordt niet genoemd, dus daar-over kunnen we ten dezen geen oordeel vellen —, en Ulvenhout nog weinig boven die van de gehuchten uitkwamen:

Deelen der gemeente	personen	koeien	paarden
Geersbroek	49	52	11
Ulvenhout	95	108	24
Galder	176	212	55
Strijbeek	157	199	38
Overakker	229	152	33
Ginneken			
Notsel	143	204	41
Cauwelaar			
Rakens	116	166	32
Heusdenhout			
Totaal	965	1093	234

De specificatie, waaruit bovenstaande berekening is getrokken, volgt thans hierna, mede als een bijdrage tot de bevolkingsstatistiek en namenkunde der gemeente Ginneken en Bavel in het verleden.

GEERSBROECK.

„Peert. Koeijen.” (Namen en kwaliteit of beroep)		(personen)
2	7	Henderick Meeren <i>boschwachter</i> 4
	2	Corn. Otten 3
1	3	Jacop Marijnssen 2
1	2	Wouter Corn. Haen 4
1	4	Jan Wouter Lups (Lips) 3
2	9	Antony Pauwels Ghijps 6
	2	Jan Corn. Karmans 2
		Jenneken Adriaen Francken wed. 1
1	4	Corn. Henderik Hermans 3
	1	Peter Joppen 2
		Adriaenken de Dochter 1
2	7	Lauwereijs Pauwels Ghijps 7
	3	Jan Tonussen weduwe 3
	3	Thonus Martens van Vessem 2
1	5	Jan Jan Ghijben weduwe 5
		Corn. Adriaen Ghijben weduwe 1

ULVENHOUT.

2	9	Michiel Adriaenssen vander Avoort 5
2	8	Jakop Jacobsen 5
1	5	Corn. Jan Ghijben kinderen 4
1	4	Corn. Elserkers 4

„Peert. Koeijen.” (Namen en kwaliteit of beroep) (personen)

		Adriaenzen <i>wever</i>	2
1	6	Adriaen Jan Ghijben	4
		Willem Hendericks van Es	3
1	6	Willem Jansen vanden Kieboom	5
1	6	Adriaen Stevens	6
2	8	Corn. Mees Crocks weduwe	6
2		Corn. Jansen van Meer	3
2	7	Peter Jan Stouts	4
1	5	Mateus Corn. den Huen	2
		Peter Jans Ghijben	3
		Gerit Jansen Grokx	1
		Jan Henderickx vanden Goorbergh	2
		Peter Corn. Teus Meeren	3
		Willemken Gerits	1
	2	Marijnis Henderickx de Huen	3
1	5	Gabriell Danielsen van Dhinouen(?)	3
		Adriaen Adriaens Peters vrou	1
		Heyliger Peter Stouts	1
1	5	Jan Antonis Jespers	3
1	6	Heylken Wijtman Montens	5
		Claesken Lambrechts	3
3	14	Jenneken Adriaen Leijten weduwe	6
2	12	Joost Peter Vlamincx kinder	6
		Adriaen Jan Antonis Jespers	1

GALDER.

1	3	Cornelis Machielsen	2
1	3	Jan Carmans	2
1	3	Jan van Bergen	3
1	2	Adriaen Mathijssen	2
		Cornelis Mathijssen vrijgesel	1
1	2	Adriaen Janssen	3
	2	Goris Janssen	2
1	4	Anthonis Michielssen	3
1	3	Jan Janssen	2
2	6	Anthony Cornelis Peeters	4
		Anthonette Poulus Coremans	1
		Aert Poules Coremans	1
		Jenneken Grobbendoncq	1
		Krijnken Flores Verdaesdoncq	1
	2	Wouter Jasper Wagemaker	2
1	5	Jan Janssen Kersel	4
1	3	Jan Mol	4
1	5	Wouter Adriaenssen van Hoijdoncq	2
1	5	Hendrick Adriaenssen van Hoijdoncq	3
2	7	Adriaen Adriaens Wagemaeckers	5

„Peert. Koeijen.” (Namen en kwaliteit of beroep)		(personen)
2	7	Cornelis Adriaens Wagemaeckers 5
1	4	Jan Mathijssen 5
1	3	Adriaen Jacops 4
1	6	Peeter Floris Verdaesdoncq 6
1	4	Cornelis Schellekens 4
1	4	Roeloof Cornelis Schellekens 3
1	5	Jan Anthonissen 3
2	5	Jenneken Anthonij Sips 6
1	6	Andries Pauels 5
	2	Peeter Janssen Bladen 2
		Adriaen Cornelis Coremans 1
1	5	Jan Cornelis Kimmers 4
1		De weduwe van Adriaen Corn. Maes 1
		Henrick Cornelis Adriaensz. 1
1	4	Aert Jacob Goos 4
1	3	Adriaen Adriaens Meeren alias Govenuer ... 2
		Maeijken Pauels Wagemackers met Catelijn haer suster 2
2	6	Cornelis Gilsemans 4
	3	Jan de Kleermaecker 5
1	4	Jasper Pauels Wagemaeckers 3
2	8	De weduwe van Peeter Jaspers van Hoijdoncq 7
1	5	Aert Cornelis Gijsbrachts 4
		Willem Jan Willems 1
3	12	Jan Cornelis Adriaensz 7
3	10	Claes Bernaert Stoops 6
		Peeter Dirck Tacx jongman 1
3	12	Danieel Danieels 7
3	13	Jan Cornelis Jacops 7
3	11	De weduwe van Adriaen Floris Verdaesdoncq 7
2	10	Adriaen Cornelis Robs 5
2	5	De Heer Johan vander Knij 6

STRIJBEECK.

	2	Adriaen Maes 2
1	7	Jan Antonissen van Hoeijdonck 2
1	7	Adriaen Kermans 4
1	5	Cornelis Laurijs Gijbts 4
2	8	Wouter Adriaen Lips 6
1	7	Jan Cornelissen van Hoeijdonck 5
1	7	Pouwels Adriaen Wagemakers 5
		Michiel Adriaen Deckers 3
1	3	Aelbrecht Antonissen van Hoeijdonck 3
2	7	Cornelis Peter Schellekens wed. 5
	3	Willem Knepen wed. 3
	2	Adriaen Adriaens. Couters ... 2

„Peert. Koeijen.” (Namen en kwaliteit of beroep)		(personen)
2	8	Adriaen Josen wed. 6
		Adriaen Cornelissen Frans 3
1	3	Cornelis Adriaenssen Stathouwer 2
1	6	Tonis Cornelis Kersemans 3
		Hendrick Halderbrack 1
1	4	Cornelis Adriaenssen van Hoeijdoncq wed. ... 3
		Jan Antonissen van Etten 1
		Joos Jansen van Etten 1
1	5	Adriaen Aertsen Meulder 4
1	3	Jan Jacob Goos 3
1	6	Willem van Dun wed. 5
1	6	Mateus Cornelis wed. 4
		Peter Hendrick Slokers 3
2	8	Jan Adriaenssen wed. 7
	4	Antonis Jansen van Eetten 3
		Jan Krots kynder <i>op de meulen</i> 4
		Antoni Jan van Eetten jonkman 1
1	5	Aert Hogens 3
	3	Cornelis Boerhal 2
	2	Cornelis Muijssers 3
1	6	Jan Antoni Sprangers 4
2	5	Michgiel Verhoeven 4
1	5	Christiaen Schellekens 4
1	3	Michgiel Cornelis Vooten 2
1	5	Hendrick Wagenmakers wed. 3
2	12	Jan Wouter Meren 6
		Maerynus Hendrick wed. 2
1	5	Aelken Cornelissen 4
2	12	Laurijs Josen wed. 3
1	6	Wouter Cornelis Meren wed. 5
1	6	Peter Jan Stouts 4
	2	Peter Peters van Beck 2
3	11	Adriaen Mighiels wed. 8

OVERACKER ENDE GINNEKEN.

2	10	Adriaen Cornelis Matth. Oomen 4
1	7	Matthijs Laureyssen 4
2	7	Gysbrecht Geerit Dilissen 4
2	8	Cornelis Jan Coremans 5
		Adriaen Jacob Mouwen 2
3	7	Peeter Cornelis Meeren met den soon 5
	4	Bartholomeus Matthijs Laureijssen 3
1	6	Dilie Geerit Dilissen 3
	2	Adriaen Corn. Pater 2
		Rijcxen Baelers 1
1	4	Jacob Peeter Matthijs Buijs 3

„Peert. Koeijen.” (Namen en kwaliteit of beroep)		(personen)
	3	Michiel Jan Lemmens 4
	3	Willem Jan Aertsen 2
	1	Anthonij Jansen vander Zande huijsvrouw ... 1
	2	Adriaen Cornelis Jan Tijssen 2
	1	De weduwe Adriaen Matthysen Pater 2
	1	De weduwe Jan Jan Tijssen 3
1	3	Adriaen Cornelis Raus 3
		In de camer Marten Joos Buijs 2
1	6	Marten Jan Tijssen 4
		In de camer Henrick vander Meer 1
1	5	Adriaen Abraham Scheutincx 3
		Cornelis Cornelissen Laus 3
		Joncker Dalems dochters (op IJpelaer?) 2
1	4	De weduwe Henrick Peeters vanden Goirbergh 3
2	10	Joris Janssen van Gils 6
1	3	Jan Janssen Verhoeven 3
	2	Jan Adriaens de Caen 2
1	2	Den Heer Luytenant Esinga 6
		Anthonij Marten Stoops 2
	2	Jan van Gool 5
1	3	Adriaen Henric van Bedaff 2
		In de camer Jan Matthijs Stoops 2
		Int cleijn camerken Lijs Moukeren 2
	2	Doctor Aernout Oesters 4
		Jan Govartsen van Poppel 2
		Jan Roottieren van Alphen 1
		Adriaen Cornelis Kermans 2
		Henrick Geerits van Toor 2
2	2	Marten Aertsen van Oeckel 3
		Wijtman Anthonis Wouters 2
		Matthijs Corn. van Alphen 2
		Willem Corstiaen van Breugel 2
1	2	Jacob Jacobs Bartels 4
	1	Henrich Peeters Wagemaker 2
		Lambert Thomas Vlaminx 2
	1	Jan Jans. van der Vennen 2
		Jan Geerit Liefmans 2
		Juffrouw Besselaers 3
	3	Adriaen Peeters Beenen 8
	2	Abraham Abrahams 4
1	2	Matthijs Janss. van Poppel 3
		Joris de Weter 2
		Jan Craen 2
		Cornelis Cornelissen Admirant 1
		Jefken de weduwe van (oningeruld) 1
		Corstiaen de Caen 2
	3	Hessel Govart smit 4

„Peert. Koeijen.” (Namen en kwaliteit of beroep) (personen)

		Guilliam de Meulder	2
2	5	Bastiaen van Retly	7
		Frans Beens	2
	1	Robbrecht Brocx	5
		Adriaen van Woesteijnen	3
		Heer Augustus Cools	2
		Jan Janssen Hute	2
		Jan Cornelis Smolders	2
		De weduwe Jan Matth. Vrints	1
		Cornelis Henrick Mieren	3
1	5	Wouter Anthonis Meiren	4
1		Seigneur Eijckbergh	4
	1	Cornelis Huygbrecht Francq	3
1	4	Cornelis Matth. Oomen	5
1	4	Jacob Pieter Vlaminx	4
		Seigneur Beens	3
		Adriaen Symonss. Ruth	2
	1	Maeij Luijcken	3
1	3	Dilis Cras	4
1	5	Jan Cornelis Sibs	5

RAECKEN, CAUWELAER ENDE NOTSEL.

3	13	Jacobus Laureijssen	6
		In de camer Adriaen Huybert	1
2	7	De weduwe Henrick Pieter Beckers	4
1	9	Rombout Laureyssen	4
2	6	Cornelis Henrick Meeren	4
1	6	Jan Cornelis van Alphen	2
		In de camer Henrick Janssen van de Sande...	1
	3	De weduwe Henrick Willemsen de Hoon	2
2	11	Jan Mattheeussen	5
1	6	Jan Cornelis Floris	4
2	7	Jan Pieters van de Cauwelaer	4
2	12	Cornelis Janssen van Alphen	9
1	6	Matthijs Abrahams	4
		Peeter Matthijs Brocx	1
		Laureijs Peter	1
1	5	Cornelis Willems Verhoeven	2
	2	Jochum Cornelis	2
	2	Aert Wouters	2
		Mattheeus Wouters	1
2	8	D'erfgenamen van Adriaen Sgrauen	6
1	6	Laurijs Marten Sgrauwen	3
		Inde camer Laureys Cornelis Pieters	1
1	6	Huybert Janssen van Notsel	6
2	8	Henrick Cornelis Meeren weduwe	4

„Peert. Koeijen.” (Namen en kwaliteit of beroep)		(personen)
1	3	Adriaen Adriaensen Dircx 5
1	5	Pieter Huybrechts van Notsel 4
1	4	Cornelis Leendertsen 4
	3	Jan Huybrechts weduwe 2
2	12	Jan Wouter Meeren 6
		Marijnen Henricxs weduwe 2
1	5	Aelken Cornelissen 4
2	12	Laureijs Joosten weduwe 8
1	6	Wouter Cornelis Meeren weduwe 5
1	6	Peeter Jan Stoops 4
	2	Peeter Peeters van Beeck 2
4	11	Adriaen Chiels van der Avoirt weduwe 8
		Adriaen Henrick 1
1	6	Geerit Jan van Meer 5
2	6	Marten Jan Martens Vrints 4

HEUSDENHOUT

1	6	Adryaen Cornelis Jongeneels weduwe 6
1	6	Goosen Willemsen 3
1	6	Jan Christyaen Jans 4
2	8	Jan Cornelissen kinderen 5
3	11	Willem Adryaenssen van der Steght 6
1	9	Peeter Jan Jan Peeters 6
1	5	Claes Joos Janssen 4
1	6	Jan Cornelis Roovers 4
	2	Adryaen Cornelissen Metser 2
2	5	Rombout Peeter Cornelissen 4
2	9	Goovaert Peeter Cornelissen 4
2	6	Cornelis Jacob Clasen 4
2	12	Wouter Cornelis Lodders 5
	2	Gijsbrecht Willemsen Weever 2
	1	Aer(t) Cornelis Rous 2
2	8	Peeter Doomen 4
	2	Govaert van Campen 2
1	5	Maeijken Pauwels Cetelaer 3
	3	Aert Jan Aerden 2
1	6	Adryaen Hendricx van Weldt 2
1	8	Jan Cornelis Hendricx den Roijen 4
2	10	Stoffel Merck Peeters 4
1	6	Cornelis Joos Janssen 4
	1	Cornelis Jan Adryaen Stapels (met sijn moeder 3
1	6	Johan van Velthoven 5
2	10	Otto Dingemans 6
1	5	Jan Jan Wouteren 3
1	3	Cornelis Jan Tijsen Pater 2

„Peert. Koeijen.” (Namen en kwaliteit of beroep) (personen)

(Oningevuld, vermoedelijk arbeiders zonder vee.)	Wouter Adryaen Merselissen (Marcelissen)	1
	Jan van den Couwenberch	1
	Antoni Peeter Dircx	1
	Peeter Dircx weduwe (met haar dochter) ...	2
	Jan Heyligers	2
	Jan Wouter Pauwels weduwe	1
	Wouter Willem Bastijanen weduwe	1
	Cornelis Govaerden van Teteringh	1
	Peeter Pruys mans weduwe	1

Tot de verdere bronnen van bestaan buiten het klein en gemengd boerenbedrijf behoorden in de gemeente Ginneken en Bavel vanouds de boschbouw en het gebruik van de open heiden, vroenten en wilderden, tusschen de verschillende boschkavels gelegen. Want het Mastbosch en Ulvenhoutsche bosch vormden ook na 1600 allerminst een aaneengesloten geheel en de daartusschen gelegen heiden waren nog niet of weinig ontgonnen. Het was de zg. communale grond, welks vruchtgebruik de heer en Baron van Breda om niet afstond ten gebruike aan de bevolking van Ginneken en Bavel zoomede aan die van Princenhage, voorzoover het Mastbosch zich uitstrekt op het terrein dezer gemeente. Hiervoor werd reeds aangetoond, dat over de juiste begrenzing van beide heerlijkheden of gemeenten meermalen geschillen waren gerezen, die door de medegedeelde getuigenverslagen moesten worden beslecht. Van welk nut de bosschen in de gemeente nog verder voor Ginneken, Bavel en Ulvenhout waren, volgt thans uit een historisch overzicht er van.

§ 5. *Bosschen en Bebossching der gemeente Ginneken en Bavel.*

Het is een uit de gedrukte geschiedenis algemeen bekend feit, dat Graaf Hendrik III van Nassau in zooverre als de stichter van het Mastbosch kan worden aangemerkt, dat hij in de jaren 1503—'06, ook misschien nog na 1516 en in de laatste jaren van zijn bestuur (tot 1538) zaad van naaldboomen en ander poot- en plantgoed voor de bebossching uit Duitschland en de Scandinavische landen deed komen, om daarmede de verspreid gelegen kleine boschjes tusschen de onmetelijke heidevelden ten Zuiden en Westen van Breda door nieuwe aanplantingen te verbeteren en te vergrooten. Tijdens zijn langdurige regeering heeft hij met die pogingen zulk een succes gehad, dat hij voor de fundeering en den opbouw van zijn nieuwe kasteel, dat

tusschen 1536 en '38 werd gesticht, — thans de Militaire Academie te Breda —, reeds uit de bosschen van „Belkrumer Waert” (nu Belcrumpolder) en „Oud-hoff” (nu Mastbosch) veel timmer- en steigerhout kon laten halen. Prins Willem van Oranje, na Philip van Châlon eerste Prins van Oranje, als Baron van Breda de opvolger van Graaf Hendrik III van Nassau, zette deze aanplanting en bebossching in den wijden omtrek der stad voort, niet enkel met pijnboomen, doch ook met zg. hardhout (eiken en beuken) en met weekhout (inz. berken en elzen), het eerst voor bouwhout en het tweede voor brandhout en gebruiksvoorwerpen. Er werden bepalingen vastgesteld op het kappen van schaar- en markehout, een en ander „tot voortsettinghe, plantinghe ende conservatie van teyckenhoudt ende andere grove bomen”. De beste eikels werden als geselecteerd pootgoed uitgezaaid en premies werden uitgelooft voor het vangen van „holtdieven”. Bovendien stelde de Prins van Oranje voor het „Oud-hoff” of Mastbosch eerst een en in 1565 twee „boschwaerders” aan, die tevens jachtopzieners waren in dit en de aangrenzende bosschen.

Spoedig daarna kwam echter de oorlog met Spanje wreed dit mooie werk van opbouw en uitbreiding der bosschen rondom Ginneken en Ulvenhout verstoren. En daarmee tevens de rust, welke vooral toen over deze Brabantsche wouden hing, al waren wilde zwijnen, wolven, vossen, herten en reeën hier destijds al-lerminst zeldzame boschbewoners onder het viervoetig gedierte, waarvan dan ook menig boutje verhuisde naar de prinselijke tafel in het Bredasche hof, waar doorgaans een groot aantal gasten uit binnen- en buitenland gaarne vertoefde en aanzat; Prinses Anna van Egmond, de lieftallige Gravin van Buren, was immers een charmante gastvrouw! En de rekeningen der hofhouding zoomede de Bredasche stadsrekeningen uit dien tijd maken tot meerder bewijs der bovenstaande beweringen melding van bodeloon en allerlei andere onkosten wegens in de bosschen van Ginneken en Ulvenhout geschoten patrijzen, fazanten, hazen, herten en ander wild, soms op karren vandaar binnen de Bredasche veste gebracht evenals het ter plaatse benoodigde hout van allerlei soort en aard.

Met den aanvang van 1567 echter, toen de Prins van Breda uit de wijk had moeten nemen naar Dillenburg, en de Hertog van Alva of zijn vertegenwoordiger al spoedig Oranje's plaats

te Breda innam, werden de bosschen van Ginneken, Ulvenhout en de andere rondom Breda gelegen beplantingen niet alleen langen tijd geheel verwaarloosd, „ende sedert de troubelen in de Nederlanden in vele steden ende plaetsen geheel gerumet ende afgehouden”, doch wat nog was gebleven, werd bovendien geconfisceerd ten behoeve van den koning van Spanje, evenals de „visscherijen ende de jacht” van den Prins in deze buurt. Een van de daartoe opgemaakte confiscatielijsten licht daarover in, zoowel wat betreft de ligging als de namen der bosschen omstreeks 1570, dus ruim een halve eeuw na de aanplanting en bebossching, door Graaf Hendrik III van Nassau bevorderd; een ander stuk in hetzelfde dossier van stukken betreffende confiscaties op last van den Raad van Beroerten, vermeldt de opbrengst van de verschillende kavels of perceelen.

Zonder aan de hand van deze bescheiden hierover thans te zeer in details te treden, dienen enkele opgaven ingevolge deze posten hier toch even te worden meegedeeld, aangezien ze duidelijk bewijzen van welk een groote beteekenis en waarde reeds toen die prinselijke bosschen met hun levende have aan jachtwild en niet minder met hun natuurproducten aan opgaand hout ook voor Ginneken, Ulvenhout, Princenhage en Breda waren. Achtereenvolgens worden dan genoemd „het bosch genaempt *Belcrum*, groot XIV buynder, *Terheijden*, een busken V buynder, tot *Gilse*, een bossche genaempt *mastbosch*, 1 buynder, tot *Lijndonck* I buynder, tot *Ginneken* een bossche genaempt het *oudt hoff* groot CIIII buynder, het bossche van *Ulverschot* — thans *Ulvenhout*, XC buynder, noch een bossche, genaempt 't *Annabosch*, die *nieuwe plantagie* geplant omtrent XXV buynder, noch een genaempt *Caembossche* (bij *Chaam*), XXIIII buynder, in den *Haege* (Princenhage) een bossche, genaempt het *hertenbosch* in twee parceelen groot ¹⁾ alias *d'nieuwe bosch* groot ²⁾, tot *Boeymeer*, groot CXLVIII buynder, noch een bossche genaempt het *perdtbosch* (*Verdebosch*?) by ende aende hoeve *int Houdt* ³⁾ IV buynder, noch een eycken bossche, groot IV buynder, noch een bossche, genaempt *busken van Doons*, groot V buynder, tot *Rijsbergen* een bossche in drie perceelen, groot sijnde tsamen XX buynder, tot *Sundert* een bossche, genaempt

¹⁾ Grootte niet nader opgegeven in het handschrift.

²⁾ Als voren.

³⁾ Heusdenhout, toen Hoesenholt.

Degedonck II buynder; noch tot *Sundert* bij de hoeve in drie parceelen tsamen groot XII buynder, tot *Oisterhoudt* een *Elzebosch* groot III buynder”.

Uit deze opsomming van geconfisceerde bosschen en boschjes rondom Breda blijkt overduidelijk, dat het Oud Hof van Ginneken, het Ulvenhoutsche bosch bij het dorp van dien naam, zich voortzettende in het St. Annabosch en Chaamsche bosch, verder het Liesbosch onder Princenhage enz., er dus toen ook al waren, deels onder den thans nog bestaanden naam, deels onder een anderen, die thans vergeten is: Oudhof voor Mastbosch. Daaruit volgt dus tevens, dat zulke groote complexen bosschen er ook reeds waren vóór de aanplantingen en verdere boschbouwwerken, op last van Graaf Hendrik van Nassau in den aanvang der 16de eeuw ondernomen, aangezien ten overvloede uit andere bronnen blijkt, dat juist in den tijd der confiscaties, dus $\pm$ 1570, veel van het timmerhout, uit deze bosschen gehaald, werd gebruikt voor den scheepsbouw ten behoeve van de Spaansche marine, hetgeen alleen mogelijk was met het hout van oude boomen. Daarnaast valt het op, dat in deze lijsten meermalen sprake is van „nieuw” bosch en plantage, waaruit gevoegelijk valt af te leiden, dat die perceelen bosch waarschijnlijk onder het bestuur van den Prins van Oranje zijn aangelegd of beplant. In totaal bedroeg de oppervlakte der bebosschte perceelen rondom Breda toen buiten de niet ingevulde posten 581 H.A., hetgeen, vergeleken met de bebosschte grond in het domein van de houtvesterij Breda in dezen tijd, wel heel wat minder is, doch men moet niet vergeten, dat toen het meeste bosch nog in opkomst was en vermoedelijk ook weer ten deele verwoest is geworden als gevolg van de oorlogsbedrijven. Ter vergelijking volgen hier de cijfers van 1926: Liesbosch 196 H.A.; Mastbosch 430 H.A.; Ulvenhoutsche bosch 665 H.A.; Chaam 703 H.A.; Dorst 603 H.A., waarvan ook nog een gedeelte op het grondgebied der gemeente Ginneken, totaal in de Houtvesterij Breda 2629 H.A.

Wat verder het nut der boschcultuur, dus de materieele opbrengst der bosschen in den tijd van Prins Willem van Oranje betreft, ook daarvan werden in weer andere conficatielijsten de geschatte waarde zeer gespecificeerd opgegeven, waarvan hier alleen de voornaamste posten betreffende de grootste perceelen bebosschten grond. Zoo leverde het Ulvenhoutsche bosch,

toen ook „Craenlaer” geheeten, in de taxatie jaarlijks ruim 440 gulden op, benevens 530 gulden voor de verderop gelegen bosschen; het Chaamsche bosch 330 gulden, het zg. Nieuwe bosch bij Boeimeer 250 gulden, het Liesbosch 310 gulden, de Lijndonk onder Bavel 115 gulden, het Oud-hof of Mastbosch onder Ginneken 245 gulden. Behalve deze opgave vinden we in de rekeningen nog een verantwoording wegens gekapt hout uit deze en andere bosschen: van het Liesbosch ruim 1300 gulden, van dat onder Ulvenhout 650 gulden, onder Princenhage voorts nog 125 gulden; de populieren in het Belcrumbosch 920 gulden, die bij het kasteel van den heer 140 gulden — alles in ronde cijfers —, waardoor de bosschen onder Ginneken, Princenhage en Breda omstreeks 1570, of juist over de jaren 1571—’73, voor de batige saldi op de rekening der geconfisceerde goederen van den Prins van Oranje ten profijte van den koning van Spanje een bruto opbrengst van 11.400.— gulden leverden.

Tevens vinden we in die rekeningen ook het bewijs, wat er al in die eerste jaren na de confiscatie niet aan timmer- en steigerhout, voor den scheepsbouw en allerlei krijgskundige verrichtingen werd gekapt en weggehaald, waardoor een groot deel der beboschte perceelen, waarvoor de heeren van Nassau en Oranje zulk een zorg hadden gedragen, weer werd ontboscht. Ook het jonge hout, opgaand en schaarhout, rijs en takken, werden weggehaald voor de schanskorven in de Spaansche stellingen. De bosschen van Ginneken, Ulvenhout, Princenhage en Breda spelen dan ook een belangrijker rol in den oorlog met Spanje als basis voor grondstoffen dan veelal bedacht wordt.

Zoo mag vooral als historische merkwaardigheid worden aangeteekend, dat veel hout van deze bosschen werd gebruikt voor het maken van zg. *kromstevens*, waarvoor zekere Juan Dolagy van den Prins het hout aankocht en die in een desbetreffend Fransch stuk worden beschreven als „certaines navires de guerre” ¹⁾, waarvan er vóór 1567 al 24 waren gebouwd. Het waren vaartuigen, die op de binnenwateren werden gebruikt en hun naam, kromsteven, ontleenden aan de binnenwaarts gebogen steven, of, zooals Nicolaas Witsen later in zijn „Scheepsbouw” schreef: „eigentlyck een geslacht van schepen op de Maes gebruyckelijk, sijnde breet-achtigh, vóór hoogh, en hout voor

¹⁾ Een bepaald type oorlogsschepen.

scheen hebbende, wiens mast boven krom, het roer vrij breedt, niet als te langh, zijn stijf op het water: de steven is geboggelt en wanschapen gemaect". Ook Orlers maakt er in zijn Beschrijving van Leiden gewag van als „schuyten gemeenlyck genaemt Cromstevens, Platbecken, Drymmelaers", die een vlakke, lange overloop hadden van voren naar achteren, terwijl langs het geheele schip een zg. boevennet of traliewerk liep met een welgewapende mars op de mast. Het hout uit de bosschen van Ginneken en Ulvenhout werd voor den bouw dezer schepen langs de Mark stroomafwaarts naar de stad gevoerd en zoo diende het bosch dus ook de nijverheid en inzonderheid den scheepsbouw.

Was het wonder, dat de koning van Spanje bij zijn confiscatie der bezittingen van Oranje een begeerig oog had geslagen op diens bosschen in deze heerlijkheid? Maar was het dan niet even verwonderlijk, dat deze na de verbeurdverklaring onder het Spaansche régime zóó werden verwaarloosd, dat er bijna een eeuw overheen moest gaan, voordat de achterstand weer eenigszins was hersteld geworden?

En toen de bosschen van Ginneken en Princenhage weer aan zijn rechtmatigen eigenaar, den Prins van Oranje als heer en Baron van Breda waren toegewezen, volgden de plakATEN en ordonnanties dezerzijds elkaar dan ook in meer of minder snel tempo op ter bescherming van den houtaanwas en tegen de vernieling der bosschen. Daarover werd gedurende de 17de en 18de eeuw telkens geklaagd, zoowel ten gevolge van den moedwil der houtstroopers, die behalve sprokkelhout en dorre takken geheele boomen meenamen en wien verboden werd „voornamentlyck in de Mastbosschen ende het Liesbosch als met Beesten, soo lage als andere in deselve en voornamentlyck de schaerbosschen te stouwen en te weyden". Ook het „roken van Taback in 's Heeren Mastbosschen, als het welcke seer lichtelyk oorsaek en aenleydinge tot sware ongelucken van Brandt soude geven kunnen", werd toen al door den Prins van Oranje verboden en aanbrenghpremies van 50 gulden tot arrestatie en bekeuring van de overtreders gesteld.

§ 6. *Beemden.*

Reeds op een der voorgaande bladzijden deden wij het onderscheid tusschen de beemden als soort van vloeiveiden langs de

Mark en haar zijstroompjes uitkomen in vergelijking met de schrale en droge weiden, uit de beste heidevelden gewonnen. Hoe ook deze beemden door de geregelde overstromingen van de Mark en vooral door inundaties tijdens de vele belegeringen van Breda, ook nog in de 18de eeuw, aan kwaliteit verloren, daarover klaagden in 1670 de bestuurders en ingelanden van Ginneken en Bavel in hun belastingreclame en die klachten werden in de 18de eeuw nog dikwijls herhaald. Toen namelijk tijdens den Spaanschen Successie-oorlog en reeds bij de voorbereiding daarvan van de gemeente Ginneken werd gevorderd, dat zij werkkrachten moest leveren voor pionierswerk en het kappen van hout uit „'s heeren bosschen", dus de bosschen van den Prins van Oranje, binnen haar grenzen gelegen ¹⁾, kwam daarbij spoedig ook nog de enorme schade van de inundatie der landerijen of „beemden" langs de Mark.

Belanghebbenden klaagden daarover thans, gelijk zij dat al zoo dikwijls tijdens en na oorlogen hadden gedaan, als ter bescherming van Breda een deel van de Mark- en Leilanderijen op Ginnekens grondgebied was geïnundeerd geworden. Ik haal hier ter illustratie even aan een klacht, die in April 1668 in de vroedschap of het college van schout en schepenen ter sprake kwam, toen Thomas Janssoon, gezworene, Pauwels Adriaens Hoevenaer, burgemeester, beiden te Bavel, met Jan Cornelisz. Roovers en Peeter Wijtman Vlaminckx, schepenen, mede namens andere eigenaren en gebruikers van landen aan de Molenlei te Heusdenhout, Bavel en daaromtrent, hadden geklaagd over de door hen geleden groote schade, veroorzaakt „door het opstoppen van d'water met het maecken van seker verlaet off dam wegens Sieur Augustus Cools doen stellen inde Molenleij *off 's Heeren waterstroom* bij den Hoff op de hoeve van d'Ed. Heer Commandeur Falckenhaen". Zij verzochten wegneming van dit obstakel en schadevergoeding of anders een gunstig advies van het college op een desbetreffend adres aan den Raad van State. Nu in 1701 en 1702 was die schade nog veel groter, waarvan de

¹⁾ Binnen den tijd van veertien dagen moesten b.v. in Maart-April 1701 worden geleverd: 25000 palissaden van 11 voet, 40000 „faschinen" van 16 voet, 10000 „fachijnen" van 8 voet, 700000 dito van 4 voet, 12000 duizend stokken tot schanskorven, 60 vimmen vierjarig wilgenhout, 96 vimmen dito driejarig van 104 busselen, in totaal 15600 bossen.

stukken, naar Den Haag gezonden, kunnen overtuigen, al zegde men van daaruit laconiek toe „oculaire inspectie te sullen doen”, in verband waarmee de vroede vaders te Ginneken zoo hoffelijk waren, om te besluiten, dat de heeren uit Den Haag „des middags sullen werden getracteert op een schotel eten en een glas wijn”!

Van meer belang voor het geschiedkundig onderzoek en de ligging der ondergeloopen „beemden” aan de Mark enz. is echter, dat daartoe een schaderekening werd ingediend door de benadeelden, waarvan ook een copie authentiek in het Gemeente-Archief te Ginneken bewaard bleef. Dit document ¹⁾ geeft de ligging, den eigendom of het huurgebruik en schade dezer landerijen aldus op, met opgave van de beemden, welke reeds toen een vaak eigenaardigen en in elk geval een eigen naam droegen, ten bewijze, dat ook de weilanden op den zandgrond evenals de groote boerenhoeven en perceelen akker- of weiland op de klei al vroeg met een eigennaam werden voorzien ter onderscheiding van hun naastliggers.

Naam van de(n) eigenaar of huurder(sters)	Naam van de geïndeerde beemd	Ge- taxeer schad
Adriaen Michielsen van der Avoirt, huurder	Strijbeeksche beemd op de Mercke tot Strijbeek	f 20.
Hendrick Jacob Boeren	Uijlekootsen beemdt tot Strijbeek	„ 10.
Thomas Cornelis Kerssemans	Dijckbeemdeken tot Strijbeek	„ 4.
Cornelis Aert Gijsbrechts	Koeckenbroecken beemd tot Strijbeek	„ 7.
Cornelis Campen	Laeckbeemdt tot Strijbeek	„ 10.
Adriaen Michiel Deckers	Grootenbeemdt tot Strijbeek	„ 7.
Maeijken Jan Adriaenssen	Huergetouw op Gestaden(?) [Heerstade?]	„ 4.
Adriaen Anthony Sibb	De Weertjes	„ 12.
Jan Anthonissen van Hoijsdonck	Papenbeemdt	„ 10.
Adriaen Adriaensen Wagen- makers	Lakenbeemdt	„ 7.
Cornelis Keerninx	Beemdt van de hoeve van Juffr. van Leugen	„ 18.

¹⁾ Het stuk is getiteld: Lijste van de schaede, geleden bij d'ingesetenen ende d'ingelanden van Ginneken door het onder water setten van de stadt Breda voor het somersaisoen van dezen tegenwoordigen jaere 1701 gevisiteert door schepenen en gesworens in Ginneken op den 1 Nov. 1701 (Gem.-Archief te Ginneken).

Naam van de(n) eigenaar of huurder(ster)	Naam van de geïnundeerde beemd	Ge- taxeerde schade
Cornelis Janssen van Hoy- donck	Vonderbeemdt, Laeckbeemdt, Werlen- beemdt	f 30.—
Hendrick Laureys Reyniers	Merckbeemdt	„ 6.—
Anthony Wouter Meeren	Weijken van den armen	„ 6.—
Huybrecht Huyberts van Wesel	Jonckers beemdt	„ 15.—
Laurens Jochums	Beemden van Cathalijn van Gils	„ 8.—
Joost van den Couwelaer	Moer- en Merckbeemden en Paerts- weyde	„ 15.—
Peter Jochums	Moerbeemdt, Schoorbeemdt, <i>Boeckweyt- doncx</i> ¹⁾ en Brembeemden	„ 18.—
Jan Matthijsen van Alphen	Kleine breebeemdt, weyken aan het Hoochlandt, weijken aan den Bijerbergh	„ 25.—
Jacob van Vechelen	Beemden van Koeckelenbergh	„ 15.—
Wed. Anthony 's Graeuwen	Beemden	„ 11.—
Paulus Lenaert Schellekens	D'eggels beemden, bijebeemdt en beeck- beemden	„ 56.—
Laurens Cornelis Gijbs	Beeckweijde en Streijveldeken	„ 15.—
—	De hoeff van Schoondonck aen de hooge weijdebeemden	„ 30.—
Laurens Cornelis Gijbs	De hoeff de Blaeuwecamer aende weij- den en beemden	„ 60.—
—	De hoeff van Nieuwenhuijsen aende weij- den en beemden	„ 75.—
—	Sijne Majesteyts verbrande hoeve ²⁾	„ 161.—
—	Sijne Majesteyts hoeven van Boeverijen te saemen ³⁾	„ 253.—
Daniel Daniels	Beemden aan den Bijerbergh en baen- dersbeemden	„ 58.—
Wed. Willem Janssen van den Kieboom	Beemden aan den Bijerbergh	„ 20.—
De hr. Joncker de Bijer	Beemden aen de Bijerbergh	„ 40.—
Jan Cornelis Sibb	De Beemdt aen den Buystelbergh	„ 30.—
D'erfgen. Adriaen Jan Lenaerts	De Beemdt bij den Sulckerbergh	„ 21.—

¹⁾ Stallaert, Glossarium i. v. donk = weide; vgl. de Wolfsdonk, „un lieu endigué ou polder, hier: een laaggelegen plaats voor den verbouw van boekweit.

²⁾ Er waren niet twee maar drie boerderijen onder het ressort van het kasteel Bouvigne, tijdelijk gesplitst uit twee hoeven.

³⁾ Hiermede worden de beide andere boerderijen onder het ressort van Bouvigne bedoeld, toen nog steeds eigendom van den Prins van Oranje en Heer van Breda.

Naam van de(n) eigenaar of huurder(ster)	Naam van de geïnundeerde beemd	Ge- taxee- scha
Advocaet Montens	De Beemdt aen den Buystelbergh	f 42
Jan van den Cauwelaer	De weyden bij den Buystelbergh, de Gan- seweijde en de beemdt achter den molen	„ 8
Jan Wouter Meeren	De beemdt bij de brugge	„ 20
Jacob Cornelis Vuicken	De beemdt aen de brugge, het beemde- ken aent vloodken, de weijde aent moer- ken en de tweede beemdt aen de brugge	„ 82
Juffr. de Wed. Eijckbergh	De beemdt aen de brugge	„ 23
Mr. Jan Reijns	De acker jegens de kercke	„ 7
D'erfgen. van Adriaen	De beemdt aen de brugge	„ 30
Adriaens 's Graeuwen		„ 20
De wed. Schuermans	De ganseweijde	„ 20
Jan Jacob de Jongh	De beemdt voor de brugh en het beem- deken van St. Peters altaer steken	„ 21
Robbrecht Brocken	De ganseweijde	„ 30
Peter Cornelis van Hoydonck	De ganseweijde	„ 13
Cornelis Huybrecht Janssen	De ganseweijde	„ 20
Cornelis van Rethy	De weyde nevens de Leije	„ 24
Jan Adriaen Meulders	De beemdt aende watermolen	„ 10
Jan van Opstal	Beemdeken aende watermolen	„ 13
Adriaen Sijmvals van Rethy	Beemdeken aende watermolen	„ 23
Hessel Govert Hessels	Beemdeken aen den watermolen	„ 32
D'heer Oudt president de Bons	De beemdt bijde Santbergen	„ 32
D'erfgen. Joris Janssen van Gils	De beemdt aen de Santbergen	„ 23
Wed. Herman Govertse Vluch	De beemdt aen de Santbergen	„ 2
Adriaen Faes te Breda	De beemdt aen de brugge	„ 10
De ontfanger Knalp	De beemdt over de brugge en de morst- beemdt	„ 5
Cornelis de Wijse	De beemdt over de brugge	„ 3
Generael-Majoor Schaick	De weyden aent Casteel Boeverijen	„ 1
Jan van Koekercken	Sijden Hoff	„ 1
Omtrent 105 buijnderen (H.A.) onder Ginneken	Dese lijste bedraegt t'saemen ende int geheel de somme van een duijsent seven hondert een ent negentich guldens	f179

In totaal worden hier dus 77 beemden en weiden aangeduid of bij name genoemd, onder Ginneken ter grootte van 105 H.A., welke door de inundatie meer of minder schade hadden geleden. Dit betrekkelijk groot aantal perceelen, bij verschillende ge-

bruikers dezer landerijen in pacht of in eigendom, bewijst tevens, dat het beschikbare weidegebied in de gemeente sterk verkaveld en in kleine stukken gesplitst was, opdat het kleinveeteelt- en gemengd bedrijf met gemiddeld 4 à 5 koeien er zooveel mogelijk van profiteeren kon. Des te meer was het dus voor de belanghebbenden als een ramp te beschouwen, wanneer de defensie-belangen van Breda het noodig maakten, de landerijen rondom de stad onder water te zetten. Die, langs Mark en Aa of Weerij's gelegen, hadden in zulke omstandigheden daarvan het meeste te lijden en vandaar de herhaalde klachten der ingezetenen over het bederf hunner landen kort vóór en in tijden van oorlog, waarbij zich dan nog vele andere lasten voegden.

§ 7. *Brouwerijen.*

De bereiding van voedings- en genotmiddelen heeft zich in onze oude steden en dorpen met uitzondering van de brouwerij naast de draperie of lakennering zelden tot een grootindustrie kunnen opwerken, maar toch nam ze in de huishouding van stad en dorp een belangrijke plaats in. Bovendien bedenke men, dat vooral op de dorpen en in 't algemeen ten plattelande velen hun eigen brood bakten, hun eigen bier brouwden en hun eigen vee slachtten, waardoor de bakkers, brouwers, slaggers e.a. hun afzetgebied beperkt zagen. De molenaars, grutters of gorters, koekebakkers e.d. werkten daarentegen voor de geheele gemeenschap van dorp en stad. Ook de brouwersgilden in de steden trachtten haar bedrijven te monopoliseeren, door de bedrijfsvrijheid der zg. huisbrouwers aan banden te leggen en het publiek min of meer te dwingen het bier van de koopbrouwers te betrekken, dat waren zij, die de brouwning voor hun levensonderhoud dreven. Vandaar allerlei ordonnantie's, welke het kleinbedrijf der brouwerijen met zijn geringe arbeidsverdeling, zonder genoegzame arbeidssplitsing en in hoofdzaak berekend op de voorziening van de stedelijke markt, moesten stimuleeren en daardoor opnieuw het platteland van de nijverheid in de steden afhankelijk maken.

Ook in de economische verhouding van de Baroniedorpen tot Breda zien we dat proces zich geleidelijk ontwikkelen krachtens een aantal opvolgende ordonnantie's, die bewijzen, dat zich eigenlijk te Ginneken geen koopbrouwerijen mochten bevinden en

dat de hier verbruikte bieren uit Breda moesten worden betrokken, en in elk geval, dat naast de bestaande brouwerijen, die voor den verkoop in het dorp werkten, geen nieuwe ondernemingen mochten gevestigd worden ¹⁾. Hierover is in den loop der tijden veel te doen geweest, want evenals in andere Baroniedorpen als Zundert en Etten hebben van de oudste tijden af te Ginneken zg. koopbrouwers voor den afzet in eigen dorp gewerkt ²⁾. Successievelijk in 1594, 1601, 1607 en 1639 waren daarover remonstranties ingediend en reclames beantwoord bij het hoogste regeeringscollege des lands, de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden, „raeckende tstuck van de Brouwerien in de Baronnie van Breda ende tbrouwen ten platten lande van de selve Baronnie”, aangezien zich telkens nieuwe koopbrouwers in de dorpen vestigden, waartegen het Bredasche brouwersgilde protest aantekende. Ook de Raad van Brabant was in deze kwestie gemoeid, om zoo mogelijk een besluit in den vorm van een vonnis uit te lokken, ingevolge waarvan het Bredasche brouwersgilde het geheele monopolie der brouwning ook voor de Baroniedorpen kreeg. Die wensch was weliswaar niet vervuld, — we moeten de vele details dezer op zich zelf belangrijke nijverheidsgeschiedenis van de Baronie hier verder onbesproken laten —, doch wel werd het recht om in de dorpen rondom Breda nieuwe koopbrouwerijen te vestigen, sterk beperkt; zelfs de bedrijven, waarvan de ondernemers geen opvolgers hadden, mochten niet door andere worden vervangen en de bestaande bedrijven moesten brieven van herkomst hebben of daaromtrent moest door beëdigde getuigenverklaringen blijken, dat zij reeds lang vóór 1639 waren gevestigd.

In 1656 werd deze ordonnantie opnieuw afgekondigd en daaraan danken we het, dat o.m. betreffende de brouwning te

¹⁾ Ambachtsbrieven, Brouwers, 1561, in „Oude Rechtsbronnen der stad Breda (O. Vad. Rechtsbr. 1e Reeks, no. 14, 1892), blz. 175 vlg. (ed. Mr. W. Bezemer). Verder: Ordonnantie op het stuck van de Brouwerijen en van den ophef van den Impost op de Bieren ten platten Lande van Brabant, ressort van desen Staet, 1716.

²⁾ Dossier 79 onder de losse stukken in het Gemeente-Archief van Ginneken handelt over deze kwestie, namelijk in hoeverre de bestaande koopbrouwerijen in dit dorp gehandhaafd konden worden om geen schade te doen aan de brouwning te Breda.

Zundert en Ginneken eenige gegevens op schrift werden gesteld, die inlichtten over de brouwerij in deze dorpen. Zoo verklaarde Anthonis van Landtschot, oud-president-schepen van Zundert, geboren in 1573 en dus 83 jaar oud in 1656, in zijns vaders manuaal dikwijls te hebben gelezen, dat binnen zijn woonplaats steeds bier was gebrouwen vóór 1584 in de brouwerij van Joris Vervoort te Zundert, staande „inden cingel van het dorp”, verder in de brouwerij van Cornelis N. „diemen vulgo noemt den Bijltken”, — staande ook „inden cingel van Sundert, op de plaetse daer alnu den Engel uijthanght”. En na 1584 waren aldaar voorts opgericht de brouwerij van Willem Cuselaers, „staende inde huysinghe, daer nu het wapen van Nassou uijthanckt ende daer nu Gerart Havermans, oud-schout tot Sundert woont”; in de brouwerij van Cornelis Peter Haest in de Molenstraat, de brouwerij van Peeter Jan Peeters aan den Cingel, die van Jan Cornelis Heestermans, die van Pauwels van Landtschot, van Michiel Backer en meer andere. Te Zundert waren dus nog al eenige brouwerijen en andere, bijna 90-jarige dorpsnotabelen verklaarden unaniem, dat „soo lange sij deponenten, kennisse hebben gehad, tot Sundert verscheyden brouwerijen ganckbaer sijn geweest, daermen dagelijcx bier op brouwden”.

Zoo druk liep het er in Ginneken wel niet mee, doch ook daar zoowel als te Bavel en zelfs in Ulvenhout en Heusdenhout waren bierbrouwerijen, waar een dun en slap gerstebiertje werd bereid, meest in de verhouding, wat de grondstoffen betreft, uit tien mud haver en twee mud gerst op 20 kleine vaten met behulp van de gruit als gewone giststof. Het met hop bereide bier was smakelijker en krachtiger, min of meer een delicatesse voor de liefhebbers, doch de duurdere samenstelling daarvan was dan ook 4 mud en 1 schepel tarwe en 12 mud en 3 schepel haver. Ten aanzien van de brouwerijen te Ginneken in 1656 werd de volgende verklaring afgelegd door den secretaris. Hij getuigde onder eede te weten, „dat van allen ouden tijden op mijnen huijse, daer ick wonende ben, genaemt den *Wijngaert*, staende achter de kerck tot *Ginneken*, is geweest een coop-brouwerije, ende die oock alsnoch is ende dat die bij mij, tsedert ick daerop doen brouwen heb, noijt en is verandert of vergroot ende dat eenen Krijnen Rombout Lips over veerthien of vijftien jaeren geleden binnen *Bavel* voors. heeft gestelt ende ge-

seth, een coop-brouwerije, die aldaer alsnu noch is staende, zonder dat die oock oijt is verandert of vergroot”.

Tegen het einde der 17de eeuw, in 1698, waren er alleen te Ginneken echter reeds veel meer brouwerijen, die wel niet zoo rechtstreeks voor den verkoop werkten, doch waar toch wel voor en door andere dorpsgenooten bier werd bereid en geleverd. Zoo verklaarden de volgende brouwers aldaar in hoofdzaak voor eigen menage te werken en hun bier, voor de consumptie van hun gezinnen benoodigd, zelf te brouwen, doch tevens om de „nabueren oick toe te laten, dat deselve haer drincke bier daerop brouwen”. Jan Vriends, Jan Cauwelaers, Dielis Coremans, Jan Cornelis Beenackers, Maeyken Jacob Mee-ren, Adriaen Cornelis Robs, Juffr. Elisabeth Cools, wed. wln. d’heere Gysbrecht Eyckbergh, Claes Cornelissen van Alphen, Jan van Laer gaven o.m. daartoe gelegenheid.

Er werd zelfs verboden om binnen een afstand van anderhalf uur gaans buiten de besloten steden huis- of koopbrouwerijen in de Baroniedorpen op te richten, waardoor het dorp Ginneken van de brouwnering feitelijk werd uitgesloten; alleen de bestaande konden gehandhaafd blijven. Voorts moesten de brouwketels en kuipen der brouwers in de dorpen worden geijkt ten overstaan van den schout en een paar gecommitteerden van het Bredasche brouwersgilde, dit om te voorkomen, dat de ketels en kuipen vergroot zouden worden en de afzetcapaciteit der ondernemingen aan een bepaalde en zoo laag mogelijke grens te houden. Immers een der artikelen van de ordonnantie op de brouwerijen in de Baronie van Breda, schreef den dorpsbrouwers voor, om niet meer bier te bereiden dan „de vastgestelde quantiteyt van tonnen, waer op de keetels geeyckt zijn”, waarvan telkens verantwoording moest worden gedaan. Ook moesten de huisbrouwers opgeven, voor welke particulieren zij nog meer bier bereidden, terwijl omtrent den impost op de bieren eveneens tal van artikelen in de ordonnantie waren opgenomen.

§ 8. *Bijenteelt en bijengelden.*

Zooals overal op de hooge gronden in Brabant in vorige eeuwen de bijenteelt was georganiseerd in en werd bevorderd door de zoogenaamde *bijengilden*, zoo was dat ook in deze gemeente het geval. Ginneken, Ulvenhout en Bavel hadden reeds in

de tweede helft der 16de evenals in den loop der 17de eeuw zulke *vakorganisaties* en in het jaar 1695 werd dit bijengilde voor de dorpen Ginneken en Bavel opnieuw gearresteerd door een reglement, dat oudere in dit soort verving en met toestemming van den Heer der Baronie, Stadhouder-Koning Willem III, diens vertegenwoordiger in de Baronie en verder van Schout en Schepenen der heerlijkheid Ginneken c.a. van kracht werd verklaard. De leden van het gilde noemden zich meest bijenhandelaars of wel „Gildebroers vant Bie-Gildt te Ginneken”. Ook de *Bieberg* tusschen de kom van Ginneken en die van Ulvenhout herinnert nog aan dit gilde van Ambrosiusbroeders ¹⁾.

Uit den inhoud van het reglement van het Ginnekensche bijengilde, dat niet minder dan 29 artikelen telde, kan men eenigszins de inrichting en werkwijze van deze vakorganisatie leeren kennen. Evenals bijna alle gilden had ook dit bijengilde een bestuur, dat bestond uit een overdeken, een hoofdman en twee deken, met dien verstande, dat deze functionnarissen voor Ginneken en voor Bavel elk apart werden aangewezen of benoemd. In de vergadering van de gildebroeders „vant Biegilt tot Ginneken” werden als zoodanig op 7 November 1695 gekozen schout Van Berckel tot overdeken, Robbert Brocx tot hoofdman, Hendrik Montens tot oudsten deken, Andries Snijders tot tweeden deken. Den volgenden dag werd een soortgelijke bestuursverkiezing te Bavel gehouden met als gevolg, dat aldaar in die functies werden verkozen de schout, voorts Adriaan Hoy, Jan Gerrit Brocx en Jacob Mertens Verhees. Dan was er voorts nog een „dienende” functie in het gilde, namelijk die van „alpherus”(?), in elk geval zooveel als vendeldrager, die zelf voor het gildevaandel moest zorgen en waarvoor in genoemd jaar Wouter Adriaen Schellekes zich liet vinden, die als tegenprestatie werd vrijgesteld van alle gelagen en verteringen.

¹⁾ Oosterhout kreeg onder de Baroniegemeenten een der oudste octrooien tot oprichting van een bijengilde „ende wert tot dat einde aan deselve een gildebrief of reglement verleent”, nl. 30 April 1670. Daarop volgden: Etten, 17 Juli 1670; Ginneken, 10 Juli 1695; Terheijden, 28 Februari 1708; Roosendaal, 13 November 1710; Baarle-Nassau, 2 Augustus 1712 („gearresteert de Gildebrieft voor de *Bijenhandelaars*”); Teteringen, 22 October 1717; Dongen, 20 Febr. 1751; Sprundel, 10 December 1762; Gilze, 25 Mei 1769. Deze opgave bewijst tevens van welk een omvang de bijencultuur destijds was in de Baronie van Breda.

Want het ging er ook in dezen kring nog wel eens ouderwetsch gezellig en vaak luidruchtig toe. Zoo moest art. 5 van het reglement bijvoorbeeld den gildebroeders de verplichting opleggen, dat bij het nazien van de jaarlijksche rekening in de vergadering, bij welke gelegenheid „de gesamentlycke gildebroederen een glaesje soudén comen te drincken”, de aanwezigen „gehouden sullen wesen haer in haere compagnie¹⁾ vromelyck sonder vloecken, krackelen ofte kijven te comporteren noch eenige ongeschickte ofte onbehoorlycke woorden te uyten ende hen te wagten van alles, waer door de vergaderinge mogte werden geergert”, een en ander op straffe van 30 stuivers boete bij overtreding. De bestuursleden werden mede aansprakelijk gesteld voor het gedrag der leden van het gilde, weshalve aan dezen onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan het gildebestuur werd opgelegd. Zoo bijvoorbeeld bij het naar huis gaan, wanneer de gildeleden niet verder op hun eigen houtje de „compagnie” of vergadering mochten voortzetten, dus om nog wat te „plakken” of na te kaarten.

Aan die jaarlijksche bijeenkomsten was ook het schieten op den vogel evenals bij de meeste gilden in Brabant verbonden, in verband waarmee artikel 8 van het reglement vaststelde, dat, wanneer het gildebestuur goed vond, als „de gildebroeders sich exerceerden in 't affschieten vande prijs ofte voogel, dat sulcx sal geschieden op den 25 Julij ende sullen de drie eerste scheuten geschoten werden van onsen overdeecken²⁾ inden naeme van Sijne Konincklycke Majesteyt van Groot Brittagne, onsen genadigsten Heere”³⁾. Trad een ongehuwde gildebroeder in het huwelijk, dan offerde hij ten behoeve der gildekas of voor gezamenlijk potverteren zes Rijnsche guldens (art. 14);

¹⁾ Dus door den schout.

²⁾ Prins Willem III. In verband hiermede mag ook even gewezen worden op den kort na het bijengilde te Ginneken en Bavel verleenden gildebrief met octrooi van den Prins van Oranje tot oprichting van een broederschap of Cloveniersgilde aldaar, in 1753 gevolgd door een gildebrief met octrooi tot het oprichten van een handbooggilde. Geen der beide Ginnekensche gilden als schuttersgilden en schietvereenigingen van den ouden tijd is genoemd in het werk van J. A. Jolles, „De Schuttersgilden en Schutterijen van Noord-Brabant”, (Den Bosch, 1933—'34), maar de thans nog bestaande gilden zijn daarin ook in hoofdzaak behandeld.

³⁾ Vergadering, bijeenkomst.

evenzoo wanneer iemand uit het gilde trad, die bovendien op Ambrosiusdag, „wanneer deselve gilde vergadert is, deselve (regeerenden deken) behoorlyck (moet) bedancken”. Ontaardde een kwestie of ruzie tusschen twee of meer gildeleden in een gevecht, dan moest de belediger of vechtersbaas de benadeelde partij 30 stuivers vergoeden en bovendien moest de gildeknecht de zaak ter kennis van den officier of schout brengen, om te onderzoeken of tegen den hardhandige rechtsingang diende te worden verleend.

Om de werkwijze van het bijengilde voor dien tijd te kunnen nagaan, diene nog het volgende uit het reglement ter illustratie. „Opdat nu de Biehandelaers d' een den anderen niet en beschadige inden vlucht der bijen op gemeijne grondt nae bij den anderen te setten, maer de bijenstal moeten staen van een ander de spatie van 150 roeden, soo van vooren, het sij ter zijden als agter en sal de plaetse worden ingehouden bij den geene, die deselve eerst sal hebben ingenomen off zijn baecken daer eerst sal geset hebben (art. 20). „Dan, vremde buyten dorpe sijnde, sullen geensints vermogen de bijen op iemands anderen ofte gemeijne grondt te setten, ende off het gebeurde, dat eenige bijeluiden van buijten dorpe henne bijen binnen de jurisdictie van Ginneken ende Bavel quaemen te setten ofte te stallen, sullen de soodanige ende de geene, die se sal laten setten, ieder verbeuren eene boete van 6 gld., te appliceren ten behoeve vande gemeijne gilde”. (art. 21).

De korte zin dezer artikelen uit het gildereglement was dus, dat elke bijenhouder, bij het „biegilt” aangesloten, zijn bijenstal 150 roede of 600—700 M. van die zijner collega's of gildebroeders verwijderd moest houden, op welke plaats of stee het recht van eerste keuze en stand gold. Buiten de dorpen Ginneken en Bavel woonachtige en niet bij het aldaar gevestigde bijengilde aangesloten bijenhouders mochten hier geen stallen of korven plaatsen en indien zulks toch heimelijk werd geprobeerd, moest daarvan aan het gildebestuur kennis worden gegeven, waarna bekeuring volgde ten voordeele der gildekas. Die artikelen werden dan nog verder vervolgd met bepalingen als deze, waarvan slechts de korte inhoud maar niet de origineele tekst wordt opgenomen.

Wanneer iemand op den hem toegewezen of den door hem uitgezochten grond bijen van buiten liet zetten, dan moest zulks

door den naastligger, „die met sijne vlucht bijen daer alder-naest is”, ter kennis van het gildebestuur worden gebracht, waarna de hoofdman opdracht kreeg de zaak te onderzoeken, den clandestienen stal te doen vertrekken en den overtreder te beboeten, alles ten voordeele van het gilde. Ook indien mocht blijken, dat gildebroeders tijdelijk eenige geleende of gekochte „stocken bijen” hadden, om die na de vlucht weer te laten verdwijnen, zou naar deze en dergelijke frauduleuze handelingen een streng onderzoek worden ingesteld en bekeuring volgen onder pressie van de eedsaflegging ten overstaan van den schout, als de verdachte personen het hun ten laste gelegde ontken-
den.

Nog erger werd het, als de eene gildebroeder de bijenstokken van den ander omver wierp, vernielde of zelfs maar op eenigerlei wijze deze beschadigde, om welke oorzaak of reden dan ook. De schade moest dan door schepenen worden getaxeerd, alle kosten dienden te worden vergoed en bovendien volgde een boete voor den laaghartigen dader. Herhaling van het feit werd als misdrijf criminaliter gestraft: „Soo egter van iemandt door boosaerdigheijt ende moetwil deselve stocken quaeme opnieuw te stoten, sal den deecken in der tijdt gehouden sijn het selve feijt bij 't officie¹⁾ bekent te maken, ten eynde den delinquent volgens de wetten ende placcaten vanden lande behoorlycken werde gestraft”. Ook werd het als misplaatste naastenliefde in het bijengilde van Ginneken en Bavel beschouwd, als iemand van de gildebroeders „eenige bijen van iemandt, buyten dese gilde sijnde, medeneemt, omme mette haere op saet ofte rijs te brengen ofte uijt het saet ofte rijs wederom te brengen”, m.a.w. gebruik maakte van de vrijgevigheid van bijenhouders, buiten deze gemeente woonachtig, om met hun bijen goede zaken te maken. Het gilde was als plaatselijke organisatie steeds een afgesloten vakgroep met eigen zakelijke belangen, maar ook met de zedelijke verplichting, den leden opgelegd, om vanuit dien hoog ommuurden kring met eigen middelen te werken en niet leentjebuurt te spelen bij den buitenstaander. De bepalingen van het Ginnekensche bijengilde bewijzen, dat die economische stelregel ook hier werd toegepast.

„Geene gildebroeders of andere personen sullen vermogen

¹⁾ Bij den officier, schout of plaatselijken rechter.

eenige lege korven te setten buyten henne tuijnen ofte vluchten, noch in hoolen, hoven, bosschen, heggen, canten, gaten, toorens ofte andersints, ende sulcx op de poene van 3 gld. van ieder lege korff"; m.a.w. ieder bijenhouder baas op eigen erf, stal, stok, doch om ruzie en erger te voorkomen, moest men zich bij de bijenteelt ook daartoe beperken. Wie van hen onder de bijenhouders van Ginneken, Bavel en Ulvenhout zich niet bij het gilde wenschte aan te sluiten — ieder werd daarin vrij gelaten —, moest weten, dat hij niet deelde in de rechten maar in zekeren zin wel in de plichten, aangezien hij zich in het stallen der bijen op de bovengenoemde plaatsen ook had te gedragen naar de gestelde regels „als mede reguard te nemen op de distantie, scheppen van swarmen ende setten van ledige bijekorven, soo als hiervooren is geexpliceert, noch ook henne bijen te setten op eens anders gehucht ¹⁾ ofte district".

Wat ook een merkwaardig feit inzake deze gildebepalingen was, de vakgroep moest een bij uitstek neutraal karakter dragen; over godsdienst, politiek e.d. mocht in den boezem dezer vakvereeniging niet gedisputeerd worden. Het artikel, dat daarover handelt, is te merkwaardig voor den geest van dien tijd en den geest in het gilde, om hier niet even te worden aangehaald: Item in dese gilde ofte vergaderinge sal niet mogen gehandelt werden tgeene soude mogen strecken tot naedeel van Zijne Koninklijke Majesteit van Groot Brittagne ²⁾ ofte vande *gemeente van Ginneken ende Bavel* ³⁾, noch eenige dispuyten gemoveert overt point van *religie*", bij overtreding waarvan tamelijk zware straffen werden gesteld. De namen der leden in 1695 wijzen er duidelijk op, dat hier vogels van diverse pluimage samenwerkten voor den bloei der bijenteelt: Brocx, Montens, Lodders, Verhoeven, Van Alphen, Rijnvaen, Anssems, Velthoven, Spaenjaerts, Jan Ketelaers, Van Hogendijck, Albrecht Gijben, Cras, Meeren, Van Vessem, Snijders, Jan vander

¹⁾ Hier te verstaan in den zin van erf: gehucht = behoefte, erf of tuin bij de hoeve behorende; als collectief verzameling van hoeven, boerderijen en huizen zonder kerk.

²⁾ Prins Willem III, stadhouder der Republiek en koning van Engeland.

³⁾ Typisch is deze thans spoedig vervallen naam reeds voor dien tijd: *gemeente van Ginneken en Bavel*.

Vennen, Cornelis vander Vennen, deels R.K., deels tot de Hervormde kerk behoorende.

In de kosten tot oprichting of heroprichting der bijenvereniging droeg de groep Ginneken voor tweederde gedeelte bij tegen Bavel een derde, hoewel beide groepen evenveel bestuursleden telden. Het gilde wist zich tot het einde der 18de eeuw te handhaven en heeft veel bijgedragen tot bevordering van den bloei der bijenteelt in deze gemeente¹⁾.

¹⁾ Gemeente-Archief van Ginneken, losse stukken nr. 77.

HOOFDSTUK IX.

DE GEMEENTE, HAAR SOCIALE TOESTAND EN SOCIOLOGISCHE STRUCTUUR, DORPSLEVEN EN VOLKSVERMAKEN, ZORG VOOR DE GEZONDHEID EN VOOR DE ARMEN INZONDERHEID IN DE 17DE EN 18DE EEUW.

§ 1. Gezicht op het dorp, zijn woningen en woningtoestanden. — § 2. Brandgevaar en beveiliging tegen brand. — § 3. Dorpsleven en Volksvermaken. — § 4. Gezondheidszorg en medische hulp. Besmettelijke ziekten, haar bestrijding en verwoestende gevolgen. — § 5. Armenzorg en intercommunale overeenkomsten ter wering van armelastigen. Het totaalcijfer der bedeelden in vergelijking met het totale bevolkingscijfer der gemeente, dat omstreeks 1687 belastingplichtig was. De functie van arm-meester.

§ 1. *Gezicht op het dorp, zijn woningen en woningtoestanden.*

Hoe zag destijds het dorp er uiterlijk uit; hoe waren hier de woningtoestanden; hoe leefde de bevolking haar dagelijksch leven van zorg voor het dagelijksch brood en geestelijke of lichamelijke ontspanning en op welke wijze werd er voor de volksgezondheid gezorgd? Deze en andere daarmee verband houdende vragen dienen ook gesteld te worden voor de dorpsgemeenschap in het verleden, al zijn dan ook de bescheiden weinige, om daarop het antwoord te geven, vergeleken met die voor onze oude steden, haar uiterlijk en bevolkingstoestanden.

Wat de woningen in het Ginneken der 17de eeuw betreft, zij waren buiten de kasteelen en buitenplaatsen in den omtrek hoogst eenvoudig, ten deele van steen maar ook wel van hout opgetrokken. Toch waren er omstreeks het midden der 17de eeuw al beperkingen van gemeentewege, om het lukraak bouwen tegen te gaan, doch meer nog om te voorkomen, dat te Ginneken, Bavel of elders in de gemeente willekeurig alle mogelijke lieden van buiten zouden worden gehuisvest, zulks natuurlijk ter bescherming van de eigen, ingezeten armen en hulpbehoevenden

en om dus te zorgen, dat de armenzorg in de behoeften dezer lieden normaal zou kunnen voorzien. Daarop wijst een verbodspublicatie van 5 Januari 1652, dat men hier een der oudste vormen van bouwverbod zou kunnen noemen en waarvan de hoofdzaak aldus luidt:

„Schouteth, schepenen ende gezworens in Ginneken ende Bavel verbieden hiermede wel expresselycken, dat niemant, wie hy oock sij, binnen deselve jurisdictien ende heerlyckheden van Ginneken ende Bavel voor het tegenwoordige hen sal vervoorderen ¹⁾ te timmeren eenige *huyskens oft keten, om in te wonen, voor ende aleer sij daertoe last ende consent, om sulcx te mogen doen van de bovengenoempde persoonen en hebben become*n opte pene ende verbeurte vande selve huyskens ofte keeten ende noch de somme van vijffentwintich guldens”. Evenmin zou toegestaan zijn, om zulke bestaande woninkjes aan willekeurige lieden, van buiten de gemeente herkomstig, te verhuren of die „onder hennen huysdack sullen mogen nemen oft woonplaets verleenen sonder daertoe te hebben volcomen last ende consent”, want eerst moest vaststaan, dat dergelijke nieuwe inwoners der gemeente goede en suffisante borgen hadden of dat zij voldoende in eigen onderhoud konden voorzien, opdat „de Gemeenten oft den Armen daerdoor niet beschadicht ²⁾ oft geintresseert ³⁾ en sullen worden, nu nochte nemmermeer” ⁴⁾

§ 2. Brandweer en beveiliging tegen brand.

Bovendien stonden dergelijke woningen in bedenkelijke mate aan brandgevaar bloot, in verband waarmee enkele jaren later, in 1665, werd bepaald, dat men voorzichtig moest zijn met het wegwerpen van asch en vuur in nog niet uitgebrande kolen, opdat niet het geheele dorp „aen coelen geleyt wert”. Drie Zondagen achtereen werd in verband daarmee de verordening van 15 Juni 1665 tegen brandgevaar aan de dorpsbewoners van Ginneken en Bavel openlijk bekend gemaakt, aldus: „Een ijder zij verdacht tot voorcoming van ongelucken, dat hij ende sijn volck ⁵⁾ wel bewaren hen vier ⁶⁾ ende licht ende sal

¹⁾ Veroorloven.

²⁾ Schade ondervinden.

³⁾ Hier: belast met.

⁴⁾ Minuutresoluties Gemeente-Archief Ginneken, nr. 34.

⁵⁾ Gezin of gezinsleden.

⁶⁾ Vuur.

a

Boerderij te Bavel ($\pm$ 1890).

b

Boerenerf te Bavel ($\pm$ 1890).

hem niet vervoirderen¹⁾ eenigh vier met assche opde strate te gieten²⁾ off brengen, maer tselve wel gade slaen, op pene soo bevonden wert, dat ymant sulcx doet, daer over terstont paratelyck voor sekere boete sal werden geëxecuteert"³⁾. Dat deze publicatie en meer van dit soort steeds op een verzamelplaats aan den volke werd bekend gemaakt, ook lang voordat het dorp Ginneken zijn eigenlijk dorps-, recht- of gemeentehuis kreeg, blijkt uit deze aantekening bij het stuk: Nota dat dese resolutie op Sondagh daer aen volgende *ter puie* is gepubliceert". Het is echter moeilijk vast te stellen, waar die „puie” destijds uithing of uitstak, aangezien het gerecht of de vroedschap nu eens ten huize van den schout, dan weer in de woning van den secretaris ter vergadering bijeenkwam.

Het blusschen van den vuurhaard bij een brand moest eventueel geschieden met behulp van een aantal emmers, uit de dorpsput, de Mark, de Lei of eenige andere beek gevuld, terwijl in 't ergste geval de brandspuit van Breda kon worden ontboden. Buiten den brand tengevolge van den oorlog bij de belegering van Breda in 1624-'25, waarbij een groot deel van Ginneken's dorpskom door het vuur werd verteerd, kwamen we echter nergens in de dorpspapieren van Ginneken noch van Bavel eenig bericht tegen, dat massale branden ook na 1625 deze dorpen hebben geteisterd. Eerst in de 19de eeuw waren ook hier brandspuiten, die o.m. in 1821 werden geïnspecteerd.

¹⁾ Veroorloven of zich het recht toekennen van.

²⁾ Hier: uit te storten of te werpen.

³⁾ Hier: ingevorderd. Nog in de vergadering van den Raad der gemeente Anno 1824, den 17 Juli, werd in verband daarmee dit curieuze besluit genomen, te merkwaardig om hier niet even woordelijk vermeld te worden: „Voorts in aanmerking nemende de sedert eenigen tijd ingeslopen misbruiken, binnen deze gemeente, om met een brandende pijp *zonder met een sluifje te zijn overdekt*, in de straten en nabijheid van gebouwen en brandbare stoffen binnen deze gemeente te verschijnen, zoo ook om bij sommige vreugdebedrijven en willekeurige omstandigheden met vuurtuigen te schieten", zoo achten de vroede vaderen dit ten eenenmale ongeoorloofd en droegen den schout op „dergelijke misbruiken” „bij publicatie” te verbieden. Eveneens moest toen ter voorkoming van „verregaande ongeregheden” en brandgevaar in de herbergen, het sluitingsuur der café's door het doen luiden van de „Politieklok” worden aangekondigd, „en worden met het luiden derzelve *zonder genot van salaris* opgedragen en belast de *veldwachters* dezer gemeente,, ieder over andere week”!

Die inspectie bracht aan het licht, zoo meldde de brandmeester althans in zijn rapport aan het Gemeentebestuur, „dat de branddarmen” — waarmee de brandslangen werden bedoeld — „van een der gemeentebrandspuiten door ouderdom geheel waren vergaan”. Tengevolge daarvan was het noodig, dat door den Raad bij Gedeputeerde Staten goedkeuring werd gevraagd, om den volgenden post op de begroting der gemeente voor 1822 te brengen: „Publieke aanbesteding van 85 voet Rijnlandsche maat branddarmen van goede inlandsche gesmachte stierhuiden, waarvoor de kosten gecalculeerd worden te zullen bedragen f 110.—”. Verder werd toen ook de plaatselijke brandweer gereorganiseerd en kreeg de gemeente Ginneken voor de eerste maal ter bediening van haar brandspuiten en ter bestrijding van branden een vast korps, bestaande uit vier onderbrandmeesters, acht assistenten en twee personen „om de spuit te regeeren en 1 bendelman”. In den zomer van het volgende jaar werd de lederen brandspuitslang ter lengte van 27 el en 3 palm aanbesteed, waarop inschreven de looier Adriaan Jordens te Ginneken voor de som van f 120.— en Adriaan van de Laar, zadelmaker aldaar voor f 108.—.

§ 3. *Dorpsleven en Volksvermaken.*

Het dorpsleven in 't algemeen bleef eeuwen lang op hetzelfde niveau, d.w.z. de bevolking stelde aan het leven van allen dag geringe eischen en zocht in den arbeid voor het dagelijksch brood, in gezelligen omgang binnen dorpsche grenzen, in het onderhouden der kerkelijke plichten haar voldoening en geluk. Dat wil natuurlijk allerm minst zeggen, dat de zg. volksvermaken van het Brabantsche dorp in het verleden ook te Ginneken af en toe geen afwisseling zouden gebracht hebben in het overigens vrij eentonige leven der dorpelingen, bijv. als de schutters uit deze plaatsen en van buiten op den vogel gingen schieten, de gilden hun vergaderingen en jaarlijksche teerdagen hielden en bepaalde gelegenheden, herdenkingen, het sluiten van vrede of verdrag aanleiding tot feestelijkheden gaven. En het spreekt wel vanzelf, dat de meerendeels Katholiek gebleven bevolking haar kerkelijke hoogtijden en daarmee samenhangende feestperioden als bijvoorbeeld de vastenavondpret niet geheel kon vergeten. Feesten bij deze gelegenheid gegeven, vielen echter

niet altijd in den smaak der plaatselijke autoriteiten, grootendeels als gevolg van het ruwe karakter ervan, bijv. ganzetrekken, hane- en katteknuppelen enz. Merkwaardig in dit verband is de volgende resolutie, uitdrukking gevende aan den wil der plaatselijke regeering, om de ruwheid van dat soort volksspelen te beteugelen. Of zij daarin slaagde, is een andere vraag, want overal in dien tijd was de actie tegen genoemde volksvermaken even krachtig en toch handhaafden zij zich tot in de 19de eeuw. Intusschen is daarom het besluit er niet minder merkwaardig om. Zoo werd dan den 12 Februari 1673, dus in de oorlogsperiode kort na het rampjaar 1672 en mede onder den invloed daarvan, de volgende resolutie genomen:

„Alsoo de Heeren Schouteth ende Schepenen alhier in Ginneken ende Bavel indachtich zijn geworden, dat bij de vrijgessellen, meyskens ende andere persoonen in voorleeden, gepasseerde vastelavont tijden werden gepleeght groote wulpsheijt ende dertelheden, *met het rijden ende trecken van gansen, cluppelen van hanen, hinnen ende andersints*, uijt welcke voorseijde wulpsheijt, dertelheden niet en can voortcomen als grote ongelucken; om dit voor te komen, te meer daar door haer in consideratie is genomen, dat bij niemant ter werelt *in dese bedroeffde conjuncture van tijden* eenige wulpsheyt ofte dertelheijt en behoort en mach gebruijckt worden, maer ter contrarie een leven in een nederich ende demoedich gemoet, soo doen dan de voorn. Heeren Schouteth ende Schepenen mits desen wel expresselyck verbieden”. Individueel werd de boete op 6 gulden gesteld bij overtreding van het verbod dezer volksfeesten op vastenavond en andere gelegenheden.

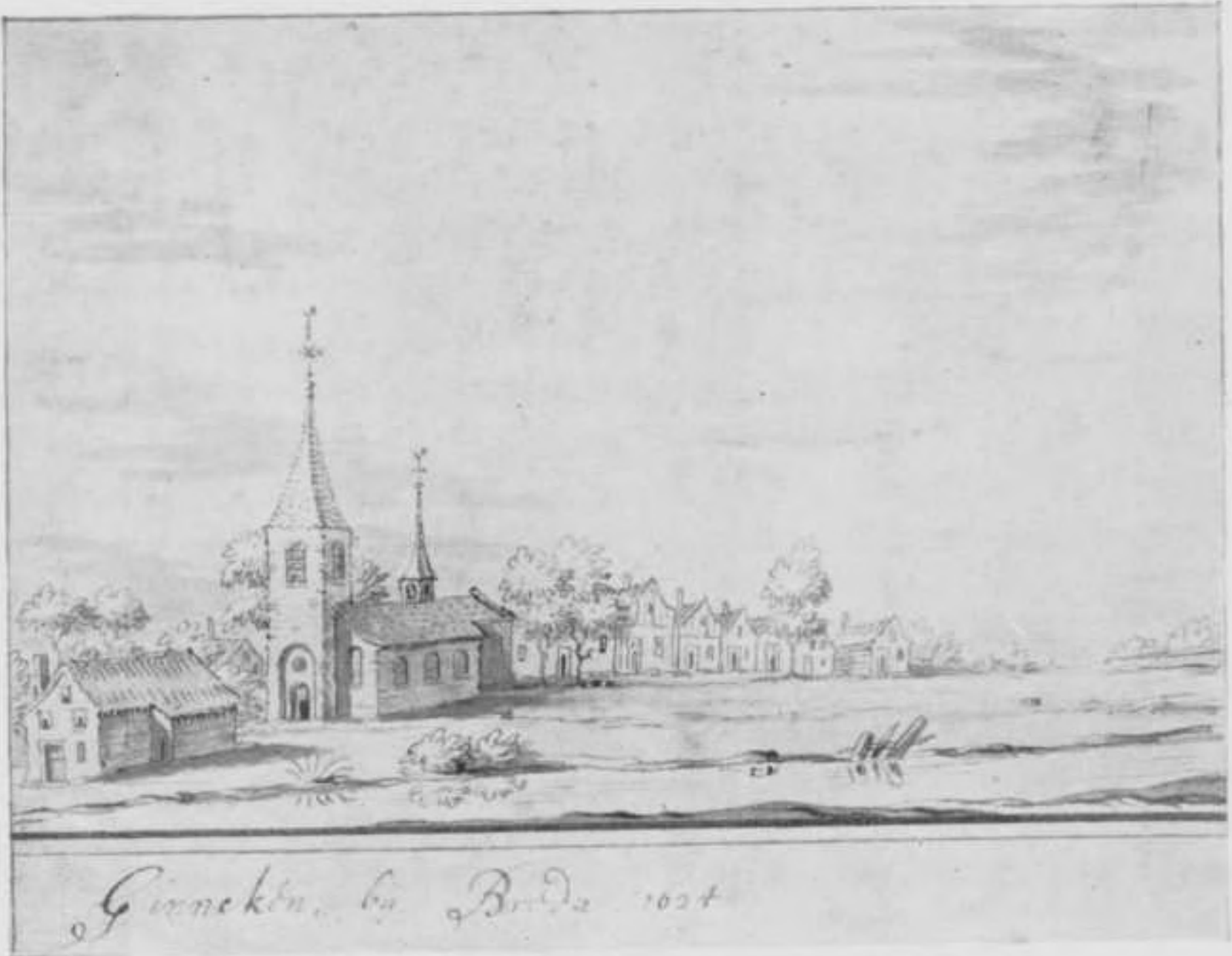
Ook tegen de baldadigheid der kinderen en de ruwheid in zeden en gedragingen van jonge lieden moest af en toe krachtig worden opgetreden. Niet alleen dat allerlei kattekwaad werd uitgehaald, waarvan de gevolgen niet zelden schadelijk voor de rust der burgerij en nadeelig voor de gemeentelijke financiën waren, doch ook de natuur werd er door ontluisterd: geboomte en heggen werden vernield, ruiten ingeworpen, rijtuigen, die onbeheerd aan de openbare straat of weg stonden, werden mijlen ver ergens opgeborgen en vaak bedreef men het ergerlijkste vandalisme. Ten bewijze, welke moeite Ginneken's vroede vaders door verboden en strafbedreigingen deden, om deze onheilen te stuiten, haal ik hier uit een der resolutieboe-

a

Gezicht op Ginneken in de 19e eeuw.

b

Ginneken in de 17e eeuw.

ken de volgende publicatie aan, gedateerd 16 Februari 1699: „Is vorders geproponeert, dat dewijl men siet dat de glazen in de kercke seer werden in stuck gesmeten van quade kinders, oock dat deselve gooijen steenen ende vuijligheijt inde put opt dorp, als oock dat de kinders onder de predicatie comen lopen inde kercke ende spelen op de kerckhoff, soo is geresolveert, dat men sal laten publiceren, dat de ouders haere kinderen sullen verbieden sulcx int toecomende sullen hebben te laten, op poene dat de ouders voor haere kinders sullen moeten verantwoorden ende elcke reijse verbeuren een boete van drie gulden ten behoeve van den Heer Officier”. Dat publicaties van dien aard ook naderhand nog al eens werden herhaald, bewijst slechts, dat de baldadigheid der straatjeugd ook toen een moeilijk oplosbaar probleem voor autoriteiten, ouders en opvoeders bleek.

§ 4. *Gezondheidszorg en medische hulp. Besmettelijke ziekten, haar bestrijding en verwoestende gevolgen.*

Over 't geheel genomen werd echter de gelijkmatige rust van het dorpsleven ook in deze zuidelijke frontieren des lands weinig gestoord: het torenuurwerk wees geregeld de dagindeeling aan en het luiden der dorpsklok des morgens en des avonds op werkdagen, des Zondags voor den kerkgang, bepaalde grootendeels, op welke wijze de tijd moest worden besteed¹⁾. Alleen als de oorlog zijn brandende fakkel zwaaide over de landen, of wanneer besmettelijke ziekten als een „plage Gods” de menschheid teisterden, waartegen de medische wetenschap en practische geneeskunde destijds nog bijna machteloos stonden, dan sloeg menigeen de schrik om het hart en was het ook voor de overheid een tijd vol zorg en angst²⁾. Vooral in het jaar

¹⁾ Den 15 Juni 1708 verzocht substituut-secretaris Van Bergen het jaarlijksch tractement van 25 gld. „uijt dese gemeijnte betaelt werdende voor het waernemen van het horologie ende stellen vande klokke tot Ginneken” hem toe te kennen. Het verzoek werd aangenomen en ingewilligd. Natuurlijk liet de gegageerde dezen dienst door een klokluider waarnemen, wien hij een deel van de gage uitkeerde.

²⁾ Ook het aantal genees-, heel- en verloskundigen in de Baroniedorpen bleef langen tijd, vooral gedurende de 17de en 18de eeuw, zoo gering. Af en toe kwamen wij voor deze gemeente in de stukken een chirurgijn en vroedvrouw tegen, meestal in het dorp Ginneken geves-

1662 was dit laatste het geval, toen de pest of welke epidemie daarvoor in vroeger eeuwen ook mocht doorgaan, in geheel de Baronie, de stad Breda inbegrepen, tal van slachtoffers eischte en ook te Ginneken, Bavel, Heusdenhout en andere gehuchten van deze gemeente in ernstige mate om zich heen greep. In isoleering der patiënten, zoomede door het vermijden van de besmettingshaarden zocht de overheid niet zonder reden de voornaamste preventieve middelen, om de besmettelijke ziekte buiten de gemeente, de dorpen en gehuchten te houden, doch al heel spoedig verspreidde zij zich ook hier en bleef in het najaar van 1662 schrik en angst onder de eenvoudige bevolking brengen, die, vaak van medische hulp verstoken, allerlei huismiddeltjes en kruiden gebruikte, hetgeen het ziekteproces dikwijls nog bevorderde. Onder deze omstandigheden nam het college van schout en schepenen van Ginneken en Bavel in September de volgende maatregelen, in de volgende resolutie tot uitdrukking gebracht.

„Alsoo het Godt de Heer Almachtigh gelieft (soomen verstaet ¹⁾) de nabueren ende speciael d'inwoonderen der stad Breda te besoecken met soedanighe pestelentiale, infecterende sieckten, dat men bespeurt, dat alsulcke huijsen ende mede de menschen, die daer uijt comen, wel mogen vermijdt ende veel min daer mee eenige conversatie gehouden werden.

„Soo doen d'Heeren Schepenen in Ginneken ende Bavel *tot weeringe vande gemelde sieckten* bij dese waerschouwen ende interdiceren ²⁾ allen ende eenen ijegelijcken, wie het soude mogen wesen, dat hem niemant en sal vervorderen eenigh cort oft lanck mest, tsij van peerden, beesten ofte vande straeten uijtte

tigd, terwijl in 1652, 1684 en 1703 ook een chirurgijn te Bavel wordt genoemd. Doch als men bedenkt, dat voor de geheele Baronie in 1756 nog *één* doctor in de medicijnen werd aangesteld, belast met de geneeskundige inspectie over dit district, het examineeren van de aldaar aan te stellen chirurgijns en vroedvrouwen, de contrôle op de in de Baronie-dorpen gebruikte instrumenten en medicijnen, waarvan de chirurgijns zich aldaar bedienden en het verrichten van of assisteeren bij „voorval-lende buiten gewoone swaare operatien aan arme Persoonen”, dan kan men zich voorstellen, dat het aantal geneeskundigen van lageren graad in gemeenten als Ginneken en Bavel destijds onmogelijk voldoende kon zijn.

¹⁾ „Soomen verstaet” wil in dit geval zeggen: meer bij geruchte vernomen dan dat het officieel ter kennis was gebracht.

²⁾ Verbieden.

gemelte stadt ¹⁾ te haelen, tselve alhier onder dese jurisdictie te brengen op pene van 6 £, bij een ijeder, contrarie doende, voor elck wagen ende kar, ende voor elcke schuijt 25 £ te verbeuren.

„Oock en sal hem niemant hebben te vervorderen, tsij weert off huyslieden, eenige personen, uijt geïnfecteerde huijsen comende, te logeren, noch daer mede eenige conversatie te houden, op gelijke pene van 6 £ bij contrarie doende, te verbeuren ende alles paratelyck te executeren”.

Onderwijl nam de besmettelijke ziekte te Breda in die Septembermaand van 1662 nog onrustbarend toe en ook in de omliggende dorpen vielen reeds de eerste slachtoffers er van. Vóór nog de maand ten einde liep, zagen de vroede vaders van Ginneken en Bavel zich wederom genoodzaakt, om een verordening uit te vaardigen en nog te redden wat te redden was in verband met den precairen toestand. Vooral de roekeloozen, die nog contact zochten, althans dat contact met het besmette Breda niet opzettelijk vermeden, die bedelaars en landloopers herbergden, welke uit de richting der stad kwamen, speelden nu wel gevaarlijk spel en handelden geheel in strijd met de ordonantie van 2 Sept. Vandaar de volgende aanvulling daarop:

„Tot weiringe vande pestelentiale infecterende sieckten, die alsnoch (Godt betert) binnen Breda is grasserende ²⁾, soo doen d'Heeren Schouteth ende Schepenen in Ginneken ende Bavel boven de resolutie van date 2 deser ende alhier gepubliceert, alsnog bekend maecken, dat hem niemant en sal vervoirderen eenige bedelaers oft schamele menschen, van d'een huys aen d'ander gaende, yets te geven, tsij deselve comen soo uijt Breda als elders dan alleenlyck op Saterdaghs sonder meer ³⁾; oock dat niemant, hetsij huijslieden of weertshuijsen ⁴⁾, vervoorderen eenige vande selve schamele menschen oft oock andere, diemen soude vermeenen uijt geïnfecteerde huijsen te comen, hetsij indesselfs huijsen, schueren oft anders snachts te laten logeren”. De boeten werden zoo noodig verhoogd en dadelijk ten

¹⁾ Breda.

²⁾ Toenemende, nog in omvang toeneemt.

³⁾ Het is singulier, dat alleen op dezen dag een nader contact blijkbaar wel toegelaten werd.

⁴⁾ Herbergen, logementen, gelegenheden tot overnachting en huisvesting.

laste van de overtreders ingevorderd. Merkwaardig is echter weer, dat besmette personen, naar de gewoonte dier dagen loopende met witte roeden en dus herkenbaar, meest „leprozen”, wel aanspraak mochten maken op de liefdadigheid der Ginnekenaren, immers het college liet behalve het voorgaande nog dit bekend maken: „Ende soo bevonden wert, dat iemandt uijt geïnfecteerde huijsen alhier *met witte roeijkens door het dorp ofte elders quam gegaen*, wert mits desen meede bekend gemaect, dat alsulcke personen, sulcx doende, *daerover bij de ingesetenen vrijelijk soo sullen mogen werden begroet ofte getracteert*, soo als de gelegenheijt sal toelaeten off deselve met kennisse van Schepenen sullen bevinden te behooren. Actum ter vergadering desen 29 September 1662; gepubliceerd in Ginneken en Bavel Sondagh 30 September 1662”. In het jaar 1666, maar vooral in 1668 en 1669 werden deze publicaties meermalen herhaald.

Toen waren ook bij Ginneken, namelijk te Heusdenhout, in het gezin van den landbouwer Cornelis Joost Janssen, de eerste slachtoffers van de pest in de Baronie reeds gevallen. Uit de sombere lijst van de vele aan deze ziekte in de maanden September 1666—April 1669 gestorven personen, wier lijken op last van het Gerecht niet in de kerken van Ginneken en Bavel doch daarbuiten moesten worden begraven, welke lijst hieronder volgt, blijkt wel, hoe wreed de epidemie ook hier om zich heen greep.

1666

14 Sept.	Aellie dr. van Corn. Joost Joosten te Heusdenhout.
24 „	Corn. Joost Janssen.
27 „	Jenneken ende Geeraart soon en dr. van Corn. J. Janssen.
1 Oct.	Josijntie, de jongste dr. van Corn. Joost Janssen.
3 „	Engeltje, de grootste dr. van Corn. Joost Janssen.
8 „	Jacob Lenaert Adriaen Jans ¹⁾).
19 „	Jan Andries Soijders? toe Ulvenhout.
20 „	Jenneken, huijsvrouw van Lenaert Adriaen Janssen.
20 „	Annelien Hendrick Costersdr.

¹⁾ Eigennamen zonder toevoeging van plaatsnamen zijn die van personen uit Ginneken en Overakker.

- 1666
- 23 Oct. 3 kinderen van Lenaert Adriaen Janssen ende van Jenneken sijne huysvrouw.
- 25 „ Lenaert Adriaen Janssen toe Ulvenhout.
- 25 „ Frans Adriaen Fransen, sijne knecht.
- 25 „ Baltken Adriaenssen van Mierle, de knecht op de hoeve van Beversluis.
- 27 „ Hendrick, Hendrick Costers en een kint van huysvrouw van Lenaert Adriaen Janssen.
- 27 „ Claesken Jan Andries Snijders kint tot Ulvenhout.
- 30 „ Adriaen Peter Cruysmans en een kint van Corn. Joost Janssen tot Heusdenhout.
- 1 Nov. Mareijken de huysvrouw van Cornelis Pauwels alias Neel Otten opt Geersbroeck.
- 12 „ Een jonckkint van Cornelis Pieter Monden toe Notsel.
- 16 „ Een kint van Jan Cornelis Jan Anthonissen tot Heusdenhout.
- 17 „ Engeltie, de dienstmaeght van Jan Andries Snijders toe Ulvenhout.
- 29 „ Wouter ende Cathelijn, beide kinderen van Jan Andries Snijders van de pest te Ulvenhout.
- 1668
- 24 Mei Jan sone van Corn. Jan Smolders.
- 2 Juni Een kint van Corn. Corn. Smolders.
- 6 „ Maeijken Willem Knepen huijsvr. van Cornelis Smolders.
- 6 „ Maeijken Cornelis Smolders dochter.
- 7 „ Noch twee kinderen van Corn. Smolders.
- 21 „ Cathelijn de dr. van Peeter Joris Oosterlinx.
- 28 „ Jan ende Christiaen sonen van Willem de Kremer.
- 4 Juli Lysbet de dr. van selver Willem de Kremer.
- 14 Nov. Adriaen ende Machtel Willemsen van Schendel uytte Leuwendijck, van de pest beijde overleden.
- 17 „ Anthonis Aert Anthonissen van Beeck soon vande Molengracht.
- 19 „ Willem Willemsen van Schendel vande Molengracht.
- 28 „ Maeijken Willemsen van Schendel opde Molengracht.

1668

- 1 Dec. Aert Anthonissen van Beeck opte Molengracht.
 1 „ Jenneken Jacob Gabriels opde Molegracht.
 3 „ Een kint van Aert Anthonissen van Beeck opde Molegracht.
 12 „ Cornelis, soon van Aert Anthonissen van Beeck op de Molegracht.
 20 „ 3 kinderen van Aert Anthonissen van Beeck van de Molegracht.
 24 „ Een kint van Jacob Gabriels opde Molengracht.
 29 „ Een kint van Cornelis Janss. inden Leuvensdijck.
 31 „ Anneken Gabriels op de Molegracht.

1669

- 2 Jan. Een kint van Corn. Janssen inden Leuvensdijck.
 5 „ Jacob Gabriels van pest op de Molengracht.
 15 „ Een kint van Corn. Janssen inden Leuvensdijck.
 18 „ Adriaen alias Adriaen Maey Claessen op de Molengracht.
 28 Febr. Gabriel Jacob Gabriels op de Molegracht.
 13 Maart Denys Lenaerts vande Kieboom opde Molengracht.
 9 April Cornelis Adriaen Janssen de Haen.
 17 „ Peeter Jan Pr. Monden toe Notsel ¹⁾).

§ 5. *Armenzorg en intercommunale overeenkomsten tot wering van armlastigen uit andere gemeenten. Het totaalcijfer der bedeelden in vergelijking met het totale bevolkingscijfer der gemeente, dat omstreeks 1687 belastingplichtig was. De functie van armmeester.*

De armenzorg in die dagen bestond ook hierin, dat elk gemeentebestuur de van buiten ingekomen armen of wel lieden zonder een bepaald inkomen, vaste inkomsten, week- of dagloon zooveel mogelijk buiten zijn landpalen weerde, hetgeen echter in die dagen hoogst bezwaarlijk was. In den regel hadden behoeftige en sociaal-achterlijke menschen zich reeds binnen een stad of de grenzen eener heerlijkheid blijvend gevestigd, voordat schout en schepenen er kennis van kregen. Dan werden er weer eens verbodspublicaties uitgevaardigd, om zich

¹⁾ Begrafenisboek, Ned. Herv. Gem. Ginneken, berustend in het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch.

op straffe van hooge boeten zonder bewijs van voldoende in zijn levensonderhoud te kunnen voorzien aldaar niet te vestigen. Zoo werd in December 1660 aan de inwoners van Ginneken en Bavel bekend gemaakt, dat het schout en schepenen was ter oore gekomen, „dat alhier onder dese vierschaere sonder voorgaende consent van haer Edele dagelijcks meer ende meer comen wonen vele armen ende buyten geboren menschen ende daer van schier off morgen soude connen comen grooten last ende cost vande gemeente”. Om nu zulks te voorkomen, de

Dorpsgezicht te Bavel (± 1890).

armenzorg niet zwaarder te belasten dan reeds het geval was, verboden schout en schepenen van Ginneken en Bavel kort en goed elke vestiging in hun gemeente zonder hun voorgaande toestemming daartoe op een boete van zes gulden ten voordeele van de armen. En al was dat consent verkregen, dan moesten de nieuw ingekomen burgers nog suffisante borgen stellen tot tevredenheid van schout en schepenen, opdat deze er zeker van zouden zijn, dat de toegelaten personen en hun kinderen „tot cost ende last vande gemeente off den armen niet en comen”.

Om zich voorts te dekken ten aanzien van de reeds „stilswijgens ende sluypsgewijse binnengedrongen lieden” in deze gemeente, namen schout en schepenen voorts den krassen maatregel, dat de eigenaren der huizen en schuren, welke aan zulke van buiten gekomen menschen waren verhuurd, zelf het risico moesten dragen dezen huurders eventueel onderstand te verleenen, indien zij „opde armen” kwamen en dus blijk zouden geven niet in hun onderhoud te kunnen voorzien en bovendien een boete van zes gulden ten behoeve der armen te verbeuren voor geval. Bovendien moesten deze armlastigen zelf zich binnen acht dagen ter secretarie vervoegen, om te vernemen, dat zij ten spoedigste de heerlijkheid Ginneken en Bavel hadden te verlaten. Onechte kinderen, buiten huwelijk geboren van inwoners, die zich tijdelijk niet in de gemeente Ginneken en Bavel bevonden, kwamen eveneens ten laste van de gemeente of heerlijkheid, waar zij geboren waren¹⁾. Op deze wijze hoopen schout en schepenen in 1660 de armenzorg te beperken tot die gevallen, waarvoor de kleine gemeenschap zelf de moreele aansprakelijkheid tot steun en onderstand had aanvaard.

Dat trouwens die uitgaven tot het strict noodzakelijke moesten worden beperkt, blijkt niet alleen uit hetgeen we reeds hiervoor onder het hoofd geldmiddelen en belastingen hebben mee-

¹⁾ Dit lot trof in 1667 het buitenechtelijk kind van Geeraert N.'s dochter, geboren te Princenhage, waarvan de moeder bij haar vader introk, die woonde in de kom van Ginneken in een huis, toebehoorende aan zekeren Michiel Claes Speecken. De moeder moest binnen 24 uur het dorp verlaten en zich naar elders begeven, terwijl Speecken als huiseigenaar werd aangezegd, dat hij bedoelde vrouw uit zijn woning moest doen vertrekken, als hij niet wilde, dat alle schade op hem werd verhaald.

gedeeld over den voortdurenden slechten geldelijken toestand der heerlijkheid, doch ook uit de maatregelen, die in volgende jaren ter verlichting van de armenzorg zelf werden genomen. Zoo kreeg in 1661 de organist der Hervormde gemeente te Ginneken, Alexander van der Steen, wiens tractement van 60 gulden werd betaald uit de armenfondsen, aanzegging, dat hij zijn matten kon oprollen, wijl de schepenen en gezworenen „tot tspeelen vanden orgel geen gelt vande armen, gelijk voor desen is geschiet, en begeren geemploijeert te hebben, alsoo de gemeente der armen ende kercke alhier seer swaer belast sijn met verscheijde schulden ende lasten”.

Met de administratie van de armenzorg waren belast de armmeesters, toen meestal Heilige Geestmeesters genoemd, in elk dorp een en op voordracht van schout en schepenen door dit laatste college telkens voor een jaar benoemd. In 1672 werd echter de predikant der Hervormde gemeente mede tot de electie van arm- en kerkmeesters uitgenoodigd.

Doordat het euvel van elkander de armlastigen en bedeeden op het dak te zenden in verschillende steden en dorpen tijdens de Republiek, ook hier in Brabant, vooral in de 18de eeuw steeds bedenkelijker vormen aannam, kwam er in de eerste jaren dier eeuw al een soort van overeenkomst tot stand tusschen verschillende Baronische gemeenten. Nadat in 1701 weer eens ter algemeene kennis was gebracht, dat niemand „buitendorps geboren zijnde”, zich in Ginneken en Bavel mocht komen vestigen dan na voldoende waarborgen te hebben gesteld van niet ten laste der armen te zullen komen, waarbij de boete van 6 gld. tot 10 gld. werd verhoogd, werd in het volgende jaar een regeling getroffen tusschen de dorpen, „gemeentens oft heerlijkheden” Teteringen, Gilze, Chaam, Ginneken en Bavel, om elkander „te bevrijden van inkomende armen”. Het betrof de armlastigen, die zich in genoemde dorpen gingen vestigen uit Ginneken en omgekeerd en voor wier maatschappelijk hulpbetoon iedere gemeente ten aanzien van de aldaar geboren bedeeden alleen aansprakelijk moest worden gesteld. Men noemde dat destijds elkaar een acte van indemniteit verleenen vooral met het doel om elkaar te vrijwaren „voor den last der kinderen, op een der voorseide plaetsen gebooren werdende”, waarvan de secretaris een actie in concept moest maken.

Ook met dorpen over de grens in de Zuidelijke Nederlanden

werd zulk een overeenkomst aangegaan, bijvoorbeeld reeds in 1697 met de Belgische gemeente Meerle, waarvan de op 26 Februari van dat jaar gesloten acte aldus luidt: „Alsoo onder- vonden wordt, dat de Gemeijnte van Meerle en van Ginneken merkelijken worden belast met het inkoomen van hunne respec- tieve inwoonders in d'een en des anders jurisdictie ende na- mentlijk met de kinderen, die daar van worden geboren ende ge- procreert tot voorkominge van allen 't welke, hebben de onder- geteekende Heeren provisoors met den anderen geaccordeert in manieren naar beschreeven, dat is, te weten dat in cas eenige inwoonders, geboortigh sijnde van Meerle, zich quaamen met der woone te transporteeren naar den dorpe van Ginneken, ofte- wel imant van Ginneken naar den dorpe van Meerle, in sulken gevalle de kinderen die de voorsz. inwoonders sullen komen te procreeren in d'een of des anders jurisdictie, sullen zijn en blijven in cas van armoede ten lasten van den Armen of H. Geest van de plaats, daar de voorsz. ouders gebooren sijn, ende in cas een van de ouders mogte gebooren sijn van Meerle of van Ginneken, dat de kinderen, die sij bij den anderen sullen koomen te verwekken, sullen zijn en blijven ten gemeijnen lasten, dat is half en half onderhouden worden. Actum dese 26 Fe- bruarij 1600 seven ent neegentigh (w.g.) I.B. van Nederven, Pastoor van Meerle; Gommer Janssen Jan van Hal, 1697”¹⁾).

Ruim een eeuw later, den 31 Juli 1802, werd dit accoord van wederzijdsch maatschappelijk hulpbetoon ten behoeve van de gemeenschappelijke armen van beide gemeenten bij een nieuwe acte vernieuwd in dien zin, dat het oude accoord van 1697 werd geacht door de omstandigheden nietig te zijn verklaard en dat in de plaats daarvan werd overeengekomen, zulks ingevolge de toen vigeerende Fransche wetten, dat de wederzijdsche armen van elke gemeente door die gemeente zelf zouden worden onderhouden, ongeacht hun herkomst of die hunner ouders en familie. Maar wel moesten personen, verhui- zende van Ginneken naar Meerle en omgekeerd, aan het ge- recht of gemeentebestuur van de plaats der vestiging overgeven zg. ontlastbrieven ingevolge 's lands en plaatselijke wetten, waaruit hun financieele positie, levensstaat en bronnen van inkomsten konden blijken. Dit nieuwe contract werd voor Gin-

¹⁾ Nr. 676, losse stukken Gemeente-Archief van Ginneken.

neken geteekend door de „gecommitteerden van wegens Ginneken en Bavel ten reguarde van den armen aldaar”, die toen in de plaats waren getreden van de arm- of H. Geestmeesters der 17de en 18de eeuw, en voor Meerle door de „armbesorgers ten reguarde van den armen van Meerle”.

In de 17de en 18de eeuw voerden de armmeesters zelfstandig en tevens zonder administratieve hulp hun administratie, reikten persoonlijk het armengeld uit, voor een kind of minderjarige beneden 16 jaar per week 10 stuivers, voor een vol-

Arbeidersgezin te Bavel ($\pm$ 1890).

wassene en minderjarige van 16 jaar en daarboven 1 gulden. Blijkens een in het Gemeente-Archief aanwezige lijst van „onvermogende over Ginneken ende Bavel d'anno 1687, waarin de door het gemeentelijk armbestuur bedeeden in beide dorpen met name worden genoemd met toevoeging van het wekelijksch steunbedrag aan elk hunner, beliep hun aantal in of onder Ginneken 93 personen boven en 38 beneden de 16 jaar, in of onder Bavel 25 personen boven en 25 beneden de 16 jaar. Daaronder waren betrekkelijk weinig weduwen met minderjarige kinderen, wel 32 gezinnen, bestaande uit man, vrouw en een of meer kinderen, alleen in Ginneken, en 11 gezinnen dito te Bavel, die bedeed werden, tevens een bewijs van den ongunstigen economischen toestand der dorpelingen in dit deel van Brabant op een totaal van nog geen duizend zielen. Het geheel demonstreert in cijfers, wat het college van schout en schepenen in een lang betoog aan het adres van den Raad van State had voorspeld: indien er geen verlaging van lasten komt, zal de bevolking dezer gemeente financieel en economisch ten gronde gaan. Een getal van 181 bedeeden, waarvan $\pm$ 150 van middelbaren leeftijd en minderjarig, tegenover 965 inwoners der gemeente, die in de meeste of alle belastingen waren aangeslagen, is een te duidelijk bewijs, dat de economische toestand der massa niet deugde en dat er in vele gezinnen armoede en gebrek heerschten.

Dat overigens het ambt of de functie van armmeester zoowel als die van kerkmeester te Ginneken en Bavel niet door velen werd geambiëerd als gevolg van de daaraan verbonden werkzaamheden en beslommeringen, blijkt reeds uit het simpele feit, dat niet zelden een candidaat zich terugtrok van de voordracht, of wanneer hij als zoodanig werd benoemd; in tegenstelling met de benoeming tot gezworene, schepenen, burgemeester-collecteur, e.d. Eveneens hieruit, dat diverse personen gedurende niet op elkaar volgende jaren zich een dergelijke benoeming zelden lieten welgevalen¹⁾. Ook moesten dikwijls vele van hen bij herhaling worden aangemaand, om hun ten achter zijnde reke-

¹⁾ Reeds in 1726 werd zoowel te Ginneken als Bavel de gewoonte ingevoerd, om aan de arm- en kerkmeesters „een klein tractementjen” toe te kennen, eerst resp. 12 en 8 gulden per jaar, omstreeks het midden der 18de eeuw resp. 30 en 20 gulden, terwijl de zittingen van deze functionarissen op enkele jaren inplaats van één jaar werden gebracht. Per jaar werden dan acht tot tien zitdagen gehouden, van

ningen en financieele verantwoordingsstukken over te leggen en kwam het eindelijk in 1821 zoover, dat aan het gemeentebestuur werd voorgesteld ter verlichting van de lasten der „heeren armbezorgers of armmeesters, om een bezoldigd amanuensis en thesaurier van het Algemeen Armbestuur dezer gemeente aan te stellen voor *het verrichten der dagelijksche werkzaamheden* volgens een op te maken instructie”.

te voren ter kennis van het publiek gebracht, waarop huurders van land, huizen enz. of „gebruikers van renten”, kerk of armen toekomende, moesten verschijnen.

HOOFDSTUK X.

DE GEMEENTE, HAAR KERKEN, KAPELLEN EN KERKELIJKE INSTELLINGEN, HAAR GEESTELIJKE ASPECTEN EN GEWIJDE PLAATSEN. LAGER EN MEER UITGEBREID LAGER ONDERWIJS, VAK- EN VOORBEREIDEND HOOGER ONDERWIJS IN DE GEMEENTE.

§ 1. Algemeen overzicht. — Ontbinding, binding en samenwerking. — § 2. R.K. kerken, kapellen en kerkelijke instellingen, vereenigingen en corporaties op katholieken grondslag (bewerkt door kap. Merkelbach v. E.). — § 3. Nederduitsch Hervormde gemeente, instellingen en vereenigingen in of buiten kerkelijk verband. — § 4. De zorg voor het onderwijs door de burgerlijke gemeente en de verhouding tusschen kerk en school. — § 5. Voorziening in cultureele behoeften der ingezetenen van de gemeente Ginneken en Bavel uit eigen middelen en door eigen krachten.

§ 1. *Algemeen overzicht. — Ontbinding, binding en samenwerking.*

Het kerkelijk en godsdienstig leven heeft van de vroegste tijden af den ontwikkelingsgang der gemeente Ginneken en Bavel een bepaalde richting gegeven, welke natuurlijk ook op het burgerlijk karakter van dit ressort zijn onmiskenbaar stempel heeft gedrukt.

Om die reden mag een hoofdstuk over het kerkelijk en godsdienstig leven, de ontwikkeling der daarmee samenhangende cultureele instellingen, stichtingen en vereenigingen met kerkelijken inslag of godsdienstige strekking in dit boek dan ook niet ontbreken. Immers, de gemeentelijke overheid heeft hier alle eeuwen door, zoolang de gemeente als zelfstandige, staatsrechtelijke eenheid heeft bestaan, de geestelijke belangen der ingezetenen bevorderd, haar besluiten en maatregelen niet in de

laatste plaats dienstbaar gemaakt aan een vruchtbaar en opgewekt religieus en geestelijk leven, al geschiedde dat in d

St. Jacobskapel te Galder in de 20^e eeuw
(vóór de restauratie).

opeenvolgende tijdperken niet steeds op dezelfde grondslagen als zijnde afhankelijk van de kerk en godsdienstige richting welke in Brabant de overheerschende waren.

In meerderheid bleef de bevolking echter ook hier steeds Katholiek en zoo was dan ook het innerlijk godsdienstige leven der ingezetenen van deze gemeente immer in hoofdzaak in die richting georiënteerd. Daarvan leveren èn de kerken en scholen èn instellingen van diversen aard, vereenigingen en corporaties, welke in deze gemeente ontstonden en nog bestaan, tot op den huidigen dag de duidelijke en zichtbare bewijzen. Daarnaast ontwikkelde zich sedert het laatst der 16de eeuw eveneens een Protestantsch-kerkelijk en cultureel leven, wel met een eigen begrenzing, doch dat, waar zulks mogelijk en nuttig was, contact zocht en verkreeg met R.K. autoriteiten op kerkelijk gebied, particulieren en instellingen. Daardoor werden tevens, en vooral in dezen tijd, controversen tusschen beide gezindten en beider levensbeschouwingen zooveel doenlijk op den achtergrond geschoven en gehouden.

Toch kan anderzijds dit hoofdstuk kort gehouden worden, aangezien pastoor Juten in zijn reeds hiervoor meermalen aangehaald rijke bronnenwerk — *De Parochiën in het Bisdóm Breda, 1935* —, de volgende parochiën en kapellen in de burgerlijke gemeente Ginneken en Bavel grondig historisch heeft beschreven: Ulvenhout—Ginneken (laatstverloopen eeuw) en de kapellen van Galder en Strijbeek. Wij wenschen het den ondernemenden kerkhistoricus van harte toe, dat het hem nog gegeven zij, om ook de geschiedenis der andere parochiën (Ginneken (vroegste gedeelte) en Bavel) in deze burgerlijke gemeente in druk te doen verschijnen. Daarom kan hier worden volstaan met een samenvatting van de reeds in genoemde bron uitgebreid vermelde kerkelijke geschiedenis van Ginneken en Bavel, waarmede zich de bewerker van het eerste deel van dit boek heeft belast.

Voorts is reeds in den loop van dit jaar door de goede zorgen van de Gedenkboek-commissie uit de Ned. Hervormde gemeente te Ginneken een kerkelijke geschiedenis van die gemeente verschenen vanaf de 16de eeuw tot heden¹⁾, waarin het Protestantsch kerkelijk en geestelijk leven gedurende ruim drie en een halve eeuw tamelijk uitvoerig is beschreven. Een beknopte samenvatting daarvan door den bewerker van het tweede deel

¹⁾ A. Hallema, *Gedenkboek der Ned. Herv. gemeente te Ginneken, Breda, 1940.*

van dit boek worde hier voldoende geacht, om de godsdienstige en geestelijke uitingen binnen en buiten de grenzen van die kerkelijke gemeente in enkele trekken in het licht te stellen.

Het summiere overzicht van de kerkgeschiedenis in de burgerlijke gemeente Ginneken en Bavel, gelijk men die dus in volgende regelen vindt weergegeven, omvat derhalve die van de vier R.K. Parochiën van den H. Laurentius te Ginneken (kom), die van de H. Maagd Maria, Middelaes Aller Genaden, te Ginneken (Overakker), van den H. Laurentius te Ulvenhout, van de H. Maagd Maria te Bavel, aldus met inbegrip van de vier daartoe bestemde kerkgebouwen, en van de Ned. Hervormde Gemeente te Ginneken. Van tot andere kerkgenootschappen behoorende ingezetenen bestaan in de gemeente geen aparte kerken, zooals bijvoorbeeld van het niet onaanzienlijk getal Gereformeerden in deze gemeente, die echter te Breda hun kerk bezoeken.

§ 2. *Heropbloei van het openbaar godsdienstig leven der Katholieken in en na de schuilkerk-periode,*

[door

L. Merkelbach van Enkhuizen ¹⁾].

Toen eenmaal de vrede in 1648 was gesloten, en daardoor de rust in den lande was teruggekeerd, bleek dat gemiddeld zeker nog 90 procent der Brabantsche bevolking Katholiek was gebleven. Door den strijd en de armoede waren zij versterkt in hun geloof, onverwinbaar in het onwankelbare blinde Godsvertrouwen, dat eenmaal hun godsdienstvrijheid weer hersteld en hun kerken weer herbouwd zouden worden.

Ulvenhout.

De kerken van Ginneken en Bavel met de drie kapellen Galder, Strijbeek en Heusdenhout werden nog in 1648 aan de Ka-

¹⁾ Op verzoek van den bewerker van het tweede deel van dit boek heeft de schrijver van het eerste deel zich belast met de samenstelling van deze §, handelende over de Katholieke kerkgeschiedenis van de gemeente Ginneken en Bavel, waarvoor hem hier dank wordt gebracht.

tholieken ontnomen. De pastoor van Ginneken Aldericus Lemmens, een Norbertijn, pas 4 Nov. 1647 benoemd (als opvolger van D. van der Zande en Adriaan Mattheeuwsen) werd uit zijn ambt en uit zijn huis gezet en met een jaargeld heengezonden. Op Grimhuysen vond hij kort daarop een onderdak en vervulde nu hier dan daar zijn bediening tot 1665, zooals men uitvoerig kan lezen in de parochie „Ulvenhout” door G. C. A. Juten geschreven in de serie „De Parochiën in het Bisdome Breda”. Uitvoerig en aandoenlijk beschrijft pastoor Lemmens zelf zijn verjaging op 7 November in het Ulvenhoutsch doopboek aanvangend 5 Februari 1650 en overgenomen in het Registrum Memoriale van die parochie.

De opvolger van Lemmens vestigde zich op de hoeve Coekelburg aan de Mark onder Notsel. Pastoor Perquin woonde reeds in de kom van Ginneken. Pastoor van de Laer huurde Grimhuysen nog vóór 1742; aldaar werd voor de bijeenkomst der geloovigen een kerkschuur getimmerd *op den Donk* welks eigendom in 1768 officieel door Den Haag aan de parochie werd toegekend.

Toen het kerkbestuur in 1788 een nieuwe kerk wilde gaan bouwen, kwamen de parochianen onder Ginneken in verzet, die *hun* kerk dichterbij wenschten. Zij protesteerden in Den Haag, met het gevolg, dat er niets gebeurde. Later teekenden de Ginnekenaren nogmaals verzet aan — ditmaal tevergeefs — nadat in 1791 op een nieuw request verlof tot nieuwbouw voor Ulvenhout was binnengekomen.

De kerk werd gebouwd op Ulvenhout's grondgebied en in 1792 ingezegend; in 1817 werd het torentje aangebouwd (een afbeelding dezer schuurkerk bevindt zich nog op de pastorie).

Bij de parochiescheiding met Ginneken in 1834 hield Ulvenhout slechts 928 Communicanten over, d.w.z. het aantal zielen boven $\pm$ 11 jaar. Toch groeide het zielenaantal zoo uit, dat het kerkje van 1792, waar Ulvenhout een eeuw te voren zoo blij mee was geweest, in 1904 werd afgebroken. Een nieuwe ruime kerk werd geconsacreerd, weer onder de bescherming van den alouden Patroon van Ginneken St. Laurentius. Intusschen bleef de stijging aanhouden: in 1938 vermeldde de Pius-almanak 2654 zielen.

Bavel.

Vóór de onteigening der kerk in 1648 waren de inwoners van Bavel in 1652 reeds gewoon, om op IJpelaer ter kerke te gaan, waar een kamer in het slot daartoe was ingericht. Verscheidene Jesuiten woonden daar achtereen en bedienden er de bevolking van Bavel en Heusdenhout. Rond 1680 werd er op den IJpelaer *sekere timmeringe* geplaatst, waar de Katholieken ter kerke gingen totdat zij — wegens een geschil met de latere bewoonster juffrouw Joanna de Journo, die huur- en onderhoudskosten wilde vergoed zien — van de Staten Generaal op 2 Maart 1743 verlot ontvingen, een (kerk)schuur te bouwen op den akker de Brake, aan 't einde van de kom van het dorp.

Deze kerkschuur bleef in gebruik tot 1809. Reeds in 1798 waren pogingen aangewend tot naasting der oude Hervormde kerk, waarbij aan de elf Hervormden f 126.— zou worden vergoed, naar rato van hun zielental op de taxatieprijs der kerk van f 3600.—. Maar de beslissing bleef toen uit. In 1805 werd een nieuwe poging gewaagd „omdat onder Bavel geen enkel Protestant meer woonde”, zoo werd als reden aangegeven. Maar nu stuitte het plan weer op oppositie van den Hervormden Kerkeraad te Ginneken. De heeren uit den Bosch vroegen het kerkbestuur of dit genegen was de oude schuurkerk dan in ruil af te staan aan de Hervormden. Het kerkbestuur weigerde en de zaak bleef hangende. In 1807 stelde de landdrost nogmaals die ruil voor. Katholiek Bavel weigerde weer, omdat er slechts één niet-Roomsche te Bavel woonde, die bovendien ruim schadeloos gesteld werd.

Eindelijk werd bij Koninklijke beschikking van 4 Mei 1809 de oude parochiekerk (de torenkerk) aan de Katholieken teruggegeven. Het parochie archief schrijft: „na 160 jaar wederrechtelijke berooving, tegen betaling van f 800.— aan de Hervormde Gemeente van Ginneken”. De toren en klokken, die volgens de Staatsregeling van 1798 eigendom waren geworden van de burgerlijke gemeente, werden in 1860 voor f 1100.— door de gemeente verkocht aan het kerkbestuur.

De kerk was bij de overname in staat van groot verval en vorderde onmiddellijke herstelling. Hiertoe was de geestelijke tiendheffer verplicht. Het kerkbestuur vroeg dus de voorspraak van den landdrost bij de Directie der Domeinen. Het gevolg was

een contract tusschen beide, waardoor de Domeinen hun onderhoudsplicht afkochten voor f 2000.— contant en f 3000.— inschrijving Grootboek, welke bedragen verdeeld werden tusschen kerk en gemeente. Tot 1888 werd de oude parochiekerk en toren nog in stand gehouden; toen werden beide gesloopt. Op de fundamenten van den toren staat thans het doodenhuisje. Op de plaats van de oude Kerkschuur (1743—1809) op den Brake akker werd in 1919 het H. Hart beeld opgericht.

De nieuwe kerk werd op 23 Mei 1887 geconsacreerd ter eere van de H. Maagd Maria die bij de bevestiging der bestaande parochie door Mgr. v. Hooydonk in 1855 als eerste Patrones was aangewezen.

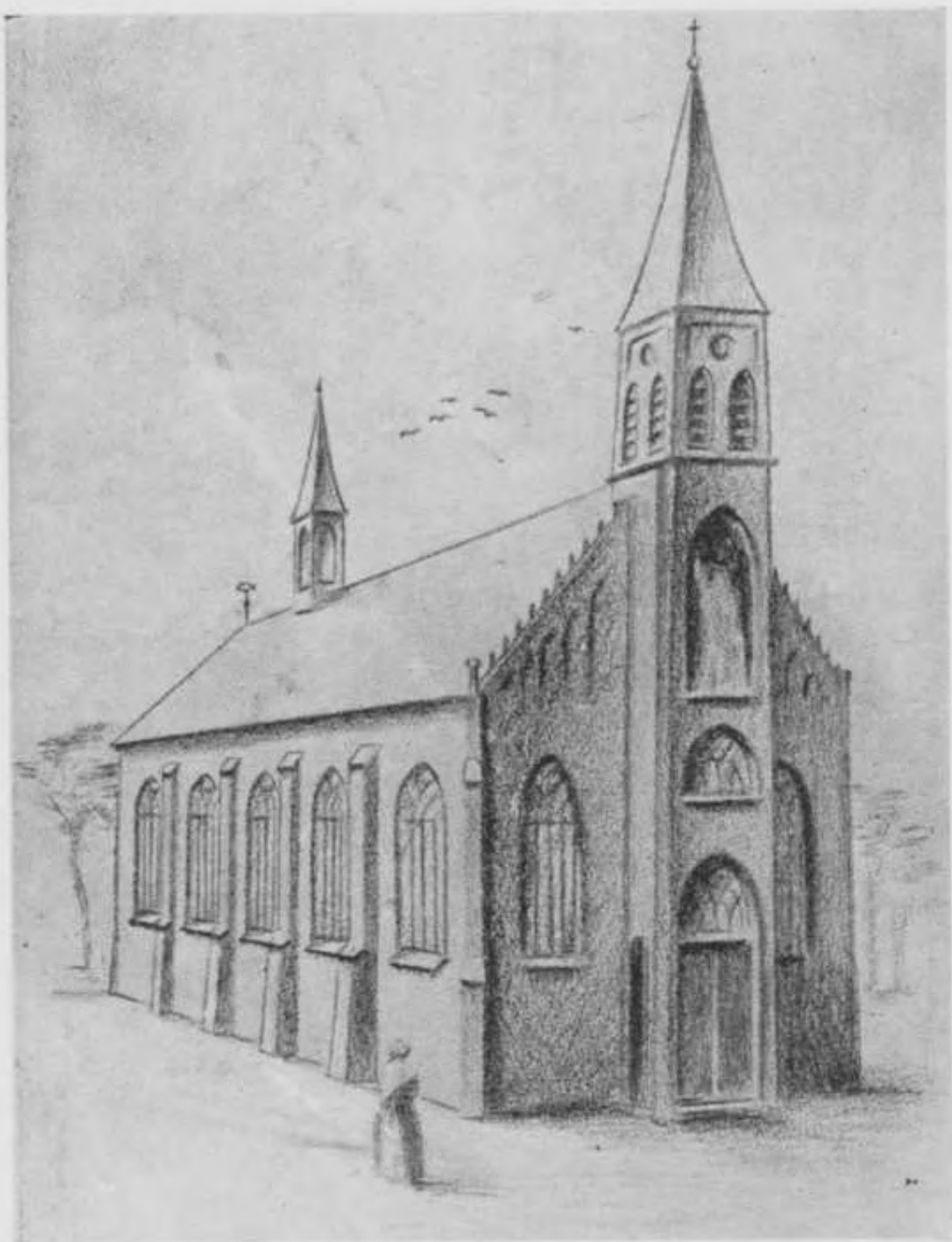
Ofschoon de grenzen der parochie van ouds tot heden niet noemenswaardig zijn gewijzigd, wisselde het aantal inwoners zeer sterk. In 1665 telde Bavel 1200 Communicanten tegen 2 Hervormde families; in 1716 had Bavel nog slechts 450, in 1722 slechts 400, in 1736 weer 500 communicanten. Die inzinking werd vermoedelijk veroorzaakt, doordat de Bredasche Katholieken uit de omliggende dorpen weer terugtrokken naar de stad, alwaar de katholieken van 4000 comm. in 1670 toenamen tot meer dan 6000 in 1716. In 1798 waren er in Bavel 553 parochianen; in 1889 aangegroeid tot 841. In 1939 mocht men een getal boeken van ruim 1650 zielen.

Ginneken.

Katholiek Ginneken kon ten slotte haar achterstelling niet verkroppen. Ulvenhout en Bavel hadden vóór 1750 ieder een eigen kerkschuur. Ulvenhout had zelfs sedert 1792 al een echte kerk gebouwd. Bavel had in 1809 zijn oude torenkerk teruggekregen. En Ginneken had niets.

Wel hadden de Katholieken van Ginneken op 19 Juni 1798 bij de Gemeente een verzoek ingediend om de oude Laurentiuskerk te naasten. Daarop werd de kerk getaxeerd op f 9100.—. Maar de predikant weigerde het verzoek van het Gemeentebestuur om het aantal zielen op te geven en een minnelijke schikking te treffen. Dan verzochten de Katholieken een schikking volgens de Wet. De municipaliteit zond dit request op 17 October 1798 door aan het Uitvoerend Bewind in Den Haag. Maar onderwijl hadden eenige Katholieken zelf weer een spaak in het

wiel gestoken; deze waren vermoedelijk uit Ulvenhout, en bevreesd om hun kerk te verliezen, gaven zij een verklaring af aan den Gereformeerden Kerkeraad, waarbij zij op 15 Juni 1798 afzagen van alle aanspraak op de kerk.

De parochiekerk van Ginneken van 1843—1902.

Nog tot 1834 duurde het, eer Ginneken nogmaals de stoute schoenen aantrok en bij de Hervormde Kerkeraad aanklopte, om de oude Laurentiuskerk over te nemen. Maar het antwoord luidde kort en krachtig, dat de Hervormden niet konden treden in dit verzoek tot overgave van de kerk. Toch „waren er in „1665 slechts *vier* protestantsche huisgezinnen tegen 1100 ka-

„tholieke communicanten in Ginneken; en de verhouding was „bijna twee eeuwen later nog weinig gewijzigd, want bij de „aanvraag in 1834 stonden er 1200 katholieken in Ginneken „tegenover slechts 50 Protestanten, die bovendien hun kerk „niet konden onderhouden, waarom deze oude kerk in zeer ge- „havenden toestand verkeerde”, zóó betoogden de kath. Ginne-

De nieuwe St. Laurentiuskerk van Ginneken, in 1901/2 ontworpen door Jos. Cuypers en Jan Stuyt.

kenaren in hun request aan Den Haag. Zij wilden de kerk overnemen voor f 3000.— ofwel een meer geschikt bedehuis voor de Hervormden bouwen.

Het gevolg was dat in 1837 een te kleine noodkerk werd ingezegend, en tenslotte na eindeloos geschrijf en gewrijf, in 1843 een nieuwe kerk van $\pm$ f 28.700 werd gebouwd, hierin geholpen door een Rijkssubsidie van f 8000.—.

Maar door den snellen aanwas der bevolking (vooral door vestiging van vreemdelingen) moest het kerkgebouw van 1843 later weer vergroot of vervangen worden.

In 1901/2 hebben de architecten Jos. Cuypers en Jan Stuyt een prachtig kerkgebouw ontworpen, dat ook van binnen rijk gesierd, alom in den lande als een monument van bouwkunst wordt geroemd en bewonderd.

Ten slotte had dus èn de weigering van Ulvenhout in 1783—92 om de kerk in de kom van Ginneken te bouwen, èn de weigering der Hervormde Gemeente in 1834 tot overdracht der oude Laurentiuskerk, nog dit goede gevolg, dat het ééne al te groote parochie-gebied in twee deelen werd gescheiden en er twee kerkdorpen uit groeiden. En vervolgens dat de oude Laurentiuskerk als monument uit oude tijden is bewaard gebleven, want.... ware ze overgegeven, dan had zij toch tusschen 1880 en 1920 voor een nieuwe grootere kerk moeten ruimen.

Maar hiermede was aan den uitbouw niet voldaan. Waren er in 1900 reeds drie kerkdorpen onder deze gemeente, daarna volgden nog verscheidene amputaties der in 1837 gehalveerde parochie Ginneken.

In 1899/1900 stond zij een deel harer geloovigen af aan de nieuwe H. Hart parochie op de Baronielaan. In 1925 werd een deel van Heusdenhout met de St. Anna Kapel aldaar gebracht onder de nieuwe parochie van O.L. Vrouw van Goeden Raad op den Driesprong of Teteringschen dijk. Een ander deel der parochianen werd in 1926 afgestaan aan de nieuwe Sacramentskerk aan de Zandberglaan. En ten slotte kwam op het grondgebied der parochie nog een nieuwe scheiding tot stand, toen in 1934 de kerk van O.L. Vrouw Middelaes aller Genaden werd opgericht, waarvoor de Pius almanak van 1939 ook 1650 zielen opgaf. En toch heeft de oude parochie van Ginneken ook nu nog 3800 zielen behouden.

Behalve dezen noodzakelijken materieelen uitbouw, mogen we hier wijzen op het interne en openbare katholieke leven, in vorige eeuwen ontloken en in deze eeuw tot grooten bloei gekomen. Deze gemeente staat in de rij der parochies, wier geloovigen hun intens katholiek leven toonen door het zeer veelvuldig ontvangen der H.H. Sacramenten. Evenals trouwens in de meeste andere parochies is het aantal Godsdienstige, cultuureele, sociale, charitatieve en ontspanningsvereenigingen haast niet meer te tellen voor jeugd en volwassenen, voor vrouwen en mannen. Geen enkele behoefte is er, of ze wordt opgevangen in een haar geëigende vereeniging, verzorgd en tot oplossing gebracht. Sedert de gelijkstelling van het bijzonder met het openbare onderwijs heeft elke parochie zijn eigen katholieke scholen voor jongens en voor meisjes.

Ook mag deze gemeente nog roemen op verscheidene meer algemeene instellingen. Het Klein Seminarie voor het bisdom Breda op IJpelaer. Daarnaast op Klein-IJpelaer het klooster der Eerw. Paters van Picpus. Het heerlijk gelegen en prachtig gebouwde St. Laurentius gesticht. Bouvigne met haar Catechisten, een burcht en centrale geworden voor allerlei meisjesjeugdwerk, dat zelfs voorziet in de behoeften van andere bisdommen. De K.J.C. dat is: de Kath. mannelijke Jeugd Centrale voor het geheele bisdom. Ten slotte „Moederheil”, dat juist zijn zilveren jubileum heeft gevierd, en dat op dit gebied maar enkele zusterinstellingen kent in het geheele land.

En dan mag hier wel heel bijzonder worden herinnerd, dat het klooster van de Eerw. Zusters Benedictinessen van het H. Sacrament, die nu in de Sacramentskerk haar leven wijden aan de altijd durende aanbidding, in de Wilhelminastraat 12 te Ginneken haar Godgewijd leven zijn begonnen.

En voor Ulvenhout blijft het een bijzondere eer, dat van de vier Bredasche bisschoppen er twee, en van de drie hulpbisschoppen er één in Ulvenhout het H. Doopsel hebben ontvangen n.l. Mgr. van Hooydonk, Mgr. van Dijk, en Mgr. Leyten.

Palma sub pondere crescit las ik jaren geleden in een Dagbladartikel over den opbloei in een andere plaats van ons goede Brabant. Blij en dankbaar mag de gansche bevolking dit woord toepassen op het openbare katholieke leven in de gemeente Ginneken-Bavel, dat onder Gods rijken zegen reeds zooveel vruchten heeft opgeleverd.

St. Annakapel te Heusdenhout in de 18e eeuw.

§ 3. *Nederduitsch Hervormde gemeente, instellingen en vereenigingen in of buiten kerkelijk verband.*

Evenals de schuurkerk in de Zandbergen omstreeks den aanvang van de tweede helft der 16de eeuw een centrum voor Protestantsch-kerkelijk leven in gemeentelijk verband voor de Bredasche Hervormden en Lutherschen werd, bewees naderhand de zg. preekeik op den Bieberg voor Hervormde ingezetenen van Ginneken en Bavel vermoedelijk dezelfde diensten. Doch het duurde nog vele jaren, eerdat Ginneken zijn eigen Hervormde gemeente kreeg. Aanvankelijk kerkten de Hervormden en de enkele Lutherschen van hier te Breda, doch bij den aanvang der 17de eeuw werd in de Bredasche classis der Hervormde kerk al spoedig combinatie van de Hervormde gemeente te Ginneken met die van Chaam overwogen. In Mei 1618 of kort voordien blijkt dan ook inderdaad die combinatie van beide kerkelijke gemeenten tot stand te zijn gekomen en tot 1641 werd deze verhouding bestendigd. Haar gemeenschappelijke predikanten in die perioden waren Ds. Paulus Hoen van Hoens-

broeck (1613—'18), Ds. Cornelis Lanius (1618—'19), Ds. Christianus Falconarius (1621—'26), Ds. Henricus Mispelblom (1627—'39) en Ds. Nathanaël Rhombius (1639—'41).

Eindelijk, na veel vruchteloze verzoeken aan synoden en classis van Breda, wist de actieve Bredasche predikant en theologisch hoogleeraar aan de Illustere School aldaar, Ds. Lodewijk Renesse, het zoover te krijgen, dat ingevolge het besluit van den Raad van State d.d. 13 Maart 1641, gehoord het advies van de genoemde classis en met bijzondere instemming van den Prins van Oranje, Frederik Hendrik, als Baron van Breda, de Ned. Herv. gemeente van Ginneken zelfstandig werd verklaard met recht om voortaan een eigen predikant te hebben, die *in Ginneken* zou moeten wonen. De eerste predikant dezer gemeente als zoodanig werd Ds. Johannes Losecatius, die zich zeer actief heeft betoond, om ondanks die korte ambtsperiode, — in 1650 overleed hij reeds —, de jonge gemeente tot grooten bloei te brengen. In niet mindere mate geldt zulks ook van Losecatius' opvolger Ds. Theodorus van Eijll (1650—'72), het type van den echten dorpspredikant dier dagen, voor wien niets te veel was wanneer het de behartiging van de belangen zijner kerk en gemeente betrof.

Intusschen was de tusschen 1630 en '40 opnieuw herbouwde parochiekerk van den H. Laurentius te Ginneken, alsmede die te Bavel in 1648 aan de Hervormde gemeente voor haar eeredienst toegewezen, hetgeen om begrijpelijke redenen aanvankelijk de verhouding tusschen beide gezindten in de gemeente alderminst ten goede kwam. Wel deed Ds. van Eijll van zijn kant alles, om de verstandhouding zoo goed mogelijk te doen zijn en ook op het eigen terrein van het kerkelijk en godsdienstig leven in zijn gemeente spreidde hij een bewonderenswaardige activiteit ten toon, die voor zijn pastoralen arbeid rijke vruchten afwierp. De gemeente nam in ledental aanzienlijk toe. Het kerkgebouw met zijn vele, destijds fraai gebrandschilderde ramen en wapenborden was voor een dorpsbedehuis inderdaad te pompeus aangekleed, doch naar den smaak der meeste kerk-gangers van die dagen had men algemeen voldoening van het interieur der kerk, terwijl ook innerlijk en uitwendig van een opgewekt godsdienstig en kerkelijk leven zonder overdrijving sprake kon zijn.

Onder de opvolgers van Ds. van Eijll, t.w. Ds. Robertus De-

gier (1673—1674), Ds. Theodorus Santvoort (1675—1721), Ds. Sebastiaan Anemaet (1721—1745), Ds. Johannes Willem van Eerde (1745—1795) was vooral Ds. Santvoort een persoon van gewicht, die ook dikwijls in de vergadering van het schepencollege verscheen, om de belangen van zijn gemeente onder de aandacht der burgerlijke autoriteiten te brengen, gezamenlijk met haar de kerk- en armmeesters te benoemen, nauwkeurig op de naleving der toen vigeerende kerkelijke ordonnanties toe te zien, waardoor hij ook als dorpsnotabele veel invloed kreeg. Aan zijn initiatief dankte de burgerlijke gemeente ook de verbetering van haar schoolgebouw te Ginneken, gelijk hierna nog wel even zal worden aangetoond.

In den Franschen tijd, toen Ds. Reinier van den Broek (1792—1794) en Ds. Jacobus Christianus Hirschig (1794—1818) achtereenvolgens de Hervormde gemeente van Ginneken dienden, kwamen er voor korten tijd eenige strubbelingen voor tusschen de beide bestaande gezindten ter plaatse over de teruggave der geconfiskeerde kerkgebouwen met hun bezittingen, doch nadat wel de parochiekerk van Bavel in 1809 aan de Roomsch-Kaholieken aldaar was terugggegeven, — de toren van deze kerk werd in of kort na 1859 door de burgerlijke gemeente afgestaan —, en die van Ginneken daarentegen voor den Hervormden eeredienst bleef bestemd, werd in den bestaanden toestand berust en werden de geschillen van weerskanten allengs vergeten. Ook de burgerlijke gemeente was gedurende vele jaren der 19de eeuw partij in dit geschil door een onverkwikkelijke toren- en klokkenkwestie, waarvoor in het midden der vorige eeuw eindelijk eveneens een gelukkige oplossing werd gevonden.

Tot de predikanten, die daartoe onverpoosd hebben meegewerkt, behoorde vooral Ds. F. Roscam Abbing (1832—1870), die als zoodanig Ds. Adrianus Christiaanse (1819—1832) was opgevolgd. Vooral eerstgenoemde stond pal voor de verdediging van de rechten zijner gemeente en haar kerk. Diens opvolger Ds. P. J. Roscam Abbing (1871—1875), Ds. D. Wielandt (1875—1879), Ds. P. Peter (1880—1885) en Ds. F. W. Stutterheim (1886—1916) waren successievelijk de voorgangers van den huidigen predikant Ds. B. ter Haar Romeny (1916 — heden). Deze moest door zijn streven naar een meer waardige en devote liturgie in overeenstemming met het zuivere karakter

van den Protestantschen eeredienst als vanzelf aandringen op verfraaiing van het oude 17de eeuwse kerkgebouw en om die reden getroostte hij zich voor de restauratie er van, achtereenvolgens in 1934 en 1939/'40 tot stand gebracht, ook met

MARIA KAPEL
DER LAURENTIUS KERK
— TE GINNEKEN (THANS N.H. KERK)
GELOOPT IN 1851

Een rustiek hoekje van de Ned. Herv. Kerk te Ginneken.
(Naar een teekening van wln. den Heer C. D. Bakker te Ginneken).

steun van de burgerlijke gemeente, met de samenwerkende kerkelijke colleges van beheer en bestuur buitengewoon veel moeite en arbeid.

Door dit alles, een soort renaissance van het Protestantsche gemeente- en geestesleven te Ginneken gedurende de laatstverloopen decennia van deze eeuw is er een uitwendig fraai kerkgebouw ter plaatse ontstaan, beantwoordende aan de godsdienstige behoeften van een groote en trouwe gemeente, waaronder een opgewekt religieus leven heerscht.

Dat is ook af te leiden uit de vele vereenigingen en instellingen van kerkelijken en semi-kerkelijken aard, welke uit deze gemeente zijn voortgekomen en naast de kerk een zelfstandig bestaan leiden.

Zoo werd in September 1928 de Dr. de Visser'sschool geopend, de eerste bijzondere school op Hervormden grondslag in deze gemeente, riant gelegen aan Mark en Lei met groote speelplaats en thans al door meer dan 200 leerlingen bezocht, over zeven klassen verdeeld. In het perceel Rozenlaan 11, eigendom der diaconie van de Ned. Herv. gemeente, is sinds het laatst der vorige eeuw een Protestantsch-Christelijke Bewaarschool, thans kleuterschool, gevestigd, die in 1933 geheel werd gerestaureerd. Daarnaast is tevens een paar jaar geleden een geheel nieuwe, neutrale kleuterschool opgericht, tot dusverre gevestigd in de Julianastraat.

De Vereeniging voor Protestantsch Geestelijk Leven — in de wandeling P. G. L. genoemd —, die nu al langer dan 15 jaar bestaat, is in de Hervormde gemeente van Ginneken te beschouwen als de moedervereeniging van diverse clubs, corporaties en vereenigingen, die een sociaal, philanthropisch of cultureel doel nastreven op godsdienstigen grondslag, elk op zijn of haar terrein: Vereeniging voor In- en Uitwendige Zending; Vereeniging voor Wijkverpleging; Zondagsschool voor oudere en jongere kinderen; Christelijke Zangvereeniging: Looft den Heer; Letterkundige Club; Christelijke Jongemannen-Vereeniging: Samuel; Martha-Krans; Jongens-Vereeniging J.T.D.; Meisjes-Vereeniging: A.d.a.t.; Meisjes-Vereeniging: Sursum Corda (ouderen); Naaivereeniging: Helpt Elkander, enz. Ook organiseert dezelfde P.G.L. gemeente-avonden, zendingsbijeenkomsten, lezingen en andere vergaderingen tot leering en stichting.

Huize „De Werve”, geopend in het najaar van 1929, is een tehuis voor ouden van dagen geworden, dat voorzag in de behoeften van hen, die verzorging, verpleging, huisvesting of woongelegenheid noodig hebben en als gevolg van hun gevorderden leeftijd, lichamelijken of geestelijken toestand daarvoor persoonlijk niet al te best meer kunnen zorgen. Het is een stichting buiten kerkelijk verband, doch die wel haar ontstaan heeft te danken aan het initiatief van den kerkeraad der Ned. Herv. gemeente te Ginneken, in verband waarmee in het bestuur dan ook de kerkvoogdij en kerkeraad zijn vertegenwoordigd, terwijl buiten die colleges staande lidmaten der Hervormde gemeente eveneens deel van het bestuur van „De Werve” kunnen uitmaken.

Huize „Mariëndal”, dat men in verschillende hfst. van dit boek zal tegenkomen, o.m. als een riant buiten uit de 19de eeuw en naar veler oordeel de meest geschikte plaats voor een *nieuw* raadhuis der gemeente, gelijk architect Valk dat zoo fraai heeft ontworpen en in teekening gebracht, is in 1933 door de stichting „Huize Mariëndal” aangekocht, met de bestemming, om het in te richten voor Protestantsch jeugdcentrum, verder in het zomerseizoen het te laten exploiteeren als jeugdherberg van de Nederlandsche Jeugdherberg-Centrale, en ook om het te gebruiken voor werkkamp ten behoeve van jeugdige werklozen, conferentie-oord, voor lezingen, tentoonstellingen enz. De ligging er van leent zich uitstekend voor een en ander als een der mooiste punten van Ginneken schuin tegenover het badhotel Wörishofen met het gezicht op de Duivelsbrug eenerzijds en het kasteel Bouvigne anderzijds, temidden van een grooten tuin aan de Mark. Reeds werd die tuin bewerkt door werklozen uit de werkkampen, welke er op initiatief van Rotary Holland zijn georganiseerd. Door den oorlog en de daarmee samenhangende omstandigheden moesten echter verder strekkende plannen tot dusverre onuitgevoerd blijven. Door verbouwing, centrale verwarming, bouw van een blokhut op een deel van het terrein e.d. werken werd het huis reeds geschikt gemaakt voor opname van honderd personen en in een circulaire werd de bestemming er van voor het heden als volgt omschreven: „Huize Mariëndal opent zijn deuren voor elke vereeniging, die het Protestantsch geestelijk leven stimuleert”.

§ 4. *De zorg voor het onderwijs door de burgerlijke gemeente en de verhouding tusschen kerk en school.*

In de eeuwen, welke achter ons liggen en waarin ook het openbaar onderwijs nog zoo nauw was verbonden aan de kerk, lezen we van deze openbare scholen te Ginneken, Bavel en Heusdenhout, die des winters tjokvol waren, doch in de zomer- en herfstmaanden zeer matig, zoo niet slecht waren bezet. Na de confiskatie der kerken en kerkelijke goederen in 1648 werden al spoedig de kapellen van Heusdenhout en Galder voor het onderwijs der jeugd dienstbaar gemaakt en enkele herinneringen aan het openbaar onderwijs gedurende de vervlogen eeuwen in deze gemeente mogen in dit hoofdstuk nog even een plaatsje vinden.

Wat we namelijk over de oude school en het onderwijs in de gemeente lezen in de oudste resolutieboeken der heerlijkheid Ginneken en Bavel, geeft waarlijk geen verheffend beeld van den intellectueelen welstand en de bevordering der geestelijke ontwikkeling der opgroeiende jeugd. Elders ¹⁾ is ten aanzien van dit onderwerp en in verband met de kerk, het godsdienstige leven en de kerkelijke tegenstellingen in de Generaliteitslanden tijdens de Republiek al een en ander over het optreden en het werk der schoolmeesters te Ginneken en Bavel meegedeeld, doch in de geschiedenis der burgerlijke gemeente behoort dat onderwerp noodzakelijkerwijze nog in wat ruimer verband te worden gezien. Meestal betreft het kwesties over klagende, onhandelbare onderwijzers, die, rechtloos als ze waren, nu eens plotseling verlaging van een miniem salarisje kregen en als gevolg daarvan gingen protesteeren en reclameeren, dan weer van plichtsverzuim in hun ambt en verzet tegen de heerschende kerkelijke richting werden beschuldigd en maar zelden in hun dagelikschen arbeid voldoening en een redelijk bestaan vonden. Daardoor werd om en in de school eigenlijk voortdurend geruzied.

Zoo gaf volgens den betrokkene de gemeente daartoe aanleiding, toen zij in April 1663 meester Jacob van Slijck in salaris verlaagde. Hij genoot eerst per kwartaal 37 gld. 10 st. met 12 gld. 10 st. toeslag van den heer der Baronie, den Prins van

¹⁾ Zie mijn „Gedenkboek der Ned. Herv. gemeente te Ginneken vanaf de 16de eeuw tot heden”, Breda 1940, hfst. III en IV.

Oranje, waardoor zijn jaarlijksch tractement op 200 gld. was gebracht, doch hij kreeg nu maar 25 gld. evenals zijn voorganger Thomas Govaerts genoten had, een en ander nog wel zonder opgaaf van redenen, maar ongetwijfeld een gevolg van „den deplorabelen staet der financiën in de heerlijkheid Ginneken” in die dagen. Het spreekt vanzelf, dat een man van het quaerulante type als Jacob Slijck ¹⁾ niet lang wachtte met zijn protest en weinig deemoedig verzocht, om hem ten spoedigste de gekorte 12½ gld. per kwartaal wederom toe te kennen zoolang hij hier te Ginneken zou wonen „vermits zijn swaer huijshouden ende sieckte der kinderen”. Voorloopig kreeg hij voor onderhoud 12 gld. 10 st. maar „eens sonder consequentie”.

Toen ondanks deze gratificatie meester Slijck het te Ginneken zóó bont had gemaakt, dat hem daar de grond onder de voeten wat al te warm werd, moest er een opvolger worden benoemd en kwam zekere Adriaen van de Woestijne(n) daarvoor in aanmerking. Hij ontving het volgende salarisbesluit, merkwaardig genoeg om hier even textueel te worden ingelascht, al zou het alleen zijn om de „pompe” te karakteriseeren, waarmee onze plattelandsnotabelen uit vroeger eeuwen een zeker ornament konden geven aan de meest eenvoudige zaken als de benoeming en salariering van een dorpsschoolmeester ²⁾. Het stuk, gedaateerd 12 November 1664, luidt als volgt:

„De Edele Heeren Zamuel Zuerius, Rentmeester, ende Mr. Gooswijn van Bernagien, Contrerolleur, respectivelyck der domeijnen van Zijne Hoogheijt over de Stadt ende Baronnie van Breda, mitsgaders d’Heeren Gijsbert van Berckel, Schouteth; Jan Lieffmans, Adriaen Beens, Cornelis Smolders ende Adriaen Floris Verdaesdonck, Schepenen, met Merck Peeter Wagemakers, Cornelis Marten Oomen, Peeter Jan Wouter Stoops ende Wouter Anthonis Meeren, gesworens in Ginneken, op heden dato deser gesamentlijke naer het doen ende sluijten der rekeninghe van Sieur Johan van Velthoven als gewesen borgemeester alhier d’Anno 1662; met vele *principale ingelan-*

¹⁾ Over hem uitvoerig in het „Gedenkboek”, blz. 78—91.

²⁾ Wel mag hierbij even worden opgemerkt, dat de benoeming eigenlijk officieel uitging van den Heer der Baronie, dus den Prins van Oranje, op voordracht der bestuurders van de heerlijkheid.

den ¹⁾ vergadert sijnde, hebben opt versoeck aen hen, eenige reijse bij Adriaen vande Woestijnen als schoolmeester naer het vertreck van Mr. Jacob van Slijck gedaen, geresolveert ende geordonneert, dat aen hem, Vande Woestijnen, schoolmeester, in toecomende jaerlijcx voor sijne gagie off tractement als schoolmeester sal werden betaelt soodanige somme van penningen als den voorgaende schoolmeester Jacob van Slijck heeft gehadt ende soo als andere schoolmeesters inde Baronnie jaerlijcks ende volgens d'ordonnantie sijn genietende, te weten *tweehonderd gulden*, daervan dat die van *Ginneken* sullen betalen *een hondert vijftigh gulden* ende d'resterende *vijftigh gulden* bij *Sijne Hoogheijt*, ende sal hij, Vande Woestijnen, hem hier meede moeten te vreden ende volcomentlijk gecontenteert houden, sonder eenige pretensie te maecken tot het bedienen der costerije, als alleen aengaende de dispositie van dien competeerende aen de Secretaris alhier, als eigentlijcken coster in *Ginneken* ende *Bavel* sijnde. Actum ter vergaderinge van gemelte Heeren desen XX November 1664". En met zulk een schrale bezoldiging hebben de schoolmeesters van *Ginneken* en *Bavel* bijna twee eeuwen in hun onderhoud moeten voorzien, hoewel ze in dit opzicht nog bevoorrecht heetten boven hun collega's op het platteland van de meeste Nederlandsche gewesten tijdens de Republiek!

Doch we moeten over de school als gebouw ook nog een en ander vertellen. Voorzoover er uit de 17de eeuwsche stukken iets van blijkt, was het gebouwtje, dat in de kom van het dorp voor school diende, nauwelijks van een schuur met woongelegenheden te onderscheiden, niet met pannen doch met heiplaggen gedekt, telde slechts vier betrekkelijk kleine ramen met een dak, laag boven den grond zonder gelegenheden voor afzondering, want een viertal zg. „stilletjes" stond achter in de lokaliteit. In den zomer was het aantal leerlingen in *Ginneken* zelden meer dan 20—25, te *Bavel* 10—15, in de wintersche periode, als de kinderen de koeien niet konden weiden op de heide en gemeene weide, of anderszins geen akkerwerk te verrichten hadden, steeg het te *Ginneken* daarentegen wel van 80—100,

¹⁾ Dit woord komt hier niet voor in zijn waterstaatkundige beteekenis van polderbestuurder, doch in die van dorpsnotabele, die landbezit heeft en dus tot de hoogstaangeslagenen in de verponding wordt gerekend, vooral door de toevoeging „principael".

te Bavel tot 40, doordat ook de meeste leerlingen van Galder en Ulvenhout toen nog in Ginneken ter school gingen.

In den aanvang der 18de eeuw was de toestand van het schoolgebouw echter van dien aard geworden, dat verbouwing noodzakelijk was, nog beter het stichten van een geheel nieuwe school. Het aantal schoolgaande kinderen was sterk groeiende, zoodat de school te klein werd en bovendien zeer bouwvallig was. Hoewel de stichting en instandhouding er van als gemeentebelang ressorteerde onder de „regenten”, dus schout en schepenen, had toch ook de predikant der Hervormde gemeente in dezen een stem in het kapittel door de innige verhouding, waarin destijds ook de openbare school stond tot de kerk en het godsdienstig leven binnen kerkelijke grenzen. Dit blijkt voldoende uit een mededeeling, voorkomende in het resolutieboek van schout en schepenen. Daarin komt op 15 September 1709 het volgende voor.

„De Heer Predikant Santvoort in dese vergaderinge binnen gestaen sijnde ende een plaets naest de Heer Schout genomen hebbende, heeft int lange vertoont *de nuttigheijd van een behoorlijke school* tot instructie van de jeught. Ende vermits de oude schoole tot instortinge neijgde ende vervolgens nootsake-lijk was *een nieuwe te moeten maecken*, soo heeft gemelte Heere Santvoort voorgedragen, of schouteth ende schepenen niet sou-den inclineeren, om de selve schoole *mits den aengroey der kinderen wat grooter en lighter te maecken*”. Dat „grooter” en „lighter” moet worden verstaan in den zin, dat het schoolgebouw niet langer zoo laag onder dak mocht blijven, aangezien het in de lokaliteit veel te donker was, vooral in het winterseizoen en de hygiëne er alles te wenschen overliet. Niet dadelijk kreeg Ds. Santvoort zijn zin, doch de schout antwoordde al vast met een min of meer theatraal gebaar, „om de propositie van den Heere Predikant Santvoort ten minste *sooveel doenlijk* op te volgen ende de gelden, daer toe noodigh, bij provisie te ligten uijt de cooppenningen, die sullen provenieren van de *armens goederen, die verkogt sullen werden*”. Men mag het thans met recht ten stelligste afkeuren, dat armenfondsen werden vreemd, al was het dan maar voorloopig, om daaruit de bouwkosten van een nieuwe school te vinden, doch het begrip ad pios usus, voor religieuze en charitatieve doeleinden, had in de dagen van olim een ruimere strekking!

Nog in den loop van het jaar werd de nieuwe school gebouwd of de oude in zooverre verbouwd, dat het a.h.w. een geheel nieuwe school leek, want ook de weinige bescheiden daarover spreken slechts van den „opbouw der school te Ginneken” in het najaar van 1709 ¹⁾. Aangezien onder de materialen worden genoemd steen, kalk, hout, ijzerwerk enz., is het niet onwaarschijnlijk, dat dit schoolgebouw geheel nieuw werd opgetrokken. Ter betaling daarvan aan de verschillende leveranciers werden de gelden der verkochte armengoederen gebruikt, waarvoor de gemeente een obligatie afgaf ten behoeve van de kas van het armbestuur.

Eerst in de 19de eeuw blijkt iets over het onderwijs te Galder, waar in het jaar 1821 Norbertus Doorakkers tot onderwijzer werd benoemd, „aan denzelven toeleggende een jaarlijkse belooning van 75 gld. uit 's lands kas, mits door de gemeente wordt voorzien in de daarstelling van een geschikt schoollokaal” ²⁾. De benoeming der onderwijzers en de collatie der predikanten in de voormalige Baronie van Breda was ook toen nog steeds een zaak, welke Den Haag aan zich trok. Besloten werd in verband met deze benoeming, om te onderzoeken, of de kapel te Galder als school en tevens tot woning voor den benoemde kon worden ingericht.

Het duurde bijna een jaar, voordat deze zaak weer eens in een raadsvergadering aan de orde kwam. In April 1822 werden namelijk enkele raadsleden gecommiteerd, om te Galder eens een onderzoek in loco in te stellen, of er „een geschikt lokaal met onderwijzerswoning als school was te vinden”. Ofschoon men dus van zins schijnt geweest te zijn om in de kom van Galder een betere gelegenheid voor het onderwijs aldaar te zoeken, blijkt volgens Pastoor Juten de kapel van Galder als schoollokaal ruim zestig jaren lang gebruikt te zijn. En ook de resoluties van het Gemeentebestuur uit dien tijd gewagen daarvan. In 1822 werd namelijk de onderwijzerswoning tegen de kapel

¹⁾ Bijlagen der rekening van den opbouw der school te Ginneken (Losse stukken nr. 446 Gemeente-Archief Ginneken). Deze bijlagen maken alleen melding van de bouwkosten, voorzoover het de materialen betreft.

²⁾ Extract-register van Gedeputeerde Staten, meldende de benoeming van N. Doorakkers tot schoolonderwijzer te Galder, d.d. 27 Juni 1821.

aangebouwd, terwijl een gedeelte van de kapel als keuken voor het onderwijzersgezin werd ingericht. Het schoollokaal in de kapel werd in 1882 door het Rijksschooltoezicht afgekeurd en toen de nieuwe school van Galder met onderwijzerswoning was voltooid en in gebruik genomen, werd ook het huis, tegen de kapel gebouwd, afgebroken, zoodat de kapel weer kon worden ingericht tot bedehuis ¹⁾).

De heer Doorakkers kreeg al spoedig een opvolger te Galder, want in Juni 1822 werd daar de eenige candidaat voor deze vacature, Bernardus Laurentius Meijers aangesteld, een z.g. „dérderanger”, reeds provisioneel aldaar benoemd, van wien de schoolopziener W. Oomen van dit district het volgende getuigenis overlegde: „zeer geschikt, de vereischte bekwaamheden tot het behoorlijk waarnemen van dien post in zich verenigende en dezelve een braaf en alleszins geschikt persoon zijnde”. Op dit attest werd Meijers door den raad benoemd. Het volgende jaar deelde meester A. J. Verhoeven van Ginneken aan den raad mede, dat zijn zoon Jacobus Josephus Verhoeven in Den Bosch was geëxamineerd voor den vierden rang en dezen ook had verworven, in verband waarmede vader Verhoeven het gemeentebestuur verzocht, dat de zoon hem bij voorkomende gelegenheden en met goedvinden van den schoolopziener mocht vervangen. De raad, gehoord den schoolopziener, ging met die vervanging accoord en zoo werd, nauwelijks een eeuw geleden, de affaire in de plattelandsschooltjes, zoowel te Ginneken als elders, van vader op zoon voortgezet!

Geheel de 19de eeuw door bleven de zg. een- en tweemansscholen voor het openbaar onderwijs in de gemeente gehandhaafd. Het doet inderdaad wat naïef aan in het Gemeenteverslag van 1831 het volgende betreffende de zorg voor het onderwijs door de openbare instanties te lezen, doch ruim honderd jaar geleden stelde ook het belanghebbend publiek in dit opzicht heel wat minder eischen. „Het lager onderwijs”, zoo heet het daar, „neemt dagelijks in verbetering toe; er word behoorlijk onderricht in het Metriek stelsel gegeeve; de *vier* onderwijzers binne deze gemeente, als een in het Dorp (Ginneken), een te Bavel, een te Heusdenhout en een te Galder, zijn alle in

¹⁾ Pastoor G. C. A. Juten, De Parochiën in het bisdom Breda, Bergen op Zoom 1935, blz. 269.

hun vak bekwaame persooone; de schoollokaale zijn ruim en voor de bevordering der gezondheid en voor de behoeften der verbeterde leerwijze ingericht en van de vereischte schoolmeubelen voorzien". Doch als men alleen reeds op de numerieke sterkte van het onderwijzerskorps in die dagen voor de geheele gemeente let, welke toen bijna drieduizend ingezetenen telde tegen meer dan zestig op een zielental van ruim zeventien duizend, gelijk dit thans het geval is, ongerekend het aantal vakonderwijzers, dat in deze gemeente werkzaam is, dan kan ook de leek uit deze verhoudingen het peil van het onderwijs van $\pm$ 1830 wel eenigszins beoordeelen.

Bijna een decennium later luidde het rapport al even bevre digend, dit wil dan natuurlijk zeggen van de zijde der officieele instanties, die ondanks de geringe bezetting van het onderwijzend personeel in de gemeentescholen geen vermeerdering daarvan noodig oordeelden: „Het lager onderwijs verkeert in eenen bloeienden staat en ondergaat nog steeds verbetering. In de vier scholen binnen deze gemeente zijn behoorlijke stellen van maten en gewigten volgens het metriek stelsel voorhanden en wordt in dat vak(!) ook voortdurend onderwijs gegeven. *In geene dezer scholen wordt een ondermeester vereischt*". Men treft deze bevinding met de daaruit aangehaalde conclusie zelfs woordelijk ook nog aan in volgende Gemeenteverslagen, wel een bewijs, dat men destijds met het onderwijs in het metriek stelsel ingenomen was, maar vermeerdering van leerkrachten steeds overbodig achtte, gelet op den „zeer bloeienden staat" van het onderwijs. Hulde daarom aan de leiders van deze eenmansscholen van dien tijd, die zulke toppraestaties zonder hulp en met vaak 100 leerlingen in den winter wisten te bereiken!

Toen in 1851 het eerste *gedrukte* Gemeenteverslag uitkwam, werd daarin onder het deftige hoofdstuk IX: „Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen", meegedeeld, dat er nu in de gemeente 5 scholen bestonden, t.w. 4 openbare en 1 bijzondere der 2e klasse, het laatste „bijzonder" in den zin van een particuliere school. Het getal leerlingen dezer vijf scholen bedroeg op 15 Januari (1850) 403, nl. 231 jongens en 172 meisjes, op 15 Juli 397, nl. 213 jongens en 184 meisjes, een verschuiving, die wijst op de gedurende het droge jaargetijde voor veldarbeid gebruikte mannelijke leerlingen. Een gespecificeerde opgave hieromtrent werd nog gedaan ten aanzien van de kosten

van het onderwijs voor die groepen leerlingen, wier ouders on- en minvermogend waren, aldus: 148 leerlingen ontvingen kosteloos onderwijs; 29 van bedeelde en 119 van niet bedeelde doch behoeftige ouders, waarvoor de gemeente f 93.— en het armbestuur f 35.38 betaalden. Deze bedragen waren laag, maar de salarissen der leerkrachten waren daarmee in overeenstemming, dus ook laag. De bij name genoemde onderwijzers, t.w. I. I. Verhoeven, 2e rang, F. Ingenhoven, Adr. Kuypers en Adr. van de Corput, allen 3e rang, ontvingen in totaal van de gemeente „wegens jaarwedden” f 345.—, dus nog geen f 100.— gemiddeld. De eenige onderwijzeres Anna Maria Oomen, moest het blijkbaar zonder jaarwedde stellen en alleen haar bezoldiging vinden uit de schoolgelden. Toch was ook nu „de staat van het onderwijs zeer voldoende, evenzeer als de schoollokalen; geene aanbouw of verbetering hebben daarvan plaats gehad. Alleen zijn de nodige herstellingen bewerkstelligd en wordt door de gemeente voor een der lokalen f 80.— huur 's jaars betaald”. Niet alle openbare scholen waren dus toen nog het eigendom der gemeente.

Het zou mij te ver voeren, op dezen voet doorgaande, de opeenvolgende Gemeenteverslagen en andere desbetreffende bronnen in het Gemeente-Archief te laten spreken over den staat van het onderwijs gedurende de laatstverloopen eeuw. Slechts een enkele aantekening daaruit moge nog een nieuw perspectief openen, dat het inderdaad op den duur wel wat begon te dagen, zoowel voor dat openbaar en bijzonder onderwijs zelf, als voor de leerlingen, die nog langen tijd per honderd aan één leerkracht bleven overgeleverd, om van de schamele positie van deze onderwijzers slechts in het uiterste geval te gewagen.

Ingevolge de L.O. wet van 1857 waren echter de jaarwedden belangrijk verhoogd en in volgende Gemeenteverslagen vinden we dan ook gemeld, dat de hoofden der scholen van Ginneken en Bavel nu voortaan resp. f 560.— en f 600.— toucheeren, doch de zg. hulponderwijzers nog maar resp. f 250.— en f 200.—. Nog steeds behoorden de schoolgebouwen met onderwijzerswoningen van Heusdenhout en Galder aan de R.K. Parochiën van Ginneken en Ulvenhout, terwijl die lokaliteiten te Ginneken en Bavel alleen eigendom van de gemeente waren. In 1860 werd reeds bijzonder onderwijs in den thans geldenden zin gegeven, nl. door geestelijke zusters, natuurlijk uitsluitend voor meisjes.

Ofschoon per jaar f 637.— aan schoolgelden in de gemeentekas vloeide (1860), genoot toch het grootste deel der kinderen kosteloos onderwijs, inzonderheid te Ulvenhout. De schoolbehoeften, d.w.z. de leermiddelen van alle gemeentescholen, vorderden nog slechts een jaarlijksche uitgave van f 545.40, maar het bedrag werd dan ook gedrukt door het extra voordeel, dat de onderwijzers genoten van een zg. zuinig beheer ingevolge art. 2 van het Kon. Besl., regelende de jaarwedden en toelagen der onderwijzers. Daardoor ontvingen die te Ginneken over 1860 een toelage van f 10.40, hun collega's te Bavel, Heusdenhout en Galder resp. f 12.60, f 5.60 en f 5.—.

Tien jaren later, $\pm$ 1870, blijkt Ginneken reeds een openbare school te bezitten, waarin ook meer uitgebreid lager onderwijs werd gegeven, maar alleen in de avonduren van 5—7 uur, terwijl kosteloos onderwijs in dgl. gevallen eerst niet doch later wel werd verstrekt. De bepaling van het schoolgeld werd afhankelijk gesteld van klassen, 1e klasse per maand f 0.25, 2de en 3de klasse f 0.40 (Ginneken, Bavel), f 0.35 (Heusdenhout, Galder). Het aantal leerkrachten bij het openbaar onderwijs in de gemeente was intusschen op 6 bezoldigde onderwijzers gebracht, doch het aantal leerlingen was eveneens tot ruim 500 gestegen, althans in den winter. Omstreeks 1890 blijkt ook ten dienste van de meisjes het onderwijs in nuttige handwerken regel geworden te zijn, aanvankelijk echter alleen te Bavel en Galder, aangezien dit leervak ingevolge de L.O.-wet van 1857 nog facultatief was, doch in 1878 met de nieuwe L.O.-wet verplicht werd. Met inbegrip van deze twee vakonderwijzeressen was toen het aantal leerkrachten, over de vier openbare scholen verdeeld, reeds gestegen tot 12.

Overigens worden we omtrent het onderwijs zelf door al de officieele rapporten en mededeelingen veel minder ingelicht dan in de daarvoor liggende perioden. Van voorbereidend lager onderwijs in wat men destijds bewaarscholen noemde, is reeds sprake in de Gemeenteverslagen van $\pm$ 1870. Er waren toen 3 bewaarscholen in de gemeente, waaraan volgens het verslag 5 *mannelijke* leerkrachten en geen vrouwen werkzaam waren, die 31 mannelijke en 83 vrouwelijke kleuters hadden te verzorgen. Maar dit zal wel een „officieele” vergissing zijn, want rond 1900 waren er al 4 bewaarscholen met 5 onderwijzeressen, die ook al bijna 300 kleuters onder haar hoede hadden. In de 20ste

eeuw kreeg ook dit voorbereidend lager onderwijs evenals het wettelijk geregelde nijverheidsonderwijs in deze gemeente naast het gewoon en meer uitgebreid lager onderwijs een goede kans, waarvan thans 9 bloeiende bijzondere en 1 openbaar lagere school met een patronaatsteekenschool te Ginneken en 5 kleuterscholen het bewijs leveren.

§ 5. *Voorziening in cultureele behoeften der ingezetenen van de gemeente Ginneken en Bavel uit eigen middelen en door eigen krachten.*

Men moge van de gerechtvaardigde veronderstelling uitgaan, dat aan een dergelijke voorziening in vroeger eeuwen voor zulk een kleine en plattelandsgemeente als deze toen was, niet behoefde te worden gedacht. Dat valt toch mee, als men nader kennis maakt met de vergeelde dorpspapieren. Meestal trad het Gemeentebestuur wel remmend en richtend op, bijvoorbeeld als het met de schuttersfeesten en andere volksvermaken in de 17de en 18de eeuw te ruw en bandeloos toeging, doch voor het overige werden de teugels niet te strak getrokken. Dat paste geheel bij den gemoedelijken aard der bevolking, die met te streng reglementeeren er niet handelbaarder op werd.

Doch overigens was er tot aan het laatst der 19de eeuw door het Gemeentebestuur op cultureel en zuiver geestelijk terrein ook weinig positief werk verricht. Dat moest uit het initiatief der ingezetenen zelf ontstaan en naar voren komen en dan waren er de heeren geestelijken, en onderwijzers, gesteund door enkele dorpsnotabelen, om aan de uitwerking van die plannen leiding te geven en die in de goede richting voort te stuwten. Aan die werkwijze dankten dan ook de meeste dorpsvereenigingen in de gemeente gedurende de 19de eeuw haar ontstaan. Op muzikaal gebied waren dit de zang- en muziekvereenigingen, waarvan die te Ginneken en Ulvenhout de oudste zijn. Zoo is in 1868 sprake van een „Harmonie” te Ginneken, welke als muziekgezelschap echter vermoedelijk reeds veel eerder bestond. Thans zijn het er drie harmonieën, „Concordia” te Ginneken, „Constantia” te Ulvenhout en „St. Cecilia” te Bavel, alsmede een patronaatsharmonie te Ginneken. Daarnaast bestaan nog drie aparte zanggezelschappen met een zeer goeden naam:

Ginneken's Mannenkoor, Dameskoor „T.O.G.” en Christelijke Zangvereeniging „Looft den Heer”.

Evenals uit de historische schuttersgezelschappen, bijengilden enz., in voorgaand hoofdstuk beschreven, de schietvereenigingen en vakvereenigingen van den Nieuwen Tijd ook in deze gemeente ontstonden, geldt dat in bijzondere mate van de diverse sportvereenigingen met eigen terreinen en met een eigen sportparkkwartier, dat reeds vele jaren lang tal van sportfestijnen, nationale en internationale, binnen de grenzen der gemeente mogelijk heeft gemaakt. De geschiedenis dezer vaak zeer uiteenlopende clubs en vereenigingen op sportgebied is echter van te recenten datum, om hier in bijzonderheden te worden beschreven.

Het behoeft ook geen nader betoog, dat het geleidelijk aangekweekte natuurschoon en de verzorging en bescherming der historische monumenten in de gemeente tot cultuurvormende elementen in sterke mate bijdragen, terwijl als verdere opzettelijke middelen het patronaatswerk der H.H. Geestelijken en de Protestantische jeugdzorg, uitgaande van de Ned. Herv. gemeente, de gymnastiek en andere lichamelijke oefeningen in cursusverband, het leeszaalwerk van een eigen R.K. Leesbibliotheek te Ginneken en niet te vergeten dat van de Vereeniging tot bevordering van het Vreemdelingen-Verkeer „Ginneken Vooruit” genoemd kunnen worden. Gelegenheid tot conferenties, studiedagen, voordrachten, lezingen, vooral in het winterseizoen, werd in deze eeuw in alle dorpen der gemeente ruimschoots verkregen, zoodat de gemeente ook zelf aan de voorziening der cultureele behoeften harer ingezetenen thans veel beter kan voldoen, en dit uit eigen middelen en met eigen krachten, dan dat zulks een halve eeuw geleden mogelijk was. Het spreekt van zelf, dat haar gunstige ligging, als grenzende aan Breda, dien belangrijken vooruitgang mede heeft bevorderd en dat anderzijds de waarde van zulk een provinciestad als cultuurcentrum van Westbrabant ook door de ingezetenen van Ginneken en Bavel steeds op hoogen prijs werd en wordt gesteld.

Belangrijke instellingen van meer dan plaatselijke beteekenis, naast een eigen religieus-kerkelijk en christelijk-sociaal ook een cultureel doel nastrevende, in deze gemeente als „De Eerste Afdeeling van het Bisschoppelijk Seminarie voor opleiding van

priesters in het Bisdóm Breda op „Ijpelaar”, de „Damianusstichting van de Paters der H.H. Harten op „Nieuw Ijpelaar”, het „Studiehuis voor Katholieke Actie in Nederland op Bouvigne”, de „Mannelijke Jeugdcentrale voor Katholieke Actie” met haar studiehuis te Ginneken aan de Ulvenhoutsche laan, de Protestantsche Stichting „Huize Mariëndal”, tevens Jeugdherberg en Conferentieoord, alle van den Nieuwen Tijd, hebben mede den beschavenden factor en geestelijken invloed onder de ingezetenen aanzienlijk verhoogd.

HOOFDSTUK XI.

DE GEMEENTE EN HAAR VOORMALIGE BUITENS EN KASTEELN MET DE LEGENDEN EN FOLKLORE, DAAR OMHEEN GEWEVEN. WAT VERDWEEN EN WAT BLEEF.

§ 1. Restauratie van het oude historische schoon, dat dreigde te vervallen en bescherming van het bestaande natuurschoon in de gemeente. — § 2. Kasteelen en Buitens. Hun economische beteekenis voor de gemeente in het verleden. — § 3. Volksverbeelding in bosch en heide. Sagen- en legendenvorming. — § 4. Rondom twee afgebroken en één gerestaureerd kasteel. — § 5. Oude en nieuwe buitens, waarvan de oorspronkelijke bestemming bewaard bleef of gewijzigd werd onder invloed van de omstandigheden. — § 6. Oude en nieuwe namen van oude en nieuwe hotels, uitspanningen en herbergen in de gemeente.

§ 1. *Restauratie van het oude, historische schoon, dat dreigde te vervallen en bescherming van het bestaande natuurschoon in de gemeente.*

De gemeente Ginneken en Bavel is onder de zustergemeenten in de Baronie wel een der meest bevoorrechte, wat haar natuurschoon betreft, zoowel ten aanzien van de verdeeling er van ter omlijsting van de oude kernen Ginneken, Bavel, Ulvenhout en Heusdenhout, als wat den aard der natuurmonumenten aangaat. De bevallige Markvallei met het kronkelend stroompje van dien naam, in het wintersche seizoen vaak tot een breeden vloed aangezwollen, het droomend Bouvigne als eenig overgebleven kasteel van de vele voormalige buitens wat opzij gezet, als in mijmering en stille rust verzonken, geheel één met zijn romantisch verleden, dat verrukkelijk geheel vormt wel een der schoonste natuurmonumenten op Nederlandschen bodem.

Met recht getroostte de gemeente zich dan ook in den jongsten tijd belangrijke geldelijke offers, om van het betrekkelijke

weinige, dat het verleden haar aan betrekkelijk ongeschonden historische monumenten heeft nagelaten, te redden wat er nog te redden viel. Niet alleen dat een actief gemeentebestuur onder leiding van zijn energieke burgemeester Jhr. Mr. Th. E. Serraris pal stond voor het ongerept behoud van dit natuurschoon, doch ook werd door aankoop van gronden en andere eigendommen bebouwing in den wijden omtrek van het kasteel Bouvigne voorkomen. Voorts werden Dennenlaan, Boschlaan en Bouvigne-laan van het staatsdomein in koop overgenomen, terwijl eveneens het kasteel zelf in 1930 door de gemeente van den particulieren eigenaar werd aangekocht, toen ingrijpend herstel van dit monument noodzakelijk bleek.

In samenwerking met Rijksmonumentenzorg werd het kasteel spoedig daarna fraai gerestaureerd, evenals dit in 1936 is geschied met de door Pastoor Juten in diens meer aangehaald werk beschreven St. Anna-kapel van Heusdenhout ¹⁾. Op dezelfde wijze, zij het dan op een geheel ander terrein, werd nieuw leven gewekt in de alom bekende bosschen ten westen en oosten van de Markvallei en op de beide ten zuiden daarvan: Mastbosch, Ulvenhoutsche bosch en Strijbeeksche heide. Door den modernen, volgens wetenschappelijke methoden geleiden boschbouw werden deze bosschen, ressorteerende onder de Houtvesterij Breda onder leiding van den houtvester, den heer P. M. Tutein Nolthenius en zijn staf, a.h.w. verjongd door betere voorbereiding van den bodem, enting door middel van bemesting, invoering van loofhoutsoorten in de dennenopstanden voor de humusvorming en het scheppen van een onder-etage, zooals dit in het Mastbosch is geschied ²⁾.

¹⁾ Op een studietocht door de Bredasche Baronie heeft Dr. J. Kalf voor het eerst de mogelijkheid van restauratie overwogen, terwijl burgemeester Serraris gedurende 17 jaren er ijverig voor gewerkt heeft, om deze restauratie te doen geschieden. Vooral door zijn toedoen heeft Rijksmonumentenzorg de restauratie van de Ginnekensche buurtkapellen onder handen genomen, waaraan de Raad der gemeente in den vorm van subsidie zijn medewerking verleende.

²⁾ Vgl. de artikelen in de dagbladpers, in vakorganen en periodieken gedurende de laatste tien jaren, om belangstelling te wekken voor den modernen boschbouw en daaromtrent kennis bij te brengen aan het bij deze kwestie geïnteresseerde publiek. Voor het rayon der Houtvesterij Breda verwijs ik hier slechts naar verslagen van redevoeringen, excursies enz. van den Heer Tutein Nolthenius e.a. in het „Dagblad van Noord-Brabant” van 30 Mei 1928, 13 Juli 1929, 30 Ja-

Door al dit werk kon opnieuw veel luister aan het alom bekende natuurschoon van deze gemeente worden toegevoegd en a.h.w. heel wat worden heroverd, hetgeen door vorige geslachten was verwaarloosd en onverzorgd gelaten. Daaronder behoorren het verlies van kasteelen en buitens als Grimhuizen, Daasdonk en de IJpelaar, welke òf geheel geamoveerd zijn òf waarvoor op dezelfde stee buitens verrezen van bescheidener formaat, terwijl daarnaast op andere plaatsen in de gemeente nieuwe buitenplaatsen en boerderijen te midden van bosch en hei werden gebouwd: Blauwe Kamer, Mon Plaisir, Anneville, Valkenburg ¹⁾, Lugtenburg, Vrederust, Wolfslaar. Sommige daarvan zijn heel oud en bestonden reeds in de 16de eeuw onder dien naam als boerenhoeven met groote boomgaarden, bosschen en riant landhuizen, alles in één complex, getuige hfst. IV hiervoor.

Voordat we daarover eenige historische bijzonderheden meedeelen, dient op het groote belang van de aanwezigheid dezer buitens, bosschen, hei en het daardoor verkregen natuurschoon voor de gemeente te worden gewezen, niet alleen in het verleden doch niet minder voor het heden, want daardoor komen onder normale omstandigheden jaarlijks duizenden vreemdelingen de gemeente Ginneken en Bavel bezoeken, is zij voorts geworden tot een toeristencentrum van ons land, heeft zij zich kunnen ontwikkelen tot een bij uitstek gunstig gelegen *woongemeente*, waar naast land- en tuinbouw het pensionwezen bloeit, vele gepensionneerden zich kwamen vestigen, velen ook lichamelijk herstel en geestelijke rust kwamen zoeken temidden van bosch en hei met haar verfrisschende erica- en dennengeur en rijke natuurweelde.

Zoo is dus het behoud van dit landelijk schoon en historisch bezit voor de gemeentenaren een vitaal belang, waarvoor het gemeentebestuur met recht zich steeds groote moeite en geldelijke offers heeft getroost.

nuari 1932 (art. van den Heer A. A. C. Sprangers, Boschbouwingenieur), 23 Juni 1934 (redactioneel art.); N. Rott. Crt. 20 Oct. 1934, 3 Nov. 1935; 12 Juli 1936. Daarin vindt de lezer im Groszen und Ganzen de richtlijnen aangegeven van verleden tot heden ten aanzien van de oude en moderne boschbouwcultuur.

¹⁾ D.w.z. de boerderij van dien naam met haar landerijen, terwijl het kasteel op het grondgebied van de Gemeente Gilze en Rijen ligt in het Chaamsche bosch.

In dit hoofdstuk zullen we daarom een poging doen, om de beteekenis daarvan voor heden en verleden in het licht te stellen. Reeds werd er in de vorige hoofdstukken op gewezen, dat al in oude tijden het rijke natuurschoon en de her en der verspreide bosschen aanleiding gaven tot het bouwen van kasteele en versterkte boerenhoeven, meest langs of in de nabijheid van de Mark met haar vele zijstroompjes te midden van boomen, bloemen en hei. Te beginnen vanuit het zuiden werd bijvoorbeeld Daasdonk, helaas in de vorige eeuw vervallen na twee branden, eerst van het kasteel van dien naam in 1832 en daarna van de daarbij behoorende hoeve in het jaar, daarop volgende, een der historische middelpunten, waarvan de naam alleen reeds bleef bewaard in tal van familienamen: Daasdonk, Verdaasdonk, Van (der) Daasdonk.

De *donk* was hier beurtelings het verblijf, de donjon van het kasteel, de diepte van uit het bosch en de weide, waaruit het kasteel oprees, en ook de lage weide zelf, „un lieu endigué ou polder”, waarvan Wauters in zijn „Environs” spreekt¹⁾. Het werd daardoor een der vele donken, welke Noord-Brabant onder zijn geographische en familie-namen er zoovele telt en die ook op het grondgebied en in het bevolkingsregister van de gemeente Ginneken en Bavel dagelijksche en goede bekenden zijn: Lijndonk, Hondsdonk, Daasdonk, Hooijdonk, Overdonk enz.²⁾. Op

¹⁾ Vgl. de verschillende uiteenloopende beteekenissen van het geographische begrip *donk* in verband met zijn etymologie bij Prof. Kern in diens reeds eerder aangehaald artikel in „Nomina Geographica Neerlandica”, II, 190 vlg.

²⁾ Vgl. voor andere Noordbrabantsche gemeenten: Asdonk (gem. Aarle-Rixtel); Achterste en Voorste Diesdonk en Voordeldonk (gem. Asten); Dierdonk (gem. Bakel); Donk, Hullekendonk (gem. Beek en Donk); Barendonk, Zendonk (gem. Beers); Den Donk (gem. Berkel); Donk (gem. Dinter); Overdonk (gem. Dongen); Donk (gem. Duizel en Steensel); Rijndonk, Hooijdonk (gem. Den Dungen); Keldonk, Roerdonk (gem. Erp); Overdonk (gem. Esch); Lage- en Hooge Donk, Donk, Bollen Donk, Vosdonk (gem. Etten en Leur); Lindonk (gem. Geertruidenberg); Esdonk (gem. Gemert); Avedonk, Donken (gem. Haaren); Duizeldonk (gem. Helmond); Donk (gem. 's-Hertogenbosch); Savendonk (gem. Liempde); Stipdonk (gem. Lierop); Donken Aa en Donken Ulke (gem. Maarheeze); Heerendonk (gem. Nunen); Donderdonk (gem. St. Oedenrode); Polsdonk, Spoordonk (gem. Oirschot); Mikkeldonk (gem. Oss); Bisdonk, Rooskendonk, Hooidonk (gem. Princenhage); Raamsdonk, Raamsdonksveer (gem.

het einde der 17de eeuw vertoonde deze buitenplaats nog zulk een bevallig uiterlijk, dat de Ettensche schoutdichter Pieter Nuyts haar waardig genoeg bevond, om er in zijn „Bredasche Clio” van 1697 een loflied aan te wijden, dat wij hier echter wegens het geringe poëtische gehalte maar achterwege zullen laten. Daasdonk met zijn gronden had evenals de andere kasteelen en buitens lang behoord tot de zg. Warande van Ginneken, waarvan we de grenzen voor het eerst zien aangegeven in 1541.

§ 2. *Kasteelen en buitens.*

In dat jaar werd namelijk de *Warande van Ginneken* verpacht door den rentmeester Raphael van Bruheze aan de volgende personen: Ghijsbert Aerts Godertsz, Cornelis Godscalx zone van der Hoelt en Henrick Wouterszone van Keessel „beginnende aende watermolen langs den Molenvloet ter Marcken toe, loopende nae Galder met Ijpelaer, Bavel ende Strijbeke totter heerlicheyt toe van Hoochstraten”, dus het grootste deel van het gebied, dat thans het ressort der gemeente Ginneken en Bavel omvat¹⁾. Genoemde drie personen hadden dit gebied voor den tijd van zes jaar gepacht als privaat terrein om er te jagen en te visschen, gelijk ook de heeren van het voormalige kasteel Grimhuizen destijds het Ulvenhoutsche bosch en het zuidoostwaarts daarvan gelegen jachtgebied in „percken bosschen en vroenten” als „plantage en warande” gebruikten.

Uit een anderen pacht- of huurbrief van het jaar 1572 kunnen we ons eenig denkbeeld vormen van de grootte en het gebruik der belangrijkste hoeven of boerderijen, welke toen onder Ginneken lagen. Het betreft hier de hoeven van *Groot en Klein Wolfslaar*, waarvan de eerste in genoemd jaar werd verhuurd door Cornelis Waechmans aan Jacob Henrick Coremans en Marie Jacob van Lips dochter, echtelieden²⁾, terwijl dezelfde

Raamsdonk); Laag en Hoog Borteldonk, Hulsdonk, Kalfsdonk, Langdonk (gem. Roosendaal); Hazeldonk (gem. Rijsbergen); Soerendonk (gem.); Heerendonk (gem. Son); Grodonk (gem. Veghel); Donk (gem. Vessem); Harddonken (gem. Vierlingsbeek); Achterste en Voorste Beersdonk, Hazeldonk (gem. Vlierden); De Donken (gem. Wouw); Hazeldonk (gem. Zevenbergen); Hulsdonk (gem. Zundert). Men zal reeds uit deze lijst kunnen vaststellen, dat West-Brabant hierin rijker is vertegenwoordigd dan Oost-Brabant.

¹⁾ Schepenbank Breda, Reg. 446, fol. 120 vo.

²⁾ Ibidem, Reg. 476, fol. 7; verder Reg. 477, fol. 6ro, 10ro.

a

Het kasteel Daasdonk in de 17e eeuw.

b

Het Kasteel Daasdonk in de 18e eeuw.

eigenaar in 1567 Klein Wolfslaar had verhuurd aan Mercken Adriaen Mathijs Meren zone en diens huisvrouw Cornelie van Bergen ¹⁾. We zullen het daartoe opgemaakte huurcontract even nader moeten bekijken, om een indruk te krijgen van de situatie ter plaatse en den aard van het boerenbedrijf in die dagen. Want zulk een ouderwetsche „huerbrief” is ook om economisch-historische redenen van groote waarde ²⁾.

In dien tijd was in deze streken de gewone huurtermijn zes jaren en zoo verhuurde Cornelis Waechmans in 1572 aan Jacob Hendrik Coremanszoon ³⁾ dan *Groot-Wolfslaar* „oft de groote hoeve van Wolfslaer tot Ghinneken toveracker ⁴⁾ gelegen” voor zulk een termijn. Als perceelen van opstand van deze hoeve worden dan voorts in het contract genoemd: woonhuis, achterhuis, overdekte mestvaalt, zuider- en noorderschuur, schaapskooi en varkenskooi; als landerijen en cultuurgronden: een stuk weiland, geheeten „Delshage”, grenzende aan de Leislout en het „wervenschot”; de hooge weide of hooibeemd, aan de andere zijde van de Leislout en zich uitstrekkende van den boomgaard tot het „hoochveken” toe. Voorts de nieuwe „coolhof” aan de noordzijde van het woonhuis, de oude „gaersdries” ⁵⁾ achter de schaapskooi en de noorderschuur; de „cruythof oft moeshof”, rondom het duifhuis gelegen; de weide achter dit duifhuis aan

¹⁾ Ibidem, Reg. 472, fol. 215 vo; verder Reg. 475, fol. 67.

²⁾ Vgl. een artikel van wln. den Heer W. J. F. Juten over „het landgoed Wolfslaar” in „Taxandria”, 8ste jrg. 1901, 269, 280. Daarin wordt de eigenaar van 1572 Cornelis Waghmans of Wachmans genoemd, wonende te Breda uit een der aanzienlijkste geslachten aldaar. In deze bijdrage, vooral van belang voor genealogen en heraldici, wordt echter weinig gehandeld over het landgoed zelf. Opvolgende eigenaars van dit goed waren de apotheker en geneeskundige Lucas Staes (begin 17de eeuw), Cornelis Snoeck, Wijnand van Bernagie, brouwer te Breda, van Opstal, secretaris van Ginneken, Van Mattemburgh, die er het thans nog bestaande buiten liet bouwen, Mr. L. D. Storm.

³⁾ Men lette er wel op, dat de uitgang „zoon” of „dochter” (van) destijds in deze streken werd geplaatst achter het patronymicum en niet achter het pronymicum.

⁴⁾ Wolfslaar werd dus gerekend te behooren tot het „kwartier” Overakker.

⁵⁾ Hooge weide of grond, voor beweiding en als grasland in gebruik. Vgl. Verdam, Mnl. Wdb. i.v. driesch (braakland enz.) en gaarse, gerse, e.a. varianten.

a

Huize Honsdonk in de 19e eeuw.

b

Het Huis Lugtenburg in de 18e eeuw.

den zuidkant van de Lei, de nieuwe „gaersdries” aan de zuidzijde van de zuidelijke schuur; de oude „coolhof, zijnde nu een hooch velt oft weyde, *daer men den boeckweyt op uutdorst*”.

Dit perceel weide, gelegen Oost van de nieuwe „gaersdries”, zou de huurder binnen het verstrijken van den huurtermijn moeten omwerken en toevoegen aan den nieuwen „gaersdries”. Voorts werden nog genoemd „dackerweijde, Oost van den ouden „coolhof”, de „cleyne acker” Zuid van de akkerweide en palende aan de hoeve van Buersluys, van welke kleine akker een deel aan den oostkant „driepont” en een ander deel „heylandt” werd genoemd, aangezien dit laatste stuk door den vorigen eigenaar Claes Vierling en zijn opvolger Cornelis Waechmans voor gezamenlijke rekening „van heyde tot zaeylandt” of bouwland was omgespit en als zoodanig in cultuur gebracht. Vervolgens worden in het contract nog genoemd de groote akker, Zuid van den kleinen akker; een stuk oud land, het „scherf” geheeten; twee perceelen weiland, aan één kavel, hier ook „driessen” geheeten, of met een anderen naam voorste en achterste „ossenblock”; een bunder beemd, liggende onder Breda „int Zantberch achter de Rosmolen omtrent de Ghinnekensche watermolen”; het „broeckrecht, tot dese grootste hoeve van ouden tijden behoorende”, d.w.z. het recht van den huurder, om de koeien te laten weiden op gemeenschappelijke weiden of laaggelegen gronden, elders mersch geheeten, laag en moerassig weiland, daaruit turf te steken, riet of biezen te snijden, bagger voor bemesting te halen enz. Buiten dezen huur stond echter het vruchtgebruik of de opbrengst van den grooten boomgaard van Wolfslaar „liggende rontsomme omwatert”.

De jaarlijksche huurprijs van deze „huysingen, schueren, stallen, schaepscoye” en de genoemde perceelen wei- en bouwland, in totaal zestien kavels met de daaraan verbonden rechten voor huurder en verhuurder, bedroeg in geld 66 gulden en in natura 15 zesteren¹⁾ rogs, goet ende cust- of onstbaer²⁾, te weten vanden besten rog, die op dit goet wasschen sal”. Deze laatste conditie bewijst, dat de huurder dus verplicht was, op het bouwland van de hoeve Groot Wolfslaar zoowel rogge als

¹⁾ Zes zakken of veertels was oudtijds een sester, laier echter een maat van vier veertels, zoowel te Breda als te Antwerpen.

²⁾ Leverbaar in goeden staat, van behoorlijke kwaliteit; vgl. Verdam, Mnl. Wdb. op onste enz.

boekweit te verbouwen, want de eigenaar wenschte den huurprijs in natura te ontvangen uit den oogst van *zijn eigen gronden*.

Ook op *Klein Wolfslaar*¹⁾ was de verbouw van rogge verplichtend, want toen in 1567 dezelfde landeigenaar Waechmans aan Mercken Meren deze hoeve verpachtte, nam de huurder de verplichting op zich, om een perceel heidegrond tot bezaaibaren bouwgrond te maken en dit stuk met rogge of haver te bezaaien. Een ander perceel z.g. oudland moest hij twee „kip”²⁾ diep spaden”, d.w.z. diepspitten tot een diepte van tweemaal de lengte van een kip of strook hout aan een ploeg. Tot de perceelen van deze hoeve behoorden volgens den „huerbrief” van 1567 de „huysacker”, de „gaersdriesch”, de „hofstadt”, d.w.z. de stede, waarop het woonhuis of de eigenlijke boerderij had gestaan, want deze was in 1566 afgebroken, terwijl de schuren, het turfhuis en de „verckenskoije” vandaar waren „verroden ende verset”, dus verplaatst. De vrijgekomen grond moest nu door den huurder geëffend en „pootbaer” gemaakt worden. Verder werden nog genoemd het „heyvelt ofte graesvelt, geheten het hoybelt mette leye”, het beekje van dien naam, waaraan dit perceel grensde en daarop moesten nu het oude woonhuis, schuur, turfhuis en de varkensstal worden gezet, waarna dan nog het geheele stuk in cultuur moest worden gebracht.

Toen de hoeve *Hondsdonck* eenige jaren later, nl. op 24 Januari 1581, door Jonkheer Willem van Lier werd verhuurd³⁾, werden in het daartoe strekkend contract eveneens voorwaarden opgenomen, welke den pachter verplichtten tot stelselmatige ontginning van heidegronden, tot dit goed behorende en leggende „onder de *parochie* van Ginneken”. Hier bleef de huurtermijn 3 jaren en huurder was opnieuw Rombout Cornelis Mathijs Godertsz. Deze huurde „de hoeve en goederen van Hondsdonck” in tegen een pacht van 84 gulden benevens 8 vertelen boekweit, de laatste leverbaar op Bamisse (1 Oct.), de huur in geld te betalen in 2 termijnen, 1 Mei en 1 October, terwijl daarentegen de pachtpenningen van Wolfslaar moesten betaald worden „op

¹⁾ In het begin der 17de eeuw was hiervan eigenaar Mr. Cornelis van Sonst.

²⁾ Vgl. Verdam, Mnl. Wdb. i.v. (2e bet.).

³⁾ Schepenbank Breda, Reg. 485 fol. 17.

heyiligen kersavont", dus met Kerstmis. De akkers van het goed Hondsdonk, die toen nog niet tot zaailand waren gemaakt, moest de huurder tot bouwland maken met recht van den geheelen „schoijf". Dat „schoofrecht" omvatte in dit geval het recht op den geheelen oogst of productie van de nieuw in cultuur gebrachte landen of akkers. Een merkwaardige conditie was verder ook, dat de huurder zich verplichtte om zijn landheer eens of tweemaal per jaar op diens hoeve te brengen vanuit Oosterhout, waar Jhr. van Lier toen woonde, met het eigen gespan en rijtuig van den pachter.

Wolfslaar is eerst in de eerste helft der 19de eeuw tot een buitenplaats gemaakt, toen Frederik van Mattemburgh¹⁾, oud-hoofdinspecteur van de belastingen er zijn woning koos en er een heerenhuizinge liet bouwen. Te voren, in den Patriottentijd, had er een ijverig voorstander der nieuwe staatkundige ideeën gewoond en bij gelegenheid van een huiszoeking vond men er een waar arsenaal van verboden wapens. In de 19de eeuw was de bouwhoeve van Groot-Wolfslaar nog bijna 25 H.A. groot en telkens ging het goed in andere handen over, o.a. van Mevrouw de Douairière Storm en in het laatst der vorige eeuw van den Heer Iweins d'Eeckhoutte²⁾.

Heeft men den naam Wolfslaar (*laar* = lage grond, synoniem met *broek*, *geest* en *donk*, ook nog in IJpelaar of Iepelaar) als vanzelfsprekend in verband gebracht met de wolven uit het Ulvenhoutsche (of Wulvenhoutsche, wulven zou dan wolven zijn!), ook met de etymologie van het woord Hondsdonk is een dergelijk aanloopje (of misschien wel een loopje!) genomen door dezen naam in verband te brengen met de honden en wel met de honden van den Prins van Oranje. Daartoe dient dan de volgende redeneering. Hondsdonk ligt laag in tegenstelling met *Valkenburg*, dat men vanuit het Annabosch gemakkelijk bereikt en waarvan het voormalige kasteel op het grondgebied der gemeente Gilze-Rijen ligt, terwijl het goed, dus de landerijen, onder Ginneken ressorteeren³⁾. Valkenburg zou zijn naam ontleenen

¹⁾ Vgl. daarover het aangehaalde art. van den Heer Juten in „Taxandria", 1901, blz. 289 en dez. in „Taxandria", 1903, blz. 78.

²⁾ In de 16de en 17de eeuw had de boerderij van dien naam een grootte van 16—18 H.A.

³⁾ Vgl. het eerste Resolutieboek in het Gem. Archief Ginneken op dato 23 Juni 1670: Vastgesteld werd, dat de landen, behoorende tot de

aan de omstandigheid, dat aldaar de valken van de Heeren van Breda, dus de Prinsen van Oranje, ten behoeve van hun jacht in de Baronie, werden gevoed en bewaard, zoo noodig afgericht, evenals Hondsdonk zulk een asyl voor de jachthonden der Prinsen was.

In elk geval werd de Hondsdonk vroeger algemeen — en ook thans nog wel — geschreven als Hondsdonk en werd eerst op het einde der 18de eeuw van een hoeve tot een *buiten*. Tusschen de jaren 1787 en 1795 had de bouw van dit landhuis plaats in opdracht van Baron Lucas van der Borch, eigenaar der hoeve van Hondsdonk. Deze edelman was in zijn soort een merkwaardig heer, wat singulier en hij had als generaal gediend bij het Zweedsche leger. Daarna had hij in dezelfde kwaliteit zijn diensten aangeboden aan den Rijngraaf van Salm, die, zooals den lezer uit de vaderlandsche geschiedenis der 18de eeuw genoegzaam bekend is, een regiment van het Patriottische leger commandeerde, in Utrecht heel gewichtig deed, doch zich weinig heldhaftig betoonde, toen de Pruisen met hun van te voren gereedgemaakt ultimatum genoegdoening eischten ten behoeve van den ten onzent uit zijn ambten en waardigheden geweerden Stadhouder Willem V, 9 Sept. 1787. En toen Brunswijk met zijn troepen vier dagen later de grens overschreed, om het Oranje-gezag te herstellen, ontruimde Salm in allerijl Utrecht en vluchtte naar Duitschland, evenals Baron van der Borch de wijk nam naar de Oostenrijksche Nederlanden, dus België. Maar hij ging niet heel ver over de grens, want in het Capucijnenklooster aan de Meerselsche dreef vond hij voor eenige jaren rust, nl. tot 1795 en mediteerde daar in de stille kloostercel in de geschriften van de Fransche encyclopaedisten! Want hij was vóór 1787 ook in dienst geweest van Frederik den Groote en deze vriend van Voltaire en Diderot had den Nederlandschen baron al evenzeer belangstelling weten in te boezemen voor het ideaal van het Fransche materialisme, sensualisme en atheïsme. Van der Borch geraakte daardoor in briefwisseling met deze „verlichte” heeren en op de Hondsdonk werden nog lang daarna de present-exemplaren der Fransche encyclopaedisten evenals het Saksisch porceleinen servies, persoonlijk geschenk van Ko-

hoeve van Valckenbergh, niet behooren tot de heerlijkheid Gilze doch tot de heerlijkheid Ginneken.

ning Frederik den Groote aan Baron van der Borch, getoond, doch de brieven van Voltaire, Diderot, Grimm en andere beroemde of beruchte 18de eeuwers heeten verbrand te zijn. Waren ze bewaard gebleven, dan zou de lijvige historiographie van dit tijdperk nog een belangrijke bron te meer hebben gehad.

In de 19de eeuw besloegen de bosschen en het bouwland, welke de hoeve van Hondsdonk vormden, nog een oppervlakte van ruim 60 H.A. en bleven lang in het bezit van de familie Van der Borch. Zoo was de Rentmeester van Prins Frederik der Nederlanden, Mr. Willem François Emile van der Borch van Verwolde, er omstreeks het midden der vorige eeuw eigenaar van. Deze is o.m. kerkvoogd der Ned. Herv. gemeente te Ginneken geweest en de nieuwe luidklok in den toren der Hervormde kerk werd in 1852 voor een groot deel door hem bekostigd ¹⁾).

§ 3. *Volksverbeelding in bosch en heide. Sagen- en legendenvorming.*

Het ligt voor de hand, dat rondom tamelijk eenzaam gelegen buitens en hoeven als de *Hondsdonk* en *Luchtenberg*, dat nog in de 19de eeuw als goed een uitgestrektheid had van 210 H.A. en ook in eigendom toebehoorde aan bovengenoemden Baron Van der Borch van Verwolde, in de donkere bosschen van Ginneken en Ulvenhout, of over de wijde vlakten van de Strijbeek-sche heide de geesten, spoken en gedrochten van duivels rondwaarden, welke zoolang in de volksverbeelding hebben bestaan en die in de uit den volksmond opgeteekende sagen en legenden aan de folklore van deze streek zulk een merkwaardige locale kleur en typisch Brabantsch accent verleenden. In dit verband herinneren we aan de jammerlijke levensgeschiedenis van den knecht, die op de hoeve van *Valkenburg* diende en wien het volgende heet overkomen te zijn.

Deze man hield veel van kaartspelen onder een vroolijken dronk, doch kwam naar den zin van zijn boer vooral des Zondagsavonds veel te laat thuis. Op een keer zei de baas: „Als gij nu vanavond weer na 10 uur thuis komt, doe ik niet meer open”. De knecht ging mopperend op weg naar Ulvenhout, waar hij

¹⁾ Zie mijn Gedenkboek dezer kerkelijke gemeente, blz. 169.

a

Het kasteel Bouvigne in de 17e eeuw.

b

Het Kasteel Bouvigne in de 18e eeuw.

op den Bieberg in een herberg aldaar meestal zijn maats voor het kaartspel vond. En anders wel in de bekende „Roskam”, een oud café, dat midden in het dorp blijkens de mededeelingen hiervoor in de 17de eeuw reeds stond in de kom van het dorp ¹⁾. Weldra waren allen weer zoo in het spel verdiept, dat het bij tien was geworden, zonder dat een der spelers het gemerkt had. De knecht van „Valkenburg” had zijn maats reeds van te voren meegedeeld, welke conditie zijn boer hem gesteld had. Nu merkten zij op: „Maat, gij zult de deur gesloten vinden”. „Al moest de duivel mij er brengen, om 10 uur zal ik thuis zijn”, antwoordde de man, door het bier of den drank verhit en beneveld.

Met eenmaal stond hij wat wankel op en liep met onvaste schreden naar de deur. Nauwelijks was hij echter buiten, of daar sprong hem een groote zwarte hond tusschen de beenen, lichtte hem op en vloog met hem door het luchtruim in zulk een ongekenne vaart, dat hij in een ommezien voor de hoeve van „Valkenburg” was aangekomen. Nauwelijks was hij echter daar aangeland, of de klok van Bavel liet haar tien harde slagen hooren en de boer sloot prompt de deur. „Ik moet er in”, schreeuwde de knecht hem toe, nu half waanzinnig van angst. „Te laat vriendje” riep de boer. De hond rende nu met den knecht om de hoeve heen en eindelijk gooide deze met zijn pet naar den muur van het huis, waarin dadelijk een groote opening ontstond, waardoor hij binnen kwam. Den volgenden morgen vond men hem echter dood in zijn bed liggen. Men slaagde er nimmer in om het gat dicht te metselen, zoodat er maar een raam in de „helsche opening” werd gezet, gelijk de volksmond het vreemde gat noemde, door den duivel zelf gemaakt! Doch in 1888 werd het gedeelte van de boerderij, waarin dit gat was, afgebroken en kreeg een andere bestemming.

Ook de *Strijbeeksche heide* heeft haar sagen en legenden evenals de Zeven Heuveltjes, Bouvigne, Galder, de Duivelsbrug, de voormalige parochiekerk en het bosch zelf. De legende van den brandenden scheper en die van den schat in den Goudsberg zijn

¹⁾ J. R. W. Sinninghe, Noord-Brabantsch Sagenboek, blz. 139, vermeldt deze overlevering ook onder „Duivel als hond”, doch plaatst de geschiedenis van de kaartspelende maats in het Chaamsche(?) herbergje op den Bieberg. Voorzoover mij bekend is er echter geen Bieberg op het grondgebied der gemeente Chaam.

wel het meest bekend. Roovers vertelt in het smeugige Brabant-sche dialect van deze streken de eerstbedoelde sage als volgt¹⁾.

„t Waor op ne schoane mèrege, dat ne schaopschèper mee z'ne slikvurk op z'ne schouer vroolik àter ze'n schaope-n over de *Galdersche haai* bij Rijsbergen gong. Tun ie daor 'n paor ure waor, kwaamp er een gerij veurbij, waor van àteren 'n kiest mee geld aanhong. Deur et schokke viel de kiest er àf. De voerman zaag er niks van en reej mar deur. De schèper haaj et gezien en zo gauw as het gerij weg waor, gink ie naor de kiest toe en stopte ze onder ne 'n hoap vlàgge. 'n Bitje laoter kwaamp de voerman terug gereeye en daor t-er aandere g'n meens op de haai gewiest waor, most de schèper de kiest mee geld hebbe.

„Maor de schèper zee, dat ie er niks van wiest en dat ie het geld niet haaj; maor tun ie zaag, dat de koetsier bleef volhouwe, dee ie ne wèns: „as'k het geld heb”, zee ie, „dan maa'k lije, dat 'k heal me lèven in vier en vlaam mò rondkuière!”

„En z'ne wèns kwaamp krek uit: want heal z'n lèven heet ie zóó gekuierd.

„Laoter is ie nog is bij 't huis van z'ne-n baos gewiest; de meit zaat onder de koej en heej van schrik nog iets gekrège”.

En nog steeds doolt als in de overlevering van den Wandelden Jood achter de vennen van Strijbeek langs de Hollandsch-Belgische grens de brandende scheper, als tot eeuwige boetedoening veroordeeld, eenzaam rond!²⁾

Het verhaal van de schat in den *Gouds- of Gouwberg*, de bekende heuvelkling achter de Strijbeeksche vennen, en wel van een schat van glinsterend goud op een hooizolder diepte, herinnert aan de vele sagen betreffende de verborgen schatten in Brabant's ouden bodem, vooral daar, waar na archaeologische nasporingen urnenvelden werden aangetroffen. In den aanhef

¹⁾ In *Taxandria*, dl. I, blz. 63, woordelijk zoo overgenomen door Sinninghe in diens aangehaald boek. Vgl. ook voor overeenkomstige sagen elders Vincent Cleerdin, *Brabantsche Sagen*, Den Bosch 1922 en dez., *Sagen van Brabant*, Rotterdam 1929.

²⁾ In een andere lezing van deze sage is het geen voerman „met z'n gerij”, doch een ruiter met een valies achter op zijn paard, die langs de oude Turnhoutsche baan over de Strijbeeksche heide reed. De scheper beroofde het gevonden valies van zijn inhoud en tot straf verschijnt nog steeds de scheper van tijd tot tijd als „een vuurkolom op de heide”.

van dit boek is over die vondsten bij den Goudsberg dan ook al het een en ander verteld, dat op een meer wetenschappelijken grond en exacte berekeningen berust dan de sage van den schat, die zoowel hier als bij het Uilenkasteel in de Alphensche heide, in de Witte Bergen bij Baarle of in het Dolle Moer midden in de Peel nog altijd kan worden opgegraven door den ondernemenden liefhebber. Het is weer de eeuwenoude overlevering, welke ook in dit geval den schakel bevestigt tusschen het bijzetten van de asch der verbrande dooden met een schat in hun laatste rustplaats en het zoeken in den bodem door de levende menschheid, naar wat haar begeerlijk te *weten* en te *bezitten* toeschijnt. En juist die aandrift heeft al zoo dikwijls de starre *historie* van het *zuivere weten* tot een *roman* gemaakt, althans de geschiedenis van alle eeuwen, ook van deze streken, met een romantisch weefsel omhangen.

Om die reden laten we ook de vele andere sagen als de zg. legende van de Duivelsbrug, de echo bij het kasteel Bouvigne, de zwarte kat van Galder, het Mariabeeldje, dat de kerk van Ginneken niet wou verlaten, de kolenbrander, die in het Mastbosch de Zeven Heuveltjes deed ontstaan, hier maar verder onvermeld, want men kan ze meer of minder uitvoerig gedrukt vinden beschreven bij folkloristen van naam als Vincent Cleerdin en J. R. W. Sinninghe in hun reeds aangehaalde werken ¹⁾. Dat hier trouwens de fantasie, hetzij bewust dan wel onbewust, dikwijls lukraak grijpt, bewijst wel het feit van den legendarischen oorsprong van den naam *Zeven Heuveltjes*, waarvan de legende uit den volksmond heet opgeteekend te zijn(?) Nog geen vijftig jaren geleden heeten de Zeven Heuveltjes echter officieel *Geestenbergen* en de *Spaansche batterijen* of *Zeven heuvelen*, werkelijk zeven in getal, lagen in één en dezelfde lengte-as *achter* het Schietterrein, zoowat in het midden van en langs de Stouwdreef. Ziedaar hoe eerst in de 20ste eeuw de legende van den naamsoorsprong der Zeven Heuveltjes.... uit den duim werd gezogen! Maar in elk geval kan niet ontkend

¹⁾ Vgl. over het verschil van beoordeeling ten aanzien van het ontstaan van deze en dergelijke streeksagen door bevoegden het art. in het Dagblad v. N. Brabant van 6 Juni 1931: De „legende” der Duivelsbrug te Ginneken, resp. door J. R. W. Sinninghe en Vincent Cleerdin, die tot geheel verschillende conclusies kwamen.

worden, dat het streekgevoel steeds aanleiding gaf tot legendenvorming en de wording van tal van sagen en volkssproken, die ieder voor zich een vaak lang en taai leven hebben, a.h.w. noodzakelijk maakte! Doch de historische kern van zulke verhalen ontbreekt ten eenenmale!

Indien we ons thans in dit hoofdstuk nog even op het meer veilige en betrouwbare pad der te verantwoorden historie begeven, wacht ons nog een bezoek aan drie kasteelen op het grondgebied van deze gemeente, waarvan er thans slechts één is overgebleven! *Daasdonk* onder Galder en *Grimhuizen* onder Ulvenhout, die reeds lang zijn verdwenen, en het oude *Boeverijen* onder Ginneken, dat onder den uitheemschen en veel jongeren naam *Bouvigne* bleef bestaan, eveneens in verjongden vorm en gestalte, zonder daardoor zijn antiek karakter geheel te verliezen. Aan elk dezer drie kasteelen en het daarbij behorende goed dienen hier nog eenige regelen te worden gewijd, voorzoover daarvan niet reeds in het eerste deel van dit boek de tot dusverre onbekende historische bijzonderheden zijn verteld.

Daasdonk was eens het erfgoed van het vermaarde geslacht der Van Daasdoncken, in de regeering van Breda en andere Brabantsche centra wel bekend. De oorspronkelijke *hofstede Daesdonck*, later met het kasteel van dien naam had een eigen leenboek en behoorde tot de oudste nederzettingen in de gemeente Ginneken en Bavel¹⁾.

§ 4. Rondom twee afgebroken en één gerestaureerd kasteel.

Het *kasteeltje*, dat de woonstede werd van de heeren van *Daesdonck*, lag op een eiland in een vijver niet ver van de Mark,

¹⁾ Ook de *oudst* bewaarde grafzerk in de Ned. Herv. kerk van Ginneken, welke het jaartal 1411 draagt, is van een bewoner van het goed *Daasdonk* met zijn gezin. Wln. de heer C. D. Bakker heeft ook deze in teekening gebracht en zij draagt het volgende opschrift binnen een cirkel (de steen zelf is gescheurd): Hier leyt Aven..... ter(?) van *Daesdone* ende Jouffrou Christina van den Ca(m)p (?) syn huysvrou met haren kinderen. Hy sterf int jaer ons heren MCCCC ende XI. Binnen den kleinen cirkel het familiewapen, gedeeld I, op hermelijn een schuinkruis (*Daesdonck* of *Ypelaer*); II, twee dwarsbalken; helmteeken van I een vlucht; van II boven een kroon een uitkomende brakkenkop.

een situatie dus, overeenkomende met die van het huidige kasteel Bouvigne. Het kreeg om zijn bouw in de wandeling den

Oudste grafzerk van het geslacht Daesdonck, aanwezig in de Ned. Herv. Kerk te Ginneken (Naar een teekening van wln. den Heer C. D. Bakker aldaar).

naam van „ladderkasteeltje”, was een hecht en sterk gebouw met een voorgevel, uit blauwe steen opgemetseld. Schoone eikenlanen met statig geboomte en hoog opgaand houtgewas gaven het geheel een bekoorlijk aanzien en de daarbij behorende

gronden besloegen een oppervlakte van pl.m. 165 H.A. Dat wil zeggen omstreeks het midden der vorige eeuw, want toen dit heerlijk goed in 1662 door de erfgenamen der familie Del Campo ¹⁾ werd verkocht aan Adriaen van der Schout, oudschepen der stad Breda, als meestbiedende voor 23000 gulden, werd „de hoeve vander Daesdonck” als „allodiael leen” ter grootte van 129 H.A. als volgt omschreven in den vestbrief ²⁾ : „de heerlijke goederen, hoeve, huijsingen, lānderijen ende vischerijen van outs douvrijns ende inde hoeve vander Daesdonck genaemt, alhier overgevest werdende voor soo veele die chijs ende allodiael sijn, met alle den volge van vrijheden, benefitien, rechten, preeminentien, privilegien als van vrije jacht ende andersins daer eenichsins toebehoorende niets daer van gereserveert. Ende onder andere oock de gerechticheijt tot ofte vanden grave ofte tombe inde kercke van Ghinneken, soo ende gelijck de vercooperen alle deselve toebehoort ende sijlieden die van henne voorouders geërft ende vercregen hebben, groot de voors. hoeve mette leengoederen in landen, heijden, weijden, bosschen ende beemden, hoogen ende leegen, diepen ende droogen, te samen omtrent eenhondert ende negenentwintich buijnderen, alles aenden anderen gestaen ende gelegen sijnde onder den dorpe van Ghinneken omtrent Galder, comende oostwaerts aende riviere ofte Marck naer Breda, suijswaert de weduwe ende erffgenaemen van Peeter Jaspers van Hoijsdonck, Adriaen Pauwels ende meer andere luijden erven, westwaert 'sheeren vroente ³⁾ ende noortwaert de hoeve van Schoondonck, toebehoorende d' heer Huijsens. Te vrijen alle de goederen allodiael ende leen voorsz. te samen met acht veertelen roggen sjaers erffpachts aen d' heer Johan de Bruijn ende andersins met veerthien ende eenen halven schellingen Lovens te samen drie gulden seventhien stuijvers ses denier artois heeren chijs jaerlijcx”.

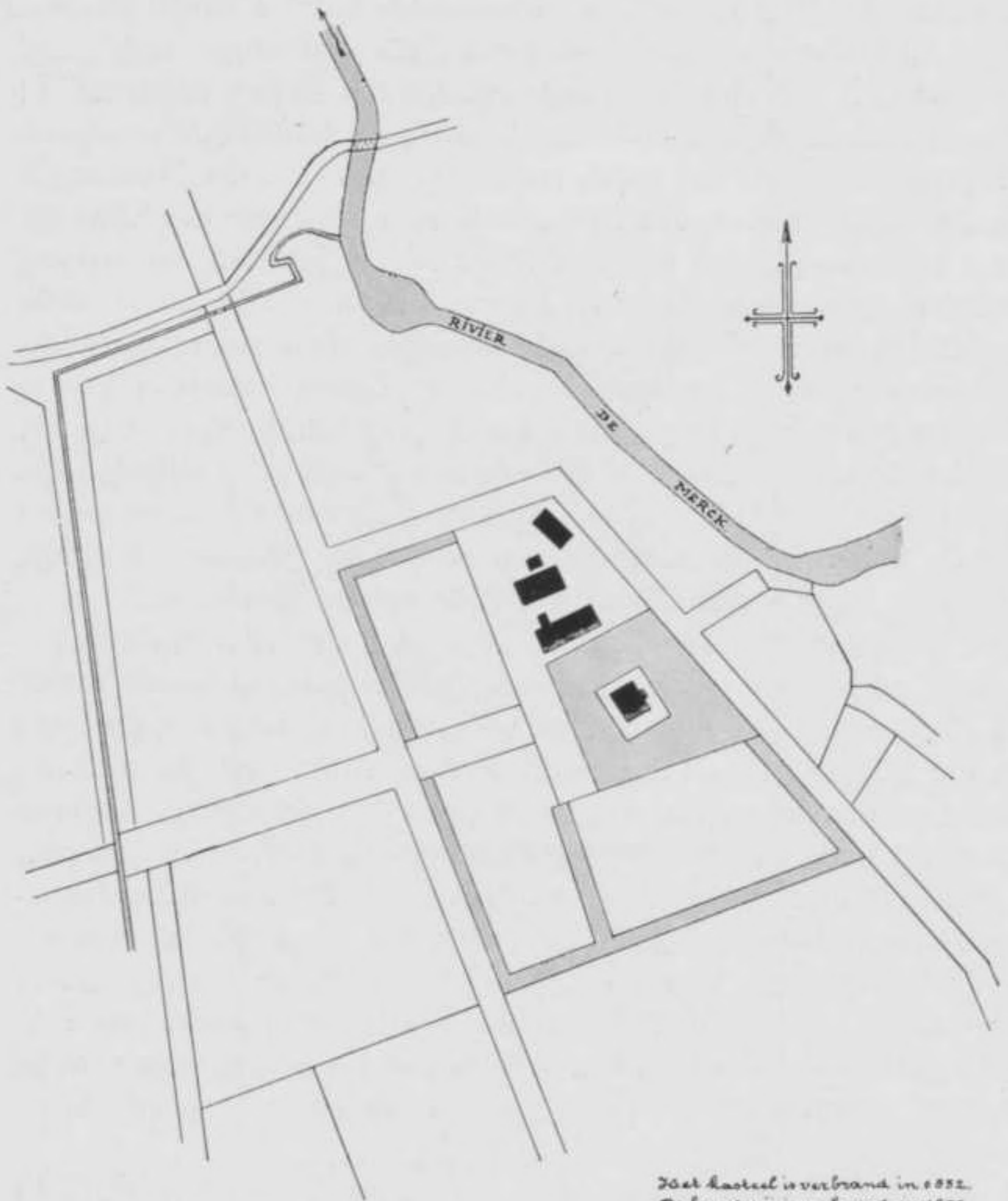
In de 19de eeuw werd door twee groote branden resp. in 1832 en 1833 zoowel het kasteel als de boerderij Daasdonk door

¹⁾ Nl. Jhr. François del Campo, heer van Bodegem en Vrouwe van Doubrain. Van deze familie was er eertijds een gebrandschilderd raam met familiewapen in de Ned. Herv. kerk te Ginneken. Vgl. mijn Gedenkboek, blz. 152.

²⁾ Schepenbank Breda, Reg. 695, passim.

³⁾ Bosschen en heidevelden van den heer der Baronie.

Situatie van het kasteel
„De Daesdonck.”
te Galder Gem^t Ginneken
Schaal 1 à 2500.

Het kasteel is verbrand in 1852.
De boerderij is verbrand in 1873.

2.

Schetsteekening van de ligging van het voormalige kasteel „De Daesdonck”
onder Galder in de gemeente Ginneken c.a.

(Naar een teekening van wln. den Heer C. D. Bakker te Ginneken).

het vuur bijna geheel vernietigd. Bij dien op 28 Maart 1832 werden huizinge, schuur, stal enz. verwoest en het meeste vee van den hoevenaar kwam eveneens om in den brand. Hubertus Montens, toen wonende te Lier, bezat destijds het goed in eigendom. In de 18de eeuw behoorde de heerlijkheid Daasdonk aan Louis Anne Alexandre de Montmorency, prins de Rabecq en grande van Spanje. De bouwvallen van het kasteel Daasdonk werden spoedig na den brand gesloopt en op ongeveer honderd schreden van de plaats, waar het gestaan heeft, werd een nieuwe boerderij opgebouwd, waarin eenige sluitsteen van het voormalige kasteel nog de glorie van Daasdonk in vroeger eeuwen in gedachtenis houden.

Het voormalige kasteel *Grimhuizen* onder Ulvenhout is niet minder oud dan het hiervoor beschreven Daasdonk. Pastoor Juten vermoedt, dat het oorspronkelijk een jachthuis van de Heeren van Breda zal geweest zijn bij den ingang der Ulvenhoutsche bosschen ¹⁾. Latere Bredasche Heeren gaven deze woning met zes bunders akkerland en een perceel weiland aan den Bieberg uit in leen en als een der eerste leenmannen van dit goed noemt de schrijver zekere Jan van de Leck, bijgenaamd van Grimhuyzen, afkomstig uit het geslacht van Polanen, doch hiervan een bastaard-afstammeling. Hij was een broer van Joost van de Leck-Grimhuyzen te Gastel, waar ook een huis van dien naam stond ²⁾. Toen in 1501 de parochiekerk van Ginneken werd verbouwd, schonk genoemde Jan van de Leck-Grimhuyzen daaraan een zg. bouwgift. Als volgende bewoner van Grimhuizen in de 16de eeuw wordt genoemd — na 1517 — Frans van de Kyeboom ³⁾, wiens weduwe Maria van Etten, dochter van Claes, den schout van Etten en Cymburga van der Daesdonck, het goed in 1581 verkocht aan Jan Baptista Vogel-sanck, griffier van de Rekenkamer van den Prins van Oranje.

¹⁾ G. C. A. Juten, *De Parochiën in het Bisdom Breda*, blz. 250—253, waar de geschiedenis van Grimhuizen wordt vermeld in verband met zijn betekenissen voor het godsdienstig leven der R.K. bevolking tijdens de Republiek. De volgende mededeelingen zijn dan ook in hoofdzaak aan deze beschrijving ontleend.

²⁾ Vgl. daarover een artikel (met afbeelding) in het eerste deel van „*Taxandria*”.

³⁾ Vgl. over hem en zijn uittreding uit de R.K. Kerk mijn Gedenkboek der Ned. Herv. gemeente te Ginneken, blz. 10, 15—19.

Tusschen 1585—1608 hebben de volgende personen Grimhuizen gehuurd van de successievelijke eigenaars: Jan (van) der Vluchten, secretaris van Ginneken, Pieter Jan Wijts, Wijtman Montens, Willem Stoffels, Jan Michiels van den Avoirt en Peter Hendriks Meeren.

Nadat het Twaalfjarig Bestand was gesloten, kwam Grimhuizen met de geheele Bredasche Baronie in het bezit van Filips Willem, Prins van Oranje, terwijl Prins Maurits als diens halfbroeder en erfgenaam zijn bastaardbroeder Justinus van Nassau, veldheer en gouverneur der vesting Breda, vervolgens met Grimhuizen beleende. Van dezen ging het over op zijn zoon Filips van Nassau-Grimhuizen, eveneens als veldheer in Staatschen dienst. Gedurende de jaren 1625—1637, toen Breda weer in de macht van Spanje was, kon deze Nassau natuurlijk niet op Grimhuizen wonen, doch wel verbleef er zijn echtgenoot Margaretha Maria van Cortenbach-Vaeshartelt uit een Limburgsch adellijk geslacht.

Allengs was het goed te zwaar met hypotheekschulden belast geworden en door deze oorzaak werd het in 1679 door den hypotheekhouder Jan de Wijs, een Bredaschen koopman, overgenomen. In de eerste helft der 18de eeuw werd het huis voor goed een gehuurde woning voor den pastoor der parochie Ginneken, Gerard van de Laer, die in 1747 om gezondheidsredenen werd overgeplaatst naar Bergen op Zoom. In de aangrenzende schuur werden naderhand kerkdiensten gehouden en zoo werd ook Grimhuizen een der R.K. schuurkerken in de Baronie van Breda. Toen de herbergier uit de „Roskam” te Ulvenhout, Willem Moonen, deze bezitting in 1742 van Petronella de Wyse (of Wijs) kocht, werd Grimhuizen in de desbetreffende koopacte omschreven als „de huijsinge ende erve met den omleggenden veijver, werff, twee aenleggende hoven en schuer, groot omtrent 200 roeden, rontsombinnen de vercoopersse dreef met eyken boomen, insgelijcx het eynde dreef tot aen de straet, hetgeene den heere Gerard van de Laer, pastoir, in huere is bewoonende ende gebruyckende”. Reeds een week later nam genoemde pastoor den koop over voor 2100 gulden, d.w.z. huis en schuur, vijvers en boomgaard, want het land van dit leengoed bleef in het bezit van de familie De Wijs te Breda.

Van het uiterlijk van Grimhuizen kon pastoor Juten bij

gebrek aan gegevens weinig meedeelen, want bij de vele lotswisselingen, welke het kasteel met of zonder toren heeft door-gemaakt, schijnt het huisarchief geheel verloren of zoek ge-raakt te zijn. In 1818 werd van het bouwvallige „hoog huys” de derde verdieping afgenomen, terwijl de stijlen van het zand-steenen poortje, uit de 17de eeuw dateerende en voorzien van den naam *Grimhuijsen*, nog in den toren van den tegenwoordige parochie te Ulvenhout berusten. Over de breede gracht lag aan de oostzijde een ophaalbrug en nabij de hoofd-woning stond de kerkschuur. In 1865 en in 1885 werden de grachten gedempt. Ook werd in het midden der 17de eeuw „opentlijck” kerkdienst gedaan in een schuur bij het buiten „Valkenrust”, dat in de nabijheid van de voormalige oude kerk lag ¹⁾).

Het eenige, thans nog in de gemeente bestaande kasteel *Bou-vigne* ontleent zijn Romaanschen naam aan Fransche uitdrukkingen voor laag en gemeenschappelijk weidegebied, landelijk goed, meest uit grasland of beemden langs rivieren en beken be-staande, afgewisseld door heide, veen en weiden: boveria, pâturage, bien rural, vaine pâture enz. zooals deze eertijds te Luik, Brugge en Noord-Frankrijk werden genoemd en waaruit het Middeleeuwsch-Brabantsch Boeverije(n) werd gevormd. Zoo vanzelfsprekend de etymologie van het woord *Bouvigne* kan worden gegeven, zoo gemakkelijk gaat het niet met de namen en de herkomst der oudste eigenaars en bewoners van dit goed vast te stellen ²⁾).

Een der oudste dezer was zekere Gielis van der Boeveriën, leenman van de Heeren van Breda, wiens naam de Heer Juten in een charter van 1310 vond. Dan volgt er echter een lange tusschenpoos van meer dan twee eeuwen, waarin niets omtrent *Bouvigne* en zijn eigenaars of huurders wordt vermeld. Eerst

¹⁾ Over het gebruik, dat van Grimhuizen als pastorie en noodkerk is gemaakt alsmede over den bouw van een nieuwe parochiekerk te Ulvenhout en de daartegen door de Ginnekensche parochie ingebracht-bezwaren in Aug. 1791 vgl. nog Juten, blz. 217 vlg.

²⁾ Reeds in „Taxandria”, jrg. 1909 gaf pastoor G. C. A. Juten, toen kapelaan te Ginneken, een overzicht van de geschiedenis van *Bou-vigne*, maar de schaarsche gegevens maakten ook deze kasteelgeschiedenis in hoofdzaak tot een genealogisch overzicht en familiegeschiedenis van de eigenaars-bewoners van *Bouvigne*.

in de 16e eeuw, als het goed in het bezit is gekomen van de familie van Brecht, een bastaardtak van het geslacht der Brabantsche hertogen, en waarvan Jacob van Brecht vóór 1522 als eerste eigenaar van Bouvigne wordt genoemd, begint een eenigszins aaneengeschakelde geschiedenis van kasteel en landerijen, toen nog steeds Boeverijen, Boeveriën, Boevrijen en zelfs „thuys van Brecht of Boeverye tot Ginneken” geheeten.

De landerijen, bij het kasteel behorende, werden allengs vergroot en vermeerderd: in de 16de eeuw nog ongedeeld en ondergebracht in één hoeve, waren zij in de 17de eeuw gesplitst in twee hoeven, in 1607 groot tusschen de 90 en 100 H.A., in 1611 met de stede van het kasteel reeds 110 H.A. groot. Dat het geheele complex in 1522 nog uit één hoeve bestond, blijkt uit den „laetbrief” of het huurcontract van cijnsbaar goed van dat jaar, in het Gemeente-Archief van Ginneken berustende ¹⁾. Deze verhuring, ingevolge waarvan „Juffrou Beatrijs Absalons weduwe wijlen Jacops van Brecht aan Claeus Cornelis Scelckens ²⁾ zone” onder verband van diens vee, roerende goederen en andere bezittingen verpachtte de „geheele hoeve ende goeden genaempt *de hoeve ter Boevryën*” is daarom zoo merkwaardig in vergelijking met de hiervoor meegedeelde verpachtingen van hoeven in de gemeente, omdat zij een tamelijk volledig beeld geeft van de destijds gestelde voorwaarden bij dergelijke verbintenissen en overeenkomsten. Daarom ook zullen we dien „laetbrief” van 1522 uit economisch-historisch oogpunt even nader bekijken; het stuk geeft tevens een merkwaardig stukje landbouwgeschiedenis.

In den huur waren begrepen „alle huysingen, hovinge, bo-gaert, ackerlande, saeijlande, weylande, beemden ende heyden van de hoeve ter Boevrijen, tot Ghinneken gelegen”, welke voor den tijd van 12 jaar werd verhuurd aan genoemde Schellekens, aanvangende 1 Mei 1522, behoudens dat elk der partijen bij rouwkoop de overeenkomst na de eerste zes jaar kon doen beëindigen met opzegging van den huur op 1 October van het zesde jaar. De huurprijs werd ook hier bepaald in natura en

¹⁾ Gedeponeerde archieven, nr. 237/238 Gemeente-Archief Ginneken.

²⁾ Elders: Schelleckens, Schellekes, Schellekens, een nog zeer gangbare familienaam in de Bredasche Baronie.

in geld, te weten 18 sesteren rogge en 100 Rijnsche guldens van 20 stuivers het stuk en per jaar, de rogge te leveren binnen Breda in Bredasche mate op O.L. Vrouwe Lichtmis en het geld op den eersten Mei. Maar de laat of huurder had nog andere verplichtingen, want zoo gemakkelijk kwam hij er niet af. Zoo moest hij, indien hij varkens hield, daarvan jaarlijks „een vet vercken leveren bijnnen Breda en als hij geen varkens mestte, dan moest hij in de plaats van het mestvarken jaarlijks drie gulden bij wijze van schadeloosstelling betalen”.

Andere verplichte leveranties ten behoeve van de verhuurster of haar rechtverkrijgenden waren de bedongen jaarlijksche levering van 40 pond boter, betaling van pachten, chijnsen en andere lasten, waarmede de hoeve was bezwaard door den huurder, een voer hooi, te leveren binnen Breda, onderhoud van weg, reed en drift der hoeve, met dien verstande, dat, als er aan de boerderij moest worden getimmerd, de materialen van ijzer, hout en steen ten laste van de verhuurster kwamen alsmede de daghuren van de timmerlui en andere ambachtslieden. Maar de huurder zou dezen menschen den kost moeten geven, zoo lang zij op de hoeve werkten en de materialen, gereedschap en wat verder noodig zou zijn, te zijnen laste van elders halen. En opdat het rieten dak der boerderij in goeden staat zou blijven, moest hij eveneens elk jaar de daken laten verdekken en daartoe 8 vimmen riet beschikbaar houden of leveren, den rietdekker den kost geven, maar diens arbeidsloon kwam weer ten laste van de verhuurster. Wat hij het eene jaar eventueel te weinig zou laten verdekken, moest hij het daarop volgende jaar er bij laten doen. Ook voor behoud van voldoende mest moest hij zorg dragen, daarvan niets verkoopen en bij het vertrek van de boerderij een hoeveelheid mest achterlaten op taxatie van twee schatters. In het laatste jaar van den huur moest hij den oogst „inde hocken leveren”, waarvan hij de eene helft voor zich zelf mocht houden en de andere laten in de bergplaatsen ten behoeve van de verhuurster en zijn opvolger-huurder. Wat hij overhield aan hooi of stroo, mocht hij bij zijn vertrek echter meenemen.

Een merkwaardige bepaling uit het contract, belangrijk voor de boom- en houtteelt, was nog deze. Hij mocht geen hout kappen, alleen klein rijs „om mede te thuijnen, te heijnen ofte vestenen”, dus om af te rasteren en te omheinen. En om den houtstand uit te breiden, vooral van eikenhout, daartoe zou de

verhuurster den laat alle jaren 50 eiken heesters toewijzen, die hij op zijn kosten en haar aanwijzing moest halen en planten. Wenscht zij dit aantal nog uit te breiden met elzen en berken pootgoed, dan moesten beide partijen elk voor een werkman zorgen, waarvan de dagloonen voor de helft kwamen ten laste van de verhuurster, voor de andere helft voor rekening van den laat. Den kost moet de huurder eveneens leveren. Deze had ook te zorgen voor het onderhoud der grachten, slooten en heiningen. Ziedaar de samenvatting van het huurcontract van Bouvigne's hoeve in 1522, een der oudste en meest volledige in dit soort betreffende hoeven en landerijen in Noord- Brabant.

Toen Bouvigne in 1605 ten verkoop werd aangeboden, werd het omschreven als volgt: „een schoon gemetst huys met de wateren daertoe gelegen ende *twee hoeven* daertoe behoorende, geheeten tgoet te Boeverijen, onder de parochie van Ginneken, met den toebehooren van dyen ende den houtwasch daerop staende, sijnde de voorseide hoeve groot so in saaylant, bossche ende weyden als heyden met de gronden van de huysingen grachten ende anderssins tusschen de negentich ende hondert buynders”. De verkoop van Bouvigne, toen eigendom van Anna van Brecht, weduwe van Hendrik Tseraerts, markgraaf van Antwerpen, ging echter in 1605 niet door, totdat in 1611 Johan Baptist Keermans, ridder en eerste raad van den Prins van Oranje, het goed kocht voor 12000 gulden.

In een vestbrief van 5 September 1611, d.w.z. na den aankoop van Bouvigne door ridder Keermans, voor de beide Ginneken-sche schepenen Jan Michiel Merceliszoon van den Avoirt en Peter Hendrik Meirenzoon, wordt nog een ander gezicht op het goed gegeven, nl. een „huys van *playsantie*, genaempt de Boeveryen, uyten water opgemetst ende voorts omwatert, met de schueren, stallingen, heyen, boomgaerden, hovingen ende erffenissen, binnen chingel ¹⁾ gestaen ende gelegen achter de kercke onder de vyerschare des dorps van Ghinneken opte riviere aldaer, met noch sekere twee schoone hoeven, al neffens de riviere, aen wedersyden van tvoorseyde huys gestaen, houdende tsamen omtrent 116 buynderen”.

Een belangrijk probleem, wie het kasteel in zijn huidige vorm en gestalte heeft ontworpen en gebouwd, is tot dusverre

¹⁾ Vijver of gracht.

niet opgelost kunnen worden bij gebrek aan gegevens. Noch pastoor Juten noch dr. Jan Kalf, de kenner der kunstgeschiedenis van de Bredasche Baronie ¹⁾ bij uitnemendheid, noch — bij zijn leven — dr. Xavier Smits, eveneens kunsthistoricus, heeft zich op dit punt positief durven uitlaten. Eerstgenoemde schrijver neemt aan, dat Keermans, die Bouvigne reeds in 1614, misschien wel om schuld, had verkocht aan Filips Willem, Prins van Oranje, het kasteel onmogelijk heeft kunnen bouwen, misschien wel, dat hij den kasteeltoren „een weinig heeft opgetrokken”. Nog in de 18de eeuw bestond er een overlevering, dat het kasteel „voor desen door een rentmeester is getimmert”. Keermans maakte anders een zoet winstje, want, terwijl hij Bouvigne met toebehooren had gekocht voor 12000 gulden, verkocht hij het drie jaren later voor 27000 gulden, zij het dan dat de landerijen tusschen 1611 en 1614 met 10—20 H.A. waren vermeerderd.

Ofschoon het kasteel Bouvigne in de vestingenoorlogen der 17de eeuw, bij de opvolgende belegeringen van Breda, een rol van beteekenis heeft gespeeld ²⁾, geraakte het na den dood van Prins Filips Willem al spoedig in verval en zijn geschiedenis draagt daarvan dan ook geheel de kenmerken. Slechts de opvolgende bewoners er van worden sindsdien genoemd, aan wie door de Heeren van Breda, Prinsen van Oranje, successievelijk werd vergund om zich op Bouvigne te vestigen: Michiel van den Eynde, schout van Ginneken, Gilze en Bavel, 1623; Jacob Gielissen, boschwachter in het Mastbosch, 1625; Pieter uytten Mattenborch ³⁾, rentmeester, 1626; Adriaen Verelst, rentmeester, 1630; Johan van der Kaye, rentmeester, 1665.

Een belangrijk intermezzo in het bestaan van Bouvigne als kasteel was wel het historische feit, dat Prins Frederik Hendrik tijdens diens beleg van Breda in 1637 er zijn hoofdkwartier had gevestigd, hoewel hijzelf op een der hierbij behorende boerderijen was gehuisvest. Maar die landerijen brachten in verhouding weinig meer op, vaak niet meer dan 120 gulden jaarlijks, in verband waarmee de domeinraad bij herhaling ad-

¹⁾ Vgl. zijn monumentaal werk: De monumenten van geschiedenis en kunst in de prov. Noord-Brabant. I. De monumenten in de voormalige baronie van Breda. Utrecht 1912.

²⁾ Vgl. o.m. hiervoor hfst. VI.

³⁾ Vgl. Taxandria, dl. X, 84 vlg.

viseerde, om het goed maar te verkoopen, doch hiervan wilde noch deze Prins van Oranje noch een zijner opvolgers als Heer van de Baronie iets weten. Eerst in de tweede helft der 18de eeuw liet Prins Willem V het kasteel met de beide boerderijen verkoopen en wel in 1775 voor 8000 gulden aan Jan Daniel Engel. Toen heette het goed nog steeds het „casteel van Boeverijen met zijne ruyme stallinge voor agt paerden, koetshuys, huismanswooninge, schuur en verdere annexe gebouwen, met en benevens desselfs tuinen, boomgaerden, cingels, twee parcellen weylanden, zijnde hetzelve casteel rondsomme gelegen in zyne vyvers”.

Als volgende eigenaars en bewoners na dezen Jan Daniel Engel noemt pastoor Juten in zijn Taxandria-bijdrage over de geschiedenis van Bouvigne nog op het jaar 1798 George Adriaan Willem Ruysch, een Westindischen planter; in 1807 Johan Alexander Wolff, kapitein bij de infanterie; in 1816 Vrouwe Elisabeth Geertruda Paardekooper, in tweeden echt gehuwd met Dirk Daniël van Eyck, suppliant bij het vrederecht van het kanton Ginneken te Breda. Na diens dood verkocht de weduwe het goed in 1833 aan Gerardus van Hoey Schilthouwer van Oostee, kapitein-adjutant bij het regiment van de grenadiers en jagers en daarna werden achtereenvolgens eigenaar van Bouvigne: Johannes Jacobus de Poorter te Ginneken (1839), Gerrit Ferdinand Brantsma, jagermeester des konings (1859), Mr. Leopold Antoine Marie de Bruyn (1903), en als laatste particulier eigenaar de heer Zoetmulder, industrieel te Schiedam, totdat in 1930 de gemeente Ginneken en Bavel eigenaresse werd van het kasteel, teneinde het behoud van dit monument, hetwelk toen opnieuw in zeer vervallen staat verkeerde, voor zijn aantrekkelijke omgeving en als een bekende attractie voor de geheele gemeente te verzekeren.

De instandhouding van dit historische en natuurmonument eischte echter een grondige restauratie, waartoe al spoedig door den Raad werd besloten. In de totale restauratiekosten van ruim 37000 gulden droeg het Rijk 15000 gulden en de Provincie Noord-Brabant 6000 gulden bij. Vervolgens werd het kasteel voor een termijn van 50 jaren verhuurd aan de Pius X-stichting te Breda, om er een Centrale te vestigen van het Katholiek Vrouwelijk Jeugdwerk in het Bisdom Breda. In het belang van dit maatschappelijk werk, sedert 1931 nog uitgebreid met

andere takken van sociale zorg, zooals de opleiding van meisjes voor sociale bedrijfsleiding en cursussen voor dienstboden, werden op het terrein rondom het kasteel en met den stijl daarvan in overeenstemming nog bijgebouwd respectievelijk een gebouw, inhoudende slaap- en recreatiezalen, een kapel en een huishoudschool.

§ 5. *Oude en Nieuwe Buitens.*

Naast de hierboven beschreven kasteelen en hun historische ontwikkeling bleven oude buitens bestaan of veranderden van bestemming, terwijl nieuwe landhuizen en buitenplaatsen aan de bestaande werden toegevoegd of om die, welke door bepaalde oorzaken verdwenen, a.h.w. te vervangen, teneinde ook daardoor te bewijzen dat deze gemeente bij uitstek *woongemeente* kon blijven, zoowel voor minder bedeelden als voor aanzienlijken en hen, die met meer stoffelijke middelen zijn gezegend. Hier zij nog even herinnerd aan bekende *buitens* als *Mon Plaisir*, *Valkrust*, *Vrede en Rust*, *Anneville*, *Blauwe Kamer*, *Mariëndal*; hoeven met bekende namen als *Woestenberg*, *Koekelenberg*, *Lijndonk* enz. Wat daarvan verdween en bleef, behoeft hier niet in details te worden uitgedroefd, doch een enkele naam of jaartal zegt vaak al voldoende.

Het buiten *Mon Plaisir* aan Mark en straatweg gelegen, was ruim een eeuw geleden een der schoonste woonhuizen van de gemeente, toen het bewoond werd door Mevrouw de weduwe Hoppenbrouwers. Eveneens was toen *Valkrust*, toebehoorende aan en bewoond door den heer Antonius Maria Oomen, een sieraad voor het dorp, niet het minst door zijn fraaie beplantingen en bekoorlijke ligging aan de Mark en den straatweg. Nog een ander buiten, *Vrede en Rust*, onder Overakker aan den weg naar Heusdenhout, waar Mevrouw A. I. Leesberg-Geuding des zomers woonde, had eveneens een bekenden naam, evenals *Weilust*, de fraaie buitenplaats bij de Heusdenhoutsche kapel, eigendom der familie Ingen-Housz en vermaard om haar fraaie binnenbetimmering en wandschilderingen in den Lodewijk XVIden stijl¹⁾. In het Ulvenhoutsche bosch onder de buurt-

¹⁾ Vgl. over dit buiten een artikel in het tijdschrift „Buiten” van het jaar 1920 door Mr. J. P. W. A. Smit.

schap Geersbroek verrees in den loop der 19de eeuw *Anneville*, aanvankelijk een fraai buiten en thans een gerenommeerd hotel met modern comfort in een omgeving, die in de eerste helft der vorige eeuw nog zoo goed als geheel een woest en onherbergzaam oord was.

Huize Weilust in de 19e eeuw.

Ook *Mariëndal* in het dorp Ginneken zelf, gesticht in 1843 en opgetrokken in Italiaanschen stijl, een der eerste buitens met plat dak, door zink gedekt, voor deze streken en gebouwd onder architectuur van den Amsterdamschen bouwkundige E. S. Heijns, was destijds een bezienswaardigheid, thans echter meer

om zijn fraaie ligging en entourage dan om zijn uitheemschen, weinig bij de omgeving passenden bouwstijl. Het werd in 1843 gebouwd voor rekening van den eigenaar Cornelis Wilhelmus Oomen en is thans een Protestantische stichting voor conferenties, werkloozenzorg en in het zomerseizoen jeugdherberg.

Het onder Bavel gelegen *Woestenberg* was oorspronkelijk als kloosterstichting bedoeld. Van der Aa vertelt dan ook zonder meer in zijn topographie van de Bredasche Baronie, dat hier in 1476 werd gesticht het klooster der Augustijner nonnen, dat later verplaatst is naar Boeimeer onder Princenhage. Daarna werd Woestenberg een hoeve, in de eerste helft der vorige eeuw in eigendom toebehoorende aan Mevrouw Jantzon van Nieuwland te Breda en groot ruim 90 H.A. Pastoor Juten heeft in zijn „Parochiën” echter ook deze voorstelling van zaken gecorrigeerd, in dien zin, dat de landerijen van de hoeve Woestenberg aanvankelijk wel bestemd zijn geweest tot den bouw van een klooster voor zusters Augustinessen, zulks krachtens een schenking van Maria van Heinsberg, gravin van Loon en weduwe van Jan van Nassau, heer van Breda, ten behoeve van hun dochter Odilia van Nassau, waarop ook de bisschoppelijke goedkeuring was verkregen, doch het terrein voor een klooster met bijgebouwen bleek reeds bij den aanvang niet geschikt ¹⁾. De bouw van het klooster werd hier dan ook al spoedig gestaakt en naar de Boeimeer overgebracht.

Coekelenberg, ook geschreven als *Koeckelenberg* en *Kockelenberg*, was de naam van een aanzienlijke boerderij onder Notsel, waarin gedurende de periode der Republiek evenals op het buiten *Valk(en)rust* onder Ginneken wel kerkdiensten zijn gedaan voor de R.K. bevolking ter plaatse en waar zich dan ook de verdreven pastoor Lemmens en zijn opvolger Adriaen Mutsaers tijdelijk hebben gevestigd ²⁾. Coekelenberg was eveneens een leengoed van de Bredasche heeren en in 1641 woonde er als eigenaar de hoevenaar Adriaan Michiels van den Avoirt, wiens broer Jan in 1605 vermoedelijk de pachter van Grimhuizen was.

¹⁾ Zie over deze kloosterstichting en -geschiedenis van Mons Pacis of Vredenberg in Boeimeer onder Princenhage, verder G. C. A. Juten, *De Parochiën in het Bisdóm Breda*, blz. 53 vlg. De hoeve Woestenberg onder Bavel met een heerenhuis daarop, toen nog maar enkele hectaren groot, werd aan genoemd klooster geschonken.

²⁾ G. C. A. Juten, *De Parochiën enz.*, blz. 254, 255, 256.

Na 1690 werd de bezitting verdeeld en uit de deelingsacte blijkt, dat het huis o.m. bestond uit de eerste keuken, achterhuis, kamer en hoogkamer. Bij de gehuchten *Hazeldonk* en *Lijndonk* werd in de Middeleeuwen veel turf gestoken uit den laagveengrond ten oosten daarvan.

§ 6. *Oude en nieuwe namen van oude en nieuwe hotels, uitspanningen en herbergen in de gemeente.*

In den jongsten tijd is de gemeente nog verfraaid met tal van nieuwe en rianten heerenhuizen langs bosch en hei, in nieuwe woonwijken en langs goed bestrate wegen. Ook vele van deze nieuwe buitens, landhuizen en villa's hebben een eigen naam, doch het zou ons te ver voeren, indien we daarover in bijzonderheden treden. In aansluiting hieraan vindt men echter in het volgende hoofdstuk nog het een en ander meegedeeld over den bouw van nieuwe woningen van allerlei klassen, koop- en huurprijzen in de zich sinds den aanvang der 20ste eeuw zoo sterk uitbreidende gemeente Ginneken en Bavel. Ditzelfde geldt ook van alom in den lande vermaarde hotels en uitspanningen op het grondgebied der gemeente Ginneken of aan den rand daarvan in bosch en hei als de hotels „Boschhek” ¹⁾, „Mastbosch”, de uitspanningen „De Boschwachter”, „De Wilde Faisanterie”, „Den Deijl”, rusthuis „De Mark”, „hotel „Dennenoord” enz., welke alle op zich zelf ook weer een geschiedenis hebben, doch die hier onmogelijk verder kan worden beschreven. Andere oudere hotels als het „Groenewoud” aan de Valkeniersdreef — nu begin Valkenierslaan —, „Rustoord”, „Buitenlust” in de oude Schoolstraat — nu Pr. Julianastraat —, hebben reeds lang een andere bestemming gekregen. In 1886 werd het hotel

¹⁾ Het bezoek van de z.g. „zes boschheken” rondom Ginneken gold nog in de vorige eeuw voor toeristen te voet voor een flinke maar heerlijke wandeling: het *Bouvignehek* voorbij het schietterrein achterom langs den ouden postweg naar het *Galderenhek*, vandaar langs den postweg terug naar den Overaschen weg en Heistraat naar het *Overasche hek* en door de Overasche Straat naar het *Papenmutshek*. Dien weg volgend of langs het voetpad er nevens naar het *Boschhek* en van hier langs den straatweg naar het *Ginnekenhek*, waar toen de „ponytram” de z.g. boschhalte had. Ziedaar de verklaring van den naam van genoemd hotel.

en café „Dennenoord” door den Heer C. Sprangers voor het eerst in exploitatie genomen, andere volgden, doch ook verdwenen er weer. Bezat het dorp Ulvenhout in zijn „Roskam” reeds in de 17de eeuw een der oudste en meest bekende herbergen, ditzelfde kan voor Ginneken van de aldaar nog bestaande herberg „De Vraghtwagen” met het typische uithangbord aan de Markt worden gezegd. Hiervoor noemden wij trouwens deze herberg reeds in de 17e eeuwse stukken.

HOOFDSTUK XII.

DE GEMEENTE VAN DEN NIEUWSTEN TIJD EN IN EEN NIEUW GEWAAD.

Een ontijdig afbreken van deze opgaande lijn?

Gestadige inwendige opleving en uitwendige ontwikkeling en bloei, eerst in de 19de eeuw en vooral in de 20ste eeuw. Uitbouw, verfraaiing en vermeerdering met tal van nieuwe woonwijken, pleinen, straten, verharde wegen, beplantingen, gebouwen, winkels en instellingen van openbaar nut, zorg voor de volksgezondheid. *Een nieuw gemeentetype en een frissche geest van saamhorigheid in de gemeente voor het behoud van haar zelfstandigheid.* Uitbreiding met tal van gemeentediensten door sterke toeneming der bevolking en door de moderne eischen van het bestuurs- en administratieve apparaat, van de volksgezondheid en volkswelvaart.

Eigenlijk moet de geschiedschrijver reeds spoedig na den aanvang van dit slothoofdstuk de pen neerleggen: er is te veel bij van zijn eigen tijd, van indrukken betreffende het allerjongste verleden en van wat nog in het stadium van wording, groei en ontwikkeling verkeert. De beschrijving daarvan brengt altijd eenigszins het gevaar mee van subjectief oordeelen over wat in eigen tijd of kort daarvóór ontstond, tot nieuw leven werd gewekt en tot bloei kwam. Toch zou het èn den lezer èn den schrijver geen bevrediging schenken, indien hier niet in hoofdzaken, toegelicht met eenige cijfers en statistieken, van die allerjongste geschiedenis der gemeente Ginneken en Bavel iets werd meegedeeld. Bovendien eischt de contemporaine geschiedenis ook haar eigen plan en plaats op de in de historiographie van de streek en het gewest, om de lijnen vanuit een vèr verleden voldoende strak te kunnen trekken op die punten, lijnen en hoeken, welke in het vlak van het heden liggen.

Daardoor ziet men duidelijker, met meer inzicht en werkelijkheidszin, en tevens met meer waardeering, wat dit verleden achterliet aan het komende nageslacht en dus ook wat de huidige generatie straks weer zal nalaten aan hen, die na ons zullen komen, denken en werken. Daarmede wordt de roeping welbewuster en het verantwoordelijkheidsgevoel des te inniger, om alles in eigen tijd zoo goed mogelijk te doen, opdat aan komende generaties iets beters kan worden nagelaten dan hetgeen het verleden op zijn beurt het huidige geslacht naliet. Dat is derhalve de moreele winst — en een zeer belangrijke, — voor wie acht geven op de teekenen der tijden —, van de allerjongste geschiedschrijving, die steeds weer een terugblik vordert op de gebeurtenissen, toestanden en omstandigheden der gemeente in de 19de en 20ste eeuw.

Wanneer we nu spreken van de gemeente Ginneken en Bavel van den nieuwsten tijd in een nieuw gewaad, dan hebben we daarbij vooral het oog op de sterke uitbreiding van het aantal betere woonhuizen, den aanleg van nieuwe wegen en straten, deforsch en fraai opgezette uitbreidingsplannen, de geheele metamorphose van deze landelijke gemeente tot een echte *woongemeente*, die in trek bleef en waarheen de trek bleef doorgaan, in de 19de eeuw naar de buitens, in de 20ste eeuw naar de rianten woonwijken, met haar geriefelijke middenstandswoningen, burgerhuizen in verschillende klassen en aardige villaatjes. Het systeem der lintbebouwing zooals in de Akkerstraat te Ginneken is reeds eenige jaren geheel verlaten, om een beter, fraaiër en doeltreffender stelsel te vinden, dat meer bij het karakter der streek aansluit, in de half-open-bebouwing met blokken van twee of vier woningen met ongeveer 6 M. breedte tusschen elk blok. Dit systeem karakteriseert dadelijk het type woonhuis „buiten” en heeft alle voordeelen der zg. open bebouwing van voorheen, bijvoorbeeld in de Prinses Julianastraat, met vermijding van de nadeelen der gesloten bebouwing onzer meeste steden. Ook daardoor werd de gemeente Ginneken een woongemeente bij uitstek met een nieuw type woonhuizen voor beter gesitueerden, al werd evenzeer zorg gedragen voor een voldoende aantal ruime en luchtige arbeiderswoningen. Sommige huizen met meest leelijke platte daken en gebroken kappen, welke, hoe onbegrijpelijk ook, kort vóór en na de Wereldoorlog 1914—’18 nog al eens „mooi” werden ge-

vonden, zijn allengs vervangen door woningen met zadeldaken. Want ook hier geldt nog steeds de grondwet der aesthetica, ook in de bouwkunde: hoe eenvoudiger de vorm der onderdeelen, hoe fraaier het geheel uitkomt. De nieuwe uitbouw van dorpen als Ginneken en Ulvenhout met beplanting in de daarvoor geschikte hoeken en pleintjes onder leiding van den dienst der Openbare Werken, Bouw- en Woningtoezicht, kwam het uiterlijk schoon en de aantrekkelijkheid van het buiten wonen in de gemeente Ginneken en Bavel dan ook zeer ten goede.

Deze dienst, ruim tien jaar geleden modern ingericht en uitgebreid met geschoold personeel, had echter nog meer pijlen op zijn boog. Ook de bouw der voor de landbouwende bevolking noodige boerderijen werd aan deskundig toezicht op ontwerp en uitvoering onderworpen en zoo ontstonden vele nieuwe, uitstekend ingerichte en bij het landschapsschoon passende boerderijen. Verder werden tal van nieuwe straten aangelegd, andere vernieuwd, werd het oude rioleeringssysteem grondig verbeterd en daar, waar de uitbreiding der bebouwde oppervlakte zulks noodig maakte, een geheel nieuwe rioleering onder het stratendek aangelegd, werden landwegen verhard, nieuwe pleinen uitgetrokken en bevloerd, om ten slotte ook het fietsend en wandelend publiek te dienen met den aanleg van kilometers fietspaden, trottoirs en beplantingen. Beter dan door lange beschrijvingen vindt men daarvan een overzicht in de volgende becijfering (Zie tabel op pag. 323).

De toeneming van het aantal nieuwe woningen en boerderijen in zulk een grooten getale en in een betrekkelijk kort tijdsverloop van ruim een decennium bewijst niet alleen de levensvatbaarheid der gemeente en de groote werkcapaciteit van haar desbetreffenden dienst O. W., doch komt tevens geheel overeen met het snel voortschrijdend aantal ingezetenen, waarvan het totaal op 1 Januari 1929 beliep 12015, op 1 Januari 1940 16740, of over de periode van 1 Januari 1931—1 Januari 1940 een toename van 27.7%, in procenten uitgedrukt ¹⁾). Rekent men per woning gemiddeld op 5 bewoners, dan is dus ten aanzien van den woningbouw, -vernieuwing en -uitbreiding geheel vol-

¹⁾ Bevolking en Oppervlakte der gemeenten van Nederland, jaarlijksche publicaties van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

STATISTISCH OVERZICHT VAN DEN WONINGBOUW IN DE
GEMEENTE GINNEKEN EN BAVEL OVER HET TIJDPERK
1929—1940 *)

Jaar	Boerderijen	WONINGEN				Totaal
		Ginneken	Bavel	Ulvenhout	Heusdenhout	
1929	13	81	10	8	20	132
1930	4	113	2	5	21	165
1931	3	51	2	5	13	74
1932	2	28	1	2	7	40
1933	4	91	0	6	4	105
1934	5	110	4	5	1	125
1935	2	129	3	12	7	153
1936	2	78	4	4	2	90
1937	4	109	1	4	0	118
1938	3	35	3	4	3	48
1939	1	4	0	1	0	6
1940	1	3	0	0	2	6
Totaal	44	852	30	56	80	1062

*) Volgens inlichtingen, mij welwillend verstrekt door het Hoofd van den dienst der Openbare Werken, Bouw- en Woningtoezicht in de gemeente.

daan aan den eisch, dat tusschen vermeerdering der bevolking en het aantal woningen steeds een constante verhouding of rechte evenredigheid moet bestaan. Daarmede houdt ook verband de aanleg van nieuwe straten in overeenstemming met het in uitvoering zijnde uitbreidingsplan der gemeente, waarvan de lengte, zoowel van de nieuwe straten als van de daarbij behorende rioleering, meer dan 5 K.M. bedroeg over hetzelfde tijdsverloop.

Ook van de reeds bestaande straten moest in veel gevallen het wegdek met of zonder de rioleering geheel worden vernieuwd, om ze naar behooren te doen aansluiten bij de nieuwe straten en wegen door en buiten de dorpen. Vandaar in onderstaande tabel een overzicht van deze werken over de laatstverloopen twaalf jaar.

(Zie voor beide tabellen pag. 324.)

Naam	Lengte	Breedte	Rioleering	Beplantingen stuks
Ceinturlaan	530	34	voorzien van	103
Laan van Mecklenburg . .	130	12	nieuwe	23
Waldeck Pyrmontlaan . . .	60	12	rioleering	11
Nassaulaan	285	10	idem	77
Strijenlaan	322	12	"	62
Burgm. Buijsenstraat . . .	200	12	"	34
Taxandrialaan	250	10	"	45
Laan van Liedekerke . . .	135	10	"	30
Van Gaverenlaan	45	12	"	6
Laan van Rasseghem . . .	90	10	"	14
Willem III-laan	30	12	"	6
Prins Alexanderlaan . . .	110	10	"	23
Prins Frederiklaan	95	10	"	14
Burgem. Serrarislāan . . .	205	12	"	16
V. d. Borchlaan (gedeeltelijk)	150	12	"	41 boomen
Regentesselaan (gedeeltelijk)	150	12	"	34
Bernhardlaan	220	15	"	
Straten o.d. Schoolakker . .	470-180 240-230 180-180 140	10-12-14 8-9-5 7	"	108
Straten ten Oosten van de Ploegstraat	210-130 65	10-12 15	" "	
Totaal	5032 m	61934 m	5032 m	647

VERNIEUWDE STRATEN OVER HET TIJDPERK 1929—1940.

Naam	Lengte	Breedte	Rioleering	Beplantingen
Overakkerstraat	1050	12	wel	150
Valkenierslaan	1500	12	geen ¹⁾	134
Strijbeeksche weg	5000	7	geen	
Boschlaan	500	10	geen	
Bavelsche laan	850	7	wel	
Dorpstraat (Bavel)	800	11	geen	
Rozenlaan	150	10	geen	40
Wilhelminastraat	570	11	wel	71
Kerkstraat	200	12	geen	
Raadhuisstraat	150	12	geen	
Markt	40	25	geen	
Brugstraat	160	10	geen	
Totaal	10870 m	99920 m	2470 m	395 stuks

¹⁾ Waar geen rioleering werd aangelegd bleek de bestaande nog voldoende te zijn.

Een aparte plaats nemen daarbij de verharde landwegen en nieuwe pleinen in.

VERHARDE LANDWEGEN.

Naam	Lengte	Breedte	Rioleering	Beplanting stuks
Weg naar de Lage Aard . . (Lijndonk—Gilzeweg)	1100	3,50	geen	103
Meulenweg	1200	3,50	geen	
(Strijbeek—Galder)				
Kraaienbergse straat . . (Faisanterie in het Ulven- houtsche bosch naar Anne- ville). Totaal	600	3,50	geen	103
	2900 m	10150 m		

NIEUWE PLEINEN.

Naam	Lengte	Breedte	Rioleering	Beplanting stuks
Regentesseplein	60	30	wel	4
Beatrixplein	100	20	wel	21
Nassauplein	80	20	wel	9
Totaal	241 m	5420 m	241 m	34

Zoowel het fietsend als het wandelend publiek werd verder zeer gediend door den aanleg van nieuwe fietspaden en trottoirs, met of zonder beplanting, waarvan het volgende overzicht, door den dienst van Openbare Werken, Bouw- en Woningtoezicht beschikbaar gesteld, een duidelijk beeld geeft.

I. NIEUWE FIETSPADEN EN TROTTOIRS.

Naam	Lengte	Breedte	Rioleering	Beplanting stuks
Bavelsche laan	640 M.	fietspad 0.75 M.	geen	—
Ulvenhoutsche laan	2400 M.	„ 0.75 M.	„	—
Dorpstraat Ulvenhout	1400 M.	„ 0.75 M.	„	23
idem	4450 M.	trottoirs 1.80 M.	3337,5 M.	—
Teteringsche Dijk	1400 M.	„ 1.80 M.	geen	26
idem	550 M.	„ 1.50 M.	„	—
Heusdenhoutsche weg	4000 M.	fietspad 0.75 M.	„	—

II. BEPLANTINGEN LANGS STRATEN EN WEGEN.

Pr. Julianastraat (aantal boomen enz.)	45
Seeligstraat	3
Baan van Gilze naar Ginneken	179
Strijbeeksche heide	1364

III. WATERLEIDINGEN OF WATERLOOPEN TER LENGTE
VAN 61.067 K.M.

Ook deze eischen telken jare haar geregeld onderhoud en reiniging, door het College van Burgemeester en Wethouders in vier perceelen en in massa aanbesteed en door de inschrijvers uitgevoerd onder contrôle van den dienst der Openbare Werken. Deze bij name genoemde waterloopen in de gemeente zijn de volgende, hier vermeld om de vaak typische benaming met de locale kleur er van, erfenis uit het verleden: Heiningenloop, Kappelloop, Klaassensloop, Heusdenhoutloop, Baanloop van Wouwerbeek, Hoogeindloop, Willekensloop, Heiloo, Rutjesloop, Pootloop, Mortelloop, Loerloop, Leiding in het Broek; Bavel'sche Kerkloop, Stormloop, Schellekensloop, Annaloop ¹⁾ I en II, Rooversloop, Woestloop, Chaamsche loop, Rietschottenloop, Oostelijke en Westelijke steenloop. Bavel'sche of Broeksloot; Chaamsche beek, Goorloop, Hoekloop, Lokloop, Kerselsche beek, Corputloop. In oude gemeenteleggers komen nog de volgende historische benamingen voor van thans gedempte, verlegde of onder een nieuwe benaming en aanduiding bekend staande waterleidingen in de gemeente: Bieloop, Twistloop, Melkloop, Molenloop, Engeland'sche beek, Strijbeeksche beek, Galdersche beek, Boschloop (Mastbosch), Bouvigneloop, Kerkloop, Boschloop (Chaamsche bosch), Weizichtloop, Kloosterloop, in de 19de eeuw in totaal 43 beken, leidingen of loopen.

Voor de voortzetting der historische bebouwing in de gemeente Ginneken en Bavel bleef het oog natuurlijk het meest gericht op de noordzijde, grenzende aan de gemeente Breda. Toen bij de grenswijziging van 1927 tusschen beide gemeenten

¹⁾ Genoemd naar de patroonheilige van de kapel te Heusdenhout, gewijd aan de H. Anna, evenals het Annabosch.

de nieuwe grens was getrokken in de dichte nabijheid van de Ginnekensche dorpskern aan de noord- en westzijde daarvan, kwam al spoedig vast te staan, dat de langs deze grens nog openliggende bouwterreinen binnen de gemeente Ginneken en Bavel noodzakelijk waren voor de huisvesting van haar snel aangroeiende bevolking, ook al doordat expansie naar het Zuiden slechts in beperkte mate kon worden toegestaan in verband met het behoud van het aldaar aanwezige natuurschoon. Plannen voor uitbreiding van de beschikbare bouwterreinen in samenwerking met de Gemeentebesturen van Breda, Prinsenhage en Teteringen werden voor deze vier gemeenten in 1927 en '28 ontworpen door het Bureau Ir. Schaap te Arnhem, om de agglomeratie als één geheel van stedelijke bebouwing te beschouwen, tengevolge waarvan de aaneengesloten bebouwing, reikende over de onderlinge grenzen, door de vier gemeenten werd aanvaard en eenige der bouwplannen overeenkomstig dit ontwerp werden uitgevoerd. Toen in 1935 een algeheele herziening van de vigeerende uitbreidingsplannen noodzakelijk bleek, droegen de Gemeentebesturen van Ginneken en Bavel, Prinsenhage en Teteringen, ditmaal zonder het Bestuur der gemeente Breda, opnieuw de herziening van deze plannen op aan één ontwerper, thans Bureau Ir. Alphons Siebers te 's-Gravenhage, om, zoolang de agglomeratie uit vier gemeenten bestaat, het specifieke karakter van die gemeenten ook in haar uitbreidingsplannen tot op zekere hoogte tot uitdrukking te brengen.

Mag de oppervlakte der gemeente van thans nagenoeg dezelfde zijn gebleven vergeleken met die van vorige eeuwen, — in 1869 blijkt Kuyper's Gemeente-atlas van Noord-Brabant 5736 H.A., doch door de annexatie van een klein gedeelte door Breda in 1927 ongeveer 11 H.A. minder geworden, dus 5725 H.A., — het gemeentetype heeft innerlijk een geheele verandering ondergaan en zich gedurende de laatstverloopen halve eeuw wel het meest gewijzigd. Immers ten dienste van den zich snel ontwikkelenden tuinbouw is veel bouwland verkaveld, weiland tot bouwland gemaakt, heidegrond ontgonnen, oergrond af- en uitgegraven en bosch gerooid. Want het grasland moest in vele gedeelten, vooral rondom de dorpen, zijn plaats ruimen voor de meer productieve warmoezerij en fruitteelt, terwijl de moderne boschbouw volgens wetenschappelijke methoden de bosschen rondom Ginneken een verjongd aanzien heeft gegeven.

De beplantingen over de geheele gemeente werden meer intensief gemaakt en door uitgebreide heide-ontginning, mede ter bestrijding van de werkloosheid, die op de Strijbeeksche heide ten bewijze, werd in samenwerking met de Houtvesterij „Breda”, de Nederlandsche Heidemaatschappij en particulieren in vroeger eenzame, verlaten en tot onvruchtbaarheid gedoemde gebieden nieuw leven gewekt en fraai natuurschoon verkregen.

Het nieuw gebouwde type woonhuizen en boerderijen in vele lanen en straten, aan pleinen en openbare wegen heeft dat uiterlijk schoon der gemeente mede niet weinig bevorderd en naar voren gebracht, door alle welke oorzaken Oud- en Nieuw-Ginneken nog al veel van elkander verschillen. De moderne vooruitgang op alle gebied, vooral in de techniek, het comfort van onzen tijd in huis en hof, hebben daarop mede stimuleerend gewerkt.

Geldt dit wel in de eerste plaats van het dorp Ginneken, ook het dorp Ulvenhout deelde rijkelijk in dien vooruitgang en gedaanteverwisseling, vooral wat betreft de bewoonde strook langs den verbindingsweg tusschen beide dorpen. Het door zijn ligging meer geïsoleerde dorp Bavel met een in hoofdzaak landbouwende bevolking alsmede de bewoonde oorden Galder, Strijbeek en Heusdenhout zijn zichzelf ook in den jongsten tijd het meest gelijk gebleven, doch profiteerden daarom in niet mindere mate van den modernen woningbouw, straten- en wegenaanleg, verlichting en watervoorziening en alles wat verder de huisvesting, woninginrichting en volksgezondheid ten goede komt. Ofschoon er nog steeds veel te verbeteren en te vernieuwen overblijft, de behoudzucht, der plattelandsbevolking meer eigen dan die van de steden, wel eens remmend heeft gewerkt, om die verbeteringen in een geleidelijk tempo te doen plaats vinden, de financieele factor bij de vele uitgaven der gemeente hier natuurlijk ook een hartig woordje meesprekt, blijkt de waardeering der ingezetenen voor dit alles in den jongsten tijd wel het meest welsprekend uit hun verzet tegen opheffing en verbrokkeling der gemeente Ginneken en Bavel, uit hunorsch aan den dag getreden saamhoorigheid, het beste pleit voor de innerlijke gebondenheid, behoud van eigen tradities en zelfstandigheid der gemeente, waarvan zij en hun voorouders reeds zoovele eeuwen aaneen onverbrekelijk deel uitmaakten.

Een sterke uitbreiding der *gemeentediensten* was van dien

innerlijken uitbouw en sterken groei van het inwonersaantal een gebiedende eisch en een noodzakelijk gevolg: administratieve ter Secretarie, technische bij Openbare Werken, sociale bij Maatschappelijke steun en voorzorg, openbare orde en veiligheid bij Politie, Brandweer, voorziening in huishoudelijke behoeften als verlichting, verwarming en water bij het Electriciteits- en Waterbedrijf. Dit alles dagteekent nog bijna geheel uit deze eeuw, inzonderheid wat de licht- en watervoorziening betreft. Om daarmee te beginnen.

In de gemeente Ginneken en Bavel bestaat sedert 1904 een elektrische centrale en waterleiding, welke jaren lang door een particulier is geëxploiteerd. Die vorm van exploitatie voldeed echter op den duur niet meer voldoende aan de behoeften van het publiek en evenmin ging het Gemeentebestuur er geheel accoord mee. Vandaar dat de gemeente er toe overging, om zelf het water- en electriciteitsbedrijf te exploiteeren, hetgeen met ingang van 1 Maart 1921 geschiedde, nadat de inrichting aan de gemeente door koop was overgegaan. De tarieven werden genormaliseerd en uit de verkregen resultaten der laatste jaren blijkt voldoende, hoe kerngezond het bedrijf in economisch en financieel opzicht is.

Er is een tijd geweest, dat de veiligheid van persoon en goederen in de heerlijkheid Ginneken en Bavel moest gewaarborgd worden door hulp, uit de bevolking zelf. Daarvan getuigde een vroeger hoofdstuk in dit boek en onder de bijlagen vindt men in No. 5 daarvan het documentaire bewijs in een tweetal plakaten van resp. 1661 en 1665. In de 18de eeuw werd naast de roode roede of agent van politie ook nog vaak een bedeljager of bedelvoogd¹⁾ aangesteld, die de bedelaars, landloopers en dgl. weinig begeerde gasten buiten de gemeente moest houden

¹⁾ 1719, 22 Dec.: „Is goetgevonden om Pieter Jansse aen te stellen om op de bedelaers te gaen voor een maent, als hij sulcx tot 12 st. daags wilt doen; 1720, 22 Oct.: „Jan Hendrick Degen is aengenomen tot bedelaerjager, onder die conditie, dat hij sijn selven verbint voor den tijt van één jaer, ende bij klagten, dat den selven sijn exercitie niet wel waer en neemt, dat de regenten hem alle maenden kan (kunnen) bedancken en dat alle weecken voor de somme van twee gulden; 1722, 10 Juli: Is geaccordeert aen Jacob Matthijssen van Alphen (bedeljager) een nieuwe rock met ap- en dependentien van dien” (als uniform!). (Resolutieboek gem. Ginneken en Bavel (nr. 39 Gemeente-Archief).

of dezen er uitdrijven in de richting van het Bredasche tuchthuis in de Halstraat. En in de 19de eeuw was het korps veldwachters ook nog maar gering in getalsterkte, eerst 2, later 3 veldwachters benevens een nachtwaker. Een enkele aanhaling uit de Gemeenteverslagen zegt voldoende van de gemeentepolitie in die dagen. Men was er destijds tevreden over en kon het er blijkbaar mee stellen.

„Er wordt aanhoudend een waakzaam oog op de landlooperij gehouden; de plaats gehad hebbende misdaade zijn ter kennis van de ambtenare der Justitie gebracht, die met de vervolging zijn belast. De veldwachters doen getrouw hun plicht en tegen de Marechaussée zijn geene klachten en (zij) vervullen met de meeste activiteit hun dienst. De stand van den publieken geest binnen de gemeente is goed; alle de ingezetenen gedragen zich rustig en bij wat er ook gebeuren mag, twijfel ik niet of (dat) zal zoo blijven; dit jaar is niets van eenig belang dien aangaande voorgevallen” (1831). Vele jaren aaneen kon in ongeveer gelijke bewoordingen de lof over den goeden geest en rust onder de burgerij worden gezongen en zoowel de veldwachters als de marechaussée, in deze gemeente dienst doende, worden geprezen wegens betoonden ijver en activiteit. Doch in 1841 werd „bij wijze van voorzorg de burgerwacht” weer eens ingeschakeld, om de rust en orde mede te helpen handhaven.

Omstreeks het midden der vorige eeuw waren buiten de marechaussée's slechts 2 veldwachters en 1 klepperman noodig, om dit fraaie resultaat te bereiken. De beide agenten deden overdag en meermalen ook des nachts dienst, hun „tournée makende”. De klepperman waakte des nachts in het dorp en alleen in de wintermaanden ook de burgerwachten in elke wijk. Bij deze zorg der gemeentepolitie in die dagen was, zooals trouwens overal elders, ook de brandweer ingeschakeld, terwijl de gemeente voor de huisvesting van voorloopige gedetineerden toen beschikte over een eigen Huis van Bewaring in het dorp Ginneken. De toestand der brandblusmiddelen werd steeds zeer voldoende geacht, al bestonden deze slechts uit 2 brandspuiten met geoefend personeel, dat vrij geregeld ($2 \times$ per kwartaal) oefende. Maar in menig jaar werd geen enkele brand in de gemeente gerapporteerd. Het Huis van Bewaring had een eigen cipier, die f 10 voor „kosten van bewaking” genoot, doch per jaar dikwijls niet meer dan één logé had. Waarvan deze func-

tionaris dan leefde, ook al betaalde het kanton Ginneken f 25.- huur voor het gebouwtje? Er was zelfs nog een college van toezicht voor ingesteld! Toen dan ook in het jaarverslag der gemeente over 1861 kon worden gerapporteerd, dat „diefstal en bedelarij hier zeer zeldzaam zijn”, was de logische gevolgtrekking, dat Ginneken zijn Huis van Bewaring wel kon missen, als zijnde voortdurend zonder gedetineerden. Met ingang van 1 Juli van dat jaar werd het opgeheven en voor eventueele gevallen stond het Huis van Arrest te Breda voortaan ter beschikking als voorheen het voormalige tuchthuis in de Halstraat.

Ondertusschen hadden de beide gemeenteveldwachters, in 1871 Johannes van Haaften en Cornelis Bakkeren, wat verhooging van jaarwedde gekregen tot hun salaris f 350.- bedroeg plus f 25.- voor bovenkleeding, tegen f 200.- twintig jaar daarvoor, toen ook de klepperman of klapwaker met f 80.- tevreden moest zijn. De staat der veiligheid, orde en rust werd afgemeten naar het „onbeduidend aantal opgemaakte processen-verbaal”, terwijl „van diefstal of bedelarij weinig of niets werd vernomen”. Branden en andere rampen hadden ook niet plaats gehad, terwijl het aantal brandspuiten tot zes was gestegen. Als men de kosten van deze diensten in die dagen eens vergelijkt met thans, dan kan men zich nauwelijks voorstellen, dat zulks nog geldt voor den tijd onzer grootouders en niet voor de Middeleeuwen: politie f 750.-; nachtwacht nihil; brandweer f 92.50; straatverlichting f 255.70. Maar de laatste bestond dan ook uit de verlichting van de kom van het dorp Ginneken met.... veertien petroleumlantarens! Tien jaren later was dit aantal gestegen tot 25 en had ook het „kerkdorp” Ulvenhout er *drie* lantarens gekregen: Bavel, Heusdenhout en Galder baadden des avonds en nachts nog in diepe duisternis! Eerst omstreeks 1890 had Bavel er ook drie van zulke petroleumlampen voor de straatverlichting bij. Als men voorts bedenkt, dat destijds de brandspuit, ten behoeve van de brandweer te Ulvenhout aangekocht, slechts f 500.- kostte, dan lijkt dit alles wat erg primitief vergeleken bij de bedragen, welke thans voor dezen dienst, nu onder „Openbare Werken” ressorteerende, worden gevoteerd. Nog kort vóór 1900 bedroegen de kosten voor politie, nachtwacht, brandweer en straatverlichting

jaarlijks zelden meer dan ongeveer f 2000.-, aanschaffingskosten van nieuw materiaal daarbuiten gerekend.

Na 1900 klom het aantal veldwachters en agenten van politie geleidelijk op, waarnaast eerst twee en later vijf dienaren of agenten van politie werden aangesteld, terwijl de functie van nachtwaker verviel en de rang van hoofdagent werd ingesteld. Ook door de reorganisatie van de brandweer werd de openbare veiligheid in de gemeente zeer gediend. Deze was gedurende een aantal jaren in 5 kringen verdeeld: I. Ginneken (kom), II. Bavel, III. Ulvenhout; IV. Galder, Strijbeek, Heerstaaijen en Grazen; V. Heusdenhout. Doch deze decentralisatie beviel niet en in 1933 werd besloten de brandweer in de verschillende kringen op te heffen en een *centrale* brandweer voor de geheele gemeente in te stellen. De leiding daarvan berust nu bij den opperbrandmeester, diens adjunct en een brandmeester. Het verdere personeel bestaat thans uit 11 brandgasten en 1 bode. Het materiaal omvat 4 motorbrandspuiten, 1500 m. slang (genormaliseerd), ondergebracht in één centraal depôt (Molenstraat te Ginneken), terwijl de hypermoderne alarmeering geschiedt langs de lichtleiding, waarbij elke brandweerman een signaaltoestel in huis heeft volgens eigen vinding van den Heer J. J. Sterrenberg, den huidige adjunct-brandmeester, een systeem, dat reeds in de praktijk bewees een belangrijke technische verbetering te zijn.

Ook Armenzorg met Maatschappelijk Hulpbetoon is na jaren van crisis en economische inzinking der volkswelvaart tot een zelfstandigen dienst van gemeentewege uitgegroeid. Zorgen daarvoor in den ouden tijd de door schout en schepenen voorgedragen en door kerkelijke ambtsdragers benoemde armmeesters ¹⁾, bij den aanvang der 19de eeuw, nog in den Franschen tijd, werd voor de armenzorg in het leven geroepen een zg. bureau de bienfaisance te Ginneken, dat de eeuwen bestaande „tafel van den H. Geest van Ginneken en Bavel” verving ²⁾.

¹⁾ Onder de gedeponeerde archieven in het Gemeente-Archief zijn ook een aantal registers bijeengebracht, die te samen vormen het Archief van de tafel van den Heiligen Geest (armenzorg, armen-goederen, uitbesteding van zg. armenkinderen, rekeningen, borgbrieven enz.), 1642—1818, nos. 26—52.

²⁾ Vgl. in het Gem.-Archief (afd. gedepon. arch.) de registers van het Archief v. h. bureau de bienfaisance de Ginneken et Bavel, commune de Ginneken 1811—'14, nos. 53—58.

Eerst na de vestiging van het Koninkrijk der Nederlanden ving het burgerlijk armbestuur in de gemeente Ginneken zijn werkzaamheden aan met een afzonderlijken zetel voor elk der beide dorpen Ginneken en Bavel, aangezien elk dezer corporaties haar eigen historischen oorsprong had en men dus ook spreken kan van twee aparte burgerlijke armbesturen, een voor Ginneken, gecombineerd met Ulvenhout, en een voor Bavel, die sinds onheuglijke tijden bestaan en als twee zelfstandige instellingen haar eigen bezittingen en inkomsten hebben ¹⁾).

Naast en in samenhang met deze beide burgerlijke armbesturen werken nog de vier R.K. parochiale armbesturen te Ginneken, Ulvenhout en Bavel, de Vereeniging van den H. Vincentius te Ginneken (parochie van den H. Laurentius aldaar) en de diaconie der Ned. Herv. gemeente in deze plaats. Een apart bureau voor de van rijkswege uitgekeerde steunbedragen aan werkloozen en loonen van arbeiders in werkverschaffing is a.h.w. als het complement van de boven beschreven organen van publieke weldadigheid en steunverleening voor maatschappelijk behoeftigen te beschouwen. Werkobjecten in de gemeente voor de arbeiders in werkverschaffing gedurende de laatste jaren waren hier o.m. het uitdiepen van de Mark, het verbeteren en normaliseeren van de waterlopen, van wegen en voetpaden, van terreinen als dat van Bouvigne, van schietbanen en rijwielpaden, het aanleggen van een voetbalveld, van brandputten en niet te vergeten de ontginning van de Strijbeeksche heide.

De uitbreiding van den dienst der volksgezondheid sluit in de grootere gemeenten hierbij logisch aan, aangezien armenzorg ook medische hulp aan minvermogenden en hen, die ondersteuning genieten uit de publieke kassen, insluit. In gemeenten met een zielental als Ginneken bestaat daarvoor geen apart bureau, doch ook hier zijn de desbetreffende aanvragen vergeleken met den tijd van vóór 1900 op zijn minst vertienvoudigd. Het hfst. der openbare gezondheid omvat echter ook de uitoefening der geneeskundige praktijk in de gemeente, de

¹⁾ Vandaar dat de archieven er van dan ook afzonderlijk en gescheiden zijn, zoowel in betrekking tot de „tafel van den H. Geest” tot in den aanvang der 19de eeuw en bij het „bureau de bienfaisance” als bij het burgerlijk armbestuur na 1814. Dat laatste omvat voor deze instelling te Ginneken de registernrs. 59—102; te Bavel de nrs. 103—116.

ziekenzorg en ziekenhuisverpleging. Deze hebben natuurlijk in deze gemeente ook haar eigen en vaak interessante geschiedenis, waarvan we hier echter slechts enkele hoofdzaken kunnen meedeelen.

Reeds werd in een vorig hoofdstuk meegedeeld, dat in de 18de eeuw één volledig bevoegd geneesheer voor de geheele Baronie werd aangesteld, tevens belast met de medische contrôle op de chirurgijns in de dorpen, waarvan Ginneken er nu eens één en soms twee tegelijk bezat. In de andere dorpen der gemeente was echter vóór 1800 geen heelmeester noch vroedkundige gevestigd. In het begin der vorige eeuw was deze onvoldoende toestand in zooverre verbeterd, dat er toen — 1806 — twee geneesheeren te Ginneken waren gevestigd, die van daaruit hun praktijk over geheel de gemeente uitoefenden. Het waren resp. Dr. Johannes Gerardus Boumans, gepromoveerd tot doctor in de geneeskunde te Leiden op 22 Aug. 1806, en chirurgijn J. Maassen, geëxamineerd te Breda door Dr. med. Mirandolle van Ghert op 22 Dec. 1775. En behalve deze mannelijke geneeskundigen werkten er nog twee vroedvrouwen in en buiten het dorp Ginneken, ook in de 18de eeuw reeds aangesteld.

Dat aantal doktoren en vroedvrouwen in de gemeente heeft zich ook gedurende de 19de eeuw nog lang gehandhaafd. In de Gemeenteverslagen rond 1830 komt men de volgende mededeelingen over de zg. „medische politie” tegen, hetzelfde als wat thans zorg voor en toezicht op de volksgezondheid heet. „Deze gemeente is van genees-, heel- en vroedkundige hulp bij uitstek voorzien en wel ter oorzaaken van een buitengewoone kundige heel- en vroedmeester; voor de behoeftige zieken wordt met de meest mogelijke zorg gewaakt. Ter bevordering van de koepokinenting worden de bestaande voorschriften geobserveerd. Dit jaar (1831) is echter daar aan minder gevolg kunne gegeven worden uithoofde der menigvuldige inkwartiering van militairen binnen deze gemeente, zijnde zelfs tot de geringste persone daar meede bezwaard; tegenkanting vind zulks echter niet”.

Tot ongeveer 1865 bleef het aantal geneeskundigen in de gemeente constant op één arts of dokter, soms doctor in de medicijnen en 2 heel- en vroedmeesters, hetgeen telkens als „voldoende geacht” werd gerapporteerd. Toch was het aantal aan besmettelijke ziekten lijdende patiënten en de dientengevolge

veroorzaakte sterftegevallen op een bevolking van pl.m. 3000 zielen over sommige jaren vrij hoog. Kostelooze geneeskundige hulp aan on- en minvermogenden werd in zooverre verstrekt, dat een vroedvrouw, aangesteld door het Gemeentebestuur op een jaarwedde van f 300.-, daartoe in het geval van verloskundige hulp beschikbaar was, terwijl er geen aparte „armendokter” werd aangesteld, zooals in verschillende andere Nederlandsche gemeenten in dien tijd wel geschiedde. „Voor de genees- en heilkundige hulp en levering van geneesmiddelen aan armen wordt door den arts bij het einde van het jaar de rekening ingediend”, aldus de meeste Gemeenteverslagen na 1850, hetgeen ook voor de kostelooze vaccinatie geschiedde, waarvoor telken jare in totaal ongeveer f 300.- van gemeentewege werd uitgekeerd. Van „toezigt” op of keuring van levensmiddelen van de zijde der gemeente was toen nog geen sprake en evenmin bestond er een Gezondheidscommissie. Alleen het vee, dat aan besmettelijke ziekten was gestorven, werd voor de consumptie onbruikbaar gemaakt, terwijl over 1890 voor het eerst omtrent het drinkwater werd gerapporteerd, dat het verkregen werd uit „pomp, put en welwater, algemeen zeer goed, helder en smakelijk”. Kort vóór 1900 werd met de rioleering in het dorp Ginneken begonnen, dat eveneens in 1888 zijn eerste trottoirs had gekregen en in 1896 was verdeeld in kom en overig deel. In 1901 was de gezamenlijke lengte dezer riolen, van cement gemaakt, nog maar 2410 M. met 350 M. zg. grès-buizen. In 1911 kon worden gemeld, dat „het water der Nieuwe Electriciteit- en Waterleiding Maatschappij in deze gemeente rivierwater is, door middel van ozon gezuiverd” en dat „de uitkomsten van het chemisch en bacteriologisch onderzoek over het algemeen over het afgelopen jaar gunstig waren”.

Het ligt voor de hand, dat door de geleidelijke uitbreiding der gemeentediensten en -bedrijven zoowel het personeel ter secretarie en bij de politie als dat, werkzaam gesteld bij de bedrijven der gemeente, van enkele personen in de eerste helft der 19de eeuw tot heden sterk toenam, waardoor bij herhaling splitsing en hergroepeering noodzakelijk werden. De secretarie werd gesplitst in een eerste en tweede bureau; de dienst van Openbare werken en bouw- en woningtoezicht kreeg een aparte huisvesting, terwijl de crisisomstandigheden de instelling van een apart Bureau van Steunverleening en Werkverschaffing noodzakelijk

maakten. Het Water- en Electriciteitsbedrijf had reeds sedert 1921 zijn eigen installaties en bureaux, terwijl ook de bureaux der gemeentepolitie nog al eens verplaatst moesten worden. Voor de centralisatie van al deze bedrijven en een meer efficiënte bedrijfsleiding zou de bouw van een nieuw raadhuis de vervulling van veler begeerten en wenschen in de gemeente zijn en elders hebben we dan ook reeds de plannen tot oplossing van deze urgente kwestie ter sprake gebracht.

Ook door den bouw van nieuwe instellingen, gestichten en kantoren van bedrijven binnen de grenzen dezer gemeente, zoo wel in deze als in het laatst der vorige eeuw, kreeg Ginneken een zekere reputatie in den lande, welke haar aanzien als zoodanig verhoogde. Reeds werd elders in dit boek met een enkel woord gewaagd van het St. Laurentiusgesticht en zijn geschiedenis. En van andere instellingen van openbaar nut als Bouvigne, Huize „Mariëndal”, Huize „De Werve” enz. werd de korte geschiedenis eveneens beschreven. Enkele vielen daarbuiten, welke thans nog even aan de beurt komen.

Het nieuwe wijkgebouw van „het Wit-Gele Kruis”, afdeeling Ginneken, Bavel en Ulvenhout met daaraan verbonden consultatie-bureau voor kosteloze medische adviezen in de Pr. Julianastraat-hoek Kerkstraat, was voor kort een sieraad voor zijn omgeving, toen het door de jongste oorlogsrampen werd getroffen en voor het grootste gedeelte in puin viel. Terwijl deze regelen worden geschreven, is men bezig, om het op zijn oude fundamenten weer op te bouwen, aangezien een dergelijk bureau noode gemist kan worden voor de verpleging van zieken, het verstrekken van verplegingsartikelen in bruikleen, zuigelingenverzorging, tuberculosebestrijding enz. Ook de R.K. bibliotheek ter plaatse met een druk bezochte uitleenafdeeling vond er onderdak. Overigens had het fraaie en nieuwe gebouw nog bijna geen geschiedenis gemaakt, toen het reeds verwoest werd.

Dat geldt ook min of meer van het nieuwe Postkantoor, in de nabijheid van het wijkgebouw, staande aan de Wilhelminastraat, dat weliswaar niet verwoest maar wel beschadigd werd in de Meidagen van 1940. Zoolang het kantoor eerst naast het raadhuis en daarna in de Pr. Julianastraat was gevestigd, is er bij de posterijen ook al heel wat veranderd en.... verbeterd. „Op plaatsen, zooals Ginneken”, schrijft men over dit dorp in 1889, „waar geen telegraaf- of telefoonkantoor be-

staat, nemen de postkantoren berichten aan, om die met de eerstvertrekkende post naar het naastbij gelegen telegraafkantoor te verzenden. Het postkantoor te Ginneken belast zich met het *leveren van Nieuwspapieren* en het *plaatsen van Advertentiën*". Destijds was het kantoor open van 9—1 u. en van 4—7 u., des Zondags van 8—9 u. en van 11.30—1.30 u., terwijl ook al driemaal werd besteld, des Zondags éénmaal met gelegenheid om poststukken af te halen „onmiddellijk na aankomst van de post van 2.10, doch niet langer dan tot 2.30". Men kon toen ook nog gelden overmaken in zg. postbewijzen, „die in brieven gesloten worden", van f 1.— tot f 10.—; kosten van formulier en frankeerzegel netto drie cent. Voor dezen tijd met zijn geriefelijk giroverkeer wat erg primitief en toch vond men het toen al een „gemakkelijke wijze van overmaking van gelden"; in elk geval knus, huiselijk en gezellig! ¹⁾).

Bad Wörishofen bij de Duivelsbrug en Stichting „Moederheil" aan den ingang der fraai bestrate Valkenierslaan hebben naast het ziekengasthuis en woonpension St. Laurentiusgesticht een welbekenden naam in geheel Brabant en zelfs daarbuiten. Eerstgenoemd Kurhaus en verplegingsinrichting is van gewoon hotel en pension, — in 1889 nog als zoodanig door de Wed. J. Roelands als eigenares geëxploiteerd, die met een smakelijke table d'hôte om 5 uur heel wat gasten en gezelschappen uit Breda trok! — tot Inrichting voor Physische Therapie geworden, waarin speciaal de hydrotherapie, o.m. de Kneipp-kuur, in haar vollen omvang wordt toegepast. De naam „Wörishofen" dankt deze badinrichting aan de Duitsche plaats van dien naam, waar op 17 Juni 1897 de R.K. priester Sebastiaan Kneipp overleed. Hij was behalve pastoor te Wörishofen en later geheim kamerheer van den Paus iemand, die zich met voorliefde toellegde op de studie der koudwatergeneeskunde en in zijn meest bekende geschriften: *Meine Wasserkur* (70ste druk in 1902) en: *So sollt Ihr leben* (25ste druk in 1900) de naar hem genoemde Kneipp-kuur propageerde. Dr. Soer heeft deze geneeswijze uit Duitschland nu een halve eeuw geleden te Ginneken overge-

¹⁾ Ons bekend is er een geschiedenis van het postwezen in het district Breda uit de desbetreffende archieven en documenten van allerlei aard en geschreven door een deskundige uit Ginneken, in bewerking, die in druk verschijnen zal. Ongetwijfeld belooft deze aparte geschiedenis veel nieuws te leveren.

bracht en zoo is het „Bad Wörishofen” ten slotte in hotel „Dui-velsbrug” ondergebracht. In 1921 werd de inrichting, waarvan vooral rheuma-lijders nu al een halve eeuw lang veel gebruik maakten, vervangen door de tegenwoordige, die, volgens deskundigen voldoende aan de eischen der moderne wetenschap op physisch-therapeutisch gebied, thans echter ook zwaar door de oorlogsrampen is getroffen.

Stichting „Moederheil”, de verloskundige kliniek voor gehuwde en ongehuwde moeders met een daaraan verbonden tehuis voor kinderen tot het zevende jaar onder leiding van Eerwaarde Zusters, heeft nu reeds langer dan tien jaar als modern ingerichte verpleeginrichting op gynaecologisch en obstetrisch gebied aan Ginneken e.o. maar ook aan andere gemeenten des lands veel nieuwe en gezonde wereldburgers bezorgd en eveneens veel moeders en vaders overgelukkig gemaakt. Op een andere maar niet minder verdienstelijke wijze werd voor het kind — en daardoor voor diens ouders! — gezorgd in de eveneens betrekkelijk jonge verpleeginrichting binnen deze gemeente, nl. in de Rotterdamsche Gezondheidskolonie, staande in het Ulvenhoutsche bosch, die, nauwelijks een jaar geleden, in een nieuw tehuis ruim en fraai werd gehuisvest, temidden van prachtige beukenlanen en ander natuurschoon.

Zonder overdrijving kan eveneens worden gezegd, dat een derde, in dit verband te noemen inrichting voor het kind diens heil en voornamelijk zijn geestelijke gezondheid en zedelijk herstel beoogt, nl. de Tuchtchool voor Jongens aan de Geldersche weg, een rijksinstelling ten behoeve van de zorg voor het misdeelde kind, dat als misdadig en vaak verwaarloosd kind tijdens zijn minderjarigheid met den strafrechter kennis maakte. Het behoeft binnen het raam van deze gemeentegeschiedenis wel even verklaring, waarom zulk een Tuchtchool voor Jongens ruim dertig jaren geleden juist op het grondgebied der gemeente Ginneken en Bavel is verrezen tusschen de bosschen en dus in een der gezondste oorden des lands, waar thans het sterftecijfer per duizend zielen minder dan 8 bedraagt, want ook in dit opzicht staat de gemeente Ginneken c.a. aan de spits!

Deze vraag wordt al dadelijk beantwoord door het ontwerp der bekende Kinderwetten ¹⁾, waarvan de derde van 12 Febr.

¹⁾ Mrs. A. D. W. de Vries en F. J. G. van Tricht, Geschiedenis der Wetgeving op de Misdadige Jeugd, Haarlem 1907, dl. II, blz.

1901 (Stbl. nr. 64) de bestemming en het karakter van de gereorganiseerde Rijksopvoedingsgestichten en van de Tucht-scholen — een nieuw instituut in het Kinderstrafrecht —, leert kennen. Tot de straffen, van toepassing op minderjarigen beneden 18 jaar, behoort in de eerste plaats (ex art. 9 Wetb. v. Strafr.) plaatsing in een tuchtschool, waarvan art. 3 § II van het ontwerp verklaarde: „In het ressort van ieder gerechtshof zijn eene tuchtschool voor jongens en eene tuchtschool voor meisjes, ieder afzonderlijk gevestigd”. Zoo grootscheeps heeft de wetgever echter het nieuwe instituut Tuchtschool niet opgezet, want vier ressorten kregen een dergelijke inrichting voor jongens, nl. te Ginneken, Haren (opgeheven), Nijmegen en Velsen (opgeheven) en een voor meisjes te Montfoort.

Als men deze plaatsen naar haar ligging, ook wat de grondsoorten t.p. betreft, even onderling vergelijkt, dan kan al spoedig worden vastgesteld, dat voor de vestiging der tuchtscholen een omgeving werd uitgekozen te midden van bosch en hei, op den zandgrond, niet te dicht bij groote steden en toch voor het transport der knapen van en naar hun woonplaats tamelijk geriefelijk gelegen. Zoo werd bij de beraadslagingen in de Tweede Kamer der Staten Generaal (zitting 11 en 12 Nov. 1903) als wenschelijkheid omtrent die plaats der tuchtscholen het volgende naar voren gebracht: „De gestichten moeten een gezonde, d.w.z. liefst hooge, droge ligging hebben ter wille van de vele gevallen van scrofulose en andere ziekte- en zwaktetoestan-den, die bij de groep van kinderen, die het hier geldt, plegen voor te komen. Bovendien wordt prijs gesteld op vrije ligging en rustige omgeving”. Zorg voor de gezondheid, een rustige sfeer rondom het gesticht en aanwijsbare transportmogelijkheden golden hierbij dus als criteria.

Het was wel juist gezien van de autoriteiten in 1905 — het jaar waarin het Kon. Besl. verscheen tot vaststelling van een algemeenen maatregel van bestuur ter uitvoering van de Wet van 12 Febr. 1904 en waarvan hfst. I de plaatsing in tuchtscholen regelde —, om Ginneken daarvoor uit te kiezen ten aanzien van het ressort van de gerechtshoven te 's Hertogenbosch en 's Gravenhage. Duizenden hier geplaatste minderjari-

gen hebben inderdaad sedert Juli 1906 lichamelijk herstel van krachten en van geschokte gezondheid gevonden, dank zij de gezonde omgeving, dank zij mede de goede verzorging in lichamelijk en psychisch opzicht onder strenge en doeltreffende medische contrôle. Maar hoofdzaak van de plaatsing bleef toch steeds, om de toepassing van het kinderstrafrecht ook in deze inrichting zóó te doen geschieden, dat de misdaad en overtreding er wel haar vergelding vonden, doch dat de toegewijde behartiging der zedelijke belangen van den knaap als de man der toekomst hier wel in het eerste plan moesten komen te staan.

Op die wijze heeft de Directie en het haar ondergeschikte personeel, gesteund door de Commissie van Toezicht, weten te bereiken, dat van de tot heden ruim 6000 opgenomen knapen naderhand een groot deel in de maatschappij goed tot zeer goed is terecht gekomen, waartoe geregelde paedagogische beïnvloeding, cursorische vak- en schoolopleiding, godsdienstonderricht en voortdurend contact tusschen Directie, personeel en verpleegden elk het zijne of hare heeft bijgedragen.

—0—

Terwijl vele historische beschrijvingen van Nederlandsche gemeenten, vooral die van onze oudste steden, zich concentreeren op het raad- of stadhuis en met het ontstaan daarvan worden geopend, kan de gemeentegeschiedenis van Ginneken en Bavel daarmee gevoegelijk worden afgesloten. Immers, onder de weinige openbare gebouwen in deze gemeente is haar raadhuis wel een der minst opvallende, reeds lang niet meer beantwoordende aan de soberste eischen van de moderne gemeentehuishouding, te klein, ongeriefelijk en weinig smaakvol van bouw en architectuur. Het zou een waardevolle bekroning zijn geweest van den rijk gezegenden arbeid van onzen huidigen burgervader gedurende een kwart eeuw, indien in de nabije toekomst Jhr. Mr. Th. E. Serraris zijn taak had kunnen overdragen aan een opvolger in een beter, grooter en fraaier raadhuis, waar de thans verspreide gemeentediensden zouden zijn gecentraliseerd, een modern raadhuis, maar aansluitende bij den stijl der omgeving, zooals architect Valk daaraan in diens ontwerp reeds bijna tien jaren geleden uitdrukking heeft gegeven. Tot dus verre zijn de desbetreffende plannen helaas nog niet verwezenlijkt kunnen worden en ook om die reden is dus een korte histo-

rische beschrijving van het thans bestaande raadhuis hier op haar plaats.

Het tegenwoordige raadhuis is het eerste gebouw van dien aard in de gemeente Ginneken en Bavel blijkens een request d.d. 15 Febr. 1792, waarin verzocht werd om een leening te mogen sluiten wegens den bouw van een raadhuis. Dit verzoek werd gemotiveerd met de volgende omstandigheid. „De secretarie is sedert onheuglijke tijden niet geschikt tot het bestemde doel, daar zij slechts bestaat uit een kamer, die gehuurd wordt bij den een of anderen ingezetene van het dorp en dus ambulatoire is. Dat is U (sc. Raden en Rekenmeester van Z.D.H. den Prins van Oranje) wel bekend is, daar door U een voorstel is gedaan, om een geschikt dorpshuis te bouwen, waarvoor wij het bouwterrein reeds hebben aangekocht”. Bij dit verzoek werd een bouwplan overgelegd van architect Huysers, die de kosten begrootte op 10.000 gulden, terrein, metselwerk en schilderen inbegrepen. In verband daarmee verzochten de regenten machtiging en goedkeuring tot het aangaan van een geldleening ten bedrage van genoemde som onder conditie van een jaarlijksche aflossing van 500 gld. en tegen een rente van 3½ pct. Werd het voorstel aangenomen, dan kon de kamerhuur ten behoeve van den schout, te wiens huize de raadsvergaderingen toen plaats hadden, vervallen.

Reeds den 21sten Maart d.v. werd het voorstel goedgekeurd en op 14 April kon de aanbesteding plaats hebben. Van een feestelijke ingebruikstelling van dit eerste raadhuis van Ginneken bleek ons niets, wel dat het schilderwerk den 15en Juli 1793 werd afgeleverd, waaronder ook in vergulde letters het jaartal der stichting in het front, terwijl verder gemeld wordt, dat het terrein werd aangekocht van luit.-kolonel J. F. Delcourt voor de som van 500 gulden, dat de bouw werd aanbesteed voor 8450 gld. aan Johannes Nicolai, die ook het klokje in het torentje leverde voor 70 gld. 6 st., verder voor het maken van de kasten en het buitenwerk nog 697 gld. extra toucheerde, alsmede dat de architect 275 gld. en de schilder 160 gulden ontving. Ook het kantongerecht, dat Ginneken in 1830 kreeg, was van 6 Juli 1830—1 Jan. 1878 in het raadhuis ondergebracht.

Zoo zijn we dan nu aan het einde gekomen van onze historische beschrijving van de gemeente Ginneken en Bavel, die, onder

het Nederlandsche toeristenkoor befaamd, bij haar eigen ingezetenen geliefd, als administratieve eenheid mogelijk niet lang meer zal bestaan als gevolg van de hangende annexatie-plannen van de gemeente Breda. Wat ook het toekomstig lot van de bedreigde gemeente zij, haar geschiedenis, welke ook na 1940, eventueel in gewijzigden vorm, zal worden voortgezet, blijft getuigen van de traditie, geput uit een vèr verleden en die vooral voor de inheemsche ingezetenen een gewaardeerd bezit is en menige leerrijke bladzijde bevat. Een rijmpoëet als Jan Philipsen begon met de vertolking daarvan zijn aardig berijmde Legende van de Duivelsbrug¹⁾; ik meen met een citaat daaruit hier wel te kunnen eindigen. Want al grijpt het stukje niet diep, men voelt er de sfeer van het gemoedelijke zoo direct in aan, waarmee heel de historie van deze omgeving trouwens is doortrokken: wars van ruw geweld, meestal ook van krachtig en doortastend optreden, min of meer meeslepend door den zachten aard, de meegaandheid, de berusting, het vertrouwen van den doorsnee-Brabander in zijn geloof, zijn leiders, zijn medemenschen en de natuur rondom hem.

„Hoevelen bezochten het Ginneken. Blij’
 En vriendelijk dorpje, gelegen nabij
 Het oude Breda en waarvan het den luister,
 De vreugde steeds uitmaakt; — waar menig gefluister
 De wand’laar doet hooren: „Wat is men hier goed!
 Hier vindt men genoeg en rust voor ’t gemoed.”
 En zij, die daar kwamen, in ’t dorpje vertoefden,
 Verpoozing, genot of gezondheid behoefden,
 Zij hebben toch zeker hun schreden gericht
 Naar ’t statige Mastbosch, zoo groot en zoo dicht;
 Zij hebben gedwaald in die prachtige dreven,
 Zij hebben genoten, bewonderd; verheven
 Vond ieder dat woud. — En toen heeft men bezocht
 Het rusthuis; dáár heeft men gepoosd van den tocht.
 Zij zullen niet spoedig vrouw Bakkers vergeten.
 Wat was men er prettig en heerlijk gezeten!
 Wat was het er netjes! wat smaakte dat maal!
 Wat was men er vriendelijk! welk keurig onthaal!

¹⁾ Breda, 1896.

Zeg, mocht ge wel ooit zulke aardbeien snoepen?
 Wat zoudt ge nog gaarne dat uur eens herroepen!
 En wat was de slotsom: 't is goed en goedkoop
 In 't Mastbosch. Hier neem ik nog dikwijls mijn loop".

Inderdaad, als Pater Keulers van ditzelfde bosch deze verzen dichtte:

„O, machtig bosch van masten, tempelwoud,
 Waarin Gods schepselen zich verblijden,
 Plant, dier en mensch: o, leer ze benedijden
 Hem, die zoo sterk uw stammen heeft gebouwd",

dan herkent men daarin direct den poëet, doch Philipsen schonk in zijn eenvoudig berijmde beschrijving der bekende sage de opgetogenheid over en de dankbaarheid voor het landschapsschoon der omgeving, den eenvoud en de gulheid der bevolking en het gemak en gerief, waarmede deze den vreemdeling tegemoet treedt. Ook daardoor is de gemeente Ginneken en Bavel, eens door een over deze streken verrukten vreemdeling, Dr. E. Laurillard, „de parel van Brabant" geheeten, bij uitnemendheid toeristencentrum, woongemeente en gezellig pied à terre voor vele Nederlanders geworden. Mogen haar goede naam in het verleden en haar roem voor het heden door een nog klinkender naam in de toekomst overstemd worden.

KORTE INHOUD DER BIJLAGEN.

1. Tekst van de gefotografeerde vestbrieven van de schepenbank in Ginneken, d.d. 9 Mei 1480 en 27 April 1484.
2. Tekst van een Fransche beschrijving van den brand der parochiekerk en een deel van het dorp Ginneken in 1625 (door een tijdgenoot), 1625.
3. Idem van een dergelijke beschrijving in het Duitsch onder een prent uit dien tijd. 1625.
4. Twee plakكاتen met indeeling der gemeente in wijken ter beveiliging van de ingezetenen tegen moedwil en plundering in de 17de eeuw, d.d. 18 Augustus 1661 en 7 December 1665.
5. Officieele, gedrukte bekendmaking tot oproeping voor de stemming van het eerste Gemeentebestuur van Ginneken en Bavel, d.d. 28 Juni 1797.
6. Lijst van Schouten en Burgemeesters der gemeente Ginneken en Bavel, 1543—heden.

BIJLAGE I.

Tekst van twee vestbrieven van de schepenbank in Ginneken, d.d. 9 Mei 1480 en 27 April 1484.

1480—Mei 9.

Wy *Jan Lemmers* ende *Jan Mathijs Goderts sone*, schepenen in *Ginneken*, oirconden ¹⁾, dat voor ons quam *Jacop Jan Molckenbuers sone* ende lijde ²⁾, dat hij vercoft heeft om een somme van gelde, die hem vol ende al betaelt is, *Godert Peters Sons* ³⁾ van *Gilse* twee sesten ⁴⁾ roghs tsjaers erfpachts, goet ende cust-

¹⁾ Getuigen, verklaren, meer of minder plechtig ter kennis brengen van het algemeen.

²⁾ Verklaarde, deelde mede.

³⁾ Voor: zoon van Peter.

⁴⁾ Sester rogge, zes zakken of veertels, later vier dito; vgl. Mr. J. H. Hoeuft, *Proeve van Breedaasch Taal-eigen*, Breda 1836, i.v.

Wij Jan edumens ende Jan mathijs gederde sene schepenen in
gummeten oirconden dat voer ons quamen Jacop Jan molken
bueren sene ende eyde dat hij vercoft heeft en den sene van gederde
die hem vol ende al betaelt is godert peters sene van gederde
seden rogho + siatso erfpacht goet ende enstade tot alsulcken
rede met alsulcken maken ende leuenden op alsulcken pachtdag
te betaellen bouwt alsulcken onderpanden met sulcken beadrinck
ende voort in alle der seuer voortvaderden ende manieren als
die brief in hout ende begript daer dese brief met onsen seggen
besegelt doir gesteken is in verdrinck tuden seiden rogho erfpacht
voorst die voorst godert geueit is ende toegegaen met bonnen ende
met recht in oirconden desen brief met onsen seggen besegelt
int jaer ons heeren duysent vierhondert ende tachtentich negen
dage in maye / ende met twee seggen in groen boude aen doir
steete van francyn bouthangende besegelt /

Wij gederde bouder Jan sene ende sene van kervagien schepenen
in gummeten oirconden dat voer quamen godert peters sene van
gederde ende eyde dat hij vercoft heeft en den sene van gederde
die hem vol ende al betaelt is in den tholmar sene sene sene
seden rogho + siatso erfpacht goet ende enstade tot alsulcken
rede met alsulcken maken te leuenden op alsulcken pachtdag te betaellen
tot alsulcken onderpanden met sulcken beadrinck ende voort
in alle der seuer voortvaderden ende manieren als die brief
in hout ende begript daer dese brief met onsen seggen besegelt
doir gesteken is in verdrinck tuden seiden rogho erfpacht
voorst Jan geueit is ende toegegaen met buerliche recht in
oirconden desen brief met onsen seggen besegelt int jaer
ons heeren duysent vierhondert vier ende tachtentich seuen
ende twintich daeg in april ende met twee seggen in groen
boude aen dobbelen steete van francyn bouthangende besegelt

baer ¹⁾), tot alsulcker stede met alsulcker maten ende leveren ²⁾ op alsulcken pachttag te betaelen wuyt alsulcken onderpanden met sulcker waernissen ³⁾ ende voort in alle der selver voirwaerden ende manieren, als die brieff inhout ende begrypt, daer dese brieff, met onsen segelen besegelt, doir gesteken is. In welcken twee ⁴⁾ sesteren rogs erfpachts voorss. die voors. Godert gevest is ende toegedaen met vonnis ⁵⁾ ende met recht. In oirconden desen brieven met onsen segelen besegelt int Jaer ons Heeren duijsent vijer hondert ende tachtentich, negen dage in Meije, ende met twee segels in groenen wasse aen dobbel sterte ⁶⁾ van francijn ⁷⁾ vuijt hangende besegelt ⁸⁾).

1484—April 27.

Wij *Geerit Wouter Jans sone* ende *Joes van Bernagien*, schepenen in *Ghinenken*, oirconden, dat voor quam *Godert Peters sone van Gilse* ende lijde, dat hij vercoft heeft om een somme van gelde, die hem vol ende al betaelt is, *Jannen Thoemas Janss sone*, twee sester rogs tsjaers erfpachts, goet ende custbaer, tot alsulcke stede met alsulcker maten te leveren, op alsulcken pacht-dach te betalen wt ⁹⁾ alsulcken onderpanden met sulcker waernissen ende voort in alle der selver voorwairden ende manieren, als die brief inhout ende begrypt, daer dese brieff, met onsen segelen besegelt, doir gesteken is. In welcken twee sesten rogs erfpachts voorss. Jan gevest is ende toegedaen met buerlick ¹⁰⁾ recht. In oirconden dese brieve met onsen segelen besegelt int jaer ons Heeren duysent vierhondert vier ende tach-

¹⁾ Wat voldoet aan de gestelde voorwaarden, verordeningen enz., dus deugdelijk, ongeschonden, in goeden staat; vgl. Verdam, Mnl. Wdb. i.v.

²⁾ Voor: (af)levering, makende, dat iemand het gekochte in bezit krijgt; vgl. Verdam i.v. leveren (transitief) (2).

³⁾ Waarborg van rustig bezit, bescherming.

⁴⁾ Twee.

⁵⁾ Besluit, schepenverklaring of -oordeel.

⁶⁾ Staart of lint van het afhangend zegel.

⁷⁾ Perkament.

⁸⁾ Authentieke copie van of omstreeks 1480 op papier, Gemeente-Archief Ginneken.

⁹⁾ Uit.

¹⁰⁾ D.w.z. het recht ter plaatse (buren, buurt) of wel dat in het land van Breda geldende.

tentich, seven ende twintich daege in Aprille ende met twee segels in gronen wasse aen dobbelen sterte van francijn vuijt hangende besegelt ¹⁾).

BIJLAGE II.

Fransche tekst eener beschrijving van den brand der parochiekerk, pastorie en een gedeelte van het dorp Ginneken in 1625 (door een tijdgenoot). Algemeen Rijksarchief — Den Haag; Staats-archief — Brussel.

In een uiterst zeldzaam geworden werkje van een anoniemen schrijver, getiteld: *L'horrible et espouventable embrasement faict en l'armée du marquis de Spinola pour secourir la ville de Breda, avec le denombrement de la perte des munitions et vivres, de la valeur de trois millions d'or, arrivé le 5 May 1625 (à Lyon chez Claude Armand, 1625)*, berustende in een enkel exemplaar in het Algemeen Rijksarchief te 's Gravenhage en in het Staatsarchief te Brussel, vindt men de volgende beschrijving van den brand, tengevolge waarvan de kerk met haar kostbaren inhoud alsmede het archief in de komme van den toren verwoest werd en verloren ging:

„Environ le commencement du mois de May un certain quidam cherchant fortune et qui se meslait de faire des feufs d'artifices, entreprit contre les ennemis des Hollandais un acte fort vaillant, et tres digne de remarque

„Il fit dresser une grande eschelle contre l'église, monta en haut avec un feu artificiel, qui par le moyen d'un certain ressort durait quelques heures et enfin se debandant faisait du feu et embrasait tout ce qu' il rencontrerait....

„Après ayant fait d'autres préparatifs nécaissaires à cet acte, il compose d'une industrieuse subtilité une traisnée de feux artificiels qui s'allumaient à la longue, afin qu'il eust le loisir de se retirer de l'autre coté avant que le feu fut l'effect par luy projeté.

„Le quel luy reussit et succeda si bien que le soir entre huict et neuf heures il s'eslevait subitement et à l'improviste un embrasement horrible à voir, jettant des flammes espouvantables.

„Ce qui a incontinent causé une grand' alarme: car ils croy-

¹⁾ Authentieke copie van of omstreeks 1484 op papier, Gemeente-Archief Ginneken.

aient fort et ferme que le comte de Mansfeld vint surprendre et accabler leur armée.”

De hier bedoelde pyrotechnicus zijner dagen was Martin Adelaer, die blijkens een advies aan de Staten-Generaal naderhand bij dit college om hulp en steun aanklopte: „opte requeste van Martin Adelaer, vierwerker, sijnde diegene die het vierwerck gemaect heeft, daer mede de kerck te Ginneken, 's vijants magazijn, is afgebrant” (Resoluties Staten-Generaal, Algemeen Rijksarchief te 's Gravenhage).

BIJLAGE III.

Duitsche tekst eener beschrijving van den brand der parochiekerk, pastorie en een gedeelte van het dorp Ginneken in 1625 (door een tijdgenoot). Onderschrift van een contemporaine prent uit eigen collectie.

Beschreibung desz angerichten Brands im Spanischen Läger durch ein Stadischen Ingenieur.

Demnach bey kurtzer Zeit im Spanischen Läger in der Lufft ein kläglich Weegeschrey gehört worden, als ist hierzwischen der hochschädliche Brand im Quartir zu *Ginnecken* practicirt worden durch ein verschlagenen Stadischen Waghals, seines Thuns ein Büchsenmeister Ingenieurs oder Feuerwercker. Solcher nun ist als ein vermeinter Überschiffer ausz Breda ins Spanische Läger zu Ginncken zu Anfang desz Mertzen ankommen, mit Vorgeben, weiln nunmehr die Belägerten Mangel litten hett er sich darausz retterirt, wolt hinfürter gegen die Statt, deren Gelegenheit er wol wüste, sich gebrauchen lassen, wie er dan zum Schein grosse Granaten in die Statt geworffen, unnd drinnen einen Brand angerichtet. Hierdurch hat er ein gut Credit bekommen, sich dem General Magazyn oder Profiandhausz, so eine Kirch gewesen, zu nähern.

Als nun dieser Spion alles wol zu seinem Vorthel ausgesehen, hat er einsmaln, als die Auffseher zur Mesz und Beicht gangen, etliche Granaten oder Fewerkugeln, die er unterm Schein in Breda zu werffen, zubereitet, in gedachtes Magazijn, an ein Ort, da Hew und Stroh, beneben viel Speck und Thonnen Oel gewesen, verborgen, und weiln das Thach der Kirchen als desz Profiandhausz durch vorgangenen Sturmwind schadhaft und löchrich worden, hat er dem Unheil desz Regens auff Commisz

zu remidirn auffn Schein solchs auch auszbessern wollen, zugleich aber oben auch ein Feuerwerck, sowie ein Uhrwerck auff gewisse und seine bewuste Stunden gangen und alsdann losz und Feuer geschlagen und angezündet, gelegt. Dergleichen Feuerwerck hat dieser Spion auch bestellt umb die Ammunition in die Lufft zu schicken, und alles dahin gerichtet, dasz es langsam angangen, damit er beyzeiten davon und wider in Breda sich retterirn mögen.

Ist also der Brand den 5. Aprilis in der Nacht schrecklich mit Alarm angangen, darzu dann umb zu leschen die Marcketender, Botsgesellen, Wagenknecht und andere in grosser Anzahl, die Soldaten aber auff die Aussenwercken, vermeinend der Feind wer vorhanden, gelauffen, weiln aber im ersten Brand die Granaten sehr umb sich geschlagen und niemand nechst sich nähern derffen, auch ein starcker Wind sich erhaben, als hat das Feuer sehr überhand genommen, also dasz die umbligende Häuser, Logys und Pastorey mit in Brand gerathen, zu dem haben die Belägrte in Breda gewaltig ausz Canon der Enten desz Brands geschossen, also dasz viel Menschen darvon und durch Antriebzuleschen todt blieben.

Es hat der Spion referirt, dasz in gedachtem Magazyn enthalten gewesen bey 22000. Säck Weitzen, 20000. Säck Rocken, 6000. Säck Gersten, 16000. Säck Haber, 4000. Säck Erbsen und Bonen, 400. Seyten Speck, 200. Thonnen Oly, 200. Thonnen Butter, 300. Reiff Stockfisch, 200. Thonnen Hering, 200. Thonnen gesaltzen Fleisch, 200. Säck Saltz, 23000. meist Limburger und theils Holländisch Käsz, viel Meel, Honig und Syrup, darvon zum guten Theil Breda, wans die Belägrten übergeben würden, profiandirt werden sollen. Hierdurch ist im Spanischen Läger vor Breda unter Menschen und Rossen grosser Mangel entstanden, haben hingegen die General Staven unter Printz Henrichen von Nassaw, Hertzogen Christian von Braunschweig und Mansfeldern ihren Rendezvous zur Langen Strassen gehalten, bey sich habend über 5000. Wägen, so alle Tag in 10000. fl. kosten sollen, und damit zu Feld sich begeben, ob(s) zum Entsatz Breda oder zur Schlacht gelten wird, wird die Zeit mit sich bringen.

BIJLAGE IV.

Een tweetal plakATEN uit het midden der 17de eeuw ter handhaving van de veiligheid en ter bescherming van persoon en goederen in het dorp Ginneken (Origineel Gemeente-Archief Ginneken. Eerste resolutieboek).

1661—Augustus 18.

Alsoo het gebeurt is, dat nu cortelingh alhier int dorp van Ginneken door vremde, tsij militaire off andere persoonen, tegens huyslieden ende andere sijn ontstaen vuijle, leelicke, ongebonden ende dreijghachtige woorden, jae dat deselve militaire ende vremde persoonen haer oock niet ontsien en hebben in moetwil de huyslieden ende andere met degens ende ander geweir soodanigh te dreijgen ende noch verder te slaen, stooten ende quetsen, dattet geschapen was, dat daer door een swaer ende droevigh ongeluck voor d'een off d'ander doot te blijven, ingevalle daer niemant tusschen beide om te scheyden en hadde gecomen, soude hebben ontstaen, oock datmen alnu van desen jaere (Godt betert) alhier in dese plaetse van soo veel moorden ende andere droevige ongelucken heeft gehoort ende gesien, dat alles in een plaetse van justitie ongeoorloft, jae onlijdelijck is, sulcx meer te hooren off sien plegen, ende om sulcke als andere ongelucken tsij van brant, rooverij ende diergelijcke onge-regelde actien voor te comen, Soo hebben d'Heeren Schouteth ende Schepenen der heerlijckheijt van Ginneken ende Bavel goet gevonden ende verstaen, ingevolge mede de resolutie, die tot dien eijnde bij de Heeren officieren der Baronnie van Breda beneffens d'Heer Bernagien, Stadhouder vanden WelEd. Heere Baron van Wotton, drossaert der Stadt ende Lande van Breda ende met kennisse vanden Heer Commandeur Falckenhaen op den 18 Januarij 1661 nu lestleden is genomen, dat soo drae als men hoort off siet, dat eenige diergelijcke ongeoorloffde ende droevige actien alhier wederom werden gepleeght ende begaen, aenstonts de clocke sal trecken, ten eijnde alle huyslieden ende andere wie het sij, hem selven daer op terstont sonder vertreck sal hebben te begeven wel gewapent sijnde, tsij met roers, degens, piecken ende stocken alhier naer de plaetse *bij ofte omtrent de kercke*, om alsoo met fatsoen, sonder quetsinge (off soo weijnigh alst mogelyck is) deselve moetwillige ende andere moordadige ende dieffachtige persoonen t'appreenderen ende

te brengen in handen van die gene der judicatuere, (die) daer over is competerende. Ende soo wie in sulcker gevalle hem tsoecken sal laeten van ter stont te compareren, *aende kercke off bijde capellen, alhier staende ende al waer de clocke mede soude werden getrocken*, sal verbeuren in cas van brant ofte rooverij alsulcken schaede als de beschadighde personen sullen hebben geleden ende andersints in cas van moetwil ende rooverije eene somme van 6 £, alles paratelijck aende gebrekige te executeren. Aldus goet gevonden ende gearresteert desen 18 Augusti ende eerstemael gepubliceert den 21e dito resp. 1661. In kennisse van mij (w.g. Vereijck, secretaris van Ginneken, c.a.).

1665—December 7.

Plakkaat ter wering van vagebonden, dieven en het waken tegen dezelve (Hierbij indeeling der gemeente in wijken met voor elk afzonderlijke waakploegen).

1. Inden eersten dat preciselyck ijder ingeseten sal moeten hebben het bequaem geweir, het sij roers, ofte stocken, daer een ijder op is gestelt ende daer van rotmeester off cappiteyn in elck quartier eenen lijst is behandight.
2. Die geene die op roers gestelt sijn, sullen mede in huys ende bij de handt moeten hebben ten minsten voor elck roer, daer sij op staen, een vierendeel goet buscruit en twelff kogels, alles op de boete van drie gulden.
3. Soo toe de weerts ende andere ingesetenen van Ginneken ende Bavel quamen eenige vremde ende onbekende personen om te logeren, sullen sulcken weerts off andere ingesetenen dat terstont aende naest woonende rotmeester moeten bekend maecken, opdat alsdan deselve vremde personen aengesproken ende gedaen werden soo behoort.
4. Soo drae als yemant vande ingesetenen oock eenige kennisse hebben, dat elders hier off daer eenige vagebonden off onbekende gewapende personen sijn, sullen dat terstont mede aen de naest woonende rotmeester bekend maecken, op verbeurte soo yemant van sijne naerlatigheijt overtuijght wert van drie gulden als voren.
5. Item den rotmeester die kennisse gecregen hebbende, sal ter-

stont eenige personen int geweer doen comen, omme alsdan mede gedaen te werden, soo behoort. Ende soo wie alsdan vande ingesetenen bij de huijse vanden Rotmeester, daeronder hij staet, off bij den naestwonende rotmeester, als oock op het doen ter teecken van alarm, het sij met de klokke, blasen van horens als anders, niet en compareert, mede brengende sijn geweer met bequaem cruijt ende loot als voren, sal verbeuren drie gulden, ten behoeve vande comparanten.

6. Voorts omme de voors. vagebonden te wieren, soo veel mogelyck is, soo sullen voortaan in elck quartier, alwaer rotmrs. gestelt sijn, alle wachten gedaen ende gehouden werden goede wachten, ten minsten met acht a thien man, die alle uijren twee a drie vande selve dat quartier sullen om ende door gaen; ende (wie) synde toer is om te waecken, sal des avonts ten langhsten ten acht uijren ten expressigeerden huijse ende plaetse moeten wesen, versien met geweer, cruijt ende loot, als voor ende de ronden doen tot drie uijren in den voor nacht op verbeurte bij ijder van XII st, tapplieren als voren.
7. Ende werden de Rotmeesters elck in sijn quartier gelast, alle avonden te gaen visiteren de wachten enz. ende soo zij bevinden, dat de wachtlieden niet en sijn sufficient, off oock niet versien met geweer als voor, sullen deselve daer over alsdan de gebrekige mogen calengieren ende in de boete van drie gulden slaen.
8. Ende soo zij Rotmeesters van des te doen in gebreke blijven, sullen verbeuren eene boete van drie guldens ten behoeve van de wachtlieden.

Aldus bij Schoutet ende Schepenen beraempt, geresolveert ende gearresteert, omme voortaan binnen Ginneken ende Bavel naer gecomen ende achtervolght te werden.

Actum int gerecht desen VIIen December 1665 (Mij secretaris mede present).

Te Ginneken en Bavel gepubliceerd 13 en 20 Dec. 1665.

Nader geconformeerd en geteekend, om den inhoud na te komen, door den stadhouder Bernagie 18 Dec. 1665.

De Heeren Schout ende Schepenen (hebben) mede tot rotmeesters inde naer volgende quartieren aangestelt ende die elck

eene copie der resolutie over het waecken van date 7 December 1665 is ter handen gestelt. Actum desen 7 December 1665.

Heusdenhout:

Jan Cornelis Roovers, Schepen, als rotmr. ende Peeter Jan Jans Peeters als luytenant.

Ginneken ende Overacker:

Hessel Goverts Smit als rotmeester; Jan Cornelis Adriaenssen als luytenant.

Ulvenhout:

Adriaen Stevens van Meert, Rotmr.;
Jacob Jacob Adriaen Christiaenssen, Luytenant.

Geersbroeck:

Anthonis Pauwels Gybs tot rotmeester.

Raecken, Moel, Coudelaer:

Cornelis Janssen van Alphen (rotmeester).

Rechtestraet ende Notsel:

Laureijs Joosten van Coudelaer (rotmeester).

Strijbeeck:

Cornelis Pieter Roeloff Schellekens als Rotmeester;
Michiel Adriaen Deckers, Luytenant.

Galder ende Hoeven:

Peeter Floris Verdaesdonck, rotmr.
Cornelis Adriaen Gilsmans als luytenant.

BAVEL.

Kerckelijnt:

Maerten Joris Buijs als rotm.

Tervoort:

Anthonis Peeter Hendrick van Goorbergh (rotmeester).

Lijndonck:

Adriaen Corn. Michielssen als rotm.

Bol- ende Eyckbergh:

Adriaen Corn. de Bruijn, weert, tot rotmr.

Ende is elcken rotmeester eenen lijste behandigt van het geweer, dat yder ingeseten in huys ende bij de handt moet hebben.

BIJLAGE V.

Officieele bekendmaking tot oproeping voor de stemming van het eerste gemeentebestuur van Ginneken en Bavel aan alle stemgerechtigde burgers der gemeente door de provisioneele municipaliteit d.d. 28 Juni 1797 (Naar een origineel en zeldzaam, gedrukt exemplaar van de drukkerij W. van Bergen te Breda, 1797, uit eigen collectie).

BEKENTMAKING.

De Provisioneele Municipaliteit van GINNEKE ende BAVEL doen by deze uit kragte der Resolutie van de Representanten van 't Volk van Bataafs Braband van dato 23 Juny 1797, alle Stemgerechtigde Burgers van Ginneken en Bavel oproepen tegens aanstaande Maandag den 3 July 1797, op den Dorphuse alhier, ter Plaatse en uren, zo als nader by de Convocatie-Bilietten zal worden gespecificeert, ten einde aldaar ten overstaan eener Commissie uit de Municipaliteit, hunne stemming intebrenge tot verkiezing van Leeden voor een nieuw Gemeentens-Bestuur, met aanmaaning om uwe Stemme op bekwaame, deugdzaame en tot het Plaatselyk-Bestuur geschikte voorwerpen uit te brengen, en zullende omtrend de verkiezing geobserveerd worden de volgende punten.

1. De Stemgerechtigde zullen eigenhandig ten overstaan van gezegde Commissie, in een beslootene Busse steeken een verzegeld Briefje door den Stemmer met zynen Naam ondertekend, waar op gesteld zullen moeten worden de naamen van zeeven Scheepenen en de noodige Geswoorens of Gemeentens-Mannen, en vervolgens vertrekken.

2. Die niet schryven kunnen, zullen aan voorn. Commissie uit

de Municipaliteit opgeven, welke Persoonen door hun tot de voorverhaalde posten worden gestemd.

3. Voor Stemgerechtigde zullen gehouden worden alle Manspersoonen boven de twintig jaaren en die geduurende de twee laatste jaren voor de stemming alhier hunne woonplaats gehad en nog hebben. dog zyn van 't Stemregt uitgeslooten, die onder Curateele staan, Bankeroetiers en die zig aan andre wangedraagingen hebben schuldig gemaakt, ook die van den Armen leeven.

4. Alle Stemgerechtigde Ingezeeten en zullen verplicht zyn hunne Stemme ten daagen en in voege voormeld uittebrengen, zullende de naamen van zoodaanige, die zulks mogten weigeren of daar in nalatig blyven, door voorm. Commissie uit de Municipaliteit op eene Lyst gesteld en daar van copie gezonden worden aan de Vergaadering der Representante, ten einde dies wegens zoodaanige informatien te neemen en te handelen, als bevonden zal worden te behooren.

5. De Stemming afgeloopen zynde, zal de Bus verzeegeld ter Secretarye worden gedepositeerd en des anderen daags des voormiddags om 9 uren door dezelve Commissie worden geopend in presentie van al zodanige Burgeren, als verkiesen zullen daar by tegenwoordig te zyn.

6. Tot het voorsz. Plaatzelyk Bestuur zyn bevoegd alle Stemgerechtigde Buergers, die den ouderdom van 25 jaaren bereikt hebben, uitgezondert:

- A. Alle de geenen, die weigeren den Eed of gelofte tot hunnen post staande te doen.
- B. Bloedverwanten in de rechte lyn, mitsgaders Broeders en Zwagers, als, tusschen welke, indien zy gekoozen mogte zyn, het lot zal beslissen.
- C. De Drossaarden, Schouth, Griffier, Secretaris, mitsgaders de Bodens en Suppoosten.

7. Ingeval een onbevoegt persoon mogt gekoozen worden, zal deszelfs plaats door den naasten in stemmen opvolgende vervuld worden, gelyk meede plaats zal hebben in geval tusschen tyds eene plaats mogt open vallen.

8. Niemand (zelfs niet de Leeden der tegenwoordige fungeerende Municipaliteit) zal voor de op hem uitgebragte keuze mogen bedanken, maar verplicht zyn zynen post te aanvaarden, kunnende niet te min die geen, die zig daar meede bezwaart vindt, zig na de aanvaarding van zynen post diesweegens by requeste aan de Vergadering der Representanten adresseeren.

9. De nieuw aangestelde Regeerings-Leeden, hunne posten alzoo hebbende aanvaard, zullen dienen tot den laatsten Juny 1798, zullende in dien tusschentyd door de Vergadering der Representanten, of wel door de in te voerene Constitutie, nopens het Plaatselyk Bestuur nader worden voorzien.

10. Zullende de nieuw aangekomene Leeden by hunne eerste Zitting den Volke, zoo van hunne beëdiging als van hunne namen en van de Posten, waar toe zy gekoozen zyn, by Publicatie kennis geeven.

11. Wordende de thans zynde Municipaliteit gelast, van voorsz. Resolutie by Publicatie (welke deze is) ter kennisse van een iegelyk te brengen, en voorts zorge te dragen, dat het Verkiezens-werk in behoorlyke ordre toe ga, zonder door het pleegen van desordres by het opneemen der stemmen, openen der Biljetten, of hoe het ook zoude mogen zyn, verstoord te worden, met last aan den Officier teegen die geen en, die zig daar aan in 't minste schuldig mogten maaken, ten allerstrengsten als teegen openbaare oproermakers te procedeeeren.

En op dat niemand hier van eenige ignorantie zoude kunnen pretendeeren, zal deeze ter puije van Ginneken en Bavel worden gepubliceert en geaffigeert.

Aldus gedaan en gearresteerd ter vergadering der Municipaliteit voorsz. te Ginneken in Collegio den 28 Juny 1797.

(was geteekend)

J. J A N S S E N.

Secretaris.

BIJLAGE VI.

Lijst van Schouten en Burgemeesters der gemeente Ginneken en Bavel, 1543—heden.

SCHOUTEN:

- 14 Maart 1543: Frederick van den Wijngaerde (tevens schout van Gilze).
- 8 April 1611: Michiel van den Eynde.
1636: Anthonis Cloostermans.
1661—1701: Gysbert van Berckel.
(stadhouders: 1692 Mr. Hendrick Verheyden.
1698, 14 Mei: Adriaen van Hespen, zwager
v.d. gewezen secretaris A. F. Beens.
1699, Engel Boone.
- 23 Sept. 1701—Sept. 1729: Engel Boone.
- 13 Sept. 1729—3 Febr. 1754: Mr. Abraham van Santvoort.
(subst. schout 7 Jan. 1729—13 Febr. 1754 Wouter v. Opstall).
- 13 Febr. 1754—27 Sept. 1770: Mr. Samuel van Hulst.
(waarnemend 11 Oct. 1770—1 Maart 1771 Pieter Laurens Vermeulen).
- 27 Nov. 1770—1795: Adriaan Hendrik van Gils.
- 27 April 1795—Mei 1807: Cornelis Knaap (van 27 April—12 Aug. 1795 Maire).
- Mei 1807—1810: Mr. B. S. J. Havermans.
- 1811—1820: H. van der Burcht van Lichtenberg (van 1811—'15 Maire).
- 1 Jan: 1821—Juni 1824: L. Beens.
- 17 Juli 1824—Aug. 1825: J. J. Middelaar (vanaf 1825 Burgemeester).

BURGEMEESTERS:

- 14 Aug. 1825—September 1841: J. J. Middelaar.
- 19 Dec. 1841—Febr. 1881: Roelandus Buysen.
- 16 April 1881—24 April 1908: Mr. W. H. E. baron van der Borch.
- 27 Juni 1908—8 Mei 1916: W. C. J. Pastoors.
- 17 Juli 1916—heden: Jhr. Mr. Th. E. Serraris.

LIJST DER ILLUSTRATIES EN DE BRONNEN, WAAR- AAN ZIJ ONTLEEND ZIJN.

Pag.

- V. Foto.
- XI. Reproductie van een teekening van architect H. W. Valk, aanwezig in de werkkamer van den burgemeester.
- 7. Foto.
- 23. Reproductie van een teekening van Kapelaan L. Merkelbach v. Enkhuizen. (bezit van den teekenaar).
- 33. Idem.
- 38. Idem.
- 99. Idem.
- 112. Reproductie van een teekening van I. C. A. de Haan, uitgave J. Hermans, Breda, 1853. (bezit van A. Hallema).
- 149. Reproducties van teekeningen van C. D. Bakker. (bezit van de familie te Ginneken).
- 187. Reproducties van teekeningen van Maas v. Altena (Prov. Gen. van K. en W. in N. Brab. te 's-Hertogenbosch).
- 201. Reproducties van teekeningen van Maas v. Altena (Prov. Gen. van K. en W. in N. Brab.).
- 239a. Foto.
- 239b. Foto.
- 243a. Reproductie van een aquarel van W. de Klerk (Prov. Gen. van K. en W. in N. Brab.).
- 243b. Reproductie van een anonieme teekening. (Prov. Gen. van K. en W. in N. Brab.).
- 250. Foto.
- 254. Foto.
- 258. Reproductie van een ets van J. Brantjes.
- 264. Reproductie van een steendruk. (bezit van Kapelaan L. Merkelbach v. Enkhuizen).
- 265. Foto.
- 268. Reproductie van een teekening van C. Pronk. (Prov. Gen. van K. en W. in N. Brab.).

Pag.

- 271. Reproductie van een teekening van C. D. Bakker. (bezit van de familie te Ginneken).
 - 291a. Reproductie van een anonieme teekening. (Prov. Gen. van K. en W. in N. Brab.).
 - 291b. Reproductie van een teekening van C. Pronk. (Prov. Gen. van K. en W. in N. Brab.).
 - 293a. Reproductie van een teekening van J. Wieck. (bezit van Mr. W. Baron Prisse).
 - 293b. Reproductie van een teekening van C. Pronk. (Prov. Gen. van K. en W. in N. Brab.).
 - 299a. Reproductie van een teekening van B. F. à Berkenrode. (Prov. Gen. van K. en W. in N. Brab.).
 - 299b. Reproductie van een teekening van C. Pronk. (Prov. Gen. van K. en W. in N. Brab.).
 - 304. Reproductie van een teekening van C. D. Bakker. (bezit van de familie te Ginneken).
 - 306. Reproductie van een teekening van C. D. Bakker. (bezit van de familie te Ginneken).
 - 316. Foto.
 - 345. Foto.
-

